

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Онныншы том

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Телжан Шонанұлымен бірге

Астана, 2022

ӘОЖ 373.3
КБЖ 74.202.4
Б 20

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты
Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу-әдістемелік,
ғылыми-зерттеу орталығы**

ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақтың мәдени мұрасын сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Құрастырып, баспаға дайындағандар:

С. Жүсіп, Р. Имаханбет, Д. Қамзабекұлы, С. Жұмағұл, Қ. Кемеңгер, Х. Маслов, А. Мырзағали.

Жауапты редактор: *Р. С. Имаханбет*

Жауапты шығарушы: *С. А. Жүсіп*

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТ

Б 20 Шығармалары. Он екі том. Оқу құралы. Т. Шонанұлымен бірге. /Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.

ISBN 978-601-337-724-7

Т. Х: –432 б.

Алаш ардагері, әдебиеттанушы ғалым, ағартушы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының он екі томдық шығармалар жинағының 10-томына үзеггілес шәкірті Телжан Шонанұлымен бірге 1927 жылы жариялаған «Оқу құралы» атты кітабының мәтіні бүгінгі жазуға қаз-қалпында қопарылып, факсимилесі оң қапталына берілді. Хрестоматиялық еңбек бастауыш мектеп оқушыларына қазақ тарихы, әдебиеті мен қазақ тілі, жағырапия, шаруа-кәсіп, жаратылыстану және т.б. ғылым салалары бойынша мағлұматтар береді.

Жинақ ЖОО студенттері мен оқытушыларына, магистранттар мен докторанттарға, ғалым-зерттеушілерге, сонымен бірге мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне, жалпы әдебиетті сүйетін оқырман қауымға арналған.

**ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5Қаз)**

**ISBN 978-601-337-724-7
ISBN 978-601-337-727-8**

© Байтұрсынұлы А., Шонанұлы Т., 2022
© «Алашорда» ҚҚ., 2022
© А.Байтұрсынұлы «Тіл–құрал» ОӘҒЗО., 2022

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Телжан Шонанұлымен бірге.

Байтұрсын ұлы Ақымет, Шонан ұлы Телжан

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

ОҚЫУ ҚҰРАЛЫ

III–IV інші жылдарда оқылатұн
===== кітаб =====

*Үшінші басылуы.
(75 сүүіреті бар).*

Қазағыстан мемлекет баспақанасы.

Қызыл Орда _____ 1927-жыл.

== Байтурсын ۇلى اقدمەت، شونان ۇلى تەلجان ==

بىر كىتابنىڭ بىر نۇسخىسى.

وقتۇقۇرالى

III - IV ىنشى جىلداردا وقتلاتۇن

== كىتاب ==

مۇشىنى باسلىۋى.

(75 سۆۋەتى بار).

Baitursyn uly
men conan uly
III, IV—oqyuvquraly.

А. Байтурсунов
и
Т. Шонанов
ХРЕСТОМАТИЯ
для III-IV г. обучения.
Изд. 3-е.

СӨЗ БАСЫ.

Бұл «Оқыу құралы» 1923 жылы жазылып тасқа басыуға берілген. Ол кезде «ғұустың», білім ордасының жаңа пырағрамдары шықбаған кезі еді. Әйтседе, оқыу кемесариятi төңiрегiнде, бiлiм ордaларының арасында, iлгергi қатар тәжyрибелi оқытушылар iшiнде болашақ прағрамның сұлбасы жалпы сұуiретi бiлiнiб келе жатыр едi. Бұл «Оқыу құралы» сол болашақ пырағрамды көздеп жазылған едi. «Оқыу құралын» 1923 жылы тасқа басар алдында қараб шыққанамда, сол кездегi бағытка, бұл күндегi бағытка iйкемделiп жазылған деб қараб едiм.

Ендi жаңа прағyрамдардың жобасы емес, өзi де шықты. Комплекiс жүйесi, аймақ таныу негiзi, балалар белсендiлiгi, балалар ұйымы, еңбек дегендер бұл күндегi мектеп прағрамдарының негiзi болуға айналды. Iске асырып жатқандар да бар. Сондықтан «Оқыу құралының» көб жерiн өндеу керек.

Бiрақ мұнан артық әзiр басқа құралымыз жоқ. Мұны қайта өндеуге ұақыт керек; өңделген түрi басылып шыққанша оқыу жылына үлгерiу мүмкiн емес. Оның бiр жағында гұубернелер керексiнiб, «Оқыу құралының» 3-iншi басылыуына көб заказ берiб, асығыб күтiб отыр. Сондықтан 3 iншi басылыуы өңделмей басылып отыр. 4-iншi басылыуын өндеу керек.

4-iншi басылыуында «Оқыу құралы» бұлай өңделер деб бiлемiз.

1. III–IV жылға «Оқыу құралы» екi кiтаб болуы керек. Сонда әр жылдың пырағyрамынада ыңғайлауға жеңiл болады. Кiтабтың бәсi де арзанға түседi.

2. «Оқыу құралы» жұмыс кiтабы сйакты болуы керек. Бұл күнгi мұндай кiтабтар тек оқыу үшiн ғана емес, жұмыс қылуға, бiр нәрсенi iзерттеуге басшылық қылуы керек. «Жұмысшы кiтаб» деген орыс әдебиетiнде дұрыс аяақтаныб кетбесе де, керектiгi айқындалды деуге болады. Сондықтан 4-iншi басылыуында оқыу құралын жұмыс кiтабы қылуға тырысу керек деймiз.

3. Еңбек мектебi – тұрмыс мектебi. Тұрмыс мектебi болуы үшiн аймағын айқын таныу керек.

4-iншi басыларында «Оқыу құралында» аймақ таныу жағы күшейтiлiу керек.

سۆز باسى.

بۇل «وقمۇ قۇرالى» 1928 جىلى جازىلىپ تاسقا باسىۋعا بەرىلگەن. ول كەزدە «گۇۋىستىك»، «بىلىم ورداسىنىڭ چاڭا پىراغىرامىدارى شىقباغان كەزى» دى. ايتىسدە، وقمۇ كەمسەرىيىتى نوڭمە كىندە، «بىلىم وردالارنىڭ اراسىندا، نلگەرگى قاتار تاجىر-بىيەلى وقىتىۋىشلار ئىشىندە بولاشاق پىراغىرامنىڭ سۇلباسى جالپى سۇۋرەنى «بىلىنىپ كەلە جاتىر» دى. بۇل «وقمۇ قۇرالى» سول بولاشاق پىراغىرامدى كوزدەپ جازىلغان دى. «وقمۇ قۇرالدىن» 1928 جىلى تاسقا باسار الدىندا قاراپ شىققانىدا، سول كەزدەگى «بىلىنىپ» بۇل كۈندەگى پىراغىرامعا بىكەمەلىپ جازىلغان دەپ قاراپ ەدىم.

ەندى چاڭا پىراغىرامدارنىڭ جوباسى ەمەس، «وزى دە شىقتى. كومپىلەكس جۇيەسى، ايماق تالىق نەگىزى، بالالار بەلىسەندىلىگى، بالالار ۇيىسى «كەڭە دەگەندەر بۇل كۈنگى مەكتەپ پىراغىرامنىڭ نەگىزى بولىۋعا اينالدى. نىكە اسىرىپ جاتقان جەرلەردە بار. سوندىقتان «وقمۇ قۇرالنىڭ» كوپ جەرىن وڭدەۋ كەرەك.

«پىراق مۇنان ارتىق «ازىر باسقا قۇرالنىز جوق. مۇنى قايتا وڭدەۋگە كوپ ۇۋاقىت كەرەك؛ وڭدەلگەن «تۇزى تاسلىپ شىققاندا وقمۇ جىلىنا ۇلگەرىۋ مۇمكىن ەمەس. ونىڭ «پىراغىرامىندا كۆپىر نەلەر كەرەكسىنىپ، «وقمۇ قۇالنىڭ» 3 - نىشى باسلىۋىنا كوپ زاكاز «يەرىپ» اسىرىپ كۆتىپ وتىر. سوندىقتان 3 نىشى باسلىۋى وڭدەلەي باسلىپ وتىر. 4 نىشى باسلىۋىن وڭدەۋ كەرەك.

4 نىشى باسلىۋىندا «وقمۇ قۇرالى» بۇلاي وڭەلەردەپ بىلىمىز.

1. VI, III «چىلعا «وقمۇ قۇرالى» ەكى كىتاب بولىۋى كەرەك. سوندا «ار جىلىڭ پىراغىرامىندا نىكەيالاۋعا جەڭىل بولادى، كىتابنىڭ «باسى دە ارزانعا تۇسىدى.

2. «وقمۇ قۇرالى» جۇمىس كىتابى سىياقتى بولىۋى كەرەك. بۇل كۈنگى مۇنداي كىتابتار تەك وقمۇ «ۇشىن عانا ەمەس، جۇمىس قىلىۋعا، «پىراغىرامىنى نەرتەۋگە باسشىلىق قىلىۋ كەرەك. «جۇمىسشى كىتاب» دەگەن ورىس ادەببەيتىندە دە تۇرس اياقتانپ كېتەدە، كەرەكتىگى ايقىندالدى دەۋگە بولادى. سوندىقتان 4 نىشى باسلىۋىندا وقمۇ قۇرالدىن جۇمىس كىتابى قىلىۋعا تىرىسۋ كەرەك دەيمىز.

3. «كەڭە مەكتەبى - تۇرمىس مەكتەبى. تۇرمىس مەكتەبى بولىۋ «ۇشىن ايماعىن ايقىن تالىق كەرەك.

4 نىشى باسلىۋىندا «وقمۇ قۇرالنىدا ايماق تالىق «اعى كۈشەيتىلىۋ كەرەك.

Бөлімі арқылы табиғат құбылыстаран қысқаша түсіндіріб, түрлі ырым, ертегі, өтірік нәрселерге сеніуді жойыу, табиғаттың керекті заңдарын түсіндіріу, пайда зыйанынын ұғындырыу.

Бұл кітабтың төріт айағы тең шықты деген ой бізде жоқ. Соның үшін, оқыу-оқытыу ісі мен таныс адамдар бұл кітабты екінші ірет басыб шығарарда қай жерін қалай толтырыу керек, қандай бөлімдер қосыу керек екені жайынан жазыушылардың тіке өзіне иә газет, журнал арқылы білдірсе, алғыс айтамыз. Жәнә байқатқан нәрселерін есімізде тоқыб, түзетіуге тырысамыз. Мұны әсіресе бала оқытыб тәжірибә алатұн мұғалімдер мен ошетілдердің құлағына көбірек саламыз.

Оқыу кітабының ішіне кыласта оқыб, бір сағатта бітіріуге ұзын соғатын мақалалар да кірді. Ондай мақалаларды бөліб-бөліб оқытыуға болады. Ұзын мақалалар кіргізілгенде мектеб-тегі шәкірттер түгіл, үйдегі ата-аналар да есте болды. Үйткені үйде оқырлық кітаб бізде әлі жоқ; жұуырда болар деу қыйын. Кітаб Қазақыстан ғылым ордасының мақұлдаған бірінші саты баулыу мектебінің пырограммасына үйлестіріліб жазылды.

Тағы бір айтатұнымыз: кітаптағы мақалаларды пұшпағынан санаб іретімен оқытыудың керегі жоқ. Басқа біліммен байла-ныстырыб, керегінше оңды-солды, ілгері кейін теріб оқытуға болады. Сондықтан мақалалардың арасын бөліб, ықшамдаб жіктедік. Мақалалардың жіктелген бөлімдері бір ойды толық сүүреттейді. Үзілгені білінбейді.

Жазыушылар.

1923 жыл, сентабірдің 10-ны.

Орынбор.

“بولىمى ارقلى تابىيغات قۇبىلىستارىن قىسقاشا تۇسىنىدىرىپ، تۇرلى بىرەم،
مىنەككى، وتىرىك نارسىلەرگە سىنىۋدى جۈيۈ، تابىيىياتنىڭ كەرەكتى زاڭىدىن.
تۇسىنىدىرىپ، پايدا زىياندىن ئۇچىنىدىرىپ.

بۇل كىتابنىڭ تۈرىت اياغى نەڭ شىقتى دەگەن وي بىزدە چوق. سونىڭ
ئۇشىن، وقىتۇقتىمۇ ئىسى مەن ئاتىس ادامدار بۇل كىتابنىڭ ەكىنشى تۈرت
باسىپ شىعاراردا قاي جەرىن قالاي تولىمى كەرەك، قانداي بولىمىدەر قوسىمۇ
كەرەك ەكەننى چايىنان جازىۋىشلاردىڭ تىكە وزىنە يا گازەت، جورنال ارقلى
بىلىدىرسە، العىس ايتامىز. مانا بايقاتقان نارسىلەردىن ەسىمىزدە توقىپ، تۈزەتۈگە
قىرىسامىز. مۇنى اسىرەسە بالا وقىتىپ تاجىرىبا الاتۇن مۇعاللىمىدەر مەن، وشىقتا -
مەردىڭ قۇلاعىنا كۆيەرەك سالامىز.

وقىمۇ كىتابنىڭ شىتە كىلاستا وقىپ، بىر ساعاتتا بىتمىرۈگە ئۇزىن سوعاتىن
ماقالالاردا كىردى. ۋىداي ماقالالاردى بولىپ-بولىپ وقىتىۋعا بولادى؛ قالا بەردى
ۋىدە وقىۋعا بولادى. ئۇزىن ماقالالار كىرگىزىلگەندە مەكتەپتەگى شاكىرتتەر تۈكىل،
ۋىدەگى اتا-انالارىدا ەستە بولىدى. ۋىدەگى ۋىدە وقىرلىق كىتاب بىزدە *الى
جوق؛ جۇۋىردا بولار دەۋ قىيىن. كىتاب قازاقستان عىلىم ورداسىنىڭ ماقۇلداعان
بىرىنشى ساتى بۇلىۋ مەكتەپنىڭ پىروغىرامماسىنا ۋىلىستىرىلىپ جازىلدى.
تاعى بىر ايتاتۇننىمىز: كىتابىتاعى ماقالالاردى پۇشپاعىنان ساتىپ بىرەتى مەن
وقىتىۋىدەك كەرەگى چوق. باسقا عىلىم مەن باۋلانىستىرىپ، كەرەگىنشە وگىدى
سولىدى. لىكەرى كەيىن تەرىپ وقىتىۋعا بولادى. ۋىدەقتان ماقالالاردىڭ اراسىن
بولىپ، نىشامىدىن چىكىلەدىك. ماقالالاردىڭ چىكىلەكەن بولىمىدەرى بىر وىدى
تولىق سۇۋرەتلىدى. ۋىلىكەننى بىلىمىدىدى.

جازىۋىشلار.

1923 جىل، سەنتەبىردىڭ 10-نى.

ورىنبور.

I-бөлім.

ӘДЕБІЙЕТ БЕН ТҰРМЫС – ЕҢБЕК.

۱- بولم.

ادەبىيەت بىن تۇرمىس- ەگبەك.

БАЙЖАННЫҢ МОЛДАСЫ.

(Ескі оқыу тәртібі)

Жаулығының шетіне үш тыйындық қара бақыр түйіп, Байжанды ергіп, шешесі Жақыбтікіндегі молдаға апарды.

Балалар ұу-шұу оқып жатыр.

Көсе арықтау қара кісі отыр. Байжан үйге кіргенде не болғанын білмеді... Бұуыны босады, кісіге қарауға жүзі шыдамады, төмен қарады; әжесінің тасасында жасырынып тұрды. Балбыраған жас жүрегі елжіреб, бұуыны дірілдеб, айағын басып тұрыуға шамасы әрең келді. Балалардың көзі Байжанда. Байжан ұйалып, төмен қарайды. Басын көтеріп қарады да:

«Жоғары шығыңыз, бәйбіше!» деді молда.

Байжан молданың сөйлегеніне таң қалды. Молда адамша сөйлемейтүн, оқыуша сөйлейтүн бір түрлі басқа зат деп білетүн еді. Оның ойынша молда деген ол зор даражалы жәнә адамның ойындағысын білетүн бір кісі еді.

Нұрлы күн ұясынан жаңа басын көтеріп, әлемге сәулесін түсірді. Елдің көбі қалың ұйқыда жатыр. Жазғы қысқа таңға ұйқысы қана алмай, ертеңгі қоңыр салқын мезгілде жұрт рақат бен тыныштықта. Ауылдан оқшауырақ тігілген кішкене қоста он шақты бала тыныштықтың сәнін бұзып, ың-жың боп шулап отыр.

(Ескі молданың бала оқытқаны)

بايجاننىڭ مولداسى .

(ەسكى وقۇ * تارتىپى)

جاۋلەمنىڭ شەننەنە *ۇش *ىنىندىق قارا باقىر *تۇيىپ، بايجاننى ەرتىپ، شەننەنە جاتىتىدىكەندەكى. مولداغا اپاردى.

بالالار ۇۇشۇ وقىپ جاتىر.

كۈسە ارىقتا قارا كىسى وتىر. بايجان ۇيگە كىرگەندە نە بولغانىن بىلمەدى... بۇيۇننى بوسادى، كىمىگە قاراۋغا *چۈزى شىدامادى، تۈمەن قارادى؛ اچىسىنىڭ تاساسىغا جاسىرىنىپ تۇردى. بالىلارغا جاس جۈرەگى ەلجىرەپ، بۇيۇننى دىرىلىنەپ، اياغىن باسىپ تۇرمۇغا شاماسى ارەڭ كەلدى. بالالاردىڭ كۈزى باي- جاتىدا. بايجان ۇيالىمە تۈمەن قارايدى. باسىن كۈتەرىپ قارادىدا:

«جوعارى شىمىڭىز، بايىشقا» دەدى مولدا.

بايجان مولدانىڭ سويلەگەندە تاق قالدى. مولدا ادامشا سويلەمەيتۇن، وقۇشا سويلەيتۇن *بىر *تۈرلى بىسقا زەت دەپ بىلەتۇن ەدى. ونىڭ ويىنشا مولدا دەگەن ەل زور داراجالى *جانا ادامنىڭ ويىنداغىسىن بىلەتۇن *بىر كىسى ەدى.

تۈرلى كۈن ۇياسىنان جاڭا باس كۈتەرىپ، ەلگە ساۋلەمىن *تۇسىردى. ەلنىڭ كۈبى قالىڭ ۇيىقىدا جاتىر. جازعى قىسقا تاڭما ۇيىقىسى قانا الماي، ەرتەڭكى تۈگىر سالقىن مەزكىلە جۇرت راقات بىن تىنىشتىقتا. اۋىلدىن وقشاۋىراق تەكىلگەن كىشكەنە قوستا ون شاتقى بالا تىنىشتىقتىڭ *سانىن بۇرىپ بىڭجىڭ بوب شۇۋلاب وتىر.

(ەسكى مولدانىڭ بالا وتىناتىنى)

Балалар көздері жасаураб, жағының жүні үрпиіб, есінеб-есінеб ызындаб, ыңылдайды; әйтеуір дауыс шығарыб, ән қосқанына мәз. Сөзінен жаңылыб қалғыб бара жатқан баланы төрт өрме қамшымен молда-екең арқаға тартып қалғанда шошыб ойанады; балалар шұу ете қалады; қасқырдан үріккен жылқыша, жұмыла шырқыраб, тағы шұулайды. Басында елтірі бөрік, шалбарсыз, ұзын желең айқара жамылыб, сұстаныб, жыландай ыскырыб, шал молда балалардың зәресін алыб отыр. Бір жапырақ қағаздың кірден жылтыраған бетіндегі ірі жазууға қараб, сегіз жасар Байжан, ілгері-кейін шұлғыб, «пій-қаб» «қаб-пій» деп ызындайды; молданың көзі түсіб кеткенде, ұйасынан кенеттен ұшқан торғай сияқтаныб, қаттырақ шырылдайды. Анда-санда молда: «оқыңдар!» деб есінеб қойады.

Ұйқы басыб, маужыраб отырған Байжан жалыққаннан жанындағы балаға сыбырлаб бірдеңе дей беріб еді, жаққа шарт еткізіб молда салыб жіберді. Ійегі кемсендеб жылайын деб еді, қамшысына молда қол созған соң, көзінен жасын тыйыб, «пій-қабқа» сала бастады.

Біраздан соң, ұйқысын ашыу үшін, Байжан қағазын бүктеб; серігіне берді; есік алдына барыб қол қусырыб: «Молда-еке қажет раума?» деді.

«Жаңа келдің, қайуан, отыр!»... деді молда.

Байжанның көзі жасаураб жанындағы үлкенірек серіктеріне жалт-жалт қараб, орнына қайта отырды.

Жөнеу.

بالالار كوزدەرى جاساۋرۇپ، جاعىنىڭ جۇنى مۇرپىيىپ، سىنەبەسىنەپ
 بۇڭداپ، بۇڭدايدى؛ ايتەۋىر داۋىس شىعارىپ، ان قوسقاننا ماز. سوزىنەن
 جاڭلىپ قالغىپ بارا جانقان بالانى تورت ورە قامشى مەن مولدا-كەڭ ازقاغا
 تارتىپ قالغاندا شوشىپ وياندى؛ بالالار شۇۋەتە قالدى؛ قاسقىردان ۇرىككەن
 جىلقىشا، جۇملا شىرقىراپ، تاغى شۇۋلايدى. باسىندا ەلىمىزى بورىك، شالپاسىزە
 ۋزىن جەلەڭ ايقارا جامىلىپ، سۇستىنىپ، جىلانداي سىقىرىپ، شال مولدا بالالار-
 دىڭ زەۋەسەن المىپ وتىر. مېر جاپىراق قاعازدىڭ كىردەن جىلتىراغان بىقىنىدەكى
 «بىرى جازىۋعا قاراپ، سەگىز جاسار بايچان، ەلگىرى كەيدىن شۇلغىپ «پىي-قاب»
 «تاب-پىي» دەپ بۇڭدايدى؛ مولدانىڭ كوزى مۇسۇپ كەلگەندە، ۇياسىنان كە-
 نەتەن ۇشقان نۇرعاي سىياقتانىپ، قاتتىراق شىرىلدايدى. انداساندا مولدا:
 «وتىڭدار!» دەپ سىنەپ قويايدى.

ۇيقى ياسىپ، ماۋجىراپ وتىرعان بايچان جالىقانىنان جانىنداغى بالاغا سىيىپ-
 لاب بىردەمەدەي بەرىپ ەدى، جاققا شارت ەنگىزىپ مولدا سالىپ جىيىردى.
 بىەگى كەسەگىدەپ جىلايدى دەپ ەدى، قامشىسىنا مولدا قول سوزعان سوڭ، كوزىنەن
 جاسىن تىيىپ، «پىي-قابقا» سالا باستايدى.

«بىر ازدان سوڭ، ۇيىقىسىن اشىۋ» ۇشىن، بايچان قاعازدىن بۇكتەپ، سىرىگىنە
 بەردى؛ سىڭىك اللىنا بارىپ قول قۇۋسىرىپ: «مولدا-كە قاجىت راۋما؟» دەدى.
 «جانغا كەلدىڭ، قايزان وتىر!»... دەدى مولدا.

بايچاننىڭ كوزى جاساۋرۇپ جانىنداغى ولكەنرەڭ سىرىكتەرىنە جالت-جالت
 قاراپ، ورنىنا قايتا وتىردى.

جونەۋ.

БІЗДІҢ МЕКТЕБ.

Мектебіміз қалың ауылдың ортасында, қырандау бйік жерде. Сырыт жағынан ақ балшықбен сыланған. Екі бөлмеде қыласымыз болады, бір бөлмеде шешінеміз. Қалған екі бөлмеде оқытушыларымыз бен қызметші тұрады. Әр бөлмеде үш терезеден, екі бөлмеге бір пештен. Әр қыласта екі бөлім, екі бөлімге бір оқытушыдан. Біздің қыласымызда жиырма парта бар; бір партада екі баладан отырамыз. Парталар қатар-қатар қойылған. Әр қатардың арасынан кісі жүрерлік жер қалынған. Партада отырғанда жарық сол жағымыздан түседі. Парталардың алдында оқытушыға қойыған стол мен орындық бар. Оқытушының сол жағында қара тақта тұрады. Тақтаның бір жағы сызыусыз, екінші жағы қызылмен сызыулы. Тақтаға біз бормен жазамыз. Тақтаның артында шкаф тұрады. Шкаф ішінде кітаб, қағаз, қарындаш, сия сақталады. Біздің қарсы алдымызда жарда көбейту мен өлшеулер сатысы іліулі тұрады.

Біз төртінші бөлімде оқыб жүрміз. Ендігі жылы екінші басқын мектебке кірмекбіз. Осы күні есеб ғылымын, жағырапианы, қоғам құрылысын, жаратылыс ғылымын, ана тілін оқыб жүрміз. Бұлардан басқа сүгірет салыб үйренеміз. Оқытушымыз быйыл ауыл адамдарынан жер сұраб алыб бізге бақша салғызды. Жаздай бақшамызды өзіміз сұуардық; күз болғанда өзіміз жыйнадық. Мектебтегі балалар жыйналыб, екі жетілік жорнал шығарамыз. Жорналымызды шәкірттерден басқа ата-аналарымыз да оқыйды. Кей бір күндері оқытушыларымыз бізді жыйнаб алыб, кітаб оқыб түсіндіреді; иә өзіміз жыйналыб, оқыб, оқылған кітаб жайында сөз қылысамыз. Жаздыгүні оқытушыларымыз ертіб жүріб жердің құйқасы, шөбі, жандығы мен таныстырады. Егіншілер сабан айдаб жатқан жерге алыб барыб, жерді қалай, қашан жыртыуын, қалай тұқым сеуіб, қалай тырмалатуын көрсетеді. Быйыл Марқабай деген жолдасымыздың өзі бір жерге тұқым сеуіб шықты.

Сабағымызды білмей қалсақ, қайтадан түсіндіреді. Кейіб жазаландырмайды, кейде қасындағы жолдасына маза бермей, тентек болған баланы, оңаша отырғызыб қойады. Ата-аналарымыз бен оқытушымызды ренжітбелік деб сабағымызды дұрыс оқыймыз.

بىزدىڭ مەكتەپ.

مەكتەپىمىز قالىڭ اۋىلدىڭ ورتاسىدا، قىراڭداۋ يېنىڭ جەردە. سىرتىن
 چامىنان اق بالىنىڭ يەن سىلانغان، ەكى بولمىدە كىلاسسىمىز بولادى، بىر بولمىدە
 شەكىلىمىز. قالغان ەكى بولمىدە ۋەقەشۇلارنىڭ يەن قىزمىشى تۇرادى. ەكى
 بولمىدە ۋەقەشۇلارنىڭ يەن بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە
 ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە
 پارتادا ەكى بالا: ئان وتىرامىز. پارتالار قاتارلىقلار قويىلغان، ەكى قاتاردىڭ
 كىمى جۈرەلىك جەر قالغان. پارتادا وتىرغاندا جارىق سول چامىمىزدان
 تۇرىدۇ. پارتالاردىڭ الدىدا ۋەقەشۇلار قويىلغان سىتول مەن ورنىنىڭ يار.
 ۋەقەشۇلارنىڭ سول چامىندا قارا ئاقنا تۇرادى. ئاقنا ەكى بولمىدە ەكى بولمىدە
 ەكىنىڭ جاعى قىزىل مەن سىزىڭ. ئاقنا ەكى بولمىدە ەكىنىڭ ئاقنا ەكىنىڭ
 شىكاپ تۇرادى. شىكاپ شىنەب كىتاب، قارا، قارىداش، سىيا ساقتالادى.
 ەكىنىڭ قارىسى الدىمىزدا جازدا كۆيىتىمىز مەن ۋەقەشۇلار سانسى مەن تۇرادى.
 ەكىنىڭ تۇرۇشى بولمىدە ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 مەكتەپكە كىرمەكچى. ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 لىمىن، جازاتلىمىز ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 سالىب ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 ئاقنا سالىمىز. جازداي ئاقنا ەكىنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 لىمىز. شەكىلىمىز ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 شىلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 ەكىنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 تۇرۇپ، قالاي تۇرۇپ قالاي تۇرۇپ قالاي تۇرۇپ قالاي تۇرۇپ قالاي تۇرۇپ
 جولىمىزنىڭ ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 سالىمىزنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 جازا ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 ۋەقەشۇلارنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ
 سالىمىزنىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ جەننىڭ

ЖАС ҰЛАН.

Алшыйа мініб жас бала
Тобылғы күрең тұлпарын;
Қызыл тұуын қолға ала,
Қондырған ерге сұңқарын.

Садағын тізіб дестеден,
Бес қаруын асынған.
Көмілген тұлпар кестемен,
Шымқай қызыл асылдан.

Жайнаған ылғый қырмызы,
Сұлыу тұлға кигені;
Оттан ыстық жұлдызы,
Күн сәулесі күлгені.

Тұлпары қараб шекеден,
Шұлғиды жерді тебініб.
Келгендей ақ Меккеден,
Жұрт қоршаған төгіліб.

Түрленіб тоқсан толғаныб,
Аударды көбтің назарын.
Сұңқылдаб үні қозғалыб,
Ашты тілдің базарын.

«Еңбек өнер тұуысым,
Мен – табиғат баласы.
Адалат, шапағат ұуысым,
Мен – әлеумет анасы».

Атылыб тұлпар басқанда,
Көб жөңкілді жарылыб.
Шықты дауыс аспанға,
Күй құйқылжыб салыныб.

جاس ۋىلان.

الشيء ممنيب جاس بالا
توبىلى كۆرە تۇلپارن؟
قىزىل تۇۋىن قوللا-الا،
قولىدىغان ەرگە سۇڭقارن.

سەلەمىن قىزىپ چىستەدەن،
بەس قارىۋىن اسىمغان؟
كۈمىلگىن تۇلپار كەستە مەن،
شىمقاي قىزىل اسىلدا.

جايناغان دىلى قىزمىزى،
سۇلۇ تۇلغا كىيگەنى؟
وتتان سىتىق جۈلدەزى،
كۈن سۈلەسى كۈلگەنى.

تۇلپارى قاراپ شەكەدەن،
شۈلەيىدى جەردى تەيىنىپ؟
كەلگەندەي اق مەكەدەن،
جۇرت قورشاعان تۈگىلىپ.

تۇرلىنىپ توقسان تولغانىپ،
اۋداردى كۈپتىك نازارن؟
سۇڭقىلداپ ۋۇنى قوزغالىپ،
اشتى تىلىك بازارن:

«دەڭبەك ونەر تۇۋىسىم،
مەن شاپىيەت بالاسى،
ادالات شاپىيەتە ۋۇسىم،
مەن الۋەتت اناسى».

اتىلىپ تۇلپار باسقاندا،
كۈپ جوڭكىلىدى چارلىپ؟
شىنقى دۇۋىس اسپانغا،
كۆي تۇيۇقلىچىپ سالىنىپ.

Қызыл тұу сонда сілкініб,
Сау-сау төкті білімді.
Толқыған шаршы іркіліб,
Жинаймын деп жүгінді.

Сілтесе қамшы ұшынан,
Әділдік жауды сартылдаб.
Аттаса тұйақ тұсынан,
Тұтанды шапиқат жарқылдаб.
Желігіб, зулаб желіб ед,
Түйдек-түйдек түсті еңбек.
Ғабдолла ұлы Кенжеғали.

БҰЛ КІМ?

Бала, бала, бала! деб,
Түнде шошыб ойанған.
Түн ұйқысын төрт бөліб,
Түнде бесік тайанған.
Айалы қолда талпытқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан,
Сұуық болса жөргетіб,
Қорғасын оқтай балқытқан.
Айналасына ас қойыб,
Айдынды көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан.
Алтын-сары ұлы Ыбырай.

تەمۈز تۇۋ سوندا سىلكتىپ،
 ساۋساۋ ئوكتى بىلىمدى،
 تولقىغان شارۋى بىرگىلىپ،
 چىنغايىمىن دەپ چۈگىندى.

سىلتىمە قامشى ۋىشىغان،
 ادلىك جاۋدى سارتىلداپ؟
 اتتاسا تۇپاق تۇسىغان،
 تۇتاندى شاپىقات چاقىلداپ.

جەلگىب زىۋلاپ جەلىپ ەد،
 تۈيدەك تۈيدەك، تۈسنى ەگىپ.

ءابىۋىلا ۋلى ەنچە ەالى.

بۇل كىم ؟

— بالا، بالا، بالا! دەپ
 تۇندە شوشىپ ياتقان؛
 تۇن ۋېقىسىن تۈرت بولمى،
 تۇندە بىزەك تاپانغان؛
 اياالى قولدا تالپىتقان؛
 قايمىقتى تۈتەي قالقۇتقان؛
 سۇۋۇق بولسا چورگەتتەپ،
 قورعاسىن ۋىتاي مالقۇتقان؛
 اينالاسىنا اس تويىپ،
 ابدىنى كۈلدەي شالقۇتقان.
 تولىن قاتنى نىيگىزبەي
 كىملى كۈيەك كىيگىزبەي
 ەيمىسىن جۇپار اگۇسىغان.

التىن — سارى ۋلى بېراي.

ТОРҒАЙ.

Ағаш арасындағы жол. Аңнан қайтыб келе жатырмын. Ійтім алдымда жүгіріб келеді. Бір кезде итім алдымда құс барлығын білгендей болды. Жүрісін тежеб, ебтеб басуға айналды.

Ілгері жолды құуалай қарасам, тұмсығының айналасы сарғылт, басына жұмсақ мамық жүн шығыб келе жатқан торғайдың балапаны көзіме түсті.

Жел ағаш басын теңселтіб тұр. Балапан ұясынан құлаб қалыб, жаңа өсіб келе жатқан сүйрік қанатын жайыб, қимыл етбестен отыр.

Итім ебтеб басыб жұуықтаб қалды. Бір кезде жанындағы ағаштан кенет кәрі қара тамақ торғай ұшқан тастай зу етіб, таб ійттің тұмсығының алдына келіб түсті. Жүні үрпиіб, түсі қашыб, абдыраб сасқан, кісі айарлық дауысбен шырылдаб, ашыб тұрған иттің аузына қараб бір-екі рет шапшыды. Баласын қорғаб құтқару үшін жаудың аузына қарсы ұмтылды. Құрттай денесі қорыққаннан дірілдеб, дауысы барқыраб, қарлығыб торғай өле жаздады. Торғай өзін-өзі құрбандыққа қыйды! Торғайға ійт қандай зор дажал! Сонда да қауіпсіз биік бұтағында жаны төзіб отыра алмады...

Еркінен әлдірек күш торғайды жоғарыдан төмен лақтырыб түсірді.

Менің Құтбаным тоқтаб, кейін шегінді. Ійт те әлгі күшті мойындады.

Мен ұялыб, сасыб бүгежектеб қалған ітті шақырыб алдым. Торғайды сыйлаб, көңілім бұзылыб, жөніме жөнелдім.

Түрген ұлы.

تورعاي.

اعاش اراسىنداغى جول. اڭنان قايتىپ كەلە جاتىمىن. "يىتىم الدىمدا" جۇڭگىرىپ كەلەدى.

"مېر كەزدە" يىتىم الدىندا قۇس بارلىعىن بىلگەندەي بولدى. "جۇرسىن تەجەپ، ەيتىپ باسۇعا اينالدى.

بىلگەرى جولدى قۇۋالاي قاراسام، تۇمسەينىڭ اينالاسى سارعىلىت، باسنا جۇمساقى مالمىق "چۈن شەمەپ كەلە جاتقان تۇرعايدىڭ بالاپانى كۆزىمە تۇر-تى. چەل (اعاش باسەن تەكسەلتىپ تۇر. بالاپان ۇياسنان تۇلاب قالىپ، چاڭا "وسىپ كەلە جاتقان سۇپرىك قاتتىن جايىپ، قىيىل ەتەستەن وتىر.

"يىتىم ەيتىپ باسپ جۇڭگىرىپ قالدى. "مېر كەزدە جاتىنداغى اعاشنان كەنەت كارى قارا تاماقى تورعاي، ۇشقان تاستاي زۇۋ ەتەپ، تاب "يىتنىڭ تۇر-سەينىڭ الدىنا كەلىپ "تۇستى. "جۇنى "ۇرپىيىپ، "تۇسى قاشىپ، (بىدراپ ساسقان كسى ايارلىق داۋىس يەن شىرىلداپ، اشىپ تۇرعان "يىتنىڭ اۋزىنا قاراپ "مېر ەكى نەت شاپشىدى.

بالاسىن قورعاپ قۇنقارۇ "ۇشەن جاۋدىڭ اۋزىنا قارسى ۇمتىلدى. قۇرتتاي دەنەسى قورىققاندىن دىرىلدەپ، داۋىسى بارقىراپ، قارىلەپ تورعاي ولە جازدادى. تورعاي "وزىن "وزى قۇرباندىققا قىيىلدى! تورعايغا "يىت قانداي زور داچال سوندا دا قاۋىپسىز بىيىك بۇتاسىندا جانى "توزىپ وتىر-المايدى.....

ەركىنىن الدىرەك كۇش تورعايدى جوعارىدان تومەن ىلاقتىرىپ "تۇستۇردى. مەنىڭ تۇتبايم توقتاب كەيىن شەكىنىلدى. يەتە دە الگى كۇشتى مويىندايدى. مەن ۇيالىپ ساسىپ بۇكەچەكتەپ قالغان "يىتنى شاقىرىپ الدىم. تورعايدى سىيىلاپ، كۆڭلىم بۇزىلىپ، جۈنەمە جۈنەلدىم.

تۇرگەن ۇاي.

ӨЗЕН.

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріб, жарқыраған.
Жел сокса, ыстық сокса, бір қалыпта,
Аралаб тау мен тасты арқыраған.

Көңілің сұуын ішсең ашылады,
Дененде бар дертінді қашырады.
Өксіген оттай жаныб жануарлар,
Өзеннен рақат тауыб басылады.
Қынарда тілсіз тұрған тоғайлары
Шұуылдаб желмен бірге бас ұрады.

Он мың мал айдаб өтсең лай қалмайды,
Тасына сұу бармаған сай қалмайды.
Тасыған өзен, сұудың құуатымен
Көк шығыб, шөб бітбеген жәй қалмайды.

Ел қыстаб күн көреді жаныбында,
Дәм болар алуан-алуан балығында...
Боқ таста, алтын таста сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында!

Құдіретін міне, қызық көресің бе?
Не нәжіс тоқтар өзен денесінде.
Арыстан демалуга сұуға кірсе,
Балықтар шымшыб ойнар терісінде.

Алтын-сарыұлы Ыбырай.

وزەن.

تۇلاردان وزەن اعار سارقىراغان
 ايناداي ساۋلە بەرىپ چارقىراغان،
 چىل سوقسا، يىتىق سوقسا، بىر قالپتا
 ارالاب تاۋ مەن ئاستى ارقىراغان.

كۆڭلىڭ سۇۋىن شىشەڭ اشىلادى؟
 دەنەڭگە بار دەرتىڭدى قاشىرادى.
 وكسىگەن وتتاي جانىپ جانىۋارلار
 وزەنەن راقات تالۇپ ياسىلادى؟
 قىماردا قىلىسىز تۇرغان توغايلىرى
 شۇۋىلداپ چىل مەن بىرگە باس ۇرادى.

ونىڭ ماڭا ايداپ وتىشەڭ لاي قالمايدى،
 ئاستىغا سۇۋ بارماغان ساي قالمايدى،
 ئاستىغان وزەن سۇۋىڭ قۇۋاتى مەن
 كۆك شىشەپ، شۆپ يىتىگەن جاي قالمايدى.

ئەل قىستاپ كۈن كۈرەدى جانىبىندا،
 دام بولار الۋان-الۋان بالىسىندا.....
 بوق ئاستىنە التىن ئاستا سىنماقتا
 سوندا دا لىققان وزەن قالىبىندا!

تۇدېرەتۈن مەنە قىزىق كۈرەسىڭىز؟
 نە ئاجىس ئوتتار وزەن دەنەسىندە.
 ارىستان دەم الۋعا سۇۋعا كىرسە
 چاللىقتار شىشەپ وينار تەرەسىندە.

التىن سارى ۇلى بىراي.

АҚ ЕДІЛДІҢ ТАСЫУЫ

Жазғытұры басталған соң-ақ, менің табиғатты қатты сүйіу сезімім ойанды. Жазғытұрғы лай селдердің өрден төмен төбенің бауырымен шұулаб, сылдырлаб жүгіргенін қараб тұрғанда өте рақаттанушы едім. Тағы бір қызық көіретін нәрсем – селдің бетін шыбықбен тазарту еді, бірақ мұны маған көб лұқсат етбейтүн. Есігіміз алдынан Ақ Еділ көрініб жатады. Мен өзен қашан бұзылар екен деб тыншымай күттім. Ақырында сарғайыб күткен күнім де жетті! Есекең ертеңгісін мен тұрар-тұрмастан асығыб кіріб келіб, құуаныб: «Ақ Еділ бұзылды» - деді. Көзді ашыб-жұмғанша киініб, есік алдына ырғыб шықтым. Біреуді жеб жібергендей болыб қарай бастадым. Екі жиектің арасымен қарауытқан жалпақ көк мұз жосыб бара жатыр кейде сары мұз да зырғыб өте шығады.

Өзенді кесе түскен қысқы жол әлдеқашан жөңкіб асыб барады, оның үстінде бір сорлы қара сыйр есінен таныб, ол шетімен бұл шетіне шабқылаб жүр. Шабуылдаб жүрген сыйыр титтей жаңылыб басса, қасымдағы қыз-қатындар айаб шұу ете түседі. Сыйырдың өкіргені құлаққа тиіб тұр. Сорлы малды мен айай бастадым. Биік тік жардың сыртына бара бергенде, өзен жалтарыб кетеді, жартас артында жол да, үстінде өңкілдеб жүгірген сыйыр да тасаға түсті.

Бір кезде мұз үстінде екі йт көрінді, бірақ олардың сасқалақтаб секіргені айаудың орнына қасымдағылардың арасында күлкі туғызды. Жұрттың бәрі де йттер сұуға кетбейді иә қарғыб, иә жүзіб шығар деб сенді. Мен де соған наныб кетіб, сорлы сыйырды ұмытыб, басқалармен бірге күле бастадым. Йттер жұрттың үмітін айақсыз қалдырмады. Көб кешікбей жиекке өтіб шықты. Мұз әлі тұтас тізбек бен өтіб жатыр.

Мұз сықырлаб, дал-дал болыб сыныб жатыр, араларында сұу шалб-шалб етеді. Мұздар бірінің үстіне бірі ырғыб мініседі, ірірек мықтылары әлсіздерін бүгерлеб астына салыб барады. Мұздар сіресіб, бұуылған жерде бір қыры көкке көтеріліб, жөнеліб кетеді. Кейде соғысыб кеткен екі мұз

اق ەدىلىك تاسىۋى.

جازىقتۇرى باستالغان سوڭ اقى ، مەنىك ئابىيەتنى قاتنى سۇيىۋ سۆزىمىم وياندى . جازىقتۇرغى ئلاي سەلدەردىك وردىن تومىن ئوبىنىك باۋىرى مەن شۇۋلاپ سەلدەلەپ جۇڭىرگەن قاراپ تۇرغاندا ، ونە راقتانۇشى ەدىم . ئاغى مېۋى قىزىق كۆرەتۇن ئارسەم سەلدەك يەتتىن شىبىق يەن تازارتۇ ەدى ؟ مېۋاق ، ماغان مۇنى كوپ لۇقسات مەيەتۇن . مەنىمىز الدىنلانىق ەدىل كۆرىنىپ جاتتى . مەن وزەن قاشان بۇزىلار ەكەن دەپ تىنىشماي كۈتتىم . اقىرىندا سارغىلىپ كۈتكەن كۈنىم دە چىقتى ! مەكەڭ ەرتەڭگىن ، مەن تۇرار تۇرماستان اسىغىپ كىرىپ كەلىپ ، قۇۋاتىپ : «اقى ەدىل بۇزىلدى» دەدى . كۆزدى اشىپ جۇسقا شا كىيىنىپ ، مەنىك الدىنلانىپ بىرىپ شىقتىم . بىرەۋدى جەپ جىبەرگەندەي بولۇپ قاراي باستادىم . ەكى جىيەكتىك اراسى مەن قاراۋىتقان چالپاق كوك مۇر جوسىپ بارا جاتىر ؟ كەيدە سارى مۇزدا زىرەپ وتە شىعادى .

وزەندى كەسە تۈسكەن قىسقى چول الدا قالغان جۇڭگىپ اسىپ بارادى ؟ ونىك ئۈستىندە مېر سورلى قارا سىيىر مەنىم تانىپ ول شەتنى مەن بۇل شەتنە شايىقلاپ مۇر . شايىۋىلداپ جۇرگەن سىيىر نىتەي جاڭگىلىپ باسا ، قاسىقاعى قىز قاتىندار ايلاپ شۇۋەنە تۇسەدى . سىيىردىك وكىرگەننى قۇلاققا تىيىپ تۇر سورلى ئالدى مەن ايلاي . باستادىم . بېيىك تىك جاردىك سىرتىنا بارا بىرگەنە ، وردەن جالتارىپ كەتەدى ؟ چار تاس ارىنىدا چول دا ، ئۈستىندە وگىلىكەبەن وگىرگەن سىيىردا تاساغا تۇستى .

مېر كەزدە مۇز ئۈستىندە ەكى مېت كۆرىندى . مېۋاق ، ولاردىك ساقاقتاپ سەكىرگەننى ايلۇدىك ورنىنا قاسىمدا عملاردىك ارانىدا كۈلكى تۇۋىغىزدى . چۆتە تىك بارى دە نىتەر سۇۋعا كەتەيلى ، يا قارەپ يا مۇزىپ شىعار دەپ سەندى . مەن دە سوغان تانىپ كەتەپ ، سورلى سىيىردى ئۈمىتەپ ، باسقالا ، مەن بىرەك كۈلە باستادىم . نىتەر جۇرتنىك ئۈمىتەپ ايتىز قالدىرمايدى كوپ كەشكىبەي جىيەككە مۇتەپ شىقتى . مۇز ئالى تۇناس قالىك نىزىك مەن مۇزىپ جاتىر .

مۇز سىقىرلاپ دالدىل بولۇپ سىنىپ جاتىر ؟ ارالارىندا سۇۋ شالىپ شالىپ ەتەدى . مۇزدار مېرىنىك ئۈستىندە مېرى بىرىپ مەنىمەدى ؟ بىرەك مەنىمەقتار قاتىرى السىزدەردىن بۇگەرلەپ اسىننا سالىپ بارادى . مۇزدار سىرەسەپ ، بولغان خورە مېرىقى كوككە كونىرلىپ جونەلىپ كەتەدى . كەيدە سوغىنىپ كەكەن ەكى مۇز

күл талқан болып ұсатылыб, астына батады. Қобыздың күнірен-гені сыйақты сарнаб, анық құлаққа тийеді.

Сол қорқынышты зор тамашаға қараб болыб, үйдегі әжеме келдім де, көрген-білгенімді қызғындаб айта бастадым. Малдан әкем қайтқан соң, Ақ Еділдің бұзылғанын бұрынғыдан да бетер қызғындаб ұзағырақ сөйледім. Үйткені, неден екенін білмеймін, әкем ықыластырақ тыңдады.

Сол күннен бастаб, Ақ Еділге дайым қараб тұратын болдым. Өзен арнасынан шығыб, аласа жійегін жабты: теңіздей жаркыраб, даланы шәйа бастады. Күнбе-күн өзен түрі өзгеріб, ақырында сұу сегіз шақырымнан асу жерді шәйіб, бұлтқа араласты. Мінер жақта ұшына көз жетбейтүн жаркыраған сұу, беті теб-тегіс, таб-таза шыны сыйақты. Үйдің тіке қарсы алдында сұудан басы қылтиыб, үрпиіб тұрған шегіршін мен емен ағаштар қарауытады, ұуақ аралға ұқсайды. Таскын сұу көбке дейін қайтбады.

Ақсақ ұлы.

ЖЕЛ ҚАЙЫҚТА

Тәуекел дәрияға салсаң қайық,
Қорықбай жүз, тұтқан жолда кетбе тайыб.
Дариада бірде тыныштық, бірде дауыл,
Қаңбақша кезер кемең канат жайыб.
Абықта қалқыр кемең тыныштық тауыб,
Сұрапыл дауыл сокса катер-қауіб.
Тілсіз жау қара дауыл үні құрыр,
Ескекті мықтаб ұста, кетбей ауыб.
Тыныштықта құлаш керсең әнге салыб,
Гүлеб сал, толқында да қаһарланыб.
Сыр берме, жел қайыққа мінгеннен соң,
Рақатты, миқынатты да мойынға алыб.
Толқында, тыныштықта да өлеңдетіб,
Дариадан қорықпай жүзіб аман өтіб.
Әділдік, мақаббаттың патшалығын,
Көресің мақсатыңа барыб жетіб.

Сәкен.

كۆپ ئالغان بولۇپ ۇستىلىپ اسقا باتادى. قوبىزدىڭ كۆڭمۈرەنگەنى سىياقتى سارىن-اپ- اتنى قۇلانغا تىيەدى.

سول قورقىنىشتى زور تاماشاغا قاراپ بولۇپ، ۇيدەكى اجىمە كەلدىم دە، كۆرگەن بىلگەنمىدى قىزغىنداپ ايتا باستىم. مالدىن اكىم قايتقان سوڭ، اق ەدىلىك بۇزىلعاندىن بۇرىنمىدىن دا يەنە قىزغىنداپ ۇزاعىراق سويلەدىم. ۇيتكەنى نەدىن ەكەن بىلمەيمىن، اكىم ئىلاستىراق ئىگىدادى.

سول كۈندىن باستاپ، اق ەدىلىك ەداپىم قاراپ تۇراتۇن بولىدىم. ۇزەن ارنا- سىنان شىعەپ، الاسا جىيەگىن جاپتى، تەڭزەي جارقىراپ، دالانى ەشايا باستى. كۈنپە كۈن ۇزەن ۇزى وزگەرىپ، اقىرىندا سۇل سەگىز شاقىرىمىنان اسىمۇ جەردى ەشاياپ، بۇلىتقا ارالاستى. يەنە جاققا ۇشىنا كۆز جەتەيتۇن جارقىراغان سۇل؛ بىنى تەپ تەگىس، ئاپتازا شىنى سىياقتى. ۇيدىك تىكە قارسى الدىندا سۇلدىن ياسى قىلىتىپ، ۇرپىيىپ تۇرغان شەگىرىشەن مەن مەن اعاشتار قاراۋىتادى، ۇۋاق ارالغا ۇسايدى. ئاسقىن سۇل كۆيكە شىين قايتىپادى.

اقساق ۇلى.

جەل قايتقا.

تاۋەكىل دارىياعا سالساڭ قايتىق،
قورقباي ەكۈز تۇتقان جولىدىن كەتە ئايىپ.

دارىيادا بىردە تىنىشتىق، بىردە داۋىل،
قاڭقىتاشا كەزەر كەمەك قانات جايىپ.

ايىقتا قالقىر كەمەك تىنىشتىق تاۋىپ،

سۇراپىل داۋىل سوقسا قاتەر-قاۋىپ،

ەتەمىز جاۋ-قاراداۋىل ۇنى تۇرىپ،

ەسكەكتى مىقاپ ۇستا كەتەي ۇپ.

تىنىشتىقتا تۇلاش كەرسەك انكە سالىپ،

كۆلەپ سال تولقىندا قاتارلانىپ،

سەر يەرمە، جەل قايتقا مىنگەننەن سوڭ،

راقاتنى مەيىقناتتى دا مويىغا الپ.

تولقىندا، تىنىشتىقتا ولەگەتەپ،

دارىيادىن قورقباي ەكۈزىپ امان ۇتەپ،

عادىلىك ماقاياتنىڭ بانئالەمىن

كۆرەرسەك ماقمۇدىڭا بارىپ جەتەپ.

ساكىن.

ЖАЗҒЫТҰРЫ.

Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жаныуар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен;
Жәйрандасыб жас күлер құрбысымен;
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласыб,
Күлімдесіб, көрісіб, құшақтасыб;
Шаруа құуған жастардың мойны босаб,
Сыбырласыб, сырласыб, мауқын басыб.

Түйе боздаб, қой қоздаб, қора шұу-шұу,
Көбелек бен, құс бенен сайда дұу-дұу;
Гүл мен ағаш майысыб қарағанда,
Сыбдыр қағыб, бұрандаб ағады сұу.

Көл жағалай, мамырлаб құу менен қаз;
Жұмыртқа іздеб, жүгіріб балалар мәз;
Ұшқыр атбен жүгіртіб тастағанда,
Жарқ-жұрқ етіб ілінер көк дауылпаз;
Құс қатарлаб байлаған қанжығаға,
Қыз бұрандаб, жабысыб қылады наз.

Жазға жақсы киінер қыз, келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл бәйшешек,
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

جازىمىتىمۇ.

چاغمىمۇ قالمايدى قىستىڭ سىمى؟
مىستىداي قۇلپىمىز چىرىك، چۈزى؟
جان-جانمۇ، ادام زاتىنىلاسا،
اتلانىداي، مەلۇمىر كۈنىنىڭ كۈزى

چازىدىڭ كۈركى ھەندى چىل قۇسى مەن؟
چايرىڭداشسۇن چاس كۈلەر قۇرىمى مەن؟
كۈردەن چاڭا تۇرغانداي كەمىر مەن شال،
چالباڭداش ۈزىنىڭ تۇرغىسى مەن،

قىرداغى ەل ويداعى ەل مەن ارالاسىپ،
كۈلەندەسەپ، كۈرىسەپ، قۇشاقشاسىپ؟
شارىۋا قۇۋغان چاستاردىڭ مويىنى بوساپ،
سېپىلاسىپ، سىرلاسىپ، ماۋىقن بىسىپ

تۈبە بوزداپ، قوي قوزداپ قورا: شۇۋ-شۇۋ،
كۈيەلەك بىن، قۇس بىنەن سايدا دۇۋ-دۇۋ،
كۈل مەن اعاش مايسىسىپ قاراغاندا،
سېلىمىز قاقىپ، بۇراڭداپ اعادى سۇۋ.

كۈل چاكالاي مامىرلاپ قۇۋ مەنەن قاز؟
چۈمىرىتقا بۇدەپ، چۈگىرىپ بالالار ماز؟
ۋىقىرات بىن چۈگىرىپ تاستاغاندا،
چارق-چۇرق ەتەپ بىلىنەر كۈك دۈۋىل پار؟
قۇس قاتارلاپ بايلاغان قانچىغىدا،
قىزىق قىلداپ چابىسىپ قىلدى ناز.

چازغا چاقى كىيىنەر قىز، گەلىنەشەك،
چەر چۈزىنە ۈلگە بەرەر كۈل، بايشەشەك؟
قىردا تۇرغاي، سايراسا سايدا بۇلىۋىل،
تاستاى ۈزىن قوسار بايەن، كۈكەك،

Жаңа пұлмен жамыраб саудагерлер,
Дыйқаншылар жер жыртыб, егін егер.
Шаруаның біреуі екеу болыб,
Жаңа төлмен көбейіб дәулет өнер.

Безендіріб жер жүзін Тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер ійіб емізгенде,
Бейне әкендей үстіңе аспан төнер.

Мал семіреді, ақ бенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіб, көтерілер.
Қара тастан басқаның бәрі жадыраб,
Бір сараңнан басқаның бейілі енер.

Ай жұлдызға жылы жел қабар беріб,
Жан-жануар құуанар тойға елеріб,
Азалы, ақ көрпесін сілке тастаб,
Жер күлімдер өзіне шырай беріб.

Күн күйеуін жер көксеб ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылысбай.
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толқысыб, түрленер тотықұстай.

Адам тіктеб көре алмас күннің көзін,
Сүйіб, жылыб тұрады жан лебізін.
Қызыл арай, сары алтын шатырына,
Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

Абай.

جاڭا پۇل مەن جامماب ساۋدەگەرلەر؟
 دېقانشلار جەر چىرىپ ەگىن ەگەر؟
 شاربوانىڭ بىرەۋى ەكەۋ بولپ:
 جاڭا تۈل مەن كۈيەيپ داۋلەت ونەر.

بەزەندىرىپ جەر جۇزىن مەككەم شەبەر،
 مەيرىبانلىق دۇنياغا نۇرىن توڭگەر؟
 ئانامزداي جەر مەيىپ ەمىزگەندە،
 بەيدە! اكەڭدەي ۇستىگە اسپان ئونەر

مال سامىرەر، اق بىنەن اس كۈيەيەر،
 ادام زاتنىڭ كۈڭلى ۇسىپ كۈتۈرلەر؟
 قارا تەن باسقانىڭ بارى چادىراپ،
 مەر ساراڭخان باسقانىڭ بەيلى نەر.

اي جۇلدىزغا جىلى جەل قابار بەرىپ،
 جان-جانمۇار تۇۋانار توپعا ەلەرىپ؟
 ازالى اق كۈرپەسىن سىلكە تاستاپ:
 جەر كۆلمەدەر ۇزىنە شىراي بەرىپ.

كۆز، كۈيەۋىن جەر كۈكەنىپ الا تىستاي:
 جۈرەۋىنە بىرەۋى قوسىلىسباي؟
 كۈڭلى كۈن لەينە توپعانان سولۇ،
 جەر تۈلەسىپ تۈرلەنەر تۈتى قۇستاي،

ادام نىكتەپ كۈرە! الماس كۈننىڭ كۈزىن:
 سۇيىپ چىلىپ تۇرادى جان لەيىزىن،
 قىزىل اراي، سارى التىن شاتىرىنا
 كۈننىڭ كىشىگە كىرگەن كۈردى كۈزىم.

اباي

ЖАЗҒЫ ДАЛА.

Тамылжыған жас ійісті,
Жазғы жасыл көк дала.
Жәйылған жібек кілемдей,
Қызылды, жасыл көк дала.

Құшағын жәйған кең дала,
Төсін ашқан анадай.
Қаладан келген сағыныб,
Бейне мен бір жас баладай.

Далаға келіп көк жасыл,
Кестелі жібек көрпедей.
Жас балаша шаттаныб,
Құлай кеттім еркелей.

Жас баладай ойнаған,
Жібек шашы жалбыраб.
Солқылдақ өрім көк шыбық,
Денесі уыз албыраб.

Гүл, шашақтар жапырлаб,
Қытықтайды мойынымды.
Қымыз ійісті жел жібек,
Таласыб ашты қойынымды.

Қымыз ійісті жел жібек,
Шөбті ақырын сыйпадаы.
Біресе ойнаб желеңдеб,
Шөбтің басын ұйпадаы.

Көк ала кілем, жасыл шөб,
Тамылжыб ійісін аңқытты.
Кеудеге толыб жас ійіс,
Тән мен жанды балқытты.

جازى دالا.

تامىلچىمان جاس ئېيىنى
جازى جاسىل كوك دالا،
چايلىمان چىبەك كىلىقىدى
قۇيىلدى جاسىل كوك دالا.

قۇشامىن چايغان كەك دالا،
ئوسىن اشقان ئاداي،
قالادان كەلگەن ساعىنىپ،
بىيىنە مەن ئېمىر جاس بالاداي.

دالاعا كەلىپ كوك جاسىل،
كەستەلى چىبەك كورپىدەي،
جاس بالاشا شاتتاتىپ
قۇلاي كەتتىم ەر كەلەي.

جاس بالاداي ويىناغان
چىبەك شاشى چالپىراپ،
سولقىلداق ئورم كوك شىبىق
دەنەسى ئۇنىز الپىراپ.

كۆل شاشاقتار چاپىرلاپ
قىنىقلايدى مويىنىمى
قىمىز ئېيىنى جىل چىبەك
قالاسىپ اشى تويىنىمى.

قىمىز ئېيىنى جىل چىبەك
شويىنى اقغون سىپىداي،
ئېمىر ەسە ويىناپ چەلەك دەپ
شويىنىڭ باسىن ئۇيىداي.

كوك الا كىلەم جاسىل شوب
تامىلچىمى ئېيىنىن اڭقىتىنى،
كەۋدە كە ئولپ جاس ئېيىس
ئان مەن چاندى بالقىتىنى.

Бал іздеген аралар,
Қобызбен күйін күйледі.
Жұптаса түрлі көбелек,
Қызғалдақбен бійледі.
Қызылды, жасыл, көк ала,
Ұшқан сорлы көбелек.
Гүлдерге ғашық диуана,
Мәжнүн байғұс ебелек.
 Қызғалдақ бен сарғалдақ,
 Араласыб үйісті.
 Желекті жас келіндей,
 Ұйалыб басын ійісті.
Сыбырласыб, күлімдеб,
Бастары тайау тиісті.
Сөліне ғашық көбелек,
Олармен келіб сүйісті.
 Жібек кілем кестелі
 Көрпе үстінде жаттым мен.
 Қаладан алыс елді ойлаб,
 Қалың ойға баттым мен.
Тасыған сендей жойқылыб,
Қозғалды жүйіткіб қалың ой.
Мінекей, келді алдыма,
Өрісте жұусаб қалың қой.
 Тамылжыды ыстық күн,
 Жапанда жым-жырт күйдіріб.
 Қойшы жүр жалғыз қыймылдаб,
 Әр қойды сауыб, ійдіріб.
Жұусаған қой ійіріліб,
Ыстықтайды, солықтаб.
Тақырда жанад кішкене от,
Сүт пісірмек қорықтаб.
Сүт пісірмек қорықтаб.

بال نۇدەگەن ارالار
قوبىز بىن كۈيىن كۈيلىدى؛
چۈيتاسى تۇرلى كۈيىلەك
قىزغالداق بىن بىيلىدى.

قىزىلدى جاسىل كوك الا،
ۇشقان سورلى كۈيىلەك،
گۈلدەرگە عاشىق دىيۋانا
ماجىنۇن بايغۇس بەلك.

قىزغالداق بىن سارغالداق،
ارالاسىپ ۇيىستى،
جەلەكتى جاس كەلىندى؛
ۇيالىپ باسەن ۇيىستى.

سەيىرلاسىپ كۈلمەدەپ
ياستارى تاياۋ ۇيىستى،
سولىنە عاشىق كۈيىلەك
ولار مەن كەلىپ سۇيىستى.

جىيەك كىلەم كەستەلى
كۈرپە ۇستىندە جاتتىم مەن،
قالادان الس ەلدى ويلاپ،
قالىك ويغا باتتىم مەن.

تاسەن سەكەي جويقىلىپ
توزغالدى چۈيتكىپ قالىك وي،
مىنەكەي كەلدى الدىما
ورستە چۈۋساب قالىك قوي.

نامىلجىيدى بىتىق كۈن،
جاپاندا جىمىرت كۈيدىرەپ
قويىشى چۈر چالغىز قىيمىلداپ،
ار قويىدى ساۋىپ ەيدىرەپ.

چۇۋساغان قوي ەيىرلىپ
ستىقتايدى سولقتاپ،
تاقىردا جاناد كىشكەنە وڭ،
سۇت پىسىرمەك قورىقتاپ.

Етектеб терген құу тезек,
Отқа жаққан отыны.
Мамырлаб ұшад аспанға,
Отынан шыққан түтіні.
Кезерген ерні жарылыб,
Қызыл шақа көн жара.
Көйлексіз тәні жаңалаш,
Күнге піскен қаб-қара.
Жалақ ерні қанаған,
Қол-айақ тағы жарылыб.
Денесі піскен теріде,
Шандыр боб кеуіб, қарылыб.
Бұтында шалбар теріден,
Өзге дене жаңалаш.
Шоқпыт кійім шешулі,
Жалаң айақ, жалаң бас.
Айдалада кішкене от,
Жалғыз қойшы... тас құрық.
Ұшыб тұрдым жата алмай,
Көзіме келіб жас толыб.
Ұмыт қалған құу бауыр,
Меңіреу жапан далада.
Көрер ме екем сені де,
Жарық думан қалада?
«Кетбе», деб тағы көк шалғын,
Айағыма оралды.
Жібермей бөгеб алдымды,
Майысып гүлдер бұралды.
Сұлу жібек гүл шашақ,
Етегімнен ұстама!
Бірге өскен сәулем, қымбатты,
Енді мені қыстама!

Сәкен.

تەكتەپ تەرگەن قۇۋ نەزەك،
 وتقا جاتقان وتىنى،
 مامىرلاپ ۇشاد اسمانغا
 وتىنان شىققان تۇتىنى.

كەزەرگەن ەرنى جارىلىپ،
 قىزىل شاقا كون چارا،
 كويلەكسىز تانى جاتكالاڭ،
 كۈنگە پىسكەن قاب قارا.

جالاق ەرنى قاناعان،
 قول اياق تاغى جارىلىپ،
 دەنەسى پىسكەن تەرىدەي
 شانلىق بوب كەۋىپ قارىلىپ

بۇتىندا شالبار تەرىدەن

وزگە دەنە جاتكالاڭ،

شوقىت كىيىم شەشىۋىلى

جالانڭ اياق، جالانڭ باس.

اي دالادا كىشكەنە وت،

جالسىز قويىشى... تاس قۇرىق

ۇشىپ تۇردىم جاتا الماي

كۆزىمە كەلىپ جاس تولىپ.

ۇمت قالغان قۇۋ بۇلۇر،

مەشرەۋ جاپان دالادا،

كۆرەرمە ەكەم سىنى دە

جارقى دۇمان قالادا؟

«كەتتە» دەپ تاغى كوك شالغىن

اياغىما ورالدى.

جەنۇبىي بۇگىيىپ الدەمىنى،

مايىسىپ كۈلەز بۇرالدى.

سۇلۇ جىيەك كۈل شاشاق،

تەكەنەن ۇستاما!

بىرگە ۇسكەن سۇلىم قىمباتتى

ەندى مەنى قىستاما!

ساكەن.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ.

Жайықтан Шығысқа қарай Аманқарағай ағашына шейін Торғай дуанына аңтарылыб барған сары дала. Жаман қаладан оңтүстікке қарай таб Ырғыз қаласына шейін жеткенше екі ара жазыб салған кілемдей теб-тегіс, әдемі дала көшбелі қазақтардың «шөбі мол, жері – бай» дейтін Арқасы осы. Сол кең даланы Жем, Ор, Ырғыз деген үш өзен кесіп өтеді. Тұщы сұулы ұуақ көлдер мың сан, әсіресе, кең даланың тамыры – Ор маңында сұу көб.

Қар кете дала наурыз айының айағында-ақ асығыб, көк орай шалғынға орана бастайды. Кең дала тұтасынан іркілдек миге айналады, әсіресе, асты тастай жерлердің беті ми, сабыр болыб, жүрген аттың айағын батырыб отырады. Жазғытұрғы ыссы күн даланы тез сорықтырыб, кептіре бастайды. Топырағын қыздыра бастайды, сондықтан кілем түгіндей көк майса жер бетін жасыра бастайды. Көрмеген кісі дала шөбінің әсемдігін біле алмайды.

Сәл жел соқса, боз бен бетеге жасыл теңіз сыйақты толқындайды, біріне-бірі бас ійзеб, теңселіб, шайқалады. Қызыл, жасыл, ақ кійген қыз, келіншек сықылды бәйшешектер жер бетіне өң береді, жер құлпырыб, ажарланады. Ойпаң жерде қыб-қызыл, жаб-жасыл, аппақ гүлдер шайқалады, күнге күліб, көзінді қытықтаб, шағылыстырады.

Көз тоқтарлық ағаш жоқ, бірақ ескі жұрттың көңінде өскен көк құурай мен кісі бойына жақындаб сорайған ошағандар алыстан ағаштай сағымданыб, көзді алдайды. Сай жағасында бұраң қаққан жас талдың сабақтары, қалың жапырақты тамырша аралаб, шайырдың қош ійісін мұрныңа жеткізеді. Жел соқты дегенше бұталар басы шайқалады, жалтырайды, ағарады. Жапырағының асты ақ бетін аударыб көрсетеді, жел тынды дегенше жағадағы алтындай жылтылдаған сары құмның үстінде қарауыта қойады.

Көбелектер ерсілі-қарсылы сендей соғылысыб, қалбақтайды, бірін-бірі құуалаб, жарысыб зең салады. Мың сан шегірткенің тырсылы қосылғанда құлақ сарсыйды. Ара мен көк шыбындар тізбектесіп танысқан қыздарша ыңылдаб, ызындайды. Қара қоңыздар шөб арасында ысылдаб-пысылдаб Тәңіріге жазады.

قازاق دالاسى.

جايققان شىعسىقا قازاي امان قازاعاي اعاشىنا شەيىن، تورعاي دۇنيانى اڭ تارلىلىپ بارغان سار دالا. جامان قالادان، وڭ تۇتىنىككە قازاي تاب بوعىز قالاسىنا شەيىن جەتكەنشە. ەكى ارا جازىپ سالغان كىلەمنى تەيىستەگىسى، ادمى دالا كوشبەلى قازاقتاردىڭ «شوبى-مول، جەرى-باي» دەيتۇن ارقاسى وسى. سول كەڭ دالانى جەم، ورە بوعىز دەگەن «ۇش وزەن كەسىپ وتادى، تۇششى سۇۋلى ۇۋاق كۈلدەر مىڭ سان؛ اسىرەسە، كەڭ دالانىڭ تاعىرى-ورە ماڭىندا سۇڭا كۈپ، قار كەتە دالا، ناپۇز ايىنىڭ اياغىنداساق اسىجىپ كوك وراي شالەيىغا ورانا باستايدى، كەڭ دالا تۇناسىمان بىركىلەك مىكە اينايدى، اسىرەسە اسى تاستاي جەرلەردىڭ بىتى «مى، سابىم بولىپ، جۇرگەن اتنىڭ اياغىن باتىرىپ وتىرادى. جازىقارلىق سىسى كۇن دالانى ناز سۈرىقتىرىپ كەپتۈرە باستايدى. تۈپىراعىن قىزدىرا باستايدى؛ سۈننىقتان كىلىم تۈگىندى كوك مايسا جەر بىتىن جاسىرا باستايدى. كۆرەمگەن كىسى دالا شوبىنىڭ اسىمىدىكىن بىلەلمايدى. «سال جال سوتسا، بۇر يەن نەتەگە جاسىل نەگىز سىماقتى تولىقتايدى؛ بىرەنە «بىرى بىس بىزەپ نەگەلىپ شايقالايدى. قىزىل، جاسىل، اق، كىمگەن قىز، كەل لىنشەك سىقىلدى، دايىقشەكتەر جەر يەتمە «ۇڭ بىرەدى؛ جەر قۇلىرىپ اچار-لارادى. وپىاڭ خەردە قىپقىزىل، جاپ-جاسىل، اپپاق كۈلدەر شايقالايدى. كۈنگە كۈلىپ كۆزىڭدى قىتقىتاپ، شاعىلىستىرادى.

كۆز توتقارلىق اعاش جوق. «بىراق، ەكى جۇرتنىڭ كۈگىندە ۇسكىن كوك قۇمىزاي مەن كىسى بويىغا جاقىنداپ سورايعان ۇشاعاندار بىستان اعاشىناي سەل عىمدانىپ، كۆزدى الدىدايدى. ساي جاعاسىندا بۇراڭ قاتقان جاس تالدىڭ سايات شارى، قالىڭ چاپىراتتى، تامىشا ارالاپ، شاپىردىڭ قۇش «مىسەن مۇرىڭا كەتكۈزەدى. جىل سوقتى دەگەنشە بۇتالار باسى شايقالايدى، جالىدايدى، اعارادى. چاپىراغىنىڭ اسىناق بىتىن اۋدارىپ كۆرسەتەدى؛ جىل تىنىدى دەگەنشە، جال عاداعى التىداي جىلىنىداغان سارى بۇنىڭ ۇستىندە قارادىنا قويادى.

كۈنەك كىرە ەرسىلى-قارسىلى سەكەي سوغىلىپ قالمايتىدى؛ «بىرىن «بىرى قۇۋالاب، جازىسىپ زەڭ سالادى. بىلگەن شەكپىرىڭنىڭ تىرسىلى قوسىلدا تۇلاق سارسىيدى. ارامان، كوك شەيىندار تەزىبەكەنسەپ قالمىقەن قىردارشا بىكەلداپ تىزىكەلدايدى. قارا تۈگىزدار «شوپ اراسىندا بىسىلداپ بىسىلداپ تاڭرىكە جارادى.

ЖАЗ.

Жазды күн шілде болғанда,
Көк орай шалғын, бәйшешек,
Ұзарыб өсіб толғанда,
Күркіреб жатқан өзенге,
Көшіб ауыл қонғанда.
Шұрқыраб жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдаб,
Ат, айғырлар, бійелер
Бүйірі шығыб, ыңқылдаб,
Сұуда тұрыб шыбындаб,
Құйрығымен шылпылдаб,
Арасында құлын, тай,
Айнала шауыб, бұлтылдаб,
Жоғары төмен үйрек, қаз
Ұшыб тұрса сымпылдаб.
Қыз, келіншек үй тігер,
Бұрала басыб, былқылдаб.
Ақ білегін сыбаныб
Өзілдесіб, сыңқылдаб.
Мал ішінен айланыб,
Көңілі жақсы жайланыб,
Бай да келер ауылға
Айаңшылы жылпылдаб.
Сабадан қымыз құйдырыб,
Ортасына қойдырыб,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіб, күліб, сыңқылдаб.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін

«Ет әпер!» деб қыңқылдаб.
Көлеңке қылыб басына,
Кілем төсеб астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдаб.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдаб.
Өзгелер басын ійзейді
«Әрине», деб мақұлдаб.
Ақ көйлекті, тайақты,
Ақсақал шығар бір шеттен:
«Малыңды әрі қайтар» деб,
Малшыларға қаңқылдаб.
Бай байғұсым десін деб,
Шақырып қымыз берсін деб,
Жарамсақтаб, жалпылдаб.
Шапандарын белсенген
Жылқышылар кеб тұрса
Танертеннен салпылдаб,
Мылтық атқан, құс салған,
Жас бозбала бір бөлек
Сұу жағалаб, құутындаб
Қаз сыпырса жарқылдаб,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрыб күледі.
Қошемет қылыб, қарқылдаб.

Абай.

جاز

« ئاپىرا » دەپ قىلىنغان.
 كۈلەڭگە قىلىپ باسسا،
 كىلىم تۈسەپ استىنا
 سالتاناتى بايلاردىڭ
 ساماۋىرىنى بۇرقىلداپ؛
 بىلىمىلەر سۆز ايتسا
 بايگى اتىنداي اڭقىلىداپ؛
 وزگەلەر ياسىن يىزەيدى:
 «ارىنە!» دەپ ماقۇلداپ
 اق كۈيلەكتى، تايماقتى
 اقساقال شىعار «بىر شەتەن:
 «مالىگىدى» ارى قايتارا» دەپ
 مالشىلارغا قانقىلىداپ
 باي! بايغۇسىم، دەسەن دەپ،
 شاقىرىپ قىمىز بەرسەن، دەپ
 چارماقتا، جالىلىداپ.
 شاپاندارىن بەلسەنكەن،
 حىلقىشلار كىت تۇرسا
 تاڭ ەرتەڭنى سالىلىداپ؛
 مىلىتىق اتقان، قۇس سالغان
 جاس بوز بالا «بىر بۈلەڭ
 سۇۋ چاغالاب تۇتىڭداپ.
 قاپىرىپ سالغان كۈڭ قۇسى
 كۈنەلە بەرگەندە
 قاز سىمىرسا چارقىلىداپ؛
 باغانامى بايغۇسى شال
 اۋىلىدا تۇرىپ كۈلەيدى.
 قەشەمەت قىلىپ، قارقىلىداپ.

باي

جازدى كۈن شىلە بولغاندا،
 كۈڭ وراي شالغان، بايشەشەڭ،
 ۋزارىپ «ۋسىپ، تولغاندا؛
 كۈركۈرەپ جاتقان وزەنگە
 كۈشەپ اۋىل قونغاندا:
 شۇرقىراپ جاتقان حىلقىشەڭ
 شالغىنغان «جۈنى قىلىنغان،
 ات، ايعىرلار، بىيەلەر
 «بۈيىرى شىغىپ سىڭىلىداپ؛
 سۇۋدا تۇرىپ شىيىنغان،
 قۇيىرىقى مەن شىلىلىداپ؛
 اراسىندا قۇلىن، تاي
 اينالا شاۋىپ بۇلىنغان؛
 جوعارى تومەن ۋىرەڭ، قاز
 ۋشىپ تۇرسا شىيىلىداپ.
 قىز كەلىنەشە «ۋى تىگەر
 بۇرالا باسىپ بىلىلىداپ،
 اق بىلەگىن سىيىنەپ
 ازىلەنسەپ سىڭىلىداپ.
 مال شىنەن ايلانەپ،
 كۈڭىلى جاقسى جايالانەپ،
 بايىدا كەلەر اۋىلغا
 اياڭشىلى جىلىلىداپ.
 سابادان قىمىز قۇيىرىپ،
 ورتاسىنا قويىرىپ.
 جاس ۋلكەندەر «بىر بۈلەڭ
 كەڭەسىپ، كۈلەپ، سىڭىلىداپ
 جالشى الدامان جاس بالا
 چاغالابدى شەشەسەن:

ОҢТҮСТІК.

Ырғыздың оңтүстігіне қарай аттасан, арқадағы көк орай шалғын еркелетіп тастаған көзің бұрынғыларын көру жоқ. Сұр кілем сыйақты жазылып жатқан меңіреу шөл. Әр жерінен кірлі көйлек көрініп тұратын, тозған, жыртық жамаулы сұр шекбенмен кійілген даланың үстін біреу жауып қойған сыйақты. Шекбеннің ана жерін отқа, мына жерін қарамай тійгізіп, ана жерінің жүнін ұйпалап біреу әурелеп қойған сыйақты. Ұйпаланған жүннің ішінде аң-маң да көрінбейді, байқаб қарағанда ғана көзіңе бір нәрсе ілінеді.

Жері сорға бай, топырағы ашшы, тұздықтың беті сыйақтанып қаймақшып жатады. Үстінде тіс шұқырлық шөб жоқ. Жаңа ғана шашын алдырған таздың басы сықылды. Айнала сұр жұусан, бұйра құм, бірақ арқадағы ійісті көк жұусандай емес, жіңішке ауру болған адам секілді қатып қалған. Сор жағасында жерге жабысып, тырбысып жатқан қына, жазылып жатқан кійік оты.

Маңайындағы ауаның ылғалын тұз «ә» дегенше тартып алады, дем алу қыйындалып, тыныс тарылады. Үйренбеген адам мен көлік тез шаршап, әлі құрыйды. Жазғытұры, күзді күні жаңбыр басталғанда, жер іркілдеп, ойылып кетеді. Мұның артынан кеуіп, тұс-тұсына жарылады, тас болып қатып қалады. Келесі жылы жазғытұры сұу жарық бен ағып, кеңітіп, құлатып, сай қылады, жан-жағына тағы ашалар шығады, кей жерлер аңғар болып қалады, кей жерлердің жарығы лай батбақбен сыланып, тегістеліп, бітеліп қалады. Сондай тегістеліп қалған жерлер ғана жарықсыз болады. Бір шөп иә бір бұтаға сүрінемін деб қорықбасын, асық ойнауға келетін таб-таза!

Жол табаны әлдеқашан табталып, қатып қалған, көліктің тұйағына тійгенде тасырлап отырады, темір тегермешті арбалардың да ізі білінбейді. Ойылып қалған жол бұрандап соғады да отырады. Бұрылып шығып кету де оңай жұмыс емес.

ЖАЗҒЫ КЕШ.

Бұлт шықты оңтүстіктен мұнарланыб,
Нұры мен батар күннің шұбарланыб:
Созады жандық біткен көкке мойын,
Тұрғандай сұусаб, өліб құмарланыб.
Ескен жел күншығыстан болыб майда,
Ійе ғыб бар жандықты жақсы жәйға.
Жыбырлаб көлдің беті шағаламен,
Дауысы бар аққу, қаздың әлдеқайда.
Секілді бейне ұшпақ қарағанға,
Қаларлық абайлаған ғажаб таңға.
Ыстықта бой тасалаб жерде жүрген,
Шырылдаб әнші құстар жүр аспанда.
Қой маңыраб, сыйыр мөңіреб, маң-маң басыб,
Келеді еркін жүріб, көңілі тасыб.
Саууға келіншектер қарсы шықты,
Қолына шелек алыб, белдемше асыб.
Жыйналыб қарттар құрды кешке кеңес,
Шығыб аб, ел сыртында жерге дөңес.
Ақсүйек балалар да ойнаб жатыр,
Тұратын текке қараб олар емес.
Жазғы кеш ойлаб тұрсаң жанға рақат,
Әркімде көтеріңкі көңілі шат.
Ән салды қосылысыб қыздар-дағы,
«Біікке алтыбақан» құрысыб аб.
Ыңырысб жердің жүзі шыққан үнмен,
Тынық кеш қосылысты қысқа түнмен.
Адамзат, жан-жануар құуансын деб,
Зор сыйлық сезіледі текке берген.

Майлы ұлы Бейімбет.

جازى كەش.

بۆلۈت شىقنى ۈك تۇستىكتىن مۇنارلانپ،
 نۇرى مەن باتار كۈننىڭ شۇبارلانپ،
 سوزادى جاننىڭ يىتىكى كۈككە موين،
 تۇرغانداي سۇۋساب * ۈلۈپ قۇرمارلانپ.
 ەسكىن چەل كۈن شىمىستان بولپ مايدا،
 يە غىب بار جاندىقتى چاقسى چايغا؛
 جىبىرلاپ كۈلنىڭ بەتى شاعالا مەن
 داۋىسى بار 'اققۇۋ، قازدىڭ ئىدە قايدا.
 سەكىلدى بەينە ۋشياق قاراعالغا،
 قالارلىق ابايلاغان غاخاب تاكما؟
 سىمىقتا بوي ئاسالاپ چەردە چۈرگەن،
 شىرلىداپ * ئىدى تۇستار * چۈر اسباندا.
 ئوي ماگىراب، سىمىر موگمەب ماگماڭ باسپ،
 كەلەدى ەركىن * چۈرەب، كۈگىلى تاسپ؛
 ساۋىغا كەلمەشەكتەر قارسى شىقنى
 قولغا شەلەك الپ، بەلدەمشە اسپ.
 جىيىنىپ قارىشتار قۇردى كەشكە كەكەس،
 شىمىپ اب ەل سىرتىندا چەرگە شوگەس.
 اقسۇيەك بالالاردا ويغاپ جاتىر؛
 تۇراتىن تەككە قاراپ ولار ەمەس.
 جازى كەش، ۈيلاپ تۇرساڭ، جاتقا اتان؛
 * ار كىيىدە كۈتەرىگكى كۈگىلى شات،
 * ان سالىدى قۇسبىلىسىپ قىزدارداي
 «بىيىككە التى باتان» قۇرىتىپ اب.
 ئىگىرىسىپ چەردىڭ * چۈزى شىققان * ئۇن مەن،
 ئىمىق كەش قۇسبىلىسى قىسقا * ئۇن مەن.
 ادام زات، جان، جانمۇار تۇۋاتىن دەر،
 زور سىيلىق سەزىلىدى تەككە بەرگە.

مايلى قالى بىيىمەت.

ЖАЗҒЫ ТҮНДЕ.

Сұудай сұлу кара көз
Сүйгеніне берген сөз:
Белгілі жерден табылмақ,
Қараңғы жаздың түнінде.

Жатқызыб тегіс үй ішін,
Қысыб сүйді сіңлісін,
Сырлас тете бауырдан
Айырылу жеңіл ме?

Алдыңда алтын бағың бар!
Жолдасың шын сүйген жар.
Баққа айақты батыр бас,
Күрсінбе, сұлу, егілме?

Бұуыннан қалің кетіб тұр,
Тыста жарың күтіп тұр.
Ақ көйлегің көлбектеб,
Шық тезірек, бөгелме.

Шыққанда қорқыб сасқаның,
Дірілдеб түсің қашқанын.
Асығыб күткен жарыңа,
Білдірме, сұлу, күлімде.

Мініб жігіт жүйрігін,
Тұмарлаб кекіл, құйрығын
Іңірден келіб күтіб тұр.
Серттен тайар ерің бе?

Жігітте арман қалды ма?
Алды жарын алдына.
Шүү, деб шауыб жөнелді,
Бір қолы сұлу белінде.

جازى تۈندە .

سۇۋداي سۇلۇ قارا كوز

سۇيگەننە بەرگەن سوز:

بەلكىلى جەردەن تاپىلماق

قاراڭغى جازدىڭ تۈنىدە .

چاتقىزىپ نەكەس مۇيى مەشىن ،

قىسىپ سۇيىدى مەيگەلىسىن ؟

سەرلاس تەقە باۋىردان

ايرىلۇ ڭەگىلمە ؟

الدىڭدا التىن باصاڭ بار !

جولداسىڭ شىن سۇيگەن چار

يىققا اياقتى باتىر باس

كۆرسىنىپ سۇلۇ ، ەگىلمە ؟

بۇۋىننان قالىڭ كەتەپ تور ،

تەستى جازىڭ كۆتەپ تۇر ؟

اقى كۈيلەگىڭ كۈيلەكتەپ

شىنقى تەزىمەڭ بۈگىلمە ؟

شەققاندا قورقۇپ ساسقانلىڭ ،

دەرىلدەپ تۈسۈڭ قاشقان

اسلىمىڭ كۈتكەن جازىڭا

بىلىدىرمە ، سۇلۇ ، كۈلمە .

مەنىڭ جىگىت جۇيرىگەن

تۈمۈرلەپ كەكەل تۈيۈرۈپتىن

تەكۈردەن كەلەپ كۆتەپ تۇر ،

سەرەققىن تاپار تۈگىگە ؟

جىگىتتە ارمان قالدىم ؟

لەي جازى الدىڭدا

شۇۋ دەپ شاۋىپ بولدى

مەن تولى سۇلۇ ، ەلەنە .

Жігіт жарын құшады,
Қолдан тізгін босады,
Сенді саған екеу
Енді жүйрік, сүрінбе!

Жетсін жастар ауылға,
Ұрынбасын жауынға.
Алдарында бір-ақ бел,
Таң, тұра тұр, білінбе!

Жұмабайұлы Мағжан.

КҮЗ.

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай,
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй,
Ерте барсам жерімді жеп қойам деб,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағыб,
Отыруға отын жоқ үзбей жағыб,
Тонған ійін жылытыб, тонын ійлеб,
Шекбен тігер қатыны бүрсең қағыб.

Жас балаға от та жоқ тұрған маздаб,
Талтайыб қақтана алмай, өле жаздаб.
Кемпір, шалы бар болса қандай қыйын
Бір жағынан қысқанда о да азынаб.

Кәрі қой ептеб сойған байдың үйі,
Қай жерінен кедейдің тұрсын күйі.
Қара қыйдан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Қар жауса да тонбайды бай баласы,
Үй жылы, кійіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріб ойнатар көздің жасы.

Жалшы үйіне жаны ашыб ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.

Абай.

چىگىت چارىن تۇشادى،
قولدان ئىزگىن بوسادى؛
سەندى سامان ەكەۋ
ەندى، جۇيىرىك، سۇرىنبە!

جەتسەن چاستار اۋىلغا،
ۋىرىياسەن جاۋىلغا،
الدۇرىندا مېرقاتى بەل،
ئالغۇ تۇرا تۇر بىلىنبە!

جۇماباي ۇلى مامىجان.

كۆز.

قاراشا، جەل توقسان مەن سول بىرەكى اي،
قەستىك باسى بىرى ەرتە، بىرەۋى جاي،
ەرتە بارسام جەرىمدى جەپ قويام دەپ
نەقىرما مەن كۆزەۋدە وتىرار بلي.

كەدەيدىك ۇزى چۆرەر مالدى باغىپ،
وتىرىۋعا وتىن جوق ۇزبەي جاعىپ؛
ئوڭعان بىيىن جىلىتىپ، تونىن بىلەپ،
شەكەيىن تىگەر قاتىنى بۇرسىڭ قاعىپ.

چاس بالاھا وتتا جوق تۇرغان مازداپ؛
تالتايىپ قاتقانالماي، ولە جازداپ،
كەمپىر، شالى بار بولسا قانداي قىيىن؛
مېىر جاعىقتان قىسقاندا ودا ازىغاپ.

كارى قوي ەيتەپ سوبىغان بايدىك ۇيى؛
قاي جەرىنەن كەيدىك تۇرسىن كۇيى؛
قارا قىيدان ورتا قاب ۇرىسباي بەرسە
ودا قىلغان كەدەيگە ۇلكەن سىيى.

قار جاۋسادا توڭبايدى باي بالاسى؛
مۇي جىلى، كىيىز تۇتقان ايغالاسى؛
باي ۇلىنا جالشى ۇلى جالىنىشى،
لەىپ جۇرۇپ ويىناتار كۆزدىك جاسى.

جالشى ۇيىنە جانى اشىپ اس بەرمەس باي؛
ارتىق قايمىر ارتىقشا قىزمەتكە وراي.

اباي.

ҚЫС.

Ақ кйімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр мылқау танымас тірі жанды,
Үсті басы үскірік, аяз бен қар
Кәрі құдаң қыс келіб әлек салды.
Ұшпадай киген бөркін оқшырайтыб,
Айазбенен қызарыб, ажарланды.
Бұлттай қасы жауыб екі көзін,
Басын сіліксе, қар жауыб мазанды алды.
Борандай бұрқ-сарқ етіб долданғанда,
Алты қанат ақ орда үй шәйқалды.
Әуес көріб жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығыб, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттаб кйген малшы
Бет қарауға шыдамай теріс айналды.
Қар тебкенге қажымас қайран жылқы!
Тыйтығы құруына тез тақалды.
Қысбен бірге тұмсығын салды қасқыр,
Малшыларым, қор қылма ійтке малды.
Соныға малды жайыб, күзетіндер,
Құр жібер міне, антұрған кәрі шалды.

Абай.

ЖҰТ.

Кетер ме көбке дейін доңыз естен!
Былырғы қатты боран қыстайғы ескен.
Жетпіс бен сексендегі қарыйалар
«Көрмедік сұрапылды мұндай» дескен.

قىس .

اق كىيىمىدى، دەنەلى، اق ساقالدى،
 سوقىر، مىلقاۋ تانىماس ئىرى چاندى؛
 ۋىستى-باسى ۋىسكىرىك اياز بىن قار،
 كارى قۇدالڭ قىس كەلىپ الەك سالىدى؛
 ۋىشاداي كىيگەن يۈرگەن وقشرايتىپ،
 اياز بىنەن قىزارىپ اجارلاندى.
 بۆلىنتاي قاسى جالۇپ ەكى كوزىن،
 يىسىن سىلىكسە قار جالۇپ مازاڭدى الدى .
 پوراندای بۇرق - سارقى مەتب دولدانعاندە،
 التى قانات اق وردا ۋى شايقالدى،
 لۇمس كورپ جۇگىرگەن جاس بالالار،
 يەتتى قولى دومبىغىپ، ۋىسك شالدى؛
 شىيىدەم مەن تون قاباتتاب كىيگەن مالشى،
 يەن قاراۋعا شىداماي تەرس اينالدى؛
 قار تەبەككە قاچىماس قايران جىلقى؛
 قىيىنقى قۇرۇپنا تەز تاقالدى؛
 قىس بىن بىرگە نۇمسىغىن سالىدى قاسقىر،
 جالشىلارم، قور قىلما يىتتەكە مالدى؛
 سونىغا مالدى جايىپ كۆزەتكەن:
 قۇر جىيەر مېنە انتۇرغان كارى شالدى .

اباي

جۇت .

كەتەرە كۈپكە دەيىن دوڭىز ەستەن!
 بىلتىرى قاتتى بوران قىستايى ەسكەن؛
 جەتپىس بىن سەكەندەگى قارىيالار:
 «كورمەدىك سۇراپىلدى مۇنداي» دەسكەن

Үскірік, айаз, боран араласқан,
Екі үйдің арасында жан адасқан.
Қабағын түйіп келген қаһарлы жұт,
Салды ойнақ сақараға ұуытын шашқан.

Мұндайда қасқыр қараб қалсын неге?
Қашаннан тісін қайраб жүрген неме,
Көб берді жұтқа көмек бір жағынан,
Демеді қызғаныш қыб жұт та: «жеме!»

Қырылды қосты жылқы сорға түсіп,
Омбы қар, терең сай мен орға түсіп.
Әл кеткен қайыруға жылқышылар,
Жанымен қош айтысқан олар да үсіп.

Үстінде ұзын жолдың қалашылар,
(Күн бар ма, кедей сордың көзі ашылар?)
Токтаусыз күні-түні сокқан боран,
Біразын қалған басыб: қазасы бар.

Балалар боқша арқалаб барын кійген,
Сабаққа бармақшы боб шыққан үйден.
Жеткенше аяқ, қолын домбықтырыб,
Бетінен тызылдатыб айаз сүйген.

Сұуатқа мал сұуара барған малай,
Келеді құлақ, мұрнын о да ұукалай.
Кенеттен, бір мезгілде боран соғыб,
Ұлағыб құба жонға кеткен талай.

Жылқыны доңыз солай қырыб кетті,
Жұмысын бітірді де жүріб кетті.
Сан байлар жүген ұстаб қала беріб,
Сабасын керегеге іліб кетті.

Міржақып.

ۋىكىرىك، اياز بوران ارالاسقان،
 ەكى ۋىكىرىك ارالاسقان جان اداسقان؛
 قاباغىن تۇيىپ كەلگەن قاقارلى جۇت،
 سالىدى ويناق ساقارغا ۋۇتىن شاشقان.

مۇندايلا قاسقىر قاراپ قالسىن نەگە؟
 قاشاننان نىسىن قايراپ جۇرگەن نەمە،
 كۆپ بەردى جۇتقا كۈمەك بىر جاعىنان،
 دەمدى قىزعانىش قىپ جۇتدا: «جەمە»

قىرىلدى قوسنى جىلقى سورغا تۇسىپ،
 ۋىمى قار، تەرەڭ ساي مەن، ورغا تۇسىپ؛
 مال كەتكەن تايىرىۋغا جىلقىشلار،
 جانى مەن قوش ايتىسقان ولاردا تۇسىپ.

ۋىتىندە ۋىزىن جولىڭ قالاڭلار،
 (كۈن بارما، كەدەي سوردىڭ كۈزى اشىلار؟)
 توقتاۋسىز كۈنى-تۇنى سوققان بوران،
 بىر ازىن قالغان باسىپ: قازاسى بار.

بالالار بوتشا ارقالاب بارىن كىيگەن،
 ساباققا يارماقشى بوب شىققان ۋىدەن،
 جەڭگەنشە اياق قولىن تۈمبىقتىرىپ،
 بىتىنەن تىزىلدىتىپ اياز سۈيگەن.

سۇۋاتقا مال سۇۋارا بارغان مالاي،
 كەلەدى قۇلاق مۇرتىن ودا ۋۇقالاي،
 كەلەتتىن بىر مەزگىلدە بوران سوعىپ،
 ۋلاغىپ قۇيا جوتقا كەتكەن نالاي.

جىلقىنى دوڭىز سولاي قىرىپ كەتتى،
 جۈمىسىن بىتىردى دە جۈرىپ كەتتى؛
 سان نايىلار جۈگەن ۋىستاپ قالا بەرىپ،
 سايلىسىن كەرەككە ەلىپ كەتتى.

مەرجاقىب

ДАЛА БОРАНЫ.

Күн батты. Жаңа ымырт жабылыб бара жатқан кезі. Шығыс тұстан ақша бұлт кенет көтеріліб өсе берді. Бір кезде қар бұлтты көк жартысын түнеріб, құрсаб алды, ұуақ қарды себе бастады. Бұркыраб борасын жүріб жатыр, жел ішін тартыб соғыб-соғыб жібергенде, біресе жас баланың ыңырысб жылағанындай, біресе аш қасқырдың ұлығанындай дауыс естіледі.

– Балалар! Кеш қалдық. Енді атты қатты айдаб, қыйнаудың жөні жоқ. Айаңдалық. Жолдан айырылыб қалмасак, Құдай сақтар, - деді шал.

– Беке! – деді шал бұрыла беріб, ұзын бойлы, ұстағанды қарттау кісіге қараб, – сен артқа түс, торың жүрдек болмағанмен, сылпылға танбайды болдырмас өзің де қалғымайсың. Мен алға түсейін, кір-пігінді қақпай байқаб отыр, біреу-міреу із артта қалыб, із соқбак жолға бұрылыб кетіб, адасыб жүрмесін, – деді. Шалдың шанасын зорға дегенде алға сүйреб шығарысты. Бекеннің атын күртікке жолдан ійтеріб жіберіб, артқылар өтіб кетті. Сонан соң омбыдан шығарыб алысыб, Бекенді артқа салды. Шал сары тымағын баса кійіб, шанасына мінді.

– Ал, Көкше! - деді құуанышты болмағанмен қатты дауысбен шал, талай рет қазадан құтқарыб едің, тағы бір қызметінді көрсет, жолдан шығыб кете көрме, кіре жылжыб, қозғала берді.

Қардың үлкен бұлтты аспанның бәрін жауыб алды. Күн қызылын бұлттың ақ шәлі қабтаб, көрсетбей кетті. Бар кәрін, бар қорқынышты құуатын жыйнаб алыб боран басталды. Еркін далада жел ойнақ сала бастады. Қарды үрлеб, сұуырыб, мамықша ұшырыб, аспанға шығарды. Айнала аппақ болыб, дым көрінбей, күзгі қараңғы түндей болды. Маңайдың бәрі алай-түлей. Жер, ауа, аспан тек бұркыраған қардың ұшқынына айналды: ұшқын кіріб, көзді аштырмай, дем алу қыйындалды, жел біресе ұлиды, біресе өкіреді, біресе ыңқылдайды, біресе сабалаб, біресе жұлкылайды, біресе жан-жағынан, астыдан, төбеден шыр айналады, кейде жыланша оратылыб, жолындағы нәрсенің бәрін бұуындырыб үйіріледі.

Қорықбаймын деген кісінің де жүрегі сескенеді, қан сұуыйды.

دالا بۇرانى.

كۈن باتتى. چاڭا دېمىمىز جايلان بارا چاتقان كەزى، شىمىس ئۇستان اقشا پۇلت كىمى كۈتۈرۈلۈپ سە يەردى. بىر كەزدە قار بۇلتى كۈك جارتىن تۇتۇرۇپ قۇرساپ الدى؛ ۋاقى قاردى سەيە باستادى. بۇرۇن بۇرۇن بۇرۇن چاتتى؛ چىل *شىن ئارقىپ سۈتۈپ سۈتۈپ چىقىرىدىكەن: بىر سە چىل بالانىڭ كۈمۈس جىلاننىداي، بىر سە اش قاسقىردىك ۋىلاننىداي داۋىس سەيلىدى. بالالار! كەش قالدۇق. مەنى اتتى قاتتى ايداب قىيىۋىدىك *چۈنى چۈنى. اياڭدالىق. چولدان ايمولۇپ قالماستى، قۇداي ساقىرىمىدەدى شال. بەكە، دەدى شال بۇرۇلا يۈرۈپ ۋىن بويلى، ۋىتقاندى قارتقا كىسىگە قاراپ سىن ارتقا *تۇس، ئورۇك جۇرەك بولماغان مەن، سىلىلما تانبايدى، بولۇرما، ۋىزىدە قالمايىن، مەن العا تۇسەن، كىرەككىڭى قاقىي بايقاپ وتىر، بىرەۋىمىز ۋا يا ارتقا قالىپ يا سۈتۈپ چولما بۇرۇلۇپ كەتەن اداسىپ چۈرەمسەن. دەدى. شالنىڭ شاناسىن زورغا دەگەندە العا سۈيۈپ شىعارىستى. بەكەڭنىڭ اتىن كۈرەككە چولدان يىتۈرۈپ چىقىرىپ اوتقالار *تۈت كەتتى. سۇن سۈك ۋىلان شىعارىپ سىس، بەكەڭنى ارتقا سالىدى. شال سار تىلەن باسا كىيىپ، شالنىڭ سەيلى.

ال كۈكشەيدەدى قۇۋاتىنى بولماغان مەن قاتتى داۋىس يەن شال. قالاي مەن قازادان قۇتقارمى دەك، تاغى *بىر قەۋەتتىكى كۈرەست، چولدان شىمىپ كەتەن كۈرە. كۈرە چىلىپ قوزغالا يەردى.

قاردىڭ ۋىكىن بۇلتى اسپاننىڭ *بارىن چاۋىپ الدى. كۈن قىزىلىن بۇلتىڭ اق شالى قايتىپ كۈرەستەي كەتتى. بار *كارىن بار قورقۇنۇشنى تۇۋاتىن چىناب الىپ بوران باستالدى. مەكەن دالادا چىل ۋىناق سالا باستادى. قاردى ۋىرلەپ، سۈزۈپ مەمىش ۋىشۈپ اسپانغا شىعادى. اينالا اياق بولۇپ دىم كۈرەستەي، كۈزگى قاراڭغى تۇنەي بولدى. ماڭايدىڭ *بارى الاي تۇلەي، چىر، ۋا، اسپان تەك بۇرۇنغان قاردىڭ ۋىشىنىنا اينالدى؛ ۋىشىن كىرەپ كۈزدى اشنوماي، چىم الە تىيىنالىدى؛ چىل *بىر سە ۋىلىنى، *بىر سە ۋىزەدى، *بىر سە چىكىلدايدى، *بىر سە سالاپ، *بىر سە جۇلىلايدى؛ *بىر سە چان چىمىن، استان، تۈپەدىن شىر اينالدى؛ كەيەن جىلانغا ۋراتىلىپ چولدىغا ئارىنىڭ *بارىن بۇتلىرىپ ۋىرەلدى.

قورەيلىم دەكەن كىسىنىڭ دە جۇرەگى سەكەيدى، قان سۇۋىدى.

Сұуықтан болмаса да, қорыққаннан қан тоқтайды, үйткені боран кезінде айаз басылыққырайды. Арқадағы табиғат қысының долданғаны өте қорқынышты. Кісінің үрейі қашып, есі кетеді, ақылынан адасады. Көб байғұстардың құрбан болатын себебі де осы.

Шаналарының үстінде жыйырма пұттан жүк, кіре малтығыб, көб уақыт жүрді. Жол көміліб қалды. Аттар тынбастан омбыға құлаб, тұрыб келеді. Кіресілер көбінесе малтығыб, жайаулаб келеді. Бір кезде көліктің де, адамның да сілесі қатты, бірталай ат болдырды. Шалдың Көкшесі алда жол салыб келе жатса да әлі тың, сонда да кірекестің әлсірейін дегенін байқаб, шал кірені тоқтатты.

Шырақтарым! - деді жұрттың бәрін дауыстаб шақырыб алыб шал, амал жоқ, тоқтамасқа болмайды, енді қоналық. Шананы қоршаб, ық қылайық. Тертені жоғары көтеріб байлайық. Үстіне кійіз жауыб, баспана қылыб отырайық. Құдайдың күні ашылуын иә бір қайырымды жүргіншілерді күтіб алмасак болмайды. Кім біледі, бәріміз бірдей қатыб қала қоймасбыз.

Шалдың ақылы құлаққа әрі жат, әрі шошырлық болды, бірақ жанды сауғалауға тек шалдың ақылынан басқа шара қалған жоқ.

Талайсыздыққа кіресілердің ішінде жол жүріб, ысылмаған жастар да бар екен. Солардың аты тыңдау біреуі шалдың сөзін тыңдағысы келмеді.

– «Бабай! Сенің Көкшең болдырды деб бәріміз бірдей кама-лыб жатыб, қырыламыз ба? Сен асарынды асаб, жасарынды жасаб болдың, саған бәрібір. Біз әлі өмір сүргіміз келеді, жолдағы ауылға шейін 7 шақырымдай қалды, онан артық бола қоймас, жүріңдер, азаматтар! Бабай аты болдырғандардың жанында қала берсін. Құдай сақтаб аман қалсақ, ертең қайтыб келіб қардан ашыб алармыз», – деді әлгі жігіт. Көкше басқалардан гөрі тыңырақ деген шал сөзі де, қалыңдар деген Бекен мен бір-екі адамның сөзі де жастардың мыйына қонбады. Алты кісі он екі көлікбен тартыб жүріб кетті.

Боран долданыб, күшейе берді, сол түн, келесі күн бойын тоқтамастан соқты, жүріс қалды, терең сайлар ақ отау болды. Бір кезде боран толастаңқырады, алақаншықтады. Аппақ болыб толқындалыб жатқан қардың үстінен жайау борасын жүре бастады, аспан көгеріб, бұлттар айықса да, сырылдаб қар беті жүгіріб жатыр.

Тағы да бір түн өтті, құтырған жел тынды, жайау боран

سۇيۇقتان بولماسادا، قورققاننان قان توقتايدى؛ ئۇيىكەنى بوران كەزىندە باياز باسلىقلىقاريدى. ارقاداعى تابىعات قىسنىڭ دولدانعانى وتە قورقنىشتى. كىسنىڭ ۇرەيى قاشىپ، ەسى كەتەدى؛ اقللىنان اداسىدى. كوپ بايەۇستازدىڭ تۇرپان بولاتۇن سەبەبى دە ەسى.

شانالارنىڭ ۇستىنىدە جىيەرما پوتتان ئۇلۇ؟ گەرە مالتىنەب كوپ ۇاقىت "جۇردى. جول كومىلىپ قالدى. اتتار تىنپاستان ومبىعا قۇلاپ تۇرۇپ كەلەدى. كىرەشلىر كوپىنەسە مالتىنەب جايۇلاپ كەلەدى. "بىر كەزدە كولىكتىڭ دە ادامنىڭدا سىلىسى قاتتى؛ "بىر ئالاي ات بولىدىرى. شالدىڭ كوكشەسى الدا جول سالىپ كەلە جاتسادا "الى نىڭ؛ سونىدادا كىرەكەستىڭ السىرەيىن دە كەتتىن بايقاپ، شال كىرەنى توقتاتتى.

شىمارقارم! دەدى جۇرتنىڭ "بارىن داۋىستان شاتىرىپ المىپ شال-مامان جوق، توقتاماسقا بولمايدى، ەندى قۇتالىق. شاننى قورشاپ بق قىلايىق. تەرتەنى جوعارى كوتەرىپ بايلايىق. ۇستىنە كىيىپ جاۋىپ، باس پانا قىلىپ وتىرايىق. قۇدايدىڭ كۇنى اشلىقۇن يا "بىر قايرىمدى جۇرگىنىشلىرى كۇتىپ المىساق بولمايدى. كىم بىلىدى، "بارىمىز بىردەي قاتىپ قالا قويمايىز. شالدىڭ اتىلى قۇلاتقا "ارى جات، "ارى شوشىرلىق بولىدى. "بىراق جاندى ساۋعالاۋعا نەك شالدىڭ اقللىنان باسقا شارا قالقان جوق.

تالايىزدىققا كىرەشلىرىدىڭ بىشىندە جول "جۇرۇپ بىسلىماغان جاستاردا بارەكەن. سولاردىڭ اتى تىڭداۋ بىرەۋى شالدىڭ "سوزىن تىڭداغىسى كەلمەدى. "باباي! سەنىڭ كوكشەك بولىدىرى دەپ "بارىمىز بىردەي قامالىپ جاتىپ قىرىلمايىز؟ سەن اسبارىڭنى اساپ، جاسارىڭنى جاساپ بولىڭ، ساغان "بارى "بىز؛ "بىز "الى "ومىر سۇرگىمىز كەلەدى؛ جولداغى اۋىلعا شىبىن 7 شاتىرىمىداي قالدى، ونان ارتىق بولا قويماىس، جۇرگىدەر، ازاماتتار! باباي اتى بولىدىرغاندىڭ جانىندا قالا بىرسىن. قۇداي ساقناپ امان قالساق، ەرتەك قايتىپ كەلىپ قاردان اشىپ الارىمىز، دەدى الكى جىگىت. كوكشە باسقاللاردان كورى تىڭىراق دەگەن شال "سوزى دە، قالىڭدار دەگەن بەكەك مەن "بىرەكى ادامنىڭ "سوزى دە جاستاردىڭ مەينىنە قونىداي. اتى كىسى 12 كولىك بىن تارتىپ "جۇرۇپ كەتتى.

بوران دولدىنىپ كۇشەيە بەردى؛ سول "تۇن، كەلەسى كۇن بوين توقتاماستان سوقتى؛ "جۇرس قالدى؛ نەرەك سايلاق وتاۋ بولىدى. "بىر كەزدە بوران تولاستاڭ شىرادى، الا قانشىقتادى. اپپاق بولۇپ تولقىندالىپ جاتقان قاردىڭ ۇستىنە جايلا بوراسىن جۇرە باستى، اسپان كوكىرىپ بۇلىتتار ايقىسادا، سىمىلداپ قار پەنى جۇگىرىپ جاتىر. ناغى "بىر "تۇن "وتتى، قۇتمىغان جىل تىڭدى؛ جايلا بوران

тоқтады. Даланың түрі бірден қатыб қалған толқынды теңіз сыйақты. Жарқыраб күннің көзі шықты, толқындалып жатқан қар бетінде күн сәулесі күлімдеп, ойнай бастады. Боранмен тоқталған кірешілер, жүргіншілер қозғала бастады.

Таб сол жолмен Орынбордан бос кіре келе жатыр екен. Алдыңғы көлік қар астынан қылтиыб тұрған тертенің басына келіб соқты, айналасына кебен сыйақтаныб жарланыб қар үйіліб қалыбты. Тертенің айналасында қар астынан жылы бу шығыб жатқанын жүргіншілер көрді. Не екенін бірден түсіне қалыб, қолына түскен нәрселерімен жұрт қарды қаза бастады.

Ең әуелі екі жолдасы мен Бекенді қазыб алды. Бұлар қысты күні ініне кіріб, ұйықтаб жатқан сұуыр сыйақты талмаусыб қалыбты. Айнала қар еріб қалған. Жатқан жері сырттағы ауадан жылырақ. Бұларды сұуырыб алыб, шанаға салыб, жүргіншілер жолда қалған ауылға қайтыб келді. Ауылдың жақын екені де рас екен. Салқын ауа талып қалғандардың жанын кіргізіп, ширата бастады, азырақ қыймылдаб, көздерін ашты. Сонда да әлі есін білмейді, бір нәрсе қағыб кеткен тәрізді. Үйге кіргізбей, тұла бойларын қармен ысқылаб-ысқылаб, арақ ішкізді, ұйықтасын деб сәкіге салды.

Әбден ұйқысы қаныб тұрған соң әлгі кісілердің есі еніб, өлмей аман қалды. Жас батырдың сөзіне еріб кетіб қалған алты ақылсыздар шыға бере жолдан адасқан көрінеді. Жайаулаған айақтарымен жолдың қатты табанын іздеб, түрткілей-түрткілей, тұс-тұсына бытыраб кеткен, әбден діңкелері құрыб, бәрі де қатыб қалған. Жазғытұры сорлылардың сүйегін әр жерден тауыб алысты. Біреуі әлгі ауылдың қорасына сүйеніб отыр екен.

Т.Ақсақ ұлы.

НАН.

(1921–22 жылғы жұттар)

Осы күні кеудеде,
Шықбаған құр жан,
Не бар тілек пендеде:
Нан, нан, нан!!!!...
Жұрттың бәрі жалынды
Өлтірме! деб аштан,

Ынтық боб нанға сағынды,
Жеб үйренген жастан.
Бірақ әлі нан жоқ.
Ашыққан қарын ашыққан,
Нансыз елде сән жоқ,
Бұралыб отыр аштықтан.

توقتايدى. دالانىڭ تۈرى بىردىن قاتىپ قالغان ئولقەندى تەڭىز سىياقتى. چارۋىراپ كۈننىڭ كوزى شىقتى؛ ئولقەندىلىپ چاتقان قار بەتتىنە كۈن سۈلەسى كۈلۈمۈپ ويىيى باستانى. بوران مەن توقتالغان كىرە شىلەر، چۈرگىنىشلەر قوزغالا باستانى. ئاب سول چول مەن ورىنبوردان بوس كىرە كەلە چاتىرە كەين. الدىڭىمى كۈلۈك قار استىمان قىلىنىپ تۇرغان نەرتەنىڭ باسما كەلەپ سوقتى؛ اينالاسىغا كەيىن سىياقتىپ چارلانپ قار ۋىيىلىپ قالدى. نەرتەنىڭ اينالاسىغا قار استىمان چىلى بۇۋ شىعەپ چاتقان چۈرگىنىشلەر كوردى. نە كەينى بىردىن تۈسەنە قالىپ، قولىغا تۈسكەن نارسىلەرى مەن چۇرت قاردى قازا باستانى.

ەڭ اۋەلى ەكى جولداسى مەن بەكەڭلى قازىپ الدى. بۇلار قىستى كۈنى تىننە كىرىپ ۋىيىقتاپ چاتقان سۇۋىر سىياقتى تالماۋىسىپ قالدى. اينالا قار مەپ قالغان. چاتقان جەرى سىرتتاغى اۋادان چىلراق. بۇلاردى سۇۋىرەپ الپ، شانغا سالىپ، چۈرگىنىشلەر جولدا قالغان اۋىلغا قايتىپ كەلدى. اۋىلنىڭ چاقىن ەكەندە براس ەكەن. سالىقن اۋا ئالىپ قالغانلارنىڭ چاتقان كىرگۈزۈپ شىپورانا باستانى؛ ازىراق قىيىملىداپ كۆزدەرىن اشتى. سوتادا ەلى ەسەن بىلەيدى؛ ەمىر نارسە قاعىپ كەتكەن ەنارېزدى. ۋىيە كىرگۈزۈپ ئۇلا بويلاۋىن قار مەن سىقلاپ سىقلاپ اراقى شىگىزدى؛ ۋىيىقتاسىن دەپ ساكىگە سالىدى.

ەلبدان ۋىيىسى قاتىپ تۇرغان سول، الكى كىسىلەردىڭ ەسى ەنەپ ەلەي امان قالدى. چاس ياتىردىڭ سوزىنە مەپ كەتەپ قالغان، التى اقسىلار شىغا بەرە جولىدان اداسقان كۆرۈندى. چايۋالغان؛ اياقتارى مەن جولىنىڭ قاتتى ئابانمىز دەپ تۈرىتىكىلەي تۈرىتىكىلەي، تۈس تۈسەپ ەتەرەپ كەتكەن؛ ەلبدان دىگەن لەرى قۇرىپ، ەبارىدە قاتىپ قالغان. چازمى تۈرى سورىلاردىڭ سۈيەگىن ەل جەردەن ئاۋىپ المىتى. بىرەۋى الكى اۋىلنىڭ قوراسىغا سۈيەنەپ وتىر ەكەن.

ت. اقساق ۋىلى.

نان.

(22-1921 جىلغى جۇنتا)

نەتقى بوب ئانغا ساعىندى،

چەپ ۋىرەنگەن چاستىن،

ەباراق ەلى نان چوق؛

اشىققان قارىن، اشىققان،

نانسىز ەلدە ەسان چوق،

بۇرالىپ وتىر اشىققان.

ۋىسى كۈلى كەۋدەدە،

شىققان قۇرچان،

نە بار تىلەك بىندەدە؛

نان، نان، نان!!!...

چۇرتنىڭ ەبارى چالغىدى

ۋەلتمە دەپ اشتان.

Құдай, а, Құдай!
Қырасың ба, пендеңді.
Қойасың ба өңгенді?
Аштық деген бір бәлең
Салды елге шеңгелді.
Күнің бар ма, көретүн,
Жәрдемің қайда беретүн.
Жан берген дән берер деб,
Құдайысың сенетүн.
Сәждеде жатыр құлдарың,

Көр, ғибадат қылғанын.
Еңбектерін еш қылыб.
Лайық ба, қырғаның?
Жөні басқа орыстың,
Ораза жоқ, намаз жоқ,
Ғибадат қылмайсың де.
Сорлы қазақ қорқақ,
Айтқаныңды істейді.
Ендігі өкбең не?

Майлы ұлы Бейімбет.

ТҰНДЫРА.

Арқалық мұз мұкитының жағасын құуалай, ұзыннан ұзақ созылған «тұндыра». Тұндыра дегеніміз – өте зор батбақты мыйдай тегістік дала. Сентиабр ортасынан тұндырада қыс түседі. Ірі-ірі жапырақтаб қар жауады Бірнеше жұмадан соң бүтін даланы қар көміб қалады. Қарасаң көзіңе тек ұшы-қыйыры жоқ аппақ дала түседі. Толыб жатқан батбақтар бетін мұз жауыб, қар көміб тастайды. Өзен, суулар қатқан. Күн санаб айаз қатайа береді, кейде 50 градусқа да жетеді.

Қар басқан мый даланың үстінен оқтын-оқтын, бетінді қарыб кеткендей сұуық жел жүреді. Жел қарды бұрқыратыб көтереді, ауаға үйіреді. Алай-түлей қылыб, бүріктіре құады, бйік-бйік күртік тұрғызады. Оны тағы үрлей жөнеледі. Тұндырада қыс ұзақ болады, кейде сегіз, кейде тоғыз ай созылады. Ай санаб күн қысқара береді. Декабр ортасында күн жарты сағат қана көрінеді, сонан соң батып, қысқы ұзақ күн басталады. Сол кезде тұндырада тұру аса қыйын, қысты күні тұндырада құлақ кескендей тым-тырыс. Тек, түнде анда-санда жалғыз йіттің үргені иә ақ жапалақтың дауысы ғана шығады.

Күн тібті көрінбей кеткен соң, тұндырада бірнеше ай жұлдыз бен айдың сәулесі ғана жылтылдаб тұрады, күннің орнына кейде тек арқа жарығы ғана көрінеді. Тұндыра калқы кашан күн көрінеді деб күте-күте сарғайады. Бір мезгілде сарғайыб күткен ұуақыт та жетеді. Көкжиіектен күлімдеб,

قۇداي، 1. قۇداي!
 قوراسىڭىز يەندە گىدى،
 قوراسىڭىز ۈگەگىدى؟
 اشتىق دەگەن بىر بالىك،
 سالىنى ەلگە شەگەللى.
 كۈنىڭ بارما، كۈرەتۈن،
 چارەمىڭ قايدا بىرەتۈن؟
 جان يەرگەن، دان يەرە دەپ،
 قۇداي-سەن سەنەتۈن.
 ساجدەدە چاتىر قۇلدارىڭ،
 مايلى قۇلى بىيىمەت.

تۇندىرا.

ارقالغى مۇز مۇقىمىنىڭ چاغاسىن قۇۋالاي ۈزىنغان ۇزاق سوزىلغان «تۇندىرا»
 تۇندىرا دەگەنمىز ۈتە روو باتىقنى مەيدەي تەگىستىك دالا. سەنئەتلىر ورتاسىنان
 تۇندىرادا قىس تۇسىدى. بىر-بىرى چاپراقتاپ قار جاۋادى. بىر نەشە جۇمادان
 سولۇق مۇتەن دالانى قار كۆمىپ سالادى. قاراساڭ كۆزىگە تەك ۇشى قىيىرى جوق
 ايتاق دالا تۇسىدى. تولىپ چاتقان باتىقار بەتىن مۇز چاۋىپ، قار كۆمىپ ئاستايدى.
 ۈزەن سۇۋلار قاتقان. كۈن سالىپ اياز قاتايما بىرەدى؛ كەيە 0 كىرادۇسقادا جەتەدى.
 قار باسقان مەيى دالانىڭ ۇستىنەن ۇقىن-ۇقىن بەتىگىدى قارىپ كەتكەندەي
 سۇۋىق جەل چۈرەدى. جەل قاردى بۇرقىراتىپ كۈنەردەدى، اۋاغا ۇيىرەدى. الاي-
 ئۇلەي ئىلىپ تۇرىكتىرە قۇۋادى؛ بىيىك-بىيىك كۆرتەك تۇرغىزادى. ۈنى ناغى
 ۇرلەي جۈنەلەدى. تۇندىرادا قىس ۇراق بولادى؛ كەيە سەگىز، كەيە تۈگىز اي
 سۈرۈلادى. اي سالىپ كۈن قىسقارا بىرەدى. دەكايىر ورتاسىندا كۈن چارتى ساعات-
 عانا كۆرىنەدى؛ سونان سولۇق باتىپ، قىسقى ۇزاق كۈن باستالادى. سول كەزدە
 تۇندىرادا تۇرۇپ اسا قىيىن، قىستى كۈنى تۇندىرادا قۇلاق كەسكەندەي نەم-
 تىرىس تەك تۇپە انداسانىدا چالغىز مېنىنىڭ ۇرگەنى ياقى چاپلاقنىڭ چاۋىسى.
 عانا شىعادى.

كۈن مېنى كۆرىنەي كەتكەن سولۇق تۇندىرادا بىر نەشە اي جۇلىز بىن
 ايدىك سۇلغىسى عانا چىلىتىلداپ تۇرادى، كۈننىڭ ۈزىنى كەيە تەك ارقا چارىسى-
 عانا كۆرىنەدى. تۇندىرا قالغى قاشان كۈن كۆرىنەدى دەپ كۈتۈپ سارغىلداي.
 بىر مەزگىل سارغىيىپ كۈتكەن ۋاقىتتا جەنەدى. كۈلۈك جىيەكەن كۈلۈپەپ،

жылы жүзбен күн көтеріледі. Әуелгі кезде күн көкте аз тұрақтайды. Бара-бара күн ұзара береді, түн қысқара береді. Жұмалар өтеді, күн ұзауын қоймайды. Ауа жылыныңқырайды, өзендер бұзылады, батбақтар жібиді. Қар кеміб, жер ашыла бастайды, бірақ ұзақ қыс бойы жер терең қатқан соң, қысқантай жазға, тоң бір-екі кетбен басы ғана жібиді. Апрель басынан «ақ түндер» басталады: күн қызылы сөнбей тұрыб, екі сағаттан соң күн қайта көтеріледі. Иун ортасынан бастаб күн батуды қойады. Сонда барыб түндырада жаз басталады.

Жазды күні түндыра сүйкімдірек болады. Өсімдік көрінеді, бірақ бұлар сорлы өсімдіктер! Жер бетін «иагел» деген ақ сұр шөб жабады: әр жерде сексиген бүлдірген, қарамық көрінеді. Анда-санда шәйа, бұраң қайың болады. Неше жүз шақырым жерге шейін байағы ажарсыз көрік: күн жүресің, жұма жүресің, мүктен басқадым көрмейсің. Тұндыраның сәнін келтіретүн көб көлдері.

Жазды күні мың сан құс ұу-шұу болыб көлді жаңғырықтырыб жатқаны. Тұндыраға тоб-тоб тырна, лек-лек қаз, шоқ-шоқ үйрек, тізілген құу, тобтанған кегірлер қыйырдан ынтасын салыб ұшыб келеді. Біреулері тамақ асырау үшін келеді, біреулері осы жаққа ұйа салыб, балаларын шайқаб шығарыб, кейін алыб жөнелу үшін келеді. Бұлардың бәрі – тұндыраның ұуақытша ғана қонағы. Жаз айлары өтеді, құстар тұндырадан кейін қарай тартады, көлдер тағы жетімсіреб қалады. Уылдырығын шашу үшін тұндыраның өзендеріне жазға қарай теңізден түрлі балықтар өрлеб келеді. Кійтке шейін бала үшін өзеннің кең сағасына жетеді. Қыраң жерлерде қасқыр, түлкі, бұғылар көріне бастайды. Аңның соңынан құуыб, тұндыраға тобтаныб, қалың масалар аттаныб келеді. Масаның көбтігі сонша болады, ауаны тұтыб, дем алғызбайды. «Ә» дегенше денең үстіне үймелеб, маса жабылыб қалғанын көресің. Масаның үсті-үстіне шаққанынан адам есінен танады, кейде өледі де.

Тұндыра – кедей, сорлы жер. Адамға, жәндікке, өсімдікке өте кедей: шөбінің көбі – мүк, жандығының дені – маса бұғысын қоралаб, айдаб көшіб жүрген, анда-санда көшбеліге ұшырайсың.

«Жіуой Роднектен».

جەلى "مۇز بىن كۈن كۈتەرلىدى. ۋەلىكى كەزدە كۈن كۈتەنە از تۇراتىلدى. يارلىبارا كۈن ۋازارا يەرەدى، "تۈن قىسقارا يەرەدى. جۇمالار وتەدى، كۈن ۋزايىۋىن قويىلدى. ۋا جىلىنىڭقىرايدى، ۋەندەر بۇزىلدى، ياماقشار "جىبىيدى؛ قار كەمىپ، جەر اشللا باستايدى. "بىراق ۋزاق قىس بويى جەر نەرەك قاتقان سول، قىسقانتاي جازعا، توك "مېرەكى كەتەن باسى عانا "جىبىيدى. اپەرەل ياسىنان "اق تۇندەر" باستالدى: كۈن قىزىلى سەنبەي تۇرىپ، ەكى ساعاتتا سول كۈن قايتا كۈتەرلىدى. "بىيۈن ورتاسىنان باستاپ كۈن باتىۋىدى قويادى. سوندا بارىپ تۇندىرادا جاز باستالدى.

جازدى كۈنى تۇندىرا سۈيىكىمەرەك بولدى. وسىلىك كۈرىندى. "بىراق، يۇلار سولى وسىلىككەن! جەر بىتىن «ياكىل» دەگەن اق سۈر شۈپ جابايدى: "ار جەردە سەككىيگەن بۇلىرىگەن، قاراشقى كۈرىندى. انداساندا شايا بۇراڭ قايتىك بولادى. نەشە "جۈز شاقىرىم جەرگە شەيىن باياغى اجارسىز كۈرىك: كۈن جۈرەسىن، جۇما جۈرەسىن، مۈككەن ماسقا دىم كۈرەمەسىن. تۇندىرانىڭ "ساتىن كەلتىرەتۈن كۈپ كۈلدەرى.

جازدى كۈنى مىڭسان قۇس ۋۇشۇۋ بولتېپ كۈلدى جاقىرىقتىرىپ جاتقاتى. تۇندىراغا تۈبەن تۈرنا لەڭ لەڭ تاز، شوق-شوق يىرەك، تۈزلىگەن قۇۋ، تۈپتەن كەگىرلەر، قىيىردان مىناتىن سالىپ ۋىشېپ كەلدى. بىرەۋلەرى تاماق اسراۋ "ۋىشېپ كەلدى؛ بىرەۋلەرى وساققا ۋيا سالىپ، بالالار بىن شايىپ شىعارىپ، كەيىن الېپ جۈلەپ "ۋىشېپ كەلەد بۇلاردىڭ "بارى-تۇندىرانىڭ ۋاقىتشا عانا قونامى. جاز ايلارى وتەدى، قۇستار تۇندىرادان كەيىن قاراي تارنادى؛ كۈلدەر تاغى جەتەمسەرەپ قالادى ۋۇلىدىرىيىن شاشىۋ "ۋىشېپ تۇندىرانىڭ ۋەندەرىنە جازعا قاراي تەگىزدەن "تۇرلى بالىقتار ورلەپ كەلدى. كىيىمكە شەيىن بالا "ۋىشېپ ۋەندىنىڭ كەك ساعاسىنا جەتەدى. قىراڭ جەرلەردە قاسقىر، ئۆلكى، بۇغىلار كۈرىنە باستايدى. اڭنىڭ سۈگىنان قۇۋىپ، تۇندىراغا تۈپتەنلەپ، قالىك ماسالار اتتاتىپ كەلدى. ماسانىڭ كۈپىتىكى سونشا بولادى، ۋانى تۇتىپ دەم، العىزبايدى. «ا» دەگەنە "نەك ۋستىنە ۋىمەلەپ ماسا جاپىلېپ قالغانىن كۈرەسىن. ماسانىڭ "ۋىستىۋىستىنە شاققانان ادام ەسىن تانادى، كەينە ولەتەدە.

تۇندىرا-كەدەي سۈرلى جەر. ادامعا، جانلىككە، ۋىسلىككە ۋە كەدەي: "شۈپىنىڭ كۈپى-مۈك، جانلىقنىڭ دەنە-ماسا؛ بۇغىسىن قورالاب، ايداپ كۈشېپ جۈرگەن، اندا جانلىق كۈشەلىكە ۋىشرايدىن.

«جىيۋى رۈدەكتەن»

ШӘКІРТТЕРГЕ.

Шар тараптан жыйналыбсыз,
Жаңа талаб, жас ұлан.
Ғылым тұуын қолға алыбсыз,
Құттықтаймын, бас ұрам!

Бостандықта қарсы кеб тұр,
Қалқам, сенің бағыңа.
Не керегің? Алшы! деб тұр,
Тағы да алшы, тағы да.

Күнің тұуды қарыштаб қал,
Қалма қапы қарағым.
Бәйгі атындай жарыс саб қал,
Жасымасын талабың.
Қыр құуарыб, сыр сұуалыб,

Күйзеліб ед Алашың.
Бұл ұуақытта тұр құуаныб,
Көріб сендей баласын.
Қайғылы еді, кам көңілді,

Сені көріб, болды шат.
Көркейт жаным, енді елінді,
Жаңа өспірім, азамат.
Көңіл қошы, көз нұрысыз,

Еңбекшіл таб қалқының.
Жарық жұлдыз, ай күнісіз,
Сәулеңді шаш, жарқыным!

Шартарабтан жыйналыбсыз,
Жаңа талаб, жас ұлан.
Ғылым тұуын қолға алыбсыз,
Құттықтаймын, бас ұрам!

Азамат.

شەكىر تەزگە.

شار تارايتان جىيىئالمىسىز،
 چاڭا ئالاب، جاس ۋان،
 عىلىم تۇۋىن قولغا المىسىز،
 قۇتتىقتايمىن باس ۇرام!
 بوستانلىقتا قارسى كىب تۇر،
 قالقام، سەنىڭ باغىڭا؟
 نە كەرەڭلىك؟ الشى! دەپ تۇر،
 ئاغىدا الشى، ئاغىدا.
 كۈنىڭ تۇۋىدى قارىشتاپ قال،
 قالما قايى قازاغم؟
 بىلىكى (ئىنىداي) چارسى ساب قال:
 چاسىياسىن ئالابىڭ.
 قىر قۇۋارب، سىر سۇۋالىب،
 كۈيزەلىپ ەد الاشىڭ.
 بۇل ۋاقىتتا تۇر قۇۋانىپ
 كۆرۈپ سەندەي بالاسىن.
 قايسىلى ەدى، قام كۆڭىلى،
 سەنى كۆرۈپ، بولى شات؟
 كۆركەپت جانىم، ەندى ەلىڭى
 چاڭا ۋىسىرىم ازامات.
 كۆڭىل قوشى، كۆز نۇرىسىز
 ەڭبەكشىل ئاب قالقىنىڭ،
 چارىق جۈلىدىز، اي كۈنىسىز
 سۈلەكەنى شاش، چارقىشىم!
 شار تارايتان جىيىئالمىسىز،
 چاڭا ئالاب، جاس ۋان،
 عىلىم تۇۋىن قولغا المىسىز،
 قۇتتىقتايمىن، باس ۇرام!

ازامات

ҚАРА КЕСЕК ТІЛЕНШІ БІЙ¹.

Арғын қаракесек Бекболат бийдің бәйбішеден тоғыз ұлы болыбты, тоқалдан Тіленші деген бір ұлы және бір қызы болыбты. Бій қартайыбты. Тұрғылас арғынның жақсылары көрісе келіб: «Жасыңыз болса жетіб келе жатыр, орныңызды ұстаб, кісі болуға балаларыңыздың қайсысын ұйғарыб жүрсіз? Көзіңіздің тірісінде бата берейік деб келіб едік», - дейді. Бекболат толғаныб үндемейді, көзін жұмыб отыра береді. Сонда арғындардың Бекболаттан жауаб күтіб отырғанын, бийдің Тіленшіні айтайын десе бәйбішеден жасқаныб отырғанын шымылдықтың ішінде кесте тігіб отырған қызы біледі. Қыз шыдамай шымылдықтың бір шетін көтеріб, жыйылған кісілерге қараб: – «Қаракесектен шығыб, он екі баулы арғын сендерді әкем (Бекболат) бйлеуші еді, әйел де болса, әкемді шешем бйлеуші еді, әкем шешемнен қорықпаса айтбайтұн несі бар? Тоқалдан тұуды демесе, Тіленші жанның ел ұстамайтұн несі бар?» деп шымылдықты қайта жапты дейді (қыз Тіленшімен бірге тұуысқан екен).

Манадан томсарыб отырған Бекболат көзін ашыб: – «Баламның сөзі рас, сол немеден үмітім бар еді, бірақ ел жұмысынан ойлаған ойы жоқ, қойшы-қолаңшымен ойнай беруші еді, бойын ұстай білмеуші еді», – дейді. Сонда бәйбішесі: – «Сол немеден менің де үмітім бар еді, түсімде бийдің ақ бұура ійесі бар еді, оның ақ тайлақ ійесі бар еді, әлі тұрыб, әлі шөге беруші еді, елді бір бұзыб, бір түзей ме деб ойлаймын» – дейді.

Тіленші қайда? – дегенде, Нұрадан жылқы сұуара кетіб еді, дейді. Отырған арғынның ійгі жақсылары енді оған өзіміз барып жолығыб, сол сұудың жағасында тілеу қылыб, бата берейік десібті. Бекболат бәрі жүздей кісі аттаныбты. Келсе, жылқысын сұуға жауыб шығара салыб, Тіленші өзен бойындағы қойшылармен алысыб-жұлысыб ойнаб жатыр екен. «Ағаларың келді» деген соң кйініб, алдарынан шығыб, Тіленші сәлем берібті. Сонда арғынның әлгі жақсылары Тіленшіге тұс-тұстан: – «Әкең Бекболат қартайды, он екі

¹ Тіленші Қаз дауысты Қазыбек бийдің немересі, Бекболат бийдің баласы (Шокан кітабі 162-бет).

قارا كەسەك تىلەنشى ۋېي. *

ارغىن، قارا كەسەك بەگ بولات ۋېيىنىڭ بايىشىدىن توغۇز ۋالى بولىشى،
توقالدىن تىلەنشى دەگەن ۋېي ۋالى ۋانا ۋېي قىزى بولىشى. ۋېي قارائىمىتى.
تۇرغىلاسى ارغىننىڭ چاقىمىلارى كۆرسە كەلىپ: «جاسىڭىز بولسا چىتىپ كەلە
جاتىر، ورنىڭىزدى ۋىستاپ، كىمى بولمۇغا بالالارىڭىزدىڭ قايسىسىن ۋېيىبارىپ چۈرسىز؟
كۆزىڭىزدىڭ ئىرىسىنىدە پانا بىرەيمەك دەپ كەلىپ ەدىك» دەيدى. بەگ بولات
تولغانىپ ۋىندەمەيدى؛ كۆزىن چۈمىپ وتىرا بىرەدى. سۇندا ارغىنداردىڭ بەگ -
بولاتقان جاۋاپ كۈتىپ وتىرعان، ۋېيىنىڭ ئىلەنشىنى ايتايىن دەسە بايىشىدىن
چاسقانىپ وتىرعان، شىمىلىقتىڭ بىشىدە كىسە تىگىپ وتىرعان قىزى بىلەدى.
قىز شىداماي شىمىلىقتىڭ ۋېي شىقتىن كۈتۈرۈپ، چىيلغان كىيىمىگە قاراپ:
«قارا كەسەكتىن شىعەپ ونەكى باۋلى ارغىن سەنئەردى اكمە (بەگ بولات)
بىيلەۋشى ەدى؛ ايلەنە بولسا، اكمەدى شىشام بىيلەۋشى ەدى؛ اكمە شىشەمەن
قورغىماس، ايتىلىتۇن نەسى بار؟» توقالدىن تۇۋدى دەسە، تىلەنشى چاننىڭ ەل
ۋىتاماي تۇن نەسى بار؟» دەپ شىمىلىقتى قايتا جاپى دەيدى. (ۋېي تىلەنشى مەن
يەرگە تۇتۇشقان ەكەن). مەندەن تۇتۇسارپ وتىرعان بەگ - بولات كۆزىن اشىپ:
«بالىنىڭ ۋېيى بىراس، سول نەلەدىن ۋېيىتىم بار ەدى؛ ۋېيى، ەل چۈمىستەن
ويالغان ۋېيى جوق - قېشى تولۇڭشى مەن ۋېيى بىرەۋشى - ەدى، ۋېيىن ۋىتاي
بىيلەۋشى ەدى» دەيدى. سۇندا بايىشى: «سول نەلەدىن ەلنىڭ ۋېيىتىم
بار. ەدى؛ تۇتۇسە ۋېيىنىڭ اق بۇۋرا بىسى بار ەدى، ونىڭ اق تىللاق بىسى
بار ەدى؛ ۋېيى تۇرۇپ، ۋېيى شۇڭە بىرەۋشى ەدى؛ ەلدى ۋېيى بۇزۇپ ۋېيى
تۇرۇپمە دەپ ۋېيىلىمىن» دەيدى.

تىلەنشى قايدا؟ دەگەندە، ئۇرادان خىلقى سۇۋارا كىتىپ ەدى دەيدى. وتىرعان
ارغىننىڭ بىكى چاقىمىلارى، ەلدى ۋېيىن ۋېيى بۇزۇپ چىلىپ، سول سۇۋ -
نىڭ خاھامىنىدا تىلەۋ تىلەپ، پانا بىرەيمەك دەسەيتى. بەگ بولات ۋېيى جۈرەدى
كىمى ايتايىتى. كەلسە، چىلقىمىن سۇغا جاۋىپ شىلغار سالىپ، تىلەنشى ۋېيى
بويىنداقى قویشلارغان بىسىمەن چىلىپ ۋېيىن خاتىر ەكەن. «ۋېيىنىڭ كەلدى»
دەگەن بىر كىيىم، ەلداپقان شىعەن، تىلەنشى سالىم بىرەيتى. سۇندا ارغىننىڭ
الكى چاقىمىلارى تىلەشكە تۇس - تۇس: «اكنە بەگ بولات قارايدى، ونەكى

(*) تىلەنشى «قاز داۋىستى» قازىدا ۋېيىنىڭ نەمەرسى، بەگ بولات ۋېيىنىڭ
بالاسى (شۇقان كىتابى 162 نەت)

арыс арғынды бійлеб еді, адам бола ма деген баласы сен едің, қойшы-қолаңшымен алысыб-жұлысыб жатқаның мынау», - деб ұрыса бастайды.

Тіленші тосыб алыб, айтатұн арызым бар деб, ұлықсатбен сөйлебі:

– «Әкем Бекболат еді, он екі арыс арғын сені билеп еді, арғындардың жуаны келсе, қабағын ашыб, жадыраб отырыб сөйлесіб, арыз-мұңын тыңдаушы еді. Нашар, жіңішке атаның балалары айдаһардай көріб, айбатынан жасқаныб, алдына келмейтүн еді. Келсе, арыз-мұңын жөндеб, бойын бійлеб айта алмай, көбі арам өліб кете беруші еді. Сонда ойлаушы едім: сондай өнерді қолға берер күн болса, арызы жете алмаған нашарлар жасқанбай, арманын айтатұн кісі болсам деб: соның үшін осы бастан бұлармен ойнаб, бойын үйір қылсам, қорықбай арыз арманын айтар еді, арам өліб кетбес еді деген ойым» – дебті.

Арғындар: – «Балам, біз мұныңды білген жоқ едік, сенікі мақұл екен» деб бата берісіб, тарқасыбты.

ЖАНДЫҚТАР.

Дүниедегі жандықтардың бәрі табқа бөлінеді: қайуан, құс, балық, бақа-шайан, құрт-құмырсқа.

Қайуандар баласын тірі тауыб, сүтімен асырайды. Мәселен, мал мен аңдар сыйақтылар. Құстар баласын тірі де таббайды, сүтімен де асырамайды. Олар жұмыртқа салады, жұмыртқадан басыб балапан шығарады. Балықтар баласын тірі таббайды да, жұмыртқа салыб басбайды да, тек ұуылдырық шашады, сұудан тысқары жерде тұра алмайды. Бақа-шайандар сұуда да тұра алады, құрда да тұра алады, құсша жұмыртқа салатындары да болады, балықша ұуылдырық шашатындары да болады, құрт-құмырсқа дегеніміз – ұсақ мақлұқтар, олардың белгісі сол – бәрі сүйексіз болады, мәселен: көбелек, құрт, қоңыз сыйақтылар.

Осы айтылған мақлұқтардың адамға пайдалысы да, зыйандысы да бар. Пайдалыларының бірсыпырасын адам ұстаб, қолға үйреткен. Көбі үйір болмай, тағы күйінде қалған. Мақлұқтардың түрі көб. Оның бәрін білу қыйын жұмыс. Адамға артықша пайдалысы қандай, зыйанындысы қандай?

Солардың әр түрінен болмаса да, кей түрінен бірен-саран белгілерін таныб қойыу тйіс. Пайда, зыйанынын анық біліб отырыб, пайдалысын пайдаға асырыуға тырысамыз, зыйанындысының зыйанынынан қашамыз.

ارۋىسى ارغىنىدى بىلىپ ەدى؛ ادام بولما دەگەن بالاسى سەن ەدىك، تەپشى
قولاڭشى مەن (ئىسىمى چۈلەيسەن) چاقنىڭ مەنۇ؟ دەپ قۇرسا ياستايدى.

تەلەشنى ئۈسەپ الپ، ايتكۈن ارۋىزم بار دەپ، ۇلەقسەت مەن سۈيەلەپتى:
«اڭكەم بەگ بولات ەدى، ونەكى ارۋىسى ارغىن سەنى بىلىپ ەدى؛ ارغىنداردىڭ
جۇۋانى كەلسە، قاباغىن اشىپ، جادىراپ وتىرىپ سۈيەلسە، ارۋى مۇگەن
ئىكەنلىكى ەدى.

ئەلدار: چىگىشكە ئاتنىڭ بالالارى ايداغارداي كۈرىپ، ايتاتقان ەسقايتىپ،
الدىنا كەلمەيتتۇن ەدى. كەلسە ارۋى مۇگەن چۈنەپ بويىن بىلىپ ايتا الماي،
كۈچى ارام ۇلپ كەتە يارىۋىشى ەدى. سۇندا ويلاۋىشى ەدىم: سۇنداي ۇنەرتى
تولغا يەرەر كۈن بولسا، ارۋى جەتە الماعان ئاشارلار ەسقايتىپ، ارمانىن ايتاتقۇن
كەسى بولسا دەپ: سۇنىڭ ۇشەن، وسى باستان بۇلار مەن ويناپ بويىن ۇيىم
قىلىپ، قورقۇپلاي ارۋى. ارمانىن ايتار ەدى ارام ۇلپ كەتەلسە ەدى دەگەن
ويىم» دەپتى. ارغىندار: «بالام ۇيىم مۇنگى بىلگەن جوق ەدىك، سەنكى ماقۇل
ەكەن» دەپ باتا بەرسەپ تارتىلىپتى.

جاندىقتار.

جۇنىيەدەگى جاندىقتاردىڭ ۇبارى ئانغا بولىدى: قايمۇان، قۇس، بالىق، باتا.
شايدان، قۇرت، قۇمىرىسقا.

قايمۇاندار بالاسىن ۇتۇرى ئاۋىپ، ۇسۇنى مەن اسىرايدى. ەسەلەن، مال مەن
اڭدار سىياتىلار، قۇستار بالاسىن ۇتۇرى تە تەبىلىدى، ۇسۇنى مەن دە اسىرامايدى.
ولار جۇمىرىقتا سالادى، جۇمىرىقتان باسىپ بالايدان شىعارادى. بالىقتار بالاسىن
ۇتۇرى تەبىلىدى، جۇمىرىقتا سالىپ باسمايدى، تە ۇيەلەرنى شاشادى، سۇۋدان
تەسقىرى جەردە تۇرا المايدى. باتا شايداندار سۇۋدادا تۇرا الادى، قۇردا تۇرا
الادى، قۇستار جۇمىرىقتا سالاندىلاردا بولادى، بالىقتار ۇيەلەرنى شاشايدىلاردا
بولادى، قۇرت، قۇمىرىسقا دەگەنمىز ساق ماقۇلۇقتار، ولاردىڭ بىلگىسى سول -
ۇبارى دە سۈيەكسىز بولادى؛ ەسەلەن، كۈيەك، قۇرت، قۇگۇز سىياتىلار. وسى
ايتىلغان ماقۇلۇقتاردىڭ ادامدا پايدالىمىدا، زىياندىدا بار. پايدالىلارنىڭ ۇيىم
سىمىراسىن ادام باستاپ قولغا ۇيەنەكەن. كۈيى ۇيىم بولماي تالغى كۈيىندە
قالغان. ماقۇلۇقتاردىڭ ۇتۇرى كۈيى ۇيىم بولماي تالغى كۈيىندە
ارنىقتا پايدالىمى قانداي، زىياندىسى قانداي؟

سولاردىڭ ۇار تۇرىمىن بولاشادا، كەي تۇرىمىن بىرمەن-ساران بەلگىلەرمەن
تالىپ تۈيۈ ۇيىمىس. پايدا زىياندىن اتىق ۇيىمىس. پايدالىسىن پايداغا
اسىرۇغا تىرىسەمىز، زىياندىسىنىڭ زىيانىنان قاشامىز.

Біздің бағыб отырған төрт түлік малымыз бар. Солардың әйтеуір пайдалы екенін білеміз, бірақ қандай пайдасы барын түгел білмейміз. Сондықтан малдың пайдалы жағының көбі пайдаға асбай, далада қалады. Мақлұқтардың ішінде шөб қоректісі де, ет қоректісі де, ет, шөб қоректісі де бар. Шөб қоректілері жердің түгін тамақ қылады, мәселен: түйе, жылқы, кійік сықылдылар. Ет қоректілер мақлұқтардың егін тамақ қылады. Мәселен, қасқыр, түлкі сыйақтылар. Ет, шөб қоректілер жердің түгін, мақлұқтардың егін, екеуін де тамақ қылады, мәселен доңыз.

Қандай шөб қоректілерді білесіндер?
Қандай ет қоректілерді білесіндер?
Қандай ет-шөб қоректілерді білесіндер?

ҚОЙ.

Қой – қайуанның ішіндегі ең момыны. Ұрсаң, соқсаң бақыру жоқ, тібті қасқыр етінен жұлыб жатқанда да дыбысын шығармайды. Қой ұстауға көнімді, пайдалы қайуан болғандықтан адам ерте малданған. Қойдың толыб жатқан тұқымдары бар. Бірақ түбкі тұқымы қой мен сарық болып екі айрылады. Екеуінің арасындағы айырмасы құйрығында. Қысқа құйрықтысы қой деб, ұзын құйрықтысы сарық деб аталады.

Қойдың да, сарықтың да майлы құйрықтысы, майсыз құйрықтысы бар. Қойдың да, сарықтың да толыб жатқан өз алдына тұқымдары бар. Олардың бірсыпыралары көбінесе еті үшін, бірсыпыралары көбінесе жүні үшін, бірсыпыралары терісі үшін ұсталады. Біздің қазақ қойды көбінесе еті мен жүні үшін ұстайды. Жүні үй жабуға керек, орыс қойларының ішінде романскій деген тұқымы бар – о да жүні, еті, терісі үшін

2-нші сүгірет: роман қойы

ұсталады. Бұқарда қаракөл сарығы бар – ол елтірісі үшін ұсталады. Англияда майда жүн сарық бар – ол көбінесе жүні үшін ұсталады.

Сарықтың қымбат тұқымдары: меринос бен қаракөл. Мериностың жүні жақсы, қаракөлдің елтірісі жақсы. Бұлардан басқа тұқымының жүні жақсысы романский, елтірісі жақсысы – мәліш қой.

Қой мен сарықтың қай түрінің де болса,

адамға пайдасы көб: етін жейді, сүтін ішеді. Терісінен тон

4-інші сүгірет: қаракөл

түйме сыйақты ұсақ-түйек нәрселер істеледі, тұяқтарынан желім қайнатылады. Сүтінен ірімшік, құрт, май алынады, сүзбе жасалады. Майына нан пісіріледі, сабын істеледі.

Қойлармен тұқымдас қолға үйренбеген қайуандар бар. Мәселен, арқар сыйақты. Олар тағы күйінде таулы жерлерде жүреді.

3-інші сүгірет: меринос

тігіледі, бөрік істеледі, жарғақ жасалады, мес қылынады, жүнінен кійіз басылады, шекбен, қаб тоқылады, пабірікте неше түрлі қымбат маталар істеледі: аяқ кійімдер, қалпақтар жасалады, мүйізінен пышаққа саб, шақша, тарақ,

5-інші сүгірет: қазақы қошқар

ۋىستالادى. بۇقاردا قارا كول سارىغى بار. بىلەن ۋىستالادى. انگىلىيادا مايدا چۈن سارىق يارىمىل كۆيىمىگە چۈنى ۋىستالادى. سارىقنىڭ قىمىياتى تۆتىم.

ۋىستالادى، مەرىيوس.

مەرىيوس: مەرىيوس بىلەن قارا كول مەرىيوسنىڭ چۈنى چاقىسى، قارا كولدىڭ ۋىستالادى چاقىسى، بۇلار دانىسقا تۆتىمىنىڭ چۈنى چاقىسى رومانوۋسكى؟ ۋىستالادى چاقىسى مەلىش قوي.

قوي مەلىش سارىقنىڭ ۋىستالادى بولسا، ادامغا پايدىسى كۆپ: مەلىش چاقىسى.

چاقىسى، ۋىستالادى، ئارىسىلەن تۆن تەڭمەلى، يۈرۈك سىتەلەدى، چارعاچ جاسالادى، مەلىش قىلىنغان، چۈنمەن كىيىم باسالايدى، شەكپەن، قاب تېقىلايدى، پامپرىكە نەشە غۇزۇلى قىمىيات. مەلىش سىتەلەدى؟ اياق كىيىمىلەر، قاياقتار جاسالادى مۇيىرىمەن پىشاققا ساپە ئاتقا تاراق، تۆپە سىياتتى ۋىستالادى، تۆپە تۆپەك ئارىسىلەر سىتەلەدى، تۆپە تۆپەك قايتىلايدى، سۆتىمەن

ۋىستالادى، قاراچىن.

تۆپەككە قۇرۇت، مەلىش ۋىستالادى، سۆزۈمە جاسالادى. مايدا چاقىسى پىشقىرىلغان، سايىم سىتەلەدى. قويلار مەلىش ئۆستەلەس قولى ۋىستالادى، قىيىملىرى بار. مەلىش لىق، ارقار سىياتتى. ۋىستالادى كۆيىمە قازلى چولار جۇرەدى.

ۋىستالادى، قازاقى راقوشقا.

ЕШКІ.

Ешкі қойға жақын мал. Қойдан ашан, сақалы, мүйізі болады. Мүйіз қойдың еркегінде ғана, онда да бәрінде емес, кейбіреулерінде ғана болады. Ешкінің мүйізсізі сйрек болады (тоқал ешкі).

«Есі кеткен ешкі жыйады» деб қазақ дұрыс айтқан. Ешкі ұсақ малдың сүттісі. Екі ешкі сүті бір сыйырдікіне жете қаба болады. Ашаршылықта, сасқанда, есі кеткенде ешкі қол береді, тамағыңды асырайды. Соның үшін ешкіні «іші толған лақ болар, бұты толған бұлақ болар», - дейді. Ешкінің әсіресе пайдалы тұқымдары – анғар (ангор), кәшмер (кашмир), мамбир деген тұқымдар. Біздің қазақ ешкісі мамбир тұқымынан. Анғар ешкісінің жүні ұзын, жібектей майда, азырақ бұйралау болады. Кәшмер ешкісінің қылшығы ұзын, түбіті қысқа, бірақ түбіті өте жақсы болады. Мамбир тұқымының жүні де кәшмер жүніне ұқсайды, бірақ онан гөрі төменірек болады.

6-шы сүгірет: Ақ-мешіт қойы мен ешкі

Ешкінің қай тұқымы да болса пайдалы. Еті қой етінен төмен болғанымен жеуге жарайды. Ешкінің еті мен майы салқында тез тоңазиды. Сүтінен ірімшік, құрт, май алынады. Майы шам зауыттарында ұсталады. Жүнінің түбітінен

ەشكى .

ەشكى قويغا چاقىن مالا قويىدىن اشالغۇ ساقالى، ەمۇيىزى بولادى. ەمۇيىز قويىدىك ەركەگىندە عانا، وندا دا بارىندە ەمەس، كەي ەمۈرۈلەرىندە عانا بولادى. ەشكىنىڭ ەمۇيىزىسىزى سىيرەك بولادى (توقال ەشكى). «ەسى كىتكىن ەشكى جىيادى» دەپ قازاق دۇرىس ايتقان. ەشكى ۇۋاق مالىنىڭ ەسۋىتىسى. ەشكى ەشكى ەسۋىتى ەمىر سىيمىدىكىنە جەنە قايا بولادى. اشارىشلىقتا ساسقاندا، ەشكى كىنگەندە ەشكى قول بەرەدى: تاماغىنىڭى اسرايدى. سۈنىڭ ەشكىن ەشكىنى «ئىشى تولىغان ئلاق بولار» بۇتى تولىغان بۇلاق بولار» دەيدى. ەشكىنىڭ اسىرەسە پايدالى تۇتمىدارى-انعار. كاشمىر، مامبىر دەگىن تۇتمىدار. ەمۇيىزىڭ قازاق ەشكىسى مامبىر تۇتمىدار. انعار ەشكىسىنىڭ جۈنى ۇزىن، جىبەگىنى مايدا، ازىراق بۇيالاۋ بولادى. كاشمىر ەشكىسىنىڭ قىلىشى ۇزىن. تۇيىتى قىسقا، ەمۇيىزى تۇيىتى وتە چاقىسى بولادى. مامبىر تۇتمىنىڭ جۈنى دە كاشمىر جۈنىنە ۇسايدى؛ ەمۇيىزى وتان گۈرى نومۇنرەك بولادى.

6 ەشكى سۈكۈمەت: اق سەشىت قويى مەن ەشكىسى

ەشكىنىڭ قاي تۇيىتى-ا بولسا پايدالى. ەنى توي ەتمەن نومۇن بولغان مەن جەۋگە چارايلى. ەشكىنىڭ ەنى مەن ماين سالىقىدا نىر نوڭارىلى. سۈتتىن مېنىشك، قۇرت، ماي العنادى. ماين شام زارەتتارمىدا ۇستالادى. جۈمىك تۇيىتىن

кымбат бөкебай, шәлі, қолғаб сыйақты нәрселер тоқылады. Терісінен жақсы жарғақтар, былғарылар, местер істеледі. Мүйізі мен тұяқтары қойдікіндей түрлі нәрселерге ұсталады.

Ешкі басқа малдан өсімтал келеді. Көбінесе егіздетіп, кейде үштеп, төрттеп те табады. Ешкі сүтті және сүті жақсы болғандықтан сауын үшін ұстауға қолайлы мал. Ешкінің еркегі көсем келеді. Қоралы қойды серке бастайды. Ешкінің қолға үйренбеген тұқымдары толыб жатыр. Олар тауда жүреді, тау ешкі деб аталады. Ешкінің жүкке ойнақтап, жарда секіретіндері бұрынғы аталарының тауда өсіп, тауға секіретін әдетінің қанда қалғаны.

ҚАРА ШЕКБЕН МЕН ҚОЙ.

Шақырды қара шекбен қойды сотқа,
Күймей ме, біреу үшін біреу отқа?
Белгілі Қойдың тауық жемейтүні
Жазықсыз жаза тартқан пенде жоқ ба?

Түлкі екен содиасы теңшіл деген,
Атақтан сау емес ед жемшіл деген.
Бір күні талабкер мен жауабкерге,
Шақыру қағаз шықты келсін деген.

Екеуі айтқан күні сотқа келді,
Түлкі екен қойды көріп, көңілденді.
Тексеріп әрлі-берлі жауаб алып,
Тез істі бітірмекке жақаттанды.

Талабкер мұжық айтты: – Пәлен күні,
Қотанда қойдың жалғыз қонған түні,
Жоқ болып екі тауық ертеңінде,
Сүйегі, бұрқыраған жатыр жүні.

Дер едім сырттан ұры келген шығар,
Шықпады түні бойын йттің үні.
Ойыма, салыстырып қарадым да,
Қой екен жеген дедім, шексіз мұны –

قىيىبات بۆكەي، *شال، قولەب سىياقتى ئارسىلەر ئوڭلادى. نەرسىتىن چاقىرى
چارەقتار، بىلەرلار، مەستىز بىستىلدى. *مۇيىرى مەن ئۇياقتارى قويدىكىسىدە
*تۈرلى ئارسىلەرگە ئوڭلادى.

ەشكى ياسقا مالدارن *سىمىتال كەلدى. كۆيىتىسە ەگىزدەتەن، كەيدە ۇش
ئەب، تۈزىتىدە ئابادى. ەشكى *سۈتتى، ئانا *سۈتى چاقىرى بولغاندىقتان
ساۋىن *ۇشىن ۇستاۋعا قولايلى مال. ەشكىنىڭ ەركەگى كۆسەم كەلدى. ئورالى
قويدى سەركە ياشايدى. ەشكىنىڭ قولغا ۇيرەنەن كەن ئۆتىمدارى ئولمى چاتىر.
ولار تۇدا جۈرەدى، تاۋ ەشكى دەپ اتالدى. ەشكىنىڭ جۈككە ۇياقتاپ چاردا
سەكەرەتتىندىرى بۇرىمى اتالارنىڭ تاۋدا *ۇسىپ، ئاۋعا سەكەرەنۇن (دەتتىمىڭ
قاندا قالغانى).

قارا شەكەن مەن قوي.

شاقىردى قارا شەكەن قويدى سوتقا،

كۆيىتىدە بىرەۋ *ۇشىن بىرەۋ وتقا؟

بەلكىلى قويدىڭ تاۋىق جەمەتتۇنى.

چارەقتىز چازا ئارتقان بەندە چوقبا؟

تۈلكى ەكەن سودىيالى تەكشىل دەگەن،

ئاتان ساۋ مەس ەد جەمشىل دەگەن،

*بىر كۈنى ئالايكەر مەن جايلىكەرگە

شاقىردى قازار شەقتى كەلسەن دەگەن.

ەكەۋى ايتقان كۈنى سوتقا كەلدى،

تۈلكى ەكەڭ قويدى كۆرۈپ كۆڭلىدەندى.

تەكسىرىپ *ارلى بەرلى جايلىق الپ،

تەز *مستى يىتىرمەككە چاقىرتاندى.

ئالايكەر مۇچىق ايتتى: ئىپالەن كۈنى،

قوتاندا قويدىڭ جالەز قونعان *تۇنى،

چوق بولمى ەكى تاۋىق ەرتەگىدە

سۈيەگى، بۇرتىراغان چاتىر *جۈنى؟

دەر دەم سىرتىتان *ۇرى كەلگەن شىعار،

شىقبادى *تۇنى بويىن *يىتنىڭ *ۇنى؟

ويما سالىتىرىپ قازاندا،

قوي ەكەن جەگەن دەم شەكسىز *ۇنى.

Қой айтыбты: – Шөпке тойыб күні бойын
Қозғалмай жаттым ұйықтаб түні бойын.
Біледі аймағымның бәрі, тақсыр,
Жоқтығын бұзық көңіл, арам ойым.
Құдайға айан, ұрлық етбегенім,
Орнымнан тұрыб түнде кетбегенім,
Жалғыз-ақ тауықтардың тұсында емес,
Аслан өмірімде ет жемедім.
Ал сонда түлкі қалай үкім етті,
Ұрлаған тануға да – деді ебті.
Өзге ұры келмегенін мұнан білем,
Уақиға болысы түн ійт үрмейді.
Келмесе сырттан ұры, бұл жемесе,
Жоғалыб екі тауық қайда кетті?
Жан берсе, наныб болмас жақын жатыб,
Жемедім дегеніне тәтті етті.
Тексерген іс түріне қарағанда
Мұғайын тауықтарды осы жепті.
Обал жоқ өртесе де мұны отқа,
Апарыб өлтіріңдер, байлаб отқа.
Терісімен талабкерді ырза етіб,
Аб келіб тапсырыңдар егін сотқа!

ТҮЙЕ.

Түйе көбтен қолға үйреткен төрт түліктің бірі. Түйенің түрлі тұқымдары бар, әр түрі жеріне қарай ұсталады. Түйе жылы жақтан шыққан қайуан, өте сұуық жерлерде тұра алмайды. Сондықтан жылқы мен сыйыр сыйақты кез келген жерде ұшырай бермейді. Түйенің түпкі тұқымы екеу: айыр өркеш, жалғыз өркеш. Екеуінен түрлі тұқым шыққан. Жалғыз өркештің жақсысы – нар. Нар – түйенің нағыз зор, мықты тұқымы, артқанда 30–40 пұт жүктерді күйзелмей көтереді, жеккенде 90–100 пұт жүк-

قوي ايتمىتىن شويكە ئويىپ كۈنى بويىن؟
 تۈزغالماي جاتتىم ۋېقئاب * تۈلى بويىن؟
 بىلەدى ايماعىمنىڭ * يارى، ئاقسىر،
 چوڭتىمەن پۇزىق كۈڭىل ارام ويىم.

قۇدايغا ايان ۋرلىق ەتپەگەنم؟
 ورنىمىن تۈرۈپ تۇندە كەتپەگەنم؟
 جالغىزاق تاۋىقتاردىڭ تۈسىندا ەمەس.
 اسمان ومەرىدە ەت جەمەدىم.

ال سوندا تۈلكى قالاي ۋكىم ەتتى،
 ۋرلاغان تانمۇعادادەدى ەتتى.
 وزگە ۋرى كەلمەگەن مۇنان بىلەم،
 ۋاقىمغا بولمىسى ۋتۈنى ۋيت ۋرمەيدى؟

كەلمەسە سىزىتقان ۋرى، بۇل جەمەسە
 جوعاللىب ەكى تاۋىق قايدا كەتتى؟
 جان بەرسە ئاتىپ بولمايس جاتتىن جاتىپ،
 جەمەدىم دەگەننە ۋتاتتى ەتتى؟
 تەكسەرگەن ۋس تۇرىنە ئاراعاندا
 مۇعايىن تاۋىقتاردى ۋسى جەتتى.
 ۋبال جوق ورتەسەدە مۇتى ۋتقا؟
 اپارىپ ۋلشرىڭدەر بايلاپ ۋتقا؟
 تەرسى مەن ئالاڭكەردى نىزا ەتتە،
 اپ كەلىپ تابىرىڭدار ەنن سوتقا.

تۈيە .

تۈيە كۈيەن قولغا ۋيرەتكەن ۋتوت. تۈلكىنىڭ ۋبرى. تۈيەنىڭ ۋتۈلى
 تۈيەندارى بار؟ ۋار ۋتۈرى جەرىندە قاراي ۋستالدى. تۈيە جىلى جاتقان شىققان
 قايمۇان، ۋتە سۈيۈنى جەرلەردە تۇرا المايدى. سوندىقتان جىلقى مەن سىمىر.
 سىناقىتى كەز كەلگەن جەردە ۋشراي بەرمەيدى. تۈيەنىڭ تۈيكى تۈيەنى
 ەكەۋ: ايرىر ۋركەش، جالغىز ۋركەش. ەكەۋىدىن تۈيەنىڭ ۋشراي زور، مىقتى تۈيەنى؟ ارتقاندا 30-
 ۋركەشنىڭ جاتىسىى نار. نار-تۈيەنىڭ ۋشراي زور، مىقتى تۈيەنى؟ ارتقاندا 30-
 40 پۇت چۈكتەردى كۈيەلەمەي كۈنەرەدى، جەكەندە 10-100 پۇت ۋۋك.

терді қыйналмай тартады. Онан соңғы күшті тұқымы – қосбақ. Кей жерлерде жақсы қосбақты «құрт» деб атайды.

Нардың аруана деген тұқымы бар, ол күшке онша емес, бірақ сүтке жақсы. Аруана айырдан екі үш есе сүтті болады. Нар мен аруанадан айыр мен қосбақ жүндесірек.

Түйе көбінесе көлік есебінде ұсталады. Шөлсіз асу жерлердегі жүріске түйеден басқа мал төзбейді. Темір жол жоқ жерлерде бұрын да, бұл күнде де түйенің қызметі зор. Тізбек-тізбек түйе жетелеген кіркештер

7-інші сүгірет: бұуаз нар.

сұулы, сұусыз жерлерді талғамай, кезіб жүре береді. Сондықтан түйеге «қыр кемесі» деб ат қойылған. Түйенің шөлдемейтүндігі денесінде бөлшек-бөлшек ыдыстары көб. Бір ішкенде соларын сұуға толтырыб алыб, шөлдегенде аздаб сұусынын қандырыб отырады. Шаң-тозаң түспеске қысыб алуға түйенің мұрны ыңғайлы жаратылған. Шөлге төзімді, жүрісі өнімді, күші көб болғандықтан көлік орнында түйе егіздерден көб артық.

Түйенің көліктіктен басқа да көб пайдасы бар. Еті жылқы мен сыйыр етіндей дәмді болмағанымен жеуге жарайды. Сүтінен «шұбат» деген түйе қымызы істеледі. Түйе сүті қойу, қаймақ сыйақты болғандықтан өте

ئەردى قىيىنلىماي تارتىدى. ۋىتان سوڭى كۈشنى ئۇقىمى قوسىپاق. كەي جەرلەردە جاقىمى قوسىپاقتى «كۆرت» دەپ ئاتىلدى.

ئارنىڭ اردوانا دەگەن تۇقىمى بار؛ ۋىل كۈشكە ۋىشا مەسى، جىقراق سۈتكە جاقىمى. اردوانا ۋىردان 2-3 مەسىمى تۇلادى. ئار مەن اردوانادان ۋىر مەن قوسىپاق جۈلدەسمەك.

تۈپە كۆيىنەسە كۈلەك مەسىمەندە ئۇستالدى. سۇۋىز اسۇ شۈلەردەگى جۈرەسكە تۈپەندەن ياسا مال ئۆزۈمىلدى. ئەمىر چول چوق جەرلەردە بۇرۇندا، ئۇل كۈنلەدە تۈپەنىڭ قۇمەتى زۇر. تۈپەنىڭ تۈپە جەتەلەگەن كىرەكسىز.

7 نىشە. سۈگىرەت: بۇۋار بار.

سۈۋىلى-سۇۋىز جەرلەردى ئالعاماي كەزىپ چۆرە يەردى. سوندىقتان تۈپەگە «قۇر كەمەسى» دەپ ئات قوبىلغان. تۈپەنىڭ شۈلەمەيتۈندىكى. دەنەسىندە بولۇشەك بولۇشەك ئىدىستارى كۆپ. ۋىرەشكەندە سۇلارنى سۇۋغا تولتۇرۇپ ئىپ شۈلەكەتەپ ارداب سۇۋىسىن قاندىرۇپ ۋىرەدى. شاك تۈزەك تۈپەسىگە قىسىپ انىۋغا تۈپەنىڭ مۇرىنى ئىگەيلى جاراتىلغان. شۈلەكە ئۆزۈمىدى، جۈرەسى ۋىتەندى، كۈشى كۆپ بولغاندىقتان كۈلەك ۋىرەندە تۈپە ۋىگىزەندە كۆپ ارتىقى. تۈپەنىڭ كۈلەككىگەن ياسادا كۆپ پايداسى بار. ۋى جىلقى مەن سىمىر «نەنلەي» دىمى بولماغان مەن جەۋكە جارايدى. سۈۋىن «شۈبات» دەگەن تۈپە قىمىزى سەتەلەدى. تۈپە سۈۋى «ۋىمۇ، قايماق سىياقتى بولغاندىقتان، ۋىتە

жұғымды болады, кісіні тез семіртеді. Жүнінен күпі істеледі, шекбен, шұға, кілем, бау-шұу тоқылады, арқан, жіб есіледі. Терісінен былғары, қайыс, тасба, көн, ыдыс істеледі. Майы балауыз шам жасауға ұсталады. Табанынан түйме, тарақ, оқшантай сыйақты нәрселер жасалады, желім қайна-тылады. Тезегі отқа жағылады, сүйегі қант зауыттарында ұсталады.

8-інші сүгірет: буаз айыр інген.

Түйе күйісті айыр тұяқтылардың арасында көн табан табына жатады. Сортаң жердің шөбін жаратады, тұзсыз тұра алмайды, ыстықты сүйеді, неғұрлым ыссы болса жанына жағады. Ыссыда түйе тез семіреді. Жұмсауға көнімді, тағы күйінде қалған түйе – жоқ есебінде. Тиан-Шан тауларында тағы түйелер аздаб ұшырайды.

ЖЫЛҚЫ.

Жылқы жер жүзіне түгел жайылған қайуанның бірі. Адам жүрген жерінде жылқы жоқ жер аз. Жылқының түб атасы құлан деб айтылады. Құланды қолға үйретіп, бағып, баптап, жетілдіріп, жылқыға айналдырған монғол мен арий жұрттары болған. Сондықтан жылқының түб атасы екіге бөлінеді: монғол

جۇمىدى بولادى؛ كىيىنى تەز سەمىتەدى. جۇننىن كۇپى سىتەلدى، شەكپىن، شۇعا، كىلىم، باۋشۇۋ، توقىلادى، ارقان *جىب سىلەدى. تەرىمىن بىلغارى، قايس، ناسىل، كوك، كۈن، نىدىس سىتەلەدى. ماپى بالاۋىز شام جاساۋعا ۇستالادى. تالانىمان تۇيىمە، تاراق، وقشانتاي سىياقتى نارسىلەر جاسالادى، جەلىم ئايتىلادى. تەزەكى وىقا جامىلادى، سۇيەكى قانت زاۋىنتارىندا ۇستالادى.

8. يىشى سۆگمەت: بۇۋاز ايمو سىگىن.

تۇيە كۇيىستى ايمو تۇياقتاردىك اراسىندا كۈن تايان تابىغا جاتادى. سورتاك جەردىك *شوپىن جاراتادى، تۇزىمىز تۇرالمايدى، سىتىقتى سۇيىدى، تە عۇرلىم سىتى بولسا جانىغا جاعادى. سىمىدا تۇيە تەز سەمىرەدى. جۇمساۋعا كۈتمەدى. تاغى كۇيىندە قالغان تۇيە جوق سەمىندە تىيىن-شان تۇلارىندا تاغى تۇيەلەر اۋدىپ ۇشارايدى.

جىلقى.

جىلقى جەر خۇزىنە تۈكەل جايلىغان قابىۋاننىڭ *بىرى. ادام جۇرگىن جەرىندە: جىلقى جوق جەر، از، جىلقىنىڭ *تۇپ اتاسى تۇلان دىپ ايتىلادى. تۇلاندى قولغا ۇيرەتسە، دالىپ، دالىپ بىسىلدىرىپ جىلقىغا ايتالدىغان مۇنەۋل مىن *ارى دۇرىنلارى لى *ارى سەلدىقتى جىلقىنىڭ *تۇپ اتاسى. ەكىگە بولمىدى: مۇنەۋل

жылқысы, арий жылқысы. Басқа жұрттарға жылқы осылардан тараған.

Монғол жылқыны қолға үйреткелі мұнан 8 мың жыл шамасы бұрын деб айтылады.

Жылқы адамға нағыз пайдалы қайуанның бірі. Көлік орнында жылқы салт мініледі, арба, шанаға жегіледі, соқаға салынады. Жылқының күші мол, жүрісі өнімді.

Жылқы сүтінен әрі сұусын, әрі тамақ, әрі дәру қымыз істеледі. Еті дәмді, құуатты. Терісінен былғары, қайыс сыйақты нәрселер істеледі. Жал құйрығын сатсаң – пұл, ессең – арқан-жіб болады, тұйағынан түйме сықылды нәрселер жасалады, желім қайна-тылады. Сүйегі сабын мен қант зауыттарында ұсталады. Қысқасы, пайдаға асыра білгенге жылқы бойындағы бар заттардың іске асбай қалатұны жоқ. Жылқының тұқымы толыб жатыр. Олардың біреулері салт мінуге жақсы, біреулері жүк тасуға жақсы, біреулері жарысқа жақсы. Салт бен жарысқа жақсы жылқылар монғол мен арий жылқысынан шыққан тұқымдар. Бұл екі тұқымнан басқа орман жылқысы деген бар. Оның тұқымы жұмысқа жақсы болады. Монғол жылқысынан шыққан қазақ, қалмақ, башқұрт, қара байыр, кашқар, забайқал, дон жылқыларының тұқымы. Арий жылқысынан шыққан араб, иран, түрік, түрікпен, серкеш, ағылшын жылқыларының тұқымы.

9-ынышы сүгірет: орыстың желгіш аты.

جىلقىسى، *ارى جىلقىسى. باسقا جۇرتلارغا جىلقى وسىلاردان تاراعان. مونعول جىلقىنى قولغا ۇيرەتكەلى مۇنان 8 مىڭ جىل شاماسى بۇرىن دەپ ايتىلادى. جىلقى ادامغا ناعىز پايدالى قاينۇاننىڭ *بىرى. كۈلك ورنىندا جىلقى سالىت مىنىلدى، اربا شانغا جەگەلەدى، سوقاغا سالىنادى. جىلقىنىڭ كۇشى مول، *جۇرسى *ونىمىدى.

جىلقى سۇتىنن *ارى سۇۋىسنە *ارى تاماق، *ارى دارىۋ قىمىز سىتەلدى. *ەتى *دامىدى، قۇۋاننى. تەرىسنىن بىلغارى، قايس سىياقتى نارسەلەر سىتەلدى. جال قۇيرىغىن ساتساڭ پۇل، ەسىڭ ارقان. *چىپ بولادى، تۇياعىنان تۇيە سە. قىلدى نارسەلەر جاسالادى، جەلم قايناتىلادى، سۇيىگى سايىن مەن قانت زاۋىتە. تارىندا ۇستالادى. قىسقاى پايداغا اسرا بىلگىنگە جىلقى بويىنداى بار زىك. تاردىڭ نىكە اسباي قالاڭلى. حوق. جىلقىنىڭ تۇتىمى تولىپ جاتىر. ولاردىڭ بىرەۋلەرى سالت مىنۋىگە جاتى، بىرەۋلەرى جۇڭ ناسىۋعا جاتى، بىرەۋلەرى جارىسقا جاتى. سالت بىن جارىسقا جاتى جىلقىلار مونعول مەن *ارى جىلقىسىنان شىققان تۇقىمدار. بۇل ەكى تۇقىمىنان باسقا ورمان جىلقىسى دەگەن بار. ونىڭ تۇتىمى جۇمىسقا جاتى بولادى. مونعول جىلقىسىنان شىققان قازاق، قالماق، باشقۇرت، قارا باير، قاشقار، زابايال، دون جىلقىلارنىڭ تۇقىمى. *ارى جىلقىسىنان شىققان اراب، بىزان، تۇرىك، تۇرىكمان، سەركىش، انكاشان جىلقىلارنىڭ تۇقىمى.

9 نىشى سۇكرەت ورنىنىڭ جەلگىش اتى.

Орман жылқысынан шыққан Арден, Бұлан, Шерши-
рун, Белгиа, Даниа, Голландиа жылқыларының тұқы-
мы. Осы үш тұқымның бір-біріне шағылысқанынан шыққан
жылқының толыб жатқан тұқымдары көб.

10-ыншы сүгірет: Ақмешіт қазағының аты.

Жылқы қайуандар арасында дөңгелек тұйақ тобына жа-
тады. Жылқымен тұқымдас үй қайуандарынан есек, қашыр,
кыр қайуандарынан құлан, зебр сықылдылар.

АТТЫҢ СЫНЫ.

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қойан жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Ойынды еті бөб-бөлек, омыраулы,
Тойаттаған бүркіттей салық төсті.

ورمان چىلقىسىنان شىمىتان اردەن، بۇلان، شوشىرون، بەلگىيا، دانىيا، گوللاندىيا
چىلقىلارنىڭ تۇتقىسى. وسى "ۇش تۇقىمىنىڭ" بىر - بىرىنە شاعىلىستاتىنان شىققان
چىلقىنىڭ تولىپ جاتقان تۇتىدارى كۆپ.

10. ئىشى سۇگەرەت: اق مەشت قازاغىنىڭ اتى.

چىلقى قايمۇندار اراسىندا دۈڭكەلەك تۇپاقى تابىنا جاتادى. چىلقى مەن
تۇتىمىداس "ۇي قايمۇندارىنان سەكە، قاشىم؛ قىر قايمۇندارىنان قۇلان، زەبىر
سەكىلدەر.

اتنىڭ سىنى.

شوقبارداي كەكىلى بار، قامىس قۇلاق،
قوي مويىندى، قويان جاق، بۈكەن قاباق،
لۈتۈر ومىرتقا شىغىڭقى، مايدا چالدى،
وي جەلكەلى، ئۇگىرەيگەن بولسا ساعاق.

تەكە مۇرىن، سالىپ ەرىن، ۇزىن *تىستى،
قابىرغالى، جوتالى بولسا كۈشتى؛
ويىندى ەتى *بويىبۈلەك، ومىراۋلى
قويانتاغان بۇركىتتەي سالىقى *تۈستى.

Жұуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұйақ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғарлы, сіңірі, айағы тік,
Жауырыны етсіз, жалпақ, тақтайдай ақ.

Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы,
Алды, арты бірдей келген, ерге жайлі.
Келте құйрық, қыл түбі әлді келіб,
Көтендігі шығыңқы, ала майлы.

Ұршығы төмен біткен, шақбақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіб,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек
Бейне жел тынышты, екпінді мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалаб,
Белдеуде тыныш тұрсын байлаб көрсең.

Тығылмай әм сүрінбей жүрдек, көсем,
Ійек қағыб, елеріб, жүрсе әсем,
Шабса жүйрік, мінсе – берік, жұуан, жұуас,
Ыразы емен осындай ат мінбесем.

Айаңы тымақты алшы кійгізгендей,
Кісіні бұлбыл қағыб жүргізгендей,
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тійгізбей! ...
Абай.

جۇۋان، ئاقىر باقايلى، جۇمىر تۇياق،
 شىنئاعى قابىرلاردان تۇرسا اولاق،
 جەر سوغارلى، سىڭىرى، اياعى نىك،
 جاپۇنى ەتسىز، جالباق تاقنايداي اق.

كەڭ ساۋىرلى، ئارمىقن، قالباغايلى،
 الدى، ارنى بىردەي كەلگەن، ەرگە جاپىلى،
 كۆتە قۇيرىق، قىل نۇبى الدى كەلەپ،
 كۈتەندىكى شىنئاعى، الامايلى.

ۋرشمى تۈمەن بىتكەن شاپاق ەتتى،
 ۋزى ساندى، جۇڭگەلەك كەلسە كۈتتى،
 سىرتى قىسقا، باۋىرى جازىق كەلەپ،
 ارنى ئالتاق، ۋماسى ۋلپەرشەكتى.

شىلەرلىكى جۇۋانداۋ، بونا تىرسەك،
 بەينە جەل تىنىشتى، ەكەندى مەنەپ جۇرسەك،
 ەكى كۈزىن تۈڭكەرىپ، قابىرلار،
 بەلدەۋدە تىنىش تۇرسىن بايلاپ كۈرسەك.

تىنەلماي، ەم سۈرىنەي جۇدەك، كۈسەم،
 يەك قەمەپ، ەلەپ، جۇرسە اسەم،
 شاپا جۇپىنەك، مەنەپىرەك، جۇۋان، جۇۋاس،
 ئرازى مەنەپ ەت مەنەپەم.

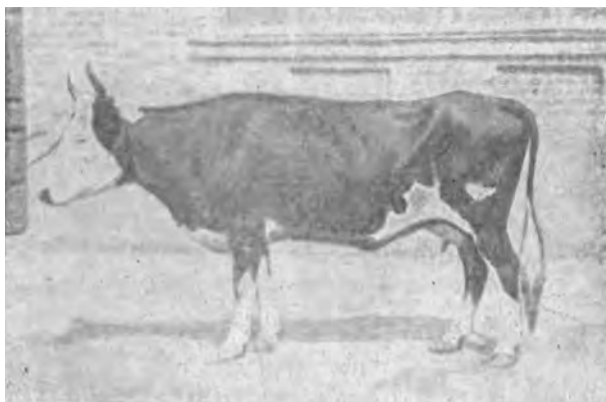
اياڭى-تىنماقتى الشى كىچىك كەندەي،
 كەسنى بۇلىپ قەمەپ جۇرگەن كەندەي،
 شاپقان اتقا جەتكەن بۈكەن جەلسى،
 نزا قىلدەك قولىما بىر تىپىرىيەي!...

اباي.

СЫЙЫР.

Сыйыр да жер жүзіне жайылған қайуандардың бірі. Сыйырды адам қай ұақытта қолға үйреткені белгісіз, мұнан 6 мың жыл бұрын Қытайда Құнси деген патша болған. Сол патшаның заманында Қытай жұртының малданғаны сыйыр екені белгілі. Бұрынғы Мысыр жұртының да байлығы сыйыр болғаны мағлұм. Грек, рум сыйақты көне қалықтарда сыйыр малданғаны тұралы мағлұматтар көб. Қалайда, сыйырды малдану ерте заманнан басталса керек.

Сыйырдың адамға пайдасы көб. Еркегі көлік, ұрғашысы сауын. Өгіздің күші көб, бірақ жүрісі шабан. Сондықтан жүк тасуға, жер жыртуа салынады. Сыйырдың сүтінен қатық істеледі, ірімшік, құрт, сүзбе жасалады, май алынады, сүттей де ішіледі. Еті дәмді, бойға сіңімді

11-інші сүгірет: Йарасылап тұқымы деген сыйырдың...

болады. Терісі жылқы терісінен қалың, бұлдырақ болады. Өгіз терісінен былғары, ұлтан және қалың қайыстар істеледі. Сүйегімен жер тыйландырады. Мүйізінен тарақ, түйме сыйақты нәрселер жасалады. Тұйағынан желім қайнатылады. Сүйегі қант зауыттарында ұсталады. Тезегі отқа жағылады.

سىيىرە

سىيىردا جەر جۇزىنە جايىلغان قايىۋانداردىڭ بىرى. سىيىردى ادام قاي ۋاقىتتا قولغا ۋيرەتكەنى بەلگىسىز؛ مۇنان 6 مىڭ جىل بۇرىن قىتايدا قۇتسى دەگەن باتشا بولغان. سول پاتشانىڭ زامانىدا قىتاي جۇرتىنىڭ مالدانغانى سىيىر ەكەنى بەلگىلى. بۇرىنقى مىسىر جۇرتىنىڭدا بايلىقى سىيىر مالى بولغانى مەخلۇم. كىرەك روم سىياقتى كۈنە قالىقتاردا سىيىر مالدانغانى ئۇۋرالى مەخلۇماتتار كۆپ. قالايىدا سىيىردى مالدانۇ ەرتە زامانان باستالسا كەرەك.

سىيىردىڭ ادامغا پايداسى كۆپ. ەركەكى كۈلىك، قۇرغاشىسى ساۋىن. ۋەگىزدىڭ كۈشى كۆپ؛ مېۋاتى جۇرىسى شاۋان. سۈندىقتىن جۇڭ ئاسىۋعا، جەر چىرتىۋعا سالىنادى. سىيىردىڭ سۈتىنىن ئاتىق سىتەلدى، تېرىشەك، قۇرت، سۈزبە جاسالادى، مايى اليناى، سۈتتەي دە شىللىدى. ەتى دامىدى، بويىغا، سىگىمىدى

11 نىقى سىيىردىڭ تەسۋىرى: ئاراسىلا تەسۋىرى دەگەن سىيىردىڭ تەسۋىرى

بۇل سىيىر تەسۋىرى تارىخىي سىيىر تەسۋىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قىياپىتى بىزنىڭ سىيىر تەسۋىرىمىزگە ئوخشاش. بۇ سىيىر تەسۋىرىنىڭ قىياپىتى بىزنىڭ سىيىر تەسۋىرىمىزگە ئوخشاش. بۇ سىيىر تەسۋىرىنىڭ قىياپىتى بىزنىڭ سىيىر تەسۋىرىمىزگە ئوخشاش. بۇ سىيىر تەسۋىرىنىڭ قىياپىتى بىزنىڭ سىيىر تەسۋىرىمىزگە ئوخشاش.

Сыйырдың да толыб жатқан тұқымдары бар. Олардың біреулері сүтке жақсы, біреулері етке жақсы, біреулері жұмысқа мықты болса, соғұрлым жақсы болмақ. Бірақ үш жағы бірдей толық болып, бір тұқымнан табыла қоймайды және бір тұқымды қай жерде де болса, ұстауға болмайды. Сондықтан жер жағдайына қарай түрлі тұқымдары ұсталады, бірақ қай жерде де болса, қолдан келгенінше жақсы тұқымын ұстауға тырысады. Біздің қазақы сыйырдың тұқымы етке, жұмысқа тәуір, бірақ сүтке жоқ. Қалмақы сыйыр тұқымы да сондай. Сүтке жақсы тұқымдар: мөшке, қалмагер, великорос сыйырлары. Жұмысқа жақсы Гетманский деген көк сыйырлардың тұқымы. Етке жақсы шотгурын, деуін, шеркаский деген сыйырлардың тұқымы.

12-інші сүгірет: Түркістендегі қазақ сыйыры.

Сыйыр қайуандар арасында күйсейтін айыр тұйақ табына жатады. Сыйырға жақын аталас қайуандар Үндістандағы зебу деген өркешті өгіз жана зұубір, бұйбұл деген адамға үйір болмаған тағы өгіздер.

سىمىردىڭدا تولىپ چاتقان ئۆتمىدارى بار. ولاردىڭ بىرەۋلىرى سۈتكە چاتسى؛ بىرەۋلىرى ەنگە چاتسى، بىرەۋلىرى جۇمىسقا مىقتى بولسا، سوغۇرلىم چاتسى بولماق. *بىراق* ۇش چاغى بىردەي تولىق بولۇپ *بىر ئۆتمىدار ئايىلا قويمايدى، *جانا *بىر ئۆتمىدى قاي جىردەدە بولسا، ۇستاۋغا بولمايدى. سۈنپىقتان جەر چاغدايىنا قاراي *تۈرلى ئۆتمىدارى ۇستالادى. *بىراق قاي جىردەدە بولسا، قولدان كەلگەننىشە چاتسى ئۆتمىدىن ۇستاۋغا ئىرىسادى، *بىزدىڭ قازاقى سىمىردىڭ ئۆتمى ەنگە، جۇمىسقا *ئۇير، *بىراق سۈتكە چوق. قالماق سىمىر ئۆتمىدا سونداي. سۈتكە چاتسى ئۆتمىدار: مۈشكە، قالماق، ۋەلىكۈروس سىمىرلارى. جۇمىسقا چاتسى كەتپەنسىكى دەگەن كۆك سىمىرلاردىڭ ئۆتمى. ەنگە چاتسى شۈنگۈرىن، دەۋىن، شەركاسكى دەگەن سىمىرلاردىڭ ئۆتمى.

12 نىشى سۈكەرەت: تۈركىستەنلەگى قازاق سىمىرى.

سىمىر ئايۋاندار اراسىندا كۆپىنچە ئۇن ايرى تۇپاق ئايىنا جاتادى سىمىرغا چاتقان اتالاس قاياندار ۇندىستىنداغى زەبۇ دەگەن وركىشتى وكىز جانا زۇۋىر بۇيۇق دەگەن ادامغا ۇير بولماغان ئاغى وكىزدەر.

МЫСЫҚ.

Мысық қолға үйреткен мақлұқтың ішіндегі ең пайдасы азы. Мысықтың қазаққа келтіретүн пайдасы тышқан аулағаны. Басқа жұрттар мысықтың терісін алу үшін де ұстайды.

Мысықты Мысыр қалқы қолға үйреткеніне көб болған. Басқа жерлерге онан кейін көбтен соң тараған. Бұрынғы грек бен рум жұрттарында мысық асырау деген тібті болмаған. Еуропа жұрттарына мысық тарағанына мың жылдай-ақ болды. Америке жеріне мысықты Еуропа адамдары алыб барыб, таратқан. Мысық атаулының үйде ұсталатындарының бәрі де сол Мысыр мысығынан өрбіген. Мысырдың бұрынғы қалқы мысықты қасиетті мақлұқ деб, Құдайдай қадірлеб, табынған. Өрт болса, бәрінен бұрын мысықты құтқаруға тырысқан. Мысық өлсе, қайғырыб, аза тұтыб, қара салған. Мысықты өлтіргендер өлімге бұйырылған. Мысық өсімтал мақлұқ. Жылында 2–3 балалайды. Баласы көзін ашыб, өсе бастағанда-ақ, енесі тышқан ұстауға баулиды. Баулу үшін тірі тышқан әкеліб, баласына ұстатыб үйретеді. Мысық тырнағын жәй кезде жоғары көтеріб, жүніне жасырыб, қалжасын ұстар кезде ғана шығарады. Мысықтың мұрты – сезетін бес сайманының бірі. Біз қолымызбен сыйпаб білетүн нәрселерді мысықтар мұртымен біледі. Мысықтың аузын адалдаймыз деп мұртын кесетін біздің қазақта дағды бар. Олары мысыққа зор зәбір. Мысықтың мұртын кесу – қолымыздың саусағын кесумен бірдей. Тышқан жеген мысықтың арам аузын мұртын кесумен адалдаймыз деген құр адасқандық.

Мысықпен тұқымдас толыб жатқан аңдар бар. Олардың ішіндегі қазақ білетүндері барыс, жолбарыс, арыстан, қазақ білмейтүндері иагуар, леопард, пума. Қолға үйренбей, тағы күйінде қалған мысықтар да бар.

Мысықбен тұқымдас аңдардың адамға келтірер пайдасы аз, жоқ қасында, залалы көб. Мысық тұқымды аңдардың бәрі де қанқұмар мақлұқтар. Өздері мықты, бірақ керіне тіймей, мысықша бұғыб жатыб тійеді. Сондықтан олар бар жерде адамдарға да, басқа аңдарға да зыйаныны көб. Әсіресе, күштілері арыстан, жолбарыс, иагуар, леопард, пума. Бұлардың әлі жетбейтүн қайуандары аз. Арыстан ақырған кезде естіген қайуанда ес қалмайды.

مىسقى .

مىسقى قولغا ئېۋەتكەن مائىلەتنىڭ بىشىدەكى ەڭ پايداسى ارى . مىسقىنىڭ قازانغا كەلتۈرەتۈن پايداسى تەشقىن اۋلاغانى . باشقا جۇرتلار مىسقىنىڭ تەرىپىنى المۇ ئۇششەن دەۋىستاپىلى .

مىسقىنى مىس سول قىلىنى قولغا ئېۋەتكەننە كۆپ بولغان . باشقا جۇرتلارگە وتان كىيىن كۆپتىن سول ئاراعان . بۇرۇنقى كىرەك بىن زۇم جۇرتلارنىدا مىسقى اسىرلاۋ دەگەن تىپنى بولغان . ەۋروپا جۇرتلارنىدا مىسقى تاراعاننىدا مىڭ جىلداي اق بولدى . امىرىكە جەننە مىسقىنى ەۋروپا ادامدارى الپ بارپ تاراتقان . مىسقى اتۇلنىڭ ئۇيە ئۇستالاننىلارنىڭ بارىدە سول مىس سول مىسقىنى مىسقىن ورىكەن . مىسقىنىڭ بۇرۇنقى قالقى مىسقىنى مىسقىنى مائىلۇق دېپ ، قۇدايداي كادىرلپ ، ئايتىغان . ئورت بولسا ، بارىن بۇرۇن مىسقىنى قۇتقارۇغا تېرىشقان . مىسقى ولسە ، قايتىپ ، ازا ئۆتۈپ قارا سالغان . مىسقىنى ولتىرگەندەر ولپكە بۇيۇرۇلغان . مىسقى ئۇستىمال مائىلۇق . جەننىدا 2-3 رەت بالالايدى ، بالاسى كۆزىن اشپ ، ولسە بىلىنغاندا اق ، ەنسى تەشقىن ئۇستاق بولۇپىدى . باۋلۇ ئۇششەن تىرى تەشقىن اڭلىپ بالاسىغا ئۇستىپ ئېۋەتەدى . مىسقى تەرىنەن جاي كەزدە جوعارى كۆتۈرۈپ ، جۇننە جاسىرپ ، قالجاسىن ئۇستار كەزدەنە شەھارادى . مىسقىنىڭ ئۇرۇنى ، سەۋەتۈن بىن سايقاننىڭ تىرى . ئىز قولىمۇ بىن سىيىپ بىلەنۇن ئارسەلەردى ، مىسقىلار ئۇرۇن ەن بىلەدى . مىسقىنىڭ ئۇزى ادالدايمۇ دەپ ئۇرۇن كەسكۈن ئېزىڭ قازانداغىلى بار . ولارى مىسقىلار رۇر راپەر . مىسقىنىڭ ئۇرۇن كەسكۈن قۇر ئۇرۇننىڭ ساۋاغىن كەسكۈ ەن بىرەدى . تەشقىن ەكەن مىسقىنىڭ ارام ئۇرۇن كەسكۈ ەن ادالدايمۇ دەگەن قۇر اداسقانلىق . مىسقى بىن ئۇقۇملىق تولىم جاتقان اڭدار بار . ولاردىڭ بىشىدەكى قازاق بىلەنۇنلەرى بارىس ، جولىك وىس ، ارىستان ، قازاق بىلەنۇنلەرى ياڭقۇر ، لىۋىارت ، بۇيۇم . قولغا ئېۋەتەيى ئاى كەيىلە قالغان مىسقىلاردا بىر .

مىسقى بىن ئۇقۇملىق اڭدارنىڭ ادامغا كەلتۈرەر پايداسى ار ، جوق قىسقىلداۋالالى كۆپ . مىسقى بىلەن اڭدارنىڭ بارىدە قان قۇر مائىلۇتلار . وردەرى تىپنى ، تىپى كۆرۈنە تىپى ، مىسقىدا بۇغىپ جەتە تىپەدى . سولنىڭقىلار ولار بىر جەردە ادامدارغا ، باشا اڭدارغا رىسى كۆپ . اسەرسە كۆشۈنلەرى ارىستان ، جوبارىس ، ياڭقۇر ، لىۋىارت ، بۇيۇم . بۇلانىڭ ئالى جەننىتۈن قايۇندىلارى ار . ارىستان تىپىغان كەردە ەستىكەن قايۇندا ەن قالمايدى .

ҚАСҚЫР МЕН МЫСЫҚ.

Орманнан Қасқыр келді елге қашыб,
Алақтап, не қыларын білмей сасыб,
Соңынан бір тоб аңшы қыйқу салыб,
Ійт қосыб келе жатыр, шабқыласыб.
Жалыныб, Қасқыр сонда Мысыққа айтты,
Шетінде бір ауылдың ұшырасыб:
– «Мысықжан, бұл жердегі жұрттар қандай?
Жау құуыб келе жатыр арттан қалмай!
Ійт үрген, қыйқу салған адамдардың
Дауысын естйімісін, тартқан кернай,
Айта гөр, қайырымды ер бар болса
Тасалаб, мені жаудан құтқарғандай?»
– «Бара ғой, Мысық айтты: – Қойан көзге!
Жігіт кем, ер көңілді онан өзге.
Адамды анау-мынау тоқтатарлық,
Аузының ебі де бар сөйлер сөзге».
– «Оны қой!» – Қасқыр айтты – ол жасырмас:
Жеб едім бір тұу қойын өткен күзде».
– «Барыб көр олай болса, Құрамысқа,
Адам жоқ жасыруға онан ұста.
Шамасыз өзі асқан жақсы жігіт,
Жалғыз-ақ тоны келте, қолы қысқа» –
«Мысықжан, оны да қой, өзгесін айт!
Жеб едім бір ылағын былтыр қыста».
– «Ійесі анау үйдің Көбберген бай,
Жақсылық-жамандықты көб көрген бай.
Қонақжай, өзі асқан дәулетті адам,
Жатсаң да ауырламас бірнеше ай» –
– «Баруға, – Қасқыр айтты: – жүрексінем:

قاسقىر مەن مەسقى.

ۋىرماننان قاسقىر كەلدى ەلگە قاشىپ؛
 الاقتاب نە قىلارېن بىلمەي ساسىپ:
 سوڭىنان *بىر تۈپ اكشى قىيىقۇ سالىپ،
 *بىت قوسىپ كەلەجاتىر شاپقىلاسىپ؛
 چالغىنىپ قاسقىر سوندا مەسقىقا ايتتى،
 شەتەندە *بىر اۋىلدىك ۋىشراسىپ:
 —«مەسقى جان، بۇل جەردە گى جۇرتتار قانداي؟
 جاۋ قۇۋىپ كەلە جاتىر ارتىنان قالماي!
 *بىت ۇرگەن، قىيىقۇ سالغان ادامداردىك
 داۋىسىن *سەنىمىسىڭ تارتقان كەرناي؛
 ايتاگور قايرىمىدى ەر يار بولسا
 تاسالاب مەنى جاۋدان قۇتقارغانداي؟»
 «باراۋى،» مەسقى ايتتى: «قويان كۆرگە؟»
 جىگىت كەم ەر كوڭىلدى ونان وزگە؛
 ادامدى انالۇ مەنلۇ توقتاتارلىق،
 اۋزىنىڭ ەبىىدە بار سويلەر سوزگە،
 «ونى قوي!» قاسقىر ايتتى: «ول جاسىماس؛
 جەپ ەدىم *بىر تۇۋ قويمىن وتكەن كۆزدە»،
 «بارىپ كور، ولاي بولسا، قۇرامىسقا،
 ادام جوق جاسىرۇغا ونان ۇستا،
 شاماسىز *وزى اسقان چاقسى جىگىت،
 چالغىزاقى تونى كەلتە، قولى قىسقا»
 «مەسقى جان، ونى دا قوي وزگەسىن ايت! مە
 جەپ ەدىم *بىر ۇلاعن بىلىتىر قىستا،
 *مەدىسى انالۇ *ۋىدىڭ كۈببەرگەن بىي،
 چاقىسىلىق جاماندىقتى كۈپ كورگەن باي؛
 قوناق جاي *وزى اسقان داۋلەتتى ادام،
 جاتساڭدا اۋىرلاماس *بىر نەشە اي—
 «بارىۋعا،» قاسقىر ايتتى: «جۈرەك نەم؟»

Оның да қозыларын жеб ем талай».
Білмеймін, сілтерімді енді қайда!
Барыб көр Қыйсық басқа, анау сайда!
Болғанмен басы қыйсық өнері көб:
Әртүрлі табылады онан айла».
– «Мысықжан, оны да айтыб әуре болма:
Жеб едім бір бұзауын өткен айда».
– «Мен қайран, – Мысық айтты: – істеріңе!
Залалдан басқа нәрсе істедің бе?
Байдың көбі, жарлының жалғызы да,
Тиібті, тыңдаб тұрсам тістеріңе.
Залалкер жұртқа тегіс болыб әбден,
Енді не іздеб келдің іштеріңе?
Жынды жоқ, сені аман құтылдырыб,
Алғандай бәле тілеб үстеріңе.
«Не ексең, соны орасың» деген сөз бар,
Ор, енді егініңді піскенінде!»

ІЙТ

Ійттің тұқымдары түрлі-түрлі. Мысықтай кішкене тұқымнан бастаб, өгізшедей үлкен тұқымы мен екі арасында толыб жатқан түрлі тұқымдары бар. Түрлі тұқымын адам түрлі орынға ұстайды. Біреулерін қора күзетуге, біреулерін аңға қосуға, біреулерін аң іздетуге, біреулерін сұуға құлағандарды құтқарып алуға, біреулерін көлік орнына жегуге, біреулерін ұры таптыруға ұстайды.

Ійттің түрлі тұқымы – жалғыз үлкен кішілігімен емес, тұлғасымен, түгімен де айырылады. Бірі – жантаық, бірі – ашаң, бірі – жүндес, бірі – тазғыр. Бұлардың түб атасы біреу ме, болмаса бірнешеу ме, ол шешілмеген. Бірақ мұнан 4–5 мың жыл бұрын да ійттің түрлі тұқымы бар екені анық.

Ійт атаулының қай түрі де болса, адамға үйір, достығы нағыз. Ійттің бір-біріне достығы аз болғанмен адамға достығы көп. Ійт адамға пайдалы

мақлұқтың бірі. Пайдалы болғандықтан тібті, атам заманнан бері адам пайдаланып келеді. Иттің таралмаған жері жоқ. Адам бар жердің бәрінде ит бар. Иттің түрлі тұқымы түрлі қызметке үйретілген және қызмет үшін ұсталады. Біздің қазақ иттің екі түрлісін ғана ұстайды. Қора күзеттіруге төбет тұқымын, аңға қосуға тазы тұқымын. Бұл екеуінің қатысқанынан шығатын дөрекі тұқымы бар. Ол төбетке жақын болса, қора күзетеді, тазыға жақын болса, аңға қосылады. Басқа тұқымдардан қазақтың білетіні барақ ит.

Иттің терісін қазақ тұтынбайды. Басқа жұрттар ит терісінен жарғақ, былғары, ішік, бөстек істейді. ит тегі ет қоректі мақлұқ. Қолға үйреткен соң ет те, шөб те жеуге айналған.

13-інші сүгірет: Ақмешіт үйезінің тазысы.

Итбен тұқымдас тағы күйде қалған қорқау қасқыр, шақал, түлкі, қарсақ және басқалары ет қоректі. Бұл аңдардың адамдар терісін пайдаланады. Жаз түлеген кезде терілерінің жүні қысқа, жақсы болмайды. Аңшылар жүні ұзайған қыс күнінде аулайды. Әсіресе, терісі қымбаты – түлкі. Түлкі түгі сұлу және жылы болады, қара түлкінің терісі тібті қымбат.

Қасқыр, түлкі, қарсақты қазақ қалай аулайды?

ІЙТТИҢ ДОСТЫҒЫ.

Бір байдың Төрткөз, Мойнақ төбеттері,
Өздері ійт те болса әдебі еді:
Түнде үріб, күндіз үрмей, тек жататұн,
Болады әдебі ійттің әдеттері.
Түс мезгіл екі төбет тойыб жатыб,
Кемпір наз өкбелерін қойыб жатыб,
Ас үйдің алдындағы күншұуақта,
Сөйлесті әр нәрсенің басын шатыб.
Сөз қылды жақсылықты, жамандықты,
Жомарттық, мырзалық бен сарандықты,
Достықтың, дұшпандықтың жайын сөйлеб,
Қолға алды татулық бен араздықты.
Тілмарсыб, сол ұуақытта айтты Мойнақ:
– Менсіз-ақ, қара Төрткөз, өзің ойлаб,
Дүниеде онан артық не нәрсе бар?
Тұрғаннан татулықбен күліб, ойнаб.
Дос болсаң құшақтасыб, жанға балаб,
Сөз айтсаң бір-біріңе, шырақ-қарак.
Алты күн ашаршылық көрсең дағы,
Жемесең бірің жоқта бірің тамақ.
Достың дос жұлдырмаса жауға түгін,
Ешнәрсе айырмаса ара-жігін,
Бірінің қабағына бірі қараб,
Білмесе күннің қалай өткендігін.
Не бар деп дүниеде мұнан артық?
Мен қалыб бір қыйалға тұрмын бүгін.
Жолдыаайақ, ақсақ Құтбан, жаман Сарқұс,
Солар да таб-тату жүр, біздер түгіл.
Сөйлейді маңызданыб енді Төрткөз:

«يېتىملىك دوستى».

«بىر بايلىق ئوت كۆز، مويناق ئويىتىرى،
 وزدەرى يېتىدە بولسا ادەبىتى ەدى:
 تۇندە ئۇرۇپ، كۈنلۈز ئۇرمەي تەك جاتتۇن،
 بولادى ادەبىتى يېتىملىك ادەتتىرى.
 تۇس مەزگىل ەكى تويەت تويىپ جاتىپ،
 كەمبىر ناز و كېلەلەرىن قويىپ جاتىپ،
 اس ئۇيىلىك الدىنداعى كۈن شۇۋاتىپ،
 سويلەستى ار نارسىنىڭ باسىن شاتىپ؛
 سوز قىلدى چاقىلىقتى، چاماندىقتى،
 جومارتتىق، مرزالىق يەن، ساراڭلىقتى؛
 دوستىقتىك، دۇشمانلىقتىك چاين سويلەپ
 قولغا الدى تاتىلىق يەن ارزىدىقتى.
 تىلمايىسىپ سول ۋاقىتتا يىتتى مويناق:
 - مەنسىزاق قارا ئورت كۆز، ئوزىك يىلاپ،
 دۇنيىدە ونان ارتىق نە نارسە بار؛
 تۇرغاننان تاتىلىق يەن كۈلۈپ ويغىپ.
 دوس بولساڭ ئۇشاقچىسىپ چاتىپ يىلاپ،
 سوز ايتساڭ ئېرى-بىرىگە شىراق-قاراق؛
 اتى كۈن اشارىملىق كۆرسەڭداعى،
 چىمەسەڭ ئېرىنىڭ چوقتا ئېرىنىڭ نامى؛
 دوستىك دوس چۈلدىرماسا چاۋغا تۈگەن،
 ەش نارسە ايرىماسا ارا - چىمەن،
 ئېرىنىڭ قابىلىتىغا ئېرى قاراپ،
 بىلمەسە كۈننىڭ قالاي وتكەندىكىن.
 نە بار دەپ دۇنيىدە مۇنان ارزىق؛
 مەن قالىپ ئېرى قىمالغا تۈرمىن بۈگۈن.
 چولپى-اياق، انىق قۇتقان، چامان سار قۇس،
 سولاردا تاپ-تاتىمۇ ئېرى بىزدەر تۈگەن -
 سويلەيدى مەكتۇپتەندى ئورت كۆز:

– Мойнеке, мұның әбден айтарлық сөз,
Тұрмайтұн бір күн тату неміз бар деб,
Мен-дағы ойлаушы едім осыны әр кез.
Не келіб, тірі жүрсек не кетбейді,
Араз боб екеумізге не жетбейді?!
Тамақ тоқ, өркені өссін ійеміздің,
Тийіссіз сөгіб соқбай, құрметтейді.
Расты рас демей танамыз ба?
Бір сөтке татулық жоқ арамызда.
Тұрмайтұн ренішке сәл нәрсеге,
Екеуміз таласамыз, барамыз да.
Мұндай іс арасында болған емес,
Көз салсақ бұрынғы өткен бабамызға,
Атаның жолын құумай, ылаққанда,
Тұура жол сонан артық табамыз ба?
Бұл сөзге көңілденіб, Мойнақ тасты.
Ол үлкен онан... Төрткөз жасты,
– Төрткөзім! Мойнекем! – деб бірін-бірі,
Дос болыб, серт айтысыб, құшақтасты,
Екеуі бірін-бірі сүйді, құшты,
Қызығы басылмаған достық күшті!
Ас үйден лақтырған бір омыртқа,
Солардың нақ жанына келіб түсті.
Көрген соң майлы сүйек, ійт тұрар ма?
Құшағын жайыб ала жүгірісті.
Достықты, айтқан сертті бұлай қойыб,
Екеуі бір-біріне салды тісті,
Досты дос мұнан артық қалай сыйлар?
Жүндері бұрқыраған асбанға ұшты,
Сұу құйыб үстеріне, жыйылған жұрт:
Екеуін зордан ғана айырысты.

- موبىنەكە مۇنىڭ ئابدەن ئىتارلىق سوز،
 تۇرمايتۇن بىر كۈن ئانئۇ ئىمىز بار دەپ،
 مەنداعى ويلاۋشى دەپمىسنى بار كىز،
 نە كەلىپ ئىمىز جۇرسەك نە كەتەيدى،
 اراز بوب كەۋىزگە نە چەتەيدى؟
 تاماق توق، ور كەنى ئۇسىن يەمىزدىك:
 ئىيىسىمىز سوكىب سوتباي، قۇرمەتتەيدى.
 راستى راس دەپمىز ئانامىزبا؟
 بىر سۈتكە ئاتىۋلىق جوق ارامىزدا
 تۇرمايتۇن رەنىشكە سال نارسەگە،
 كەۋىز ئالاسامىز بارامىزدا.
 مۇنداي ئىس ارانىدا بولغان مەس،
 كوز سالساق بۇرىنقى وتكىن بابامىزعا؟
 ئانىڭ جولىن قۇۋماي لاققاندا،
 قۇۋرا جول سوتان ارىنقى ئابامىزبا؟
 بۇل سوزگە كوگىلدەنەپ موبىنە تاستى؟
 ول ۈلكەن ونان كوى ئورت كوز چاستى،
 - ئورت كوزىم! موبىنەكەم! دەپ بىرىن-بىرى،
 دوس بولمىپ سورت ايتىسىپ قۇشانتاستى؟
 كەۋى بىرىن-بىرى سۇيىدى قۇشتى،
 قىزىقى باستامان دۈستىق كۇشتى!
 اس ۋىدەن ۋلاقتىرعان بىر ومىرىقا،
 سولاردىڭ ناقى جاتىنا كەلىپ ئۇستى.
 كوركەن سول مايلى سۇيدىك نىمەت تۇرارما؟
 قۇشاعىن جايىپ الا جۇگىرىستى؟
 دۈستىقتى، ايتقان سورتى بۇلاي قويىپ،
 كەۋى بىر-بىرىنە سالدى ئىستى،
 دوستى-دوس مۇنان ارىنقى قالاي سىيلار؟
 جۇنبدەرى بۇرىنراغان اسپانها ئۇشتى،
 سۇۋ قويىپ ئۇستەرىنە جىمىلەن چۇرت:
 كەۋىن زوردان عانا ايرىستى.

БҰҒЫ.

Бұғы адам малданған қайуанның бірі. Бұғы тұлғасына қарағанда сыйырға жақын. Бұғының толыб жатқан тұқымы бар. Көбтен бері адам малданыб келе жатқан тұқымы арқа бұғысы. Қысы ұзақ, жазы қысқа арқаның сұуық жерінде арқа бұғысынан басқа мал жоқ. Ол болмаса, Арқадағы самаед, лопар және басқа сол сыйақты жұрттар күнелте алмас еді. Олар бұғының етін жейді, сүтін ішеді, терісін кийім қылады, үйге жабады, сіңірін тарамыс қылады. Бұғыны көлік орнына салт мінеді, шанаға жегеді. Жеккенде екеу, үшеуін қосарлаб жегеді.

*14-інші сүгірет:
Арқаның бұғысы.*

Арқа бұғысының сыйыр сыйақты еркек, ұрғашысы, екеуінде де мүйіз болады, бірақ бұғы мүйізі сыйыр, қой, ешкі мүйіздеріндей емес, бұғы мүйізі тармақ-тармақ бұтақты келеді. Және сырты тері, іші сүйек болады. Бұғы мүйізі жүн түлегені сыйақты түсіб, жаңадан қайта шығыб тұрады. Жетілген кезінде мүйіздің терісі түсіб, сүйегі ғана қалады. Шындаб айтқанда, бұғынікі мүйіз емес, шекесінен шыққан сүйек.

Бұғының өсімталдығы сыйырдан гөрі артығырақ. Сентиабр ішінде қашыб, майдың айағында иә иун басында балалайды. Бұғы жалғыз да, егіз де табады. Қысқа қарсы бұзауы емуін қояды. Бұғы сүті майлы болады. Лопарлар бұғы сүтінен ірімшік жасайды. Бұғыны малданған жұрттар көб қылыб ұстайды. 4-5 мындаб бұғысы бар байлары да болады. Бұғының тамағы аз – мүк, бұта, шырпы сыйақты нәрселерді жеп, семіреді. Қыс тебінмен шығады. Бұғыны қыратын аусыл мен сарыб. Айу мен қасқырдың да зыйаныны көб тійеді.

Жаз бұғының мазасын маса, сйыр бүгелек алады. Бүгелек шыққан кезде оқыралаб, арықтайды. Сондықтан, жаз кезінде теңіз самалындағы «тұндыра» деген

بۇغى.

بۇغى ادام مالدانغان قايىۋاننىڭ يېرى. بۇغى تۇلغاسىنا قاراعاندا سىمىرغا جاتتىن. بۇغىنىڭ تولىپ جاتقان تۇقىمى بار. كۆپتىن يېرى ادام مالدانئىپ كەلە جاتقان تۇقىمى ارقا بۇغىسى. قىسى ۇزاق، جارى قىسقا ارقاننىڭ سۇۋىق جەرىندە ارقا بۇغىسىنان باسقا مال چوق. ول بولماسا، ارقاداعى سامايدە، لوپار جانا باسقا سول سىماقتى چۇرتقار كۈن ەلتە الماس ەدى. ولار بۇغىنىڭ ەنن جەيدى، سۇنن بىشەدى، تەرسىن كىيىم قىلادى، ۇيگە جاپادى، سىڭىرىپ تارامىس قىلادى. بۇغىنى كۈلەك ورنىنا سالىت مىنەدى، شانغا جەگەدى. جەگەندە ەكە، ۇشەۋىن قوسارلاپ جەگەدى.

14 نىڭى سۈرەتتە ارقاننىڭ ەغىسى.

ارقا بۇغىسىنىڭ سىمىر سىماقتى. ەركەك، ۇرغاشىسى، ەكەۋىندە مۇيىز بولادى. يىراق بۇغى مۇيىزى سىمىر، قوي، ەشكى مۇيىزدەرىندە مەس؛ بۇغى مۇيىزى تارماق-تارماق پۇتاتتى كەلەدى. جانا سىرتى تەرىشى سۇيەك بولادى. بۇغى مۇيىزى جۈن تۈلەگەنى سىماقتى تۇسىپ، جاڭادان قايتا شەيپ نۇرادى. جەنىلگەن كەزىندە مۇيىزدىڭ تەرسى تۇسىپ، سۇيەگى عانا قالادى. شىنداپ اپتقاندا بۇغىنىكى مۇيىز مەس شەكە. سىنى شىققان سۇيەك.

بۇغىنىڭ سىمىرلىقى سىمىردان گۈرى ارتىنراق. سەنئەتپەر بىشەنە قاشىپە مالدىڭ ايعىندا يا مېۋىن باسنىدا بالالايدى. بۇغى جالەيزدا ەگىزدە تابادى. قىسقا قارسى ئۇزۇى مەۋىن قويادى. بۇغى سۇتى مالى بولادى. لوپارلار بۇغى سۇتىنىن مومىنىڭ جاسايدى. بۇغىنى مالدانغان چۇرتقار كۆپ تىلىپ ۇستايى. 4-5 مىڭداپ بۇغىسى بار. يىللاردا بولادى. بۇغىنىڭ تاماعى از-مۇك، پۇتا شويى سىماقتى ئارسەلەردى جاپ سەمىرەدى. قىسى تەيىن مەن شىعادى. بۇغىنى تەۋاتۇن اۋسىل مەن سىرىپ. اۋ مەن قاسقىردىڭدا زىيانلى كۆپ نىيەدى.

چار بۇغىنىڭ مازاسىن مەس سىمىر بۈكەلەك الادى. بۈكەلەك شىققان كەزدە قىمبالاب ارتىقايىدى. سۈنلىققان چار كەزىندە تەگىز سامالىداق «تۇنىمرا» دەگەن

салкын жерлерге қашады. Теңіз сайасын жайлаб, күзге қарсы ағашқа құлайды. Бұғымен тұқымдас марал, бұлан, лос, құлжа. Арқа бұғысынан басқаларының еркектерінде ғана мүйіз болады, ұрғашылары мүйізсіз. Арқа бұғысынан басқаларын адам малданбаған. Әлі күнге дейін бұғылардың көбі тағы күйінде. Тағы бұғыларды аңшылар аңдыб атады, сұуға қамайды, шұқырға жығыб ұстайды.

АРҚАНЫҢ ЖАРҚЫЛЫ.

Сібірдің Тұндырасында ійтбен жөңкітіб жүріб келеміз. «Термометр» (жылылық бен сұуықтықты өлшейтүн құрал) 38 градус аязды көрсетіб, тұрақтамай, төмендеб келеді. Түнге айналыб барады. Қылтанақ ағаш көзге түсбейді, айнала күнгірттенген қарлы дала. Қалың қыраудан сақалымыз шатысқан сым сықылды, кірпігіміз мұз шашақ сыйақты болыб, ашыб-жұмғанда көзіміз біріне-бірі жабысыб отырады. Ійттер әбден ағарыб, ақ айу сықылды бір нәрсеге ұқсай бастады. Аяғымызды үсітіб алмас үшін шананы қабырғалаб жәйәу жүгіре бастадық. Аяғымыз жаны кетуге тайаныб, сіресіб қатыб қалған. Кешкі сағат 8-дің шамасында көз ұшында қарауытқан көрдік. Құуанғаннан шұу ете түстік, қарауытқан өзен жағасындағы азғантай ғана ағаш болыб шықты. Тоқтадық. Тоқтасына ійттер қар үстіне жыйырылыб жата қалды. Біз басбана қамдай бастадық. Айналасы 4 шаршы кез жердің қарын күреб жіберіб, үш жағынан ақ қала тұрғызыб, от жағылды. Асқа жүндес аң терісін төсеб, ішіне кіріб ұйықтайтүн қабшықтарымызды әзірледік. Шай ысытыб отырыб аяғымызды отқа созыб, әңгімеге кірістік.

Ійт басына бір-бірден кебу балық тастаб, аң терісінен істелген қабқа кіріб, басымызға шейін тығыб, ұйықтаб қалдық. Біраздан соң аяғым қатыб бара жатқанда ойаныб кеттім. Шынтақтаб көтеріле беріб, жұлдызға қараб, мезгілді білейін деб қабтан басымды сұуырдым. Көкке қараб, таңданыб айқайлаб жіберіббін. Үлкен, жалпақ доға кемпірқосақ сыйақтаныб, жарқылдаб тұр. Жоғары қарай оқтын-оқтын қызыл, сары мың сан сәуле атылады. Бұл Арқаның жарқылы. Жолдастарымды ойаттым, бәріміз де, біреу басымызды айналдырғандай болыб, тым-тырыс жарқылға қарадық та отырдық. Бір кезде көктегі

سالىقن چەرلەرگە قاشادى. تەڭىز ساياسىن جايلاپ، كۆزىگە قارىسا عاشقا قولايدى. بۇيى مەن تۇتىمىداس مارال، بولان، ئۇلۇس، قۇلجا. ارقا بۇغىسىن بىسقالارنىڭ ھەركە كىنەرىن دەغانا، ئۇمۇز بولادى، ۋىراشلىرى، ئۇمۇزىمىز. ارقا بۇغىسىن بىسقالارنى ئادام مالدا ئىلغان. ئالى كۆنگە دەپن بۇغىلارنىڭ كۆپى ئالى كۆپىدە. ئالى بۇغىلارنى كىشىلەر ئاڭلىپ ئادى، سۇغا قامايدى؛ شۇنچىغا جىغىپ ۋىستايى.

ارقاننىڭ چارقىلى.

سېپىردىن ئۇندىرىسىدا ئىيت بىن چوڭكىتىپ چۈرۈپ كەلمىز. «تەرمۇ - مەتمۇ» (چىلىق بىن سۇۋىقىنى ولشەينۇن قۇرال) 38 كىرادۇس اپازدى كورسەتەپ تۇراتماي ئومەندەپ كەلدى ئۇنىڭە اپالەپ بارادى. قىلتانلىق عاش كۆزىگە تۇسىپىدى؛ اپالە كۆڭگىرتەنگەن قارلى دالا. قالىڭ قىراۋدان ساقالمىز شاتىسقان سىم سىقىلدى، كىرىپكىمىز مۇر شاتلىق سىپاتى بولۇپ، اشىپ جۇمغاندا كۆزىمىز بىرىنە ئىپى چاچىپ وتىرادى. يىننەر ئابدان ئاراب، ئى ابۇ سىقىلدى. ئىمى ئارسەگە ۋىساي ياستايدى. اپاچىمىز ئىستىپ الماس، ئۇشمن، شۇنى قايمىغالاپ جايلا چوڭمۇ ياستايدى. اپاچىمىز چاچى كىتۈگە ئايلىپ، سىرەسەپ قالىپ قالغان. كەشكى ساعەت 8 دىڭ شاماسىدا كۆز ئۇشمندا قاراۋىتقان كۆر - دىڭ. «قۇتقازغان شۇ ھە تۇستىڭ؛ قاراۋىتقان ۋەرن چاچاسىندا ئىزغا ئاشاي غانا عاش بولۇپ شىقنى. ئوقىداق. ئوقىداق بىشەر قار ۋىستىنە چىپىرىلىپ چاقە قالدى. ئىمى بىس پانامىداي ياستايدى. اپالە 4 شارشى كەر چەردىڭ قارىن كۆرەپ چىدەپ، ئۇش چاچىن ئاقالا تۇرغۇزۇپ، وت چاچىلدى. اسقا چۈندەس ئۇ تەرىپىن تۇتۇپ، شىقە كىرىپ ۋىقتا بۇن ئايشىقنارىمىزنى ازىرلەدىڭ. شىقە سىتىپ وتىرىپ اپاچىمىزنى وتقا سوزۇپ، ئاڭگىمىگە كىرىستىڭ.

ئىيت بىسلا ئىمى-ئىمىدەن كەپتۇ بالىق تاستاپ، ئۇ تەرىپىن سىتەلگەن قابقا كىرىپ، بىسسىزغا شىپىن تىغىپ، ۋىقتاپ قالىدۇ. ئىمى ازىدان سۇڭ اپاچىم قاتىپ ياراتقاندا ۋىتەپ كەتتىم. شىنقاتاپ كۆتۈرلەپ، چۈلدەزغا قاراپ، مەزكىلى بىلىپ دەپ قاندىن بىسسىدى سۇۋىدەم. كۆككە قاراپ، ئاڭلىنىپ اپقايلاپ چىرىپىن. ۋىكەن چاچلىق دوعا، كەپتۇ قوساق سىپاتىنىپ، چارقىلداپ تۇر؛ چوڭلىق قاراي ۋىتىن-ۋىتىن قىزىل، سارىنىڭ سان سۇلە اتىلدى. بۇل ارقاننىڭ چارقىلى. چولداستارىمىز ۋىتەم، بارىمىز، بىرۋىس بىسسىدى اپالدىر - غانداي بولۇپ، تەم-تەمىس چارقىلغا قارادىقتا وتىردى. ئىمى كۆزدە كۆكتەڭگى

зор доға жоғары көтеріле бастады, мұның үстінен тағы бір доға шықты. Бұл да жарқылдаб түрлі түсті сәулелер тарата бастады.

Тамаша, адам таңырқарлық көрініс ұлғайа берді. Бір мезгілде кенеттен, аспанды қыб-қызыл от қаптағандай болып, қардың бетін күрең тарттырып жіберді. Мен таңырқаб айқайлағанымша болмады, өрттей қызыл түс жоқ боб кетті. Ауа жанғандай, енді сары сәуле бұрқ ете қалды. Тынысымды ішіме тартып, не болар екен деб қорқып қарадым да жаттым. Міне, жарқыл сөне бастады.

15-інші сүгірет: (Арқаның жарқылы)

Алдымен әуелгі доға жыртылды, артынан екінші доға да айырылды. Түрлі түсті сәулелер сйрегірек, күңгіртірек бұрқылдауға айналды. Жарты сағаттан соң біз таңырқаған көріністен із қалмастан жоғалып кетті.

Түсініксіз жарықтың соңғы сәулелері сөнгенде, біз де қабымызға кіріп, ұйықтап қалдық.

«Жыйыуой Родныйктен».

زور دوعا جوھارى كىتەرلە باستادى، مۇنىڭ ئۈستىدىن تاغى ئېمىر دوعا شىمىقتى.
 بۇلدا چارقىلداپ ئۇزۇلى ئۈستى سۇلۇلەر ئاراتا باستادى.
 ناماشا، ادام ئاڭىر قارلىق كۆرىنىس ۇلھايا بەردى. ئېمىر مەزكىلدە كەندىتەن،
 (سپاندى قىمىقزىل وت قاپتاھانداي بولسې، قاردىڭ بىتىن كۆرەڭ ئارتىتەردى
 جىبەردى. مەن ئاڭىمۇقاپ ايقايلاعانمىشا بولمايدى، ورتىدى قىزىل ئۇس «وق بوب
 كەتتى. اۋا جانعانداي ەندى سار سۇلۇلە بۇرقى ەتە قالدى. تىنىسىمىدى بىشمە
 تارتىمە نە بولار ەكەن دىب قورقۇپ قارادىمدا جاتتىم. مەنە چارقىل سۇنە باستادى.

(5) - ئىشنى سۈرگە: ارقاسىڭ چارقىلى

الدى مەن ئۈلەڭى دوعا جىرىتىلدى، ارتىمان ەكەش دوعادا ايسرىلدى. ئۇزۇلى
 ئۈستى سۇلۇلەر سىيىرەگەردە، كۆڭگىرتەرەك بۇرقىلداۋعا اينالدى. جارىنى ساعان
 تان سوك ئېمىر ئاڭىر قالغان كۆرىنىستەن بىز قالماستىن جوعالىپ كەتتى.
 تۈپتىكىڭىز چارىقتىڭ سوكى سۇلۇلەرى سۈكەندە، بىزدە قىيىمىزغا
 كىرىپ، ۇيىقتاپ قالدىق.

«جىپىۋى رۇدنىمىكتەن»

АЗАТТЫҚ.

Базар күн. Сауда қызу. Базар толық. Ерсілі-қарсылы жүріб, тұрақтамай, сұуша ағыб жатқан қалық. Жақыб бүгін кешегідей жан-жағына алақтаб қарай беруді қойды. Бәйбішенің берген он тыйын ақшасын алақанына мықтаб қысыб алыб, құс сататұн жерге қарай жүгіре берді. Уақ құстарды сатыб тұрған бір шалды алыстан көзі шалыб, бала соған қарай жөнелді.

Шалдың жанына жетіб келіб, бала кеше көріб кеткен шыбжығын іздей бастады. Кешегі түрінде көзі тұнжыраб отырған шыбжыққа баланың көзі түсті.

– Атеке, а, атеке, мына құсқа не сұрайсың? - деді бала шалдың жеңін сілкіб.

– Қай құс? Құстар қымбат, сенің қалтаң жетбейді, - деді маңдайын кіржійтіб шал.

– Мына көк шыбжық.

– Шыбжық?

Шал көк шыбжыққа жаратпаған көзімен қараб, торды ала бастады. Е, сол, сол, - деб бала айқайлаб жіберді.

Бұл құс арзан. Сенен көб сұрамаймын. Жыйырма тыйын берсең болар.

– Атеке, менің ақшам жыйырма тыйынға толмайды.

– Толмаса, бас қатырмай жөніне тарт!

– Атеке, мен ол құсты қойа берейін деб едім.

– Қойа берейін деб едім! Қарай гөр! Қойа бергің келсе, он бес тыйын бере ғой. Құс жақсы, ойынпаз-ақ! - деді, торды сілке түсіб шал.

– Болғаны, он тыйыным бар, атеке, - деді жыламсырағандай болыб Жақыб.

– Он тыйын да ақша ма! Амал жоқ! Құсты ала ғой! Шал торды алыб Жақыбтың дірілдеген қолына ұстатқанда, қуанғанынан баланың жүрегі аттай тұулады.

Құс тым кішкене, өте жүдеу. Жақыб бір жерін езіб жібермесе ійгі едім деб қорықты. Біразырақ аттаб барыб, ұшыб кетсін деб Жақыб құсты алақанына қондырды. Ойлаған жерден шықбады, құстың ұшыб кетуге ойы да болған жоқ, баланың қолында жайғасыб, жылыныб отыра берді. Бала: «пыш-пыш» деб еді, құс басын бұрыб бір қарады да отыра берді.

ازاتتىق.

بازار كۈن. ساۋدا قىزدۇ. بازار تولىق. ەرسىلى-قارسىلى جۇرۇپ، ئۇراقتامان،
-ئۇشا! ىمب جاتقان قالق. جاتىپ بۈكۈن كەشە كىدەي جان جاعىنا الاقتاپ
قاراي بەرىۋدى قويدى. بايىشەننىڭ بەرگەن ون ىتىمىن اقشاسىن الاقتىنا ىمىقتاپ
قىسىپ الىپ، قۇس ساناتۇن جەرگە قاراي جۈگەرە بەردى. ئۇزاق قۇستاردى ساتىپ
تۇرغان ىمىر شالدى التىستان كوزى شالىپ، بالا سوعان قاراي جۈدەلدى.
شالدىڭ جانىنا جەتىپ كەلىپ، بالا كەشە كۈرۈپ كەتكەن شىمىچىمىن نىزدەي
ياستادى. كەشە ىمى تۇرىندە كوزى تۇنجىراپ وتىرغان شىمىچىققا بالانىڭ كوزى ىتۈستى
-ئەكە، ى!، ئەكە، مىنا قۇسقا نە سۇرايمىن؟ -دەدى بالا شالدىڭ جەڭگىن
سىلىكىپ.

-قاي قۇس؟ قۇستار قىمبات، سەنىڭ قالتاڭ جەتپەيدى -دەدى ماڭدايمىن كىر-
جەنىپ شال.
-مىنا كۈك شىمىچىق.

-شىمىچىق؟

شال كۈك شىمىچىققا جاراتپاعان كوزى مەن قاراپ، توردى الا باستادى.

ە، سول، -دەپ بالا ايقايلاپ جىمىردى.

بۇل قۇس ارزان، سەنەن كۈپ سۇراھايمىن، جىمىرما ىتىمىن بەرسەڭ بولار.

-ئەكە، مەنىڭ اقشام جىمىرما ىتىمىغا تولىمايدى.

-تولىماسا، ياش قاندىرماي چۈنىگە تارت!

ئەكە. مەن ول قۇستى قويا بەرەيمىن -دەپ ەدىم.

-قۇيە بەرەيمىن دەپ ەدىم! قاراي كۈر! قۇيە بەرگىڭ كەلسە، ون بەس ىتىمىن

بەرە قوي. قۇس جاقسى؛ ويىلىپازاق! -دەدى توردى سىلكە ىتۈسىپ شال.

-بولغانى، ون ىتىمىنم بار، ئەكە -دەدى جىلامىپ اعانداي بولۇپ جاتىپ.

سون ىتىمىن دا اقشاما! امال چوق! قۇستى الا قوي!

شال توردى الىپ جاقىپنىڭ دىرىلە كەن قولىنا ۇستاتقاندا، قۇوانغانىستان بالانىڭ

جۈرە ىنى انتاي تۇۋالدى.

قۇس تىم كىشىكەنە، وتە جۇدەۋ. جاتىپ ىمىر جەردىن ەزىپ جىمىرەسە نىڭى

-دىم دەپ قورقتى. ىمىر ازىراق انتاپ بارىپ، ۇشىپ كەتسىن دەپ جاتىپ

قۇستى الاقتىنا قوندىردى. ويلاعان جەردەن شىقىپادى؛ قۇستىڭ ۇشىپ كەتمۈكە

ويى -دا بولغان چوق؛ بالانىڭ قولىندا جاپىعاسىپ جىلىتىپ وتىرا بەردى. بالا: -پىش-

پىش -دەپ ەدى، قۇس باسىن بۇرۇپ ىمىر قارادى دا رىترا بەردى.

Енді не қылу керек? Бір қолымен құсын қысыб, бала бәйбішенің жіберген жұмысына қарай жүрді. Бейшара, тоңыб қалған ғой, жылынған соң ұшар, деді бала. Біраз жер жүріб, бала азғана ағаштың ішіндегі көгалға келіб, демалуға отырды. Маңайда тірі жан жоқ, анадай жерде қылтындаб өтіб бара жатқан жүргіншілер қарауытады, күн жылмыйыб, баланың арқасын қыздырыб тұр. Бала үйін есіне түсірді: еркінде ойнаб жүрген шағын сағынды! Жер жыртыб, мал құуалаб жүрген кезі көзіне елестеді.

Аспанда шырылдаған бір құстың дауысы естілді: баланың алақанындағы шыбжық азырақ қозғалыб қойды. «Енді ұшырыб жіберсе болар», - деді бала.

Көк шыбжық таңданыб, жан-жағына елеуреб қараб, көктегі құсқа жауаб қайырғандай болыб шыр ете қалды. Сонан соң шыбжық басын көтеріб, қанатын қағыб, сілкініб, кенеттен баланың қолынан ұшыб барыб жанындағы бұтаққа қонды. Бала басын көтерді. Кірпігін қақбастан құстың артынан қарай берді, бұтақтан бұтаққа ырғыб мініб, құс жоғарылаб көтеріле берді, баланың ерік алыб бергеніне Тәңір жарылқасын айтқандай шырылдаб, дауысы күшейе берді, күн сәулесі қалың жапырақты кесіб өтіп тұр. Жылы жел соғыб кетіб, баланың бетіне тиіб, ағаштың жапырағын желпілдетті. Көк шыбжық ағаштың ең төбесіне жетіб, құрттай қанатын сабалаб, көкке көрінер көрінбес, бұлдыраб бара жатқаны баланың көзіне шалынды.

Жақып әрі құуаныб, әрі көңілі ауырыб, құстың артынан қарады.

Еркіне кетті, еркіне, - деб Жақыб ернін күбірлетті. Маңайдың бәрі: Еркіне, еркіне! - деген асыл сөзді сыбырлағандай болды.

Бұтақтар да өзара сыбырласты. Қыстың қамытынан құтылыб, еркіне шығыб өсіб келе жатқан жас шөб те сыбырлады, құстар да соның жайынан шырылдаб ұшыб жүр. Қараған кісіге бірін-бірі құуыб озыб бара жатқан көктегі кірбің бұлттар да сыбырлады, – бәрінің айтқаны Ерік! Ерік! болды. Маңайдың бәрі де:

– Ер біздің соңымыздан, шық еркіңе! деб сыбырлады.

К. Барантсеуитиш.

«ئەندى نە قىلىۋ كىرە؟» بىر تولى مەن قۇيىن قىسىپ، بالا بايىشىنىڭ جىيەرىگەن جۇمىسىغا قاراي «جۇردى» «يېشار» تۈگىپ قالغان غوي، جىلىنغان سۇڭ قۇتار» دەدى بالا. بىر از چەر «جۇرۇپ، بالا ازغانا عاشىنىڭ بىشىدەگى كوكالغا كەلىپ دەم ئالغۇغا وتىردى. ماڭايدا «ئىرى جان جوق: ئاداي جەردە قىلىڭىڭداپ «تۇتۇپ بارا جانقان جۇرگىنىشلەر قاراۋىنادى، كۈن جىلەيىپ بالانىڭ ارقاسىن قۇدۇرۇپ تۇر. بالا «ۋەيىن مەنىنە «ئۇيىردى: «ەركىنىدە ويناب جۇرگەن شاعىن ساقىنىدى! جەر جىرىتىپ، مال قۇۋالاب جۇرگەن كىرى كۆزىنە ەلەستەدى.

ئىنساندا شۇيىلداغان بىر تۇيۇشنىڭ داۋىسى مەيلىدى: بالانىڭ الاقانمىداغى شىيىچىق ايرىق تۇزغالىپ قويدى. «ئەندى ئۇشۇپ جىيەرسە بولار» دەدى بالا. كوكە شىيىچىق تاڭدايتىپ، جان چاغىغا ەلەزەپ قاراپ، كوكەنى قۇشقا چاۋاپ قايتۇرغانداي بولۇپ شەر ەنە قالدى. سونان سۇڭ شىيىچىق باسەن كۈتەرىپ، قاتتىن قاقىپ، سىلكىتىپ كەلەتتىن بالانىڭ قولىنان ئۇشۇپ بارىپ جانمىداغى بۇتاققا توندى. بالا باسەن كۈتەردى. كىرپىگىن قاقىستان قۇيۇشنىڭ ارتىنان قاراي يەردى: بۇتاقان بۇتاققا بىرغەپ «ئىيىپ، قۇس جوعارىلاپ كۈنرىلە يەردى: بالانىڭ ەرىك الەب بەرگەنىنە «تاڭگىر چارلىقاسىن ايتقانداي شۇيىلداپ، داۋىسى كۇشەيە يەردى: كۈن ساۋلىقى قالىڭ جاپىراقنى كەسىپ «تۇتۇپ تۇر. جىلى چەل سوغىپ كەتتى. بالانىڭ يەنىنە «ئىيىپ، عاشىنىڭ چاپىزاعىن چەلەپلەندى: كوكە شىيىچىق عاشىنىڭ ەك ئوبەسىنە چەتەپ، قۇرتناي قاتتىن سابالاپ، كوكە كۆزىنە كۆرىنەيس. بۇلۇپراب باراقتان بالانىڭ كۆزىنە شالىندى.

چاقىپ «ارى قۇۋانىپ، «ارى كوكىلى اۋىرىپ قۇيۇشنىڭ ارتىنان تارادى. «ەركىنە كەتتى، «ەركىنە دەپ چاقىپ ەرنىن كۇيەلەتتى. «ماڭايدىڭ «ارى «ەركىنە، «ەركىنە! دەكەن اسمل «سوزدى سىيىرلاغانداي بولدى.

بۇتاقئاردا «وز ارا سىيىرلاستى. قىشنىڭ قاممىنىن قۇتۇلۇپ «ەركىنە شىيە، «وسىپ كەلە جانقان چاقىپ «شۇبە سىيىرلادى: قۇستاردا سونىڭ جاپىنان شۇيىلداپ «تۇتۇپ «جۇر قاراعان كىمىگە «بىرىن «بىرى قۇۋۇپ ۇرپ بارا جانقان كوكەنى كىرپىڭ يۇلتۇلاردا سىيىرلادى. «ارىنىڭ ايتقالى «ەرك! «ەرك! بولدى. ماڭايدىڭ «بىرى دە:

«ەرىڭنىڭ سۈگىمىزدان، شىق «ەركىگە! دەپ سىيىرلادى.

ك. بارانئەسەۋىتىش

КІЙІК.

Кійік айыр тұйақ, шөб жеуші, күйісті қайуанның бірі. Тұлғасы мен қарасы қой мен ешкіге жақын. Кійік әлі күнге дейін адам малданбай, тағы күйінде қалған қайуан. Адам малданбаған қайуандар аң деб аталады. Аңды аулаб, ұстаған адам пайдаланады. Кійік біздің қазақ жерінде көб болған. Оны аулаушы да көб болған. Бұл күнде қазақ жерінде кійік аз, кійік аз болған соң, аулаушы да аз. Аулағандар кійіктің етін жейді. Мүйізін сатады, терісінен жарғақ жасайды. Кійіктің еті дәмді. Мүйізі қымбат, бірақ терісі өңді емес. Кійік жүйрік болады, оны құуыб ұстау қиын. Көбінесе атыб алады. Қақбан құрыб ұстайды, мұзға қамайды. Атушылар кійіктің сұу ішетүн, жәйылатүн жерін біліб, аңдыб жатыб атады. Қақбанды шұбырыб сұуға баратүн жолына, иә шұқырлаб қазыб, жатағына құрады. Кійік сақ болады, бірақ күн ысыған кезде оқыралайтүн ұуақыты болады. Оқыра шанышқақ шанышқ, кійіктің терісіне жұмыртқасын салады. Сол жұмыртқадан шанышқақтың құрты шығыб, қыймылдаб, терісін жеген кезде болады. Құрт өсіб, толыққан соң түсіб қалады. Құрт түскенше кійіктің мазасы болмайды. Қышығанына шыдай алмай, тыпырлайды, жүгіреді. Аунайды, жер тебінеді, әбден әлекке түседі, есі кетеді, сақтық жоғалады. Сол кезде аңшының оғына да душар келеді. Қақбанына да қаңғалақтаб оңай түседі.

Кійік жазғытұрым балалайды, баласы құралай деб аталады. Қазақтың құралай шалғыны деб айтатүн шағы кійіктің құралайын өргізіб, аяқтандырған кезінде болғандықтан солай аталған. Баласы жас күнінде үлкеніндей жүгіре алмайды. Атбен құуыб ұстауға болады. Баласын ұстағанда енесі адамның, ійттің құуғанына болмай, көбке дейін еріб қалмайды. Баласын біреу ұстаб алып бара жатқанда шешесі төзіб тұра алар ма?! Кійік те сол сыйақты.

Кіікбен тұқымдас елік деген және басқа толыб жатқан андар бар. Олардың кейі тұлғасына қарағанда сыйырға, кейі жылқыға, кейі ешкіге ұқсайды. Біреулерінің мүйізі істіктей тіб-тік, біреулерінікі қабсағай қайқы, біреулерінікі бұрғыдай бұраңқы. Солардың бәрі де айыр тұйақ, шөб жеуші, күйісті қайуандар табына жатады. Ғылым тілінде бұл тұқымды қайуандардың бәрі антилоб деб аталады.

АЛТАЙ.

Айбатты Алтай тауы бұлттан асқан!
Басың қар, қысы-жазы қырау басқан.
Айдынды Азийаның қарауылы –
Шұудалы ақбас бұура көбік шашқан.

Өр Алтай ызбарланған көкке тійіб,
Өр кеуде, ақ мамықтай төсің бійік!
Үймелеб көктен бұлттар қоршаб төніб,
Аймалаб, ақ төсінді құшқан сүйіб.

Басыңнан сұуы мұздай мөлдір бұлақ
Гүрілдеп көбік шашыб, төмен құлаб.
Мың түрлі әнге қосқан сарындарын,
Көш жерден құрыш қаныб естір құлақ.

Басыңа жан шықбаған шың-құз, қыя!
Жалғыз-ақ қара бүркіт салған ұя.
Төсінде жұмсақ сайа салқын ійісті
Көк шалғын, түрлі шешек, ескен мыйа.

Бауырыңда ақ бөкеннің ылағы ойнаб,
Сағымдай, сұумаңдаған салыб ойнақ.
Уа, шіркін! Шың, құзыңа келіб шығыб
Отырсаң қызыл жібек әлем байлаб!....

Бүркіттей отырсам мен келіб қоныб,
Айнала дүниені көздеб шолыб.
Саңқылдаб Азияға салсаң ұран,
Жыйналса, қызыл ерлер лек-лек болыб.

Төмен таб Еуропада майдан ашса,
Серт қылыб белін байлаб, тұуын жазса.
Алтайдан жәрдем күтіб, жаудан қайтбай,
Не өлмек, не жеңбек боб ұрандасса.

التاي.

ايماتتى التاي تاۋى بۇلىتتان اسقان!
باسىڭ قار قىسى-جارى قىراۋ باسقان.
ايدىندى ازىيانىڭ قاراۋىلى -
شۇۋدالى اتباس بۇۋرا كۆپىك شاشقان.

ئور التاي نىزارلانغان كۆككە ئىيىپ،
ئور كەۋدە اق ماسقئاي ئۆسكەك بېيىك!
ئۆيەلەپ كۆكتەن بۇلىتتار قورشاپ ئۆتۈپ،
ايماللاپ اق ئۆسكەكلى تۇشقان ئۆيۈپ.

باسكەن سۆۋى مۇزداي بولمىر بۇلاق
گۆرۈلمەپ كۆپىك شاشىپ، نۆمەن قۇلاپ،
مەك ئۆزۈلى ئىگە قوسقان سارىغىدارىن
كۆش جەردەن قۇرىش قانىپ ەستىر قۇلاق.

باسىڭا جان شىقباغان شىڭقۇز قىيا!
جالەمزاڭ قارا بۇرۇكت سالغان ئۇيا.
ئۆسكەك جۇمىساق سايا سالقىن ئىيىتى
كۆك شالغىن، ئۆزۈلى شەشەڭ، وسكەن ميا.

باۋۇرىڭدا اق بۆكەننىڭ بلاغى ويىلاپ،
ساعىمىداي سۇۋماڭداغان سالىپ ويىناق.
ۋا، شىركىن! شىڭ قۇزىڭا كەلىپ شىغىپ
وتىرساڭ قىزىل جىيەك ئەم بايلاپ:

بۇرىكتىڭداي وتىرسام مەن كەلىپ قونىپ،
ايدلا ئۆيىمنى كۆزدەپ شولۇپ،
ساڭقىلىداپ ازىياغا سالساڭ ۇران،
جىيىلسا قىزىل ەرلەر لەڭلىك بولۇپ.

تۆمەن ئاب ەۋرۇپادا مايدان اشىپ،
سەرت قىلىپ بەللىن بايلاپ، تۇۋىن جازسا،
التىدان جاردەم كۆتىپ، جاۋدان قاينىيىپ
تە ۋەلىك، تە جەڭبەك بوب ۇرانداسا.

Алысқан бауырларға көзді салсақ,
Ерлерін Азияанының жыйнаб алсақ,
Жаңғыртыб жер дүниені, жау қайдалаб,
Лек-лек боб зор майданға біз де барсақ.

Қара жер қайыстырыб қанат жазсақ,
Алтайдан Еуропаға қабтаб ассақ.
Борсықтай қанға семіз мырзалардың,
Құтырған семіздіктен жынын бассак.

Жауды езіб, Еуропадан өтсек аттаб,
Дүниені ұрандатыб алсақ қабтаб.
Орнатыб жер дүниеге тегіс теңдік,
Жоқ қылсақ, жуандарды езіб табтаб.

...Өр Алтай, ақбас бұура көбік шашқан,
Төмен таб жер күңіrentіb майдан ашқан.
Алтайдан жәрдем күтсе қайтер едің,
Бәйгіге басын тігіб, ұрандасқан?

Сәкен.

ҚҰРТ-ҚҰМЫРСҚА.

Құрт-құмырсқа деб өңшең ұсақ мақлұқтар айтылады. Құрт-құмырсқаға қосылатындар: бүйі, шайан, өрмекші, қоңыз, құрт, шегіртке, көбелек, ійнелік, шыбын-шіркей, құмырсқа сықылдылар. Бұлар толыб жатқан түрлі мақлұқтар. Біреулері ұшбай, құр жерде ғана жорғалаб жүреді. Біреулері ұшады. Біреулерінің ұшпаған кезде қанатын жауыб қойатұн қалқаны бар. Біреулерінің қанаты ашық тұрады, бірақ бәрінің ортақ бір белгісі – денелері сүйексіз болады.

Бәрі де балаларын тірі таббайды іә жұмыртқа сыйақты қабығымен, іә ұуылдырық сыйақты қабықсыз түрде балалайды. Жұмыртқа күйде болсын, ұуылдырық күйде болсын, табқаннан кейін кешікбей баласы шығады. Қоңыз, көбелек, ійнелік, шыбын-шіркей балалары бастақы кезінде өздеріне ұқсамай, құрт болыб шығады. Құрт күйінде баласы мешкей болады. Жазғытұры шөб басында тізіліб тұратұн түкті, түрлі құрттар осылардың балалары. Бұлар түрлі нәрселерді

السىقان باۋىرلارغا كوزدى سالساق،
 ەرلەردىن ازىيانىڭ جىيىناب الساق،
 جاڭغىرتىپ جەر دۇشمەنى، جاۋ قىلداۋاپ،
 لىك-لىك بوپ زور مايدانغا بىزدە بارساق.

قارا جەر قايمىتىپ قانات چارساق،
 التايدان ھۇرۇپاغا قايتاپ اسساق،
 يورسىقتاي قانغا سىمىز مىرزالاردىڭ،
 قۇتىرغان سىمىزدىكىتىن جىمىن بارساق.

جاۋدى ەزىپ، ھۇرۇپادان ونىشك انتاب،
 دۇشمىننى ۇرانداتىپ الساق قايتاپ،
 ورناتىپ جەر دۇشمەنگە نەكەس نەگىدىڭ
 جوق قىلساق جۇۋانداردى ەزىپ تاپتاپ،
 ۇر ئاي، اقباس بۇۋا كويىڭ شاشقان،
 تومەن تاب جەر كۆڭمەرتىپ مايدان اشقان،
 التايدان چاردەم كۇتسە قاتىر ەدىڭ،
 بايىكىگە باسەن تىكىپ ۇرانداسقان.

ساكەن

قۇرت - قۇمىرسقا.

قۇرت قۇمىرسقا دەپ ۇكشەڭ ۇساق ماقۇلتار ايتىلادى. قۇرت قۇمىرسقاغا
 قوسىلاتىنلار: "بۇيى، شايلان، ۇرەكلى، قۇڭىز، قۇرت، شەكەرىتكە، كويىلەككە
 يىنەلىك، شىبىن-شەركەي، قۇمىرسقا سىقىلدالار. بۇلار تولىپ جاتقان تۇرلى ماقۇلتار.
 بىرەۋلەرى ۇشبای قۇر جەردە عانا جورعالاب جۇرەدى. بىرەۋلەرى ۇشادى. بىرەۋلەرىنىڭ
 ۇشباعان كەزدە قاناتىن جاۋىپ قوبالتۇن قالغانى بار. بىرەۋلەرىنىڭ قاناتى اشىق
 تۇرادى. "بىراق "بارىنىڭ ورنى "بىر بەلىكىسى-دەنەلىرى سۇيەكسىز بولادى.
 "بارىدە بالالار بىن "ئىرى تاپپايدى؟ يا جۇمىرتقا سىياقتى قازىعى مەن، يا
 ۇمىلتىرىق سىياقتى قايمىقسىز تۇردە بالالايدى. جۇمىرتقا كۆيدە بولسىن، قۇيلىرىق
 كۆيدە بولسىن، تاپقاننان كەين كەشكىدى بالاسى شىعادى. ئۇكەز، كويىلەككە
 يىنەلىككە، شىبىن-شەركەي بالالارى باستايقى كەزىندە ۇزدەرىشە ۇساماي قۇرت
 بولىپ شىعادى. قۇرت كۆيىندە بالاسى مەشكەي بولادى. جازى تۇرى ۇشوب ياسىندا
 "تەزىلىپ تۇراتۇن تۇكىنى "تۇرلى قۇرتتار ۇسلاردىڭ بالالارى. بۇلار "تۇرلى ئارسىلەردى

жеб шыдатбайды. Жеб-жеб тойады, өседі. Әбден толығыб ескен соң, өзінен өзі ұйа жасайды да, сол ұйасының ішінде бірнеше күн тыныш жатады.

Ол кезі «құуыршақ» болды деб айтылады, олай деб айтылатұны құуыршақтай бейне жансыз сыйақты болады. Құуыршақ болыб жатқанда тұлғасы өзгеріб, қанат бітіб, көбелек баласы көбелек болыб шығады, ійнелік баласы ійнелік болыб шығады. Шыбын баласы шыбын болыб шығады. Қоңыз құуыршақтары жаз жатыб қалғаннан қыстай жатыб, келесі жылы жазға қанатты қоңыз болыб шығады. Қысты күні көң ойғанда арасынан шығатын ақсары бас құрт — қоңыз құуыршағы. Құрт-құмырсқадан адам пайдаланатұны аз. Бұлардың басқаларға келтіретүн зыйаныны көб, пайдасы аз.

Маса, шыбын-шіркей, бүтелек, сона малға қандай зыйанынды болса, шегіртке, көбелек, қоңыз сыйақтылары ағашқа, егінге, жеміске, шөбке сондай зыйанынды.

Адамға пайда келтіретүні ара мен жібек құрты. Шаруалык жүзіндегі істеген зыйанынымен тұрмай, адамның өзіне де зыйанын келтіретүндері бар, мәселен: шайан, бүйі, қара құрт, қандала, бүрге, кене, бійт, маса, шыбын-шіркей. Бұлардың ішінде жылан, шайан, бүйі, қарақұрт шаққандарынан кісі өлуге болады. Қандала, бүрге, бійт, маса, шыбын-шіркей шаққандары да өте қауіпті. Бұлар ауру адамды шағыб, артынан сау адамды шақса, ауру жұқтырады. Бұларды сондықтан ауру тасушылар дейді. Адам шамасының келгенінше қырады, бірақ көб болған соң бәрін қыруға шамасы келмейді. Сүзек аурулары бійт, бүрге арқылы жұғады екен. Бійт, бүрге жоқ жерде сүзек те жоқ. Германийе, Пырансие жұрттарында әлдеқашан бійт, бүргенің карасы өшкен. Сондықтан, Ресейде сүзек күшейіб тұрғанда Германийеге барсаң сүзек көрмейсің. Сондықтан бұларды ұстаб жейтүн, қыратүн, мақлұқтар да адамға пайдалы мақлұққа саналады. Мәселен, түрлі торғай сыйақты бұларды қорек қылатүн ұсақ құстардың бәрі де құрт-құмырсқалардың қасы, адамдардың досы. Ол құстарға зыйанын тйгізу, адамға зыйанын тйгізумен бірдей.

Ұсақ құстардың сондай пайдасын білетүн жұрттар олардың жұмыртқаларын алғызбайды, балапандарына да, өздеріне де тйгізбейді.

جەپ شىدا تاپىدى. جەپ - جەپ توبادى، وسەدى. ۋاپدان تولىعب وسكەن سوڭ،
ورىنەن غوزى ۋيا جاسايدى دا، سول ۋياسىنىڭ شىنىدە غىي نەشە كۈن تىنىش جاتادى.
ول كەزى «قۇۋرشاق» بولدى دەپ ايتىلادى، ولاي دەپ ايتىلانىنى
قۇۋرشاقتاي بەينە جاتىس سىياقتى بولادى. قۇۋرشاق بولس جاتقاندا تۇلغاسى
ورگەرىپ، قانات غىيىپ كۈپەلەك بالاسى كۈپەلەك بولس شىعادى؛ دىنەلەك بالاسى
دىنەلەك بولس شىعادى. شىيىن بالاسى شىيىن بولس شىعادى. قوڭىز قۇۋرشاقتارى
چار جاتىپ قالغاننان قىستاي جاتىپ، كەلەسى جىلى چارعا قاناتتى قوڭىز بولس
شىعادى. قىستى كۈنى كوك ۋىعاندا، اراسىنان شىعاتىن اقسارى باس قۇرت -
قوڭىز قۇۋرشاقتى، قۇرت قۇمىرىسقان ادام باپدان تۇنى از، بۇلاردىڭ باسقارغا
كەلتىرەتۇن رىيائى كۈپ، پايداسى از.

ماسا، شىيىن - شىركەي، بۈكەلەك، سونا، مالغا قانداي زىياندى بولسا، شىركەيگە
كۈپەلەك، قوڭىز سىياقتىلار اعاشقا - كىنگە، جەمسەكە، شۈيگە، سونداي زىياندى.
ادامغا پايدا كەلتىرەتۇنى ارا مەن جىبەك قۇرتى، شارۋالىق جۈزىندەكى
سەكەن زىيانى مەن، تۇرماي، ادامنىڭ وزىندە زىيان كەلتىرەتۇندەرى بار؛
ماسەلەن: شايا، غىيى، قارا قۇرت، قاندا، بۈركە، كەنە، غىيىت، ماسا، شىيىن
شىركەي. بۇلاردىڭ شىنىدە چىلان، شايا، غىيى، قارقۇرت شاققاندا رىنان كىسى
ۋامۈكە بولادى. قاندا، بۈركە، غىيىت، ماسا، شىيىن - شىركەي شاققاندارى دا
ۋە تاپىتى؛ بۇلار اۋرۇ ادامدى شاعىپ، ارتمىن ساۋ ادامدى شاقسا، اۋرۇ جۇقتىرادى.
بۇلاردى سوندىقتان اۋرۇ تاسىۋشىلار دەيدى. ادام شاماسىنان كەلگەنشە قىرادى
شېرقى كۈپ بولغان سوڭ، بارىن قىردۇ شاماسىنان كەلمەيدى. سۈرەك اۋرۇلارى
غىيىت، بۈركە ارقتى چۇعادى ەكەن، غىيىت، بۈركە جوق جەردە سۈرەك دە جوق
كە، مانىمە، پىرانسىيە جۇرتارىندا الدا قاشان غىيىت، بۈركەنىڭ قاراسى وشكەن.
سوندىقتان رەسەيدە سۈرەك كۈشەيپ تۇرغاندا كە، مانىيە كە بارسا سۈرەك كۈرەيسەن
سوندىقتان بۇلاردى ۇستاپ جەيتۇن، قىراتۇن ماقىلىقتاردا ادامغا پايدالى ماقىلىققا
سانالادى. ماسەلەن غوزلى تورعاي سىياقتى بۇلاردى كۈرەك تىلەن ۇساق قۇستاردىڭ
بارى دە قۇرت قۇمىرىسقلاردىڭ قاسى، ادامداردىڭ دوسى. ول قۇستارغا رىيان
تىكىزىۋ، ادامغا زىيان تىكىزىۋ مەن بىردەي.

ۇساق قۇستاردىڭ سونداي پايداسىن بىلەتۇن جۇرتارولاردىڭ جۇمىرتىلارىن
الغىر بايدى، بالا پاندارىندا، وزەرىندە تىكىزەيدى.

ЕКІ ШЫБЫН.

Бір Өгіз күні бойы тартыб сабан,
Қайтты елге сабанымен кешке таман.
Мүйізінде Қара шыбын отыр еді,
Кез болды бір танысы жолда оған.
Танысы мұны көріб келе жатқан,
Астында өгізі бар сабан тартқан.
Көзіме күні бойы көрінбеб ең,
Келесің, сөйле, деді сен қай жақтан!
Сонда бұл мұрнын көкке көтереді,
Адамсыб, маңызданыб жетеледі,
Жер жыртыб күні бойын, шаршаб келем,
Мазалаб, сұраб саған не керегі?!

БАҚА-ШАЙАН.

Бақа-шайан деб үстінде түгі де жоқ, қанаты да жоқ, құр терісі бар мақлұқтарды айтамыз. Бұл мақлұқтар көзге кескінсіз, көңілге сүйкімсіз, түсі сұуық келеді. Бақа-шайан деб аталатұн мақлұқтар: көлбақа, тасбақа, тостаған бақа, кесіртке, жылан. Бұлар адамға залалсыз мақлұқтар. Олар қайта маса, шыбын, көбелек сыйақты адамға, малға, егін-пішенге зыйаныны бар мақлұқтарды алыб жеб, қыруы себебті пайдасы тийетұн мақлұқтар саналады.

Жыландар екі түрлі: біреулері ұулы, екіншілері ұусыз. Жыланның қайсысы да болса, тійсең шағады, тіймесең шақбайды. Абайламай үстін адам иә мал басыб кетсе, иә қастаб өзіне тійсе сонда ғана жылан шағады. Шаққанда, ұулысының шаққаны қауібті – адам болсын, мал болсын ұулы жылан шаққанда емдетесе өледі. ұусыз жылан шаққанынан қорқыныш жоқ. ійне шаншыб алғандай ғана ауырады. Онан басқа түк зыйаныны жоқ. ұусыз жыландардың табына жататұн – сұу жыландар.

ەكى شىبىن.

بىر وگىز كۈنى بويى تارتىپ ساپان،
 قايتتى ەلگە ساپالى مەن كەشكە تالان؟
 مۇپىزىننە قارا شىبىن وتىر ەدى،
 كەز بولدى بىر تانىسى جولدا ۋەلن.
 تانىسى مۇنى كۆرۈپ كەلە چاتقان،
 استىندا وگىزى بار ساپان تارتقان؟
 - كۆرىمە كۈنى بويى كۆرىنىپ ەك،
 كەلسىن سويلە دەدى سەن قاي چاتقان!
 سوندا بۇل مۇرىن كۆككە كۆتەردى،
 ادامسىپ ماڭىزدانېپ چۈتەلدى؟
 - جەر چىرىپ كۈنى بويىن شارشاپ كەلەم،
 مارالاب، سۇراب ساعان نە كەرەكى؟

باقا-شايدان.

باقا-شايدان دەپ ئۈستىنىدە ئۈگىدە چوقۇ، قاننىدا چوقۇ، قۇر تەرىسى بار
 ماڭاۋقئاردى ايتامىز. بۇل ماڭاۋقئار كۆزىمىز كەسكىنىمىز، كۆڭلىگە سۈيىكەمسىز.
 "ئۇسى سۇۋىق كەلدى. باقا-شايدان دەپ نىلاننېن ماڭاۋقئار: كۈل-پاتا، تاس-پانا
 قۇستاعان-باقا، كەسكىرىككە، چىلان. بۇلار ادامغا زالالىسىز ماڭاۋقئار. ولار قايتاماسا،
 شىبىن، كۈبەلەك، سىياقتى ادام-! سالما، ەگىن، پىشەك، زىيانى بار ماڭاۋقئاردى
 الېپ جەپ، قەرىۋى شىبىنى پىداسى تىدەتۈن ماڭاۋقئار ساقالادى.
 چىلاندار ەكى ئۇلى: بىرەۋلەرى ئۇلى، ەكىنچىلەرى ئۇسىز. چىلاننىڭ قايسى
 سىدا بولسا، تەلە شاعادى، نىمەنىڭ شاقپايدى. اربايلامى ئۇستىن ادام يا مال
 باسېپ كەتسە، يا قاناب وزىنە تىپسە سونداغانا چىلان شاعادى. شاققاندا ئۇلىد
 سىنىڭ شاققانلى تاۋىقتى 'ادام بولسىن، مال بولسىن ئۇلى چىلان شاققاندا، ەمدەت
 ەمدەت بولدى. ئۇسىز چىلان تەتلىنەن قۇرقىنىش چوقۇ، نىنە شانشىپ العانداي
 عانا اۋىرادى، نىان باسقا ئۆك زىيىر چوقۇ. ئۇسىز چىلاندارنىڭ تايىما چاتقان
 سۇۋ چىلاندار.

Жылан айбат шегіп, тілін жалақтатқанға қазақ тілімен шағады деб ойлайды. Онысы дұрыс емес. Жылан тілімен шақбайды, тісімен шағады. Жыланның таңдайында ұзын, өткір екі тісі болады. Тістерінің түбінде ұу жыйылатұн қалтасы болады. Тісінің ішінде ұзын бойын құуалаған құуыс өзегі болады. Шаққан кезінде қалта сығылып, ішіндегі ұуы тістің құуыс өзегімен келіп, тістің кірген жеріне құйылады. Тісін сұуырып алады, ұуы тәннің ішінде қалады. Тезірек ем істемесе, ұу бойға жәйылады. Шаққан адам із мал ісіб-кеуіп өледі.

Сар даладағы жыландар көбінесе екі түрлі: сарыбас жылан, оқ жылан. Сарыбас жыланның түсі сары қоңыр, басында үлкен сары мені болады. Көбінесе, сарыбас жылан сұуда жүреді. Сарыбас жыланда ұу да жоқ, шақбайды да. Оқ жыланның түрі қара сұр жіңішке, тісі ұулы, адамды да, басқа жандықтарды да шағады. Жыланның кешкі шаққанынан ертеңгі шаққаны ұулырақ. Үйткені, ертеңгі әзірге ұуы жыйнаулы болады, кешке қарай шөб, ол пұлға тісі көбірек тийіп ұуы азайды. Бақа-шайандар баласын тірі таббайды, жұмыртқа күйінде салады. Жұмыртқасы қабықсыз болады. Көлбақаның баласы өскенінше көб өзгерістерді басынан кешіреді. Қазақтың балық дейтүні бақа баласы. Сонан өзгеріп, өсіп барып бақа болады. Бақа-шайандар қыс тоңазыйды. Жаз жібіп, қайта тіріледі.

ҚҰС.

Құсты басқа қайуаннан айыру оңай. Үстінде жәй жүн емес, қауырсын жүн. Айағы екеу. Алдыңғы аяқтардың орнында қанат, тұмсығының ұшында тері орнына мүйіз. Денесі ұшуға қайым біткен. Құс баласын жұмыртқа күйінде табады. Жұмыртқасын біраз басқан соң, балапан шығады. Кей құстардың балапаны жұмыртқадан шығысымен, тез аяқтанады, енесінің соңынан еріп, тамағын теріп жеуге жарайды. Кей құстардың балапаны жұмыртқадан шыққан соң да, көбке дейін өз бетімен тамақ теріп жемек түгіл, жүруге жарамайды. Ондай балапандарды қанаттанып, ұшқанша ата-анасы асырайды. Құс біткеннің құлағы сақ, көзі қырағы болады, бірақ дәм, иіс сезуі нашар болады. Құстар ұшып жүре алатұн болған соң, қайда жүрсе де ерікті, бірақ олардың да үйреншікті жерлері болады. Көбі біздің жаққа жаз келіп, жайлап, қысқа қарсы жылы жаққа кетеді. Олар жыл құсы деб аталады. Жыл құстары да зыйанын көрмеген болса, үйренген жеріне қайтып келеді.

Құстар толыб жатқан табқа бөлінеді. Ол табтар толыб жатқан тұқымға бөлінеді. Құстың тұқым түрі он мыңнан астам. Оның бәрін білуге қиын. Құс

جىلان ايدات شەكىپ تىلىن حالقاتقانغا، قازاق تىلى مەن شاعادى دەپ بىلەندى. ونىسى خۇس دەس. جىلان تىلى مەن شاتايىدى، تىسى مەن شاعادى. جىلاننىڭ ئاڭدايىنىدا ۋزىن، وتكىرەكى تىسى بولادى. تىستەرنىڭ تۇيىنىدە ۋۇ جىلاننىڭ قالغىسى بولادى. تىستىنىڭ تىنىدە ۋزىن بويىن قۇۋلاغان قۇۋىس ۋزەكى بولادى. شاقان كەرنىدە قالغا سىغىلىپ، تىنىدەكى ۋۇ تىستىنىڭ قۇۋىس ۋزەكى مەن كەلىپ، تىستىنىڭ كىرگەن جەرنە قۇيىلادى. تىستىن سۇۋىرىپ الادى، ۋۇ تىستىنىڭ تىنىدە قالادى. تىزىرەكەم دەستەمەس، ۋۇ بويىغا جايىلادى. شاقان ادام يا مال تىستىپ كەۋىپ ولەيدى.

سار دالاداعى جىلاندار كويىمەسە ەكى تۇرلى: سارى ياس جىلان، وق جىلان. سارى ياس جىلاننىڭ تۇسى سارى توكىو، باسقىدا ۋلىكەن سارى مەكى بولادى. كويىمەسە سارى ياس جىلان سۇ دا جۈرەدى. سارى ياس جىلاندا ۋۇدا چوق، شاتايىدىدا. وق جىلاننىڭ تۇرى تارا سۇر جىگەشكە، تىسى ۋۇلى، اداملى دا، باسقا جاندىقتاردى دا شاعادى. جىلاننىڭ كەشكى شاقاننىڭ ەرتەگى شاقاننى ۋۇمراق، ۋىنىكەنى ەرتەگى ازىردە ۋۇ جىلاننى بولادى، كەشكە قاراي شوب ول پۇلغا تىسى كويىرەك تىستىپ، ۋۇلى ارايدى. باقا شاياندار بالاسى تىرى تە بايدى، جۇمىرتقا كويىمەسە سالادى، جۇمىرتقاسى قابىقسىز بولادى. كول باتانىڭ بالا سى ۋىكەنمەسە كوپ ۋزەكەستەردى باسنان كەشۋەدى. قازاقنىڭ بالق دوتۇنى باقا بالاسى. سونان ۋزەكەستىپ ۋسپ بارىپ باقا بولادى. باقا شاياندار قىس توكە رېيدى، جاز جىستىپ قايتا تىرىلىدى.

قۇس

قۇستى باسقا قايتانان ايمىۋ وڭاي. ۋستىدە ەكاي جۇن مەس، قاپۇستىن جۇن. اياعى ەكە. الدىكى اياقتاردىڭ ورنىدا قانات، تۇستىنىڭ ۋستىدا تەرى ورسىن مۇيىز. دەنسى ۋشۇعا قايمىپ بىتكەن. قۇس بالاسى جۇمىرتقا كۇيىدە تايلىدى. جۇمىرتقاسىن بىر از باسقان سول، بالاين شاعادى. كەي قۇستاردىڭ بىل لايالى جۇمىرتقاسىن شەمسى مەن، تەر اياقتانادى. مەننىڭ سۈگەن ەرىپ تەلەمىن تەرىپ جۇگە جارايلى. كەي قۇستاردىڭ بالاينى جۇمىرتقاسىن شىققان سولدا كۈنەكە دەيمىن ۋز بىلەن تاماق تەرىپ جەمەك تۈكەل، جۇمىرتقا جاراماپ ەي. ۋنداي بالاينداردى، قاناتىم ۋشقاندا، اتا-اناسى اسمرايدى. قۇس بىتكەن نىڭ تۇلغى ساق، كۈرى قىرغى بولادى. ۋمراق دام، تىس سىزىۋى ناشار بولادى. قۇستار ۋشۇپ جۈرە الاتىن بولغان سول قايتا جۈرسەدە ەركىتى. ۋمراق ولاردىڭدا ۋۋەنشىكتى جەرلەرى بولادى. كۈيى ۋمىردىڭ چاققا چار كەلىپ جايلىپ قىسقا قارسى جىلى چاققا كەتەدى. ولار جىل قۇسى دەپ اتالادى. جىل قۇستارىدا رەيان كۈرەكەن بولسا ۋۋەنشىكتى جەرنە قايتىپ كەلەدى.

قۇستار تولىپ چاققان قايقا بولمەدى. ول ناشار تولىپ چاققان بولمەدى. قۇستىڭ تۇيىم تۇرى ون مىكەن استام. وننىڭ بارىن بىلەكە قىيىن. قۇس

біткен ең әуелі желінетүн, желінбейтүн болыб айырылады. Желінетүн құстардың адам етін, жұмыртқасын жейді, жүнін, түбітін, канатын пайдаланады. Бұлардың бірсыпыралары шөл сағалайды. Адал құстардың балапандары тез аяқтанады. Бұл адал құстардың бір толық белгісі. Құс біткен 20 табқа бөлінеді. Оның ішінде қазақ білетүндері: құу, құтан, құр, бірқазан, кегір, дуадақ, тоқылдақ, тоты, балықшы, қара құс, қарға, көгершін, көкек, торғай. Құстың бірсыпыраларын адам қолға үйреткен. Олардың біреулерін еті, жүні, жұмыртқасы үшін шаруашылықпен ұстайды. Біреулерін әуестікбен ұстайды. Біреулерін аңшылықбен ұстайды. Еті, жүні, жұмыртқасы үшін ұстайтүн құстар: көбінесе тауық, күрке тауық, қаз, үйрек, қырғауыл. Әуестікбен ұстайтүн: тоты, сауық тоты, көгершін, бұлбұл және басқа сайрайтүн құстар. Аңшылықбен ұсталатүн: бүркіт, сұңқар, лашын, тұйғын, қаршыға, қырғи және басқалар.

ҮЙ ҚҰСТАРЫ.

Құсты адам баласы қолға алыб асырай бастағаны қай заманнан берлі екені мағлұм емес. Тек, мұнан мың жыл бұрын тауық асыраушылар болғаны ғана белгілі. Басында тауықты асыраб, баққан жұрттар үнді, қытай, жапон. Басқалар солардан көріб, құс асыраудан пайда бар екенін білсе де, ол пайдасын азсыныб, құс ұстауға жұрт көбке дейін көңілді болмаған. Сондықтан 5 мың жылдан бері құс бағу кәсібі ұлғаймаған. Бұл кәсібі пайдалы зор кәсіптің біріне санаб, Еуропа жұрты қолға ала бастағанына 50—60 ғана жыл болды. Бұрын шаруалар ғана отбасының керегіне деб азын-аулақ ұстайтүн, сатыб пайда қылайын деб, сауда мақсатымен ұстамайтүн.

Бұл күнде құсты да мал сыйақты көб асыраб, көб жыйыб, көб сомалармен сауда жүргізіб, зор кәсіптің бірі болды. Құс кәсібі — құр асыраған құстың санын көбейтумен пайдалы болмайды, тұқымын жақсылаб ұстаумен болады. Малдың түрлі тұқымын түрлі мақсатбен ұстайды. Құс та солай: етіне, жұмыртқасына, жүніне бола ұстайды.

Қай жағынан болса да, артықша пайдалы құс — тауық. Тауықтың еті жақсы, жұмыртқа салуы көб, жүні де жаман емес, бағуы жеңіл, өзі өсімтал. Онан соң асырауға пайдалы құстар: күрке тауық, қаз, үйрек. Қырғауылды да асырайтындар бар, бірақ жұртқа жайылмаған, кей жерде ғана істелетүн кәсіб.

Осы айтылған құстардың ішінде асырау талғамайтұны тауық. Күрке тауық кеңшілік сүйетүн құс, оған кең жайлім керек, қамашау орында өсбейді. Қаз қолдан гөрі дала жәйылімымен күн көретүн, сұуды сүйетүн құс.

يېتىكەن ەڭ اۋەلى جەلىنەتۇن، جەلىنەتۇن بولۇپ اپىرلادى. جەلىنەتۇن قۇستاردىك ادام مەن، جۇمىرتقاسىن جەيدى، جۇنەن، تۇپتىن، قاندىن پايدالانادى. بۇلاردىك "بىر سىپىرالارى" شول ساغالايدى. ادال قۇستاردىك بالىلاردى تەز اياقتانادى. بۇل ادال قۇستاردىك "بىر تولىق بەلگىسى. قۇس يېتىكەن 20 تالغا بولىنىدى. ونىڭ بىشىنە قازاق بىلەنئەندەرى: قۇۇ، قۇتان، قۇر، "بىر قازان، كەگىر، دۇۋاداق، تۇقىلداق، تۇتى، بالىقىشى، قارغۇس، قارغا، كوكىرەش، كوكەك، تورعاى. قۇس نىڭ "بىر سىپىرالارىن ادام قولغا ۇيرەتكەن. ولاردىك بىرەۋلەرىن مەن، جۇنى، جۇمىرتقاسى "ۇشىن شاربۇلشلىق بىن ۇستايىدى. بىرەۋلەرىن لۈستىك بىن ۇس ئايدى. بىرەۋلەرىن اگىشلىق بىن ۇستايىدى. مەن، "جۇنى، جۇمىرتقاسى "ۇشىن ۇستايىن قۇستار: كويىنەسە تاۋىق، كۆركەتاۋىق، قاز، ۇيرەك، قىرعاۋىل. لۈستىك بىن ۇستالاتۇن: تۇتى، ساۋىق تۇتى، كوكىرەش، بۇلبۇل جانا باسقا سىلپىرلەتۇن قۇستار. اگىشلىق بىن ۇستالاتۇن: بۆركەت، سۇڭقار، لاشىن، تۇپتىن، قوشىغا، قىرعى، جانا باسقالار.

ۋى قۇستارى.

قۇستى ادام بالاسى قولغا لىپ اسراي باستامان قاي زاماننان بەرلى ەكەنى مەلۇم ەمەس. تەك مۇنان مىڭ جىل بۇرىن تالۋى اسراۋىشلار بولغانى عانا بەلگىلى. باستىدا تاۋىقتى اسراپ، تاتقىن جۇرتتار "ۇندى، تىنچ، جاپان. باسقالار "سولاردىن كۆرىپ، قۇس اسراۋدان پايدى بار ەكەنى بىلىمە، ول پايدى. مەن ازىسىن، قۇس ۇستىغا جۇرت كۆيكە دەپىن كۆگىلىدى بولىعان. سونىنقىنان ە مىڭ جىلدىن بەرلى قۇس ياعى كەسىمى ۇلەيىعان، بۇل كەسىمى پايدالى زور كەسىمنىڭ بىرىنە ساناب. ەۋروپا جۇرتى قولغا الا باستاعانىدا 50-60 عانا جىل بولدى. بۇرىن شاربۇلار عانا وت باستىك كىرەگىنە دەپ ازىۋالاتى ۇستايىن، ساتىپ پايدا قىلمايىن دەپ، ساۋدا ماقساتى مەن ۇستايىن. بۇل كۆنەنە قوسىدا مال سىماقتى كۆپ اسراپ، كۆپ جىيىپ، كۆپ سومالار مەن ساۋدا جۇرگىزىپ، زور كەسىمنىڭ بىرى بولدى. قۇس كەسىمى-تۇر اسراغان قۇستىڭ سانى كۆپەيتىۋ مەن پايدالى بولىدى، تۇقۇمىن جاتتالاپ ۇستا مەن بولادى. مالىك تۇرلى تۇقۇمىن تۇرلى ماقسات بىن ۇستايى. قۇسدا سولاي: مەن، جۇمىرتقاسىدا، جۇنەنە بولا ۇستايىدى.

قاي جاعىنان بولسا دا ارتىقشا پايدالى قۇس-تاۋىق. تالۋىنىڭ مەن قاسى ە جۇمىرتقا سانۋى كۆپ، "جۇنى دە جاپان ەمەس، باغىۋى جەنگىل، "ورى ۇستىن. ونان سولە اسراۋعا پايدالى قۇستار: كۆركە تاۋىق، قاز، ۇيرەك. قىرعاۋىلدى دا اسرايتۇندى بار، "بىراق جۇرتقا جايلماغان، كەي جەردە عانا ئستەلتۇن كەسە وسى ايتىلعان قۇستاردىك ئشىنە اسراۋ تالەپلىتۇلى تاۋىق. كۆركە تاۋىق كەگىشلىك سۈپەتەن قۇس، وعان كەك جايلىم كىرەك؛ قىلماشاۋ ورىندا وسىيىدى قاز قولدىن كورى دالا جايلىمى مەن كۇن كۆرەتۇن، سۇۋدى سۇيەتۇن قۇس.

Оны асырауға тоғайы, сұуы бар жер керек. Үйрекке де солай, сұуы бар жер керек. Үйрек мешкей құс, қолда көб ұстаб отыруға болмайды, жемі басынан асыб кетеді. Сондықтан оны тезірек сатыб, тұқымдығын қалдырыб отырмаса болмайды.

Құс асырағандар пайдасы көб болу үшін, әуелі жақсы тұқымын ғана асырайды. Екінші, тауықтан басқа жер талғайтұн құстарды жеріне қарай асырайды.

Асыранды құстар мен ағайындас құстар – аққу, торы ала қаз, сары ала қаз, қасқалдақ, қарабас шүрегей. Қаз бен үйрек ағайынды, аққу, ақ құр, қара құр, шіл, безгелдек, бөдене тауық пен күрке тауық ағайындары.

АҚҚҰУ, ШОРТАН, ШАЙАН.

16-ыншы сүгірет: аққу, шортан, шайан.

Жүк алды Шайан, Шортан, Аққу бір күн,
Жегіліб тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шайан кейін,
Жұлқыды сұуға қарай Шортан шіркін.

Бұлардың машақаты аз болмады
Жұмысы орнына келіб, мәз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ,
Аслан жүк орынынан қозғалмады.

ونى اسىراۋغا توغايى، سۈۋى بار جەر كەرەك. ۋىرەككەدە سولاي سۈۋى بار جەر كەرەك. ۋىرەك مەشكەي قۇس؟ قولدا كۆپ ۋىستاپ ۋىتېرېۋغا بولمايدى، جەمى ياسىنان اسىپ كەتەدى. سونىنچىقتان ونى تەزىرەك ساتىپ تۇتىمىدىن قالدۇرۇپ ۋىتېرېۋغا بولمايدى.

قۇس اسىراۋغاندار پايداسى كۆپ بولۇپ ۋىشەن ۋەلى جاقسى تۇتىمىن عانا اسىرايدى. ەكەش، تالۋىقتان باسقا جەر ئالمايتۇن قۇستاردى جەرىنە قاراي اسىرايدى. اسىراندى قۇستار مەن اعايىنداس قۇستار-اققۇ، تورى الا قاز، سارى الا قاز، قاسقالداق، قارا باس شۈرەكەي. قاز يەن ۋىرەك اعايىندى، اق قۇر، قارا قۇر، مەسل، بەزەكەلەك، يۈدەنەتۈنۈق يەن كۈرەكتۈنۈق اعايىندارى.

اققۇ، شورئان، شاين.

10 نىشى بۇ كەرت : اققۇ، شورئان، شاين.

جۇڭ اللى شاين، شورئان، اققۇ ۋىرەك،
جەكەلىپ تارتىپ ۋىشەن ۋىرەك-دۈرۈكەن،
تارتىدى اققۇ كۈككە؛ شاين كىيىن،
چۈلۈقىندى سۈۋىغا قاراي شورئان شىرۈكەن.
بۇلاردىڭ ماشىناتى از بولمايدى،
جۈمىسى ۋىشەن كىپ ۋىرەك بولمايدى،
تارتىدا بار كۈشتەن ايامايىق،
اسلان جۇڭ ۋىرەك بولمايدى.

Оншама ол жүк артық ауыр емес,
Құр сырттан пәлен деу де тәуір емес.
Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартбаған соң бәрі тегіс.

АҢШЫ ҚҰСТАР.

Аңшылық құстары деб аң аулауға ұстайтұн құстар айтылады. Мәселен: бүркіт, қаршыға, сұңқар, лашын, тұйғын, тұрымтай, қырғи, ителгі. Бұл құстарды аңшылар аңға салу үшін әуелі баулайды, қолға үйір етеді. Құс баулу өз алдына бір өнер: кім болса сол үйрете алмайды. Құс үйіретіп, әбден әдісін білген адамдар ғана құсты баулай алады.

Құс баулудың қысқаша айтылғанда жөн жосбары мынау: құсты ұстағаннан кейін аяқбаулап, қолға қондырып, үсті-басын сыйпаб-сыйпаб қойады. Құс басында сыйпауға келе жатқан қолдан үрке қараса да, біраздан соң үйір болады. Сыйпауға үйір қылып жүргенде, жемді де қолға қондырып отырып береді. Құс қолдан жеуге үйренеді.

Сонан соң аяқбауын ұзын тағып, тұғырына қондырып қойып, алысырақ отырып, жемге шақырады. Қолдан жем жеб үйреніп қалған құс, қолдағы жемді көрген соң, тұғырынан ұшып барып, қолға қонады. Сүйте-сүйте жүріп, алыстан жемге шақырса да келетұн болады. Онан әрі шақырған дауысқа үйреніп, жем көрмесе де дауысқа келетұн болады. Шақырған дауысқа келетұн болған соң, қашып кетер деген қорқыныш жоғалады. Аңға, құсқа салуға болады. Жоғарыда айтылған аңшылық құстарының арасында үлкені де кішісі де бар. Асылы да, жасығы да бар. Асылдары алғыр келеді. Бүркіттердің қасқыр алатындары да болады. Сұңқар, лашын, тұйғын, қаршығалардың алғырлары қаз, үйрек, дуадақ, құр сыйақты құстарды алады. Ителгі, қырғи, тұрымтай ұсак құстарды ғана алады. Аңшылық құстар арам құстардың табына жатады. Балалары жұмыртқадан нашар, жалаңаш шығады. Көбке дейін ата-анасының қолына қарайды.

Аңшылық құстардың көзі қырағы, тұмсығы, тырнақтары өткір келеді. Аңшылық құстарымен рулас құстар: ақ ыиық, арлан, күшіген, қаракұс, бөктергі, құладың, күйкентай, үкі, жапалақ, байғыз. Соңғы үшеуі түнде тамақ аулауға шығатұн болғандықтан, түн құсы деб аталады.

ۋىشاما ۋىل جەڭ ارتىق لۇڭر مەمەس،
قۇر سىرتىدىن پالەن دەۋدە تۇڭر مەمەس،
جۇڭ مېرقاق ۋالى كۈنگە ۋىرىنىدا تۇر،
مېر بىڭخاي تارتىباغان سۇڭ مېرى تەكەس.

اڭشى قۇستار.

اڭشىلىق قۇستارى دەپ ئالاۋۇغا ۋىستايىتۇن قۇستار ايتىلادى - مەسىلەن: بۈركەت، قارشىغا، سۇڭقار، لاشىن، تۇيغىن، تۇرىمىتاي، قىرغىچى، يىتەلگى. بۇل قۇستاردى اڭشىلار اڭغا سالماق ۋىستىن ۋەلى «بۇلىمىدى»، قولغا ۋىيرەنەدى. قۇس باۋۇمە ۋوز الدىغا ۋىيرەنە كىم بولسا سول ۋىيرەنە المايدى. قۇس ۋىيرەنەپ، ۋىدان ۋادىسىن بىلگەن ادامدار غانا تۇشى باۋۇمە الادى.

قۇس باۋۇمەنىڭ قىسقىغا ايتىلغاندا ۋچون چۈشۈرى مەۋۇ: قۇستى ۋىستايىتۇن كەين ايتاق باۋۇلۇپ، قولغا قۇندۇرۇپ، ۋىستى باسقىن سىيىپ - سىيىپ قۇيادى. قۇس باسقىندا سىيىپۇغا كەلە چاتقان قۇلدىن ۋرگە قاراسادا، مېراردان سۇڭ ۋىيرە بولادى. سىيىپۇغا ۋىيرە قىلىپ چۈرگەندە، چەمەدىدە قولغا قۇندۇرۇپ وتىرىپ بېرەدى. قۇس قۇلدىن چەۋگە ۋىيرەنەدى.

سۇنان سۇڭ ايتاق باۋۇن ۋىرن تەغىپ، تۇغرىغا قۇندۇرۇپ قويىپ، مىسراق قۇرىپ، چەمكە شاقىرادى. قۇلدىن چەم جەپ ۋىيرەنەپ قالغان قۇس، قۇلداق چەمىدى كۈرگەن سۇڭ، تۇغرىغان ۋىشەپ بارىپ، قولغا قۇنادى. سۇيىتە - سۇيىتە چۈرۈپ مىستان چەمكە شاقىرسادا كەلەتۇن بولادى. ۋنان ۋارى شاقىرغان داۋىسقا ۋىيرەنەپ، چەم كۈرەمسەدە. داۋىسقا كەلەتۇن بولادى. شاقىرغان داۋىسقا كەلەتۇن بولغان سۇڭ، قاشىپ كەنەر دەگەن قورقۇنۇش چوغلادى. اڭغا، قۇسقا سالماق بولادى. چوغلاندا ايتىلغان اڭشىلىق قۇستارىنىڭ اراسىندا ۋلگەندە، كىشىسىدە بار. اسىلى دا، چىسى دا بار. اسىلدارى العىر كەلەدى. بۈركەتتەردىڭ قاسقىر الاتۇندارى دا بولادى. سۇڭقار، لاشىن، تۇيغىن، قارشىغالاردىڭ العىرلار قاز، ۋىيرەك، دۇۋاداق، قۇر سىيىپۇنى قۇستاردى الادى. يىتەلگى، قىرغىچى، تۇرىمىتاي ۋىستى قۇستاردى غانا الادى. اڭشىلىق قۇستار ارام قۇستارىنىڭ تابىغا چاتادى. بالالارى چۈمىرتەلەن ئاشار، چالاڭاش شىعادى. كۈيگە دەپەن انا - اناسىنىڭ قولغا قارايدى.

اڭشىلىق قۇستاردىڭ كۈزى قىرغىچى، تۇمىسى تىرناقشارى وتكىر كەلەدى. اڭشىلىق قۇستارى مەن رۇۋلاس قۇستار: اق يىپىق، ارلان، كۈشەگەن، قارا قۇس، بۈكەنگى، قۇلدىن، كۈيەكتەن، ۋكى، چاپالاق، بايغىز. سۈڭى ۋىشەۋ تۇنە تەلماق اۋۇغا شىغانتۇن بولغاندىقتان، تۇن قۇسى دەپ اتالادى.

САУЫҚ ҚҰСТАР.

Әуестік құстарын пайдасы үшін емес, әуестікке ғана ұстайды. Бұл құстардың адам әуес көіретіні иә сұлулығы, иә дауысының әдемілігі иәки қызықтығы. Жүні сұлу болғаннан адам әуестікке ұстайтын құстар – тотылар. Дауысы әдемі болғаннан адам ұстайтын құстар бұлбұл, сандуғаш. Әуестік құстарын да адам ұстауы көб заманнан берлі. Өте ескі замандарда тотыны ұстағандары мағлұм. Тоты екі түрлі: бірі – тауық тоты. Мұның еркегінің құйрық жүні сұлу, түрлі түсбен құбылыб, түрлі сәуле түсіріб құлпырады. Бұрынғы заманда адамдар мұны әулие құс деб ардақтаған. Батырлар жүнін басына таққан, қыздар көріктік үшін омырауларына қадаған, еті дәмді болмаса да, ұлы тойларда бас табаққа тартылған. Бұл күнде бұл тотыны қора көркіне қойған серке сыйақты, құс баққандар құс қорасының сәндігіне ұстайды.

Тотының екінші түрі – сауық тоты деб аталады. Бұл тотының да жүні әдемі, бірақ аты тоты болғанымен, тұқымы анау тотыдан басқа. Тұрпатында да, тұлғасында да, ісінде де көб басқалық бар. Тұмсығының асты-үсті ерін сыйақты қыймылдайды. Адамша сөйлеуге тілі келеді. Жерде көб жүре алмайды, өмірінің көбін ағаш басында өткізеді. Сауық тотының балапаны тауық сыйақты тез аяқтанады. Сауық тотының балапаны жүнсіз шығыб, көбке дейін бағым-қағым керек қылады. Сондықтан бұл екі түрлі тотының аты болмаса, араларындағы жақындық – қой мен ійт арасындағыдай.

Сауық тотының дауысы ашшы, бірде қарқылдаб күлген сыйақты, бірде ысқырған сыйақты, бірде бұрқылдаб ашуланған сыйақты шығады. Сайрайтұн да тотылар бар. Мұның басқалардан артық бір жері түрлі дауысты еліктегіші. Адам дауысына еліктеп сөйлейді, сықылықтаб адамша күледі. Көбінесе, осынысын қызық көріб адам асырайды.

Даусын әуес көріб көбінесе адам ұстайтұн құс – бұлбұл, түріне карағанда кішкене сұрша торғайдан артық емес. Сайраб салған әнінің әдемілігі, толықтығы, келістілігі адам айтарлық емес. Бұлбұл да екі түрлі: бірі – күншығыстық, бірі – күнбатыстық. Алдыңғысының дауысы ашық, күшті, сыңғыры көб, мерекесі молырақ, бірақ қайрымы қысқарак, бұуын бұуынына тынуы азырақ болады. Күнбатыстық бұлбұл жайлаб, сыбыр мен

ساۋىق قۇستار.

اۋەستىك قۇستارىن پايداسى *ۋىتىن مەس، اۋەستىككە عانا ۋىتايىدى. بۇلار قۇستارنىڭ ادام اۋەس كورەنۋىنى يا سۇلىۋىلىغى، يا داۋىسىنىڭ اۋەستىكى ياكى قىزىقىغى. *چۈنى سۇلۇ بولغاندا ادام اۋەستىككە ۋىتايىن قۇستار توملار. داۋىسى اۋەس بولغاندا ادام ۋىتايىن قۇستار بۇلۇپ ساندۇغاش. اۋەستىك قۇستارنىڭ دا ادام ۋىتايى كۆپ زاماندا بولى. ونە ەسكى زاماندا تونىنى ۋىتايلىرى مەبلۇم. تونى ەكى *تۈرلى: *بىرى ئاۋىق تونى. مۇنىڭ ەركەكىنىڭ قۇيۇقى *چۈنى سۇلۇ؛ *تۈرلى *تۈس بىن قۇيۇلۇپ، *تۈرلى سۇلۇ *تۈسۈپ قۇيۇلۇپ. بۇرىنقى زاماندا ادامدار مۇنى اۋلىيە قۇس دەپ ارداقتىغان. باتىلار *چۈنكى باسقا تاققان، قىزار كۆركىمى *ۋىتىن ومىراۋلارغا قادىغان؛ ەتى *دامى بولما. سادە ۋلى تويلاردا باس تاپانغا تارتىلغان. بۇل كۈندە بۇل تونىنى قورا كۆرگىنە قويغان سەركە سىياقتى، قۇس باتقاندا قۇس قوراسىنىڭ ساندۇكىنى ۋىتايىنى تونىنىڭ ەكىشى *تۈرى ساۋىق تونى دەپ اتالادى. بۇل تونىنىڭدا *چۈنى اۋەس، *بىراق اتى تونى بولغان مەن تونىنى اتاۋ تونىدا باسقا. تۈرپاندا ەتە تۈلەنمەن، ەتە ەتە كۆپ باسقاننى بار. تۈمەننىڭ اشى *ۋىتىن ەتە سىياقتى قىيىنلىقىدى. ادامغا سويلەۋكە *تىلى كەلدى. جەردە كۆپ جۈرە تاپىلدى، *ومىرتىنىڭ كۆپىن ەتە باسقا ەتە ەتە. ئاۋىق تونىنىڭ بالايىنى ئاۋىق سىياقتى تەز باسقاندا. ساۋىق تونىنىڭ بالايىنى *چۈنكى شەسب كۆپكە ەتە باقمىقەم كەرە قىلادى. سونىقتان بۇل ەكى *تۈرلى تونىنىڭ اتى بولماسا، ارالارنىڭ جاتىدىق، ۋى مەن *تۈرت ارالارنىڭ ەتە.

ساۋىق تونىنىڭ داۋىسى اشى: يەردە قارىلداپ كۈلگەن سىياقتى، يەردە سىقىرغان سىياقتى، يەردە بۇرۇلداپ اشىۋالغان سىياقتى شەعدى. ساۋىق تونىدا تونلار بار. مۇنىڭ باسقانلاردان ارىق *بىر جەرى *تۈرلى داۋىسى ەلگەكشى. ادام داۋىسى ەلگەكشى سويلەيدى، سىقىلداپ ادامغا كۈلەدى. كۆپىنچە ەتە سىقىلداپ قىزىق كۆرۈپ ادام اشىلدى.

داۋىسىن اۋەس كۆرۈپ كۆپىنچە ادام ۋىتايىن قۇس بۇلۇپ تۈزىنە قارا. ەتە كەتكەن سۇرۇش تۈرەيدىن ارىق مەس. ساۋىق سالىغان *تۈرت ەتە لىكى، ئورلىقغى، كەلگەنلىكى ادام ايتارلىق مەس. بۇلۇپلا ەكى *تۈرلى: *بىرى كۈن شەشلىق، *بىرى كۈن باسماق. الدىكىسىنىڭ داۋىسى اشىق، كۈشتى، سىقىرى كۆپ، مەزەكسى مولراق، *بىراق قايىرىنى مىسقاراق، بۇلۇپ بۇلۇپ تەننىۋى ازىراق بولادى. كۈن باسماق بۇلۇپ جايلاپ سىقىر مەن

сайрайды, бұуын бұуынына көбірек тоқтайды, дауысы майда, нәзік, мұңды келеді. Бұлбұл сайрауы жердің шырайына, күннің райына, алдындағы үлгіге қарайды. Жақсы сайрайтын бір бұлбұл келсе, бәрі сонан үлгі алыб, жақсы сайрайды. Бұлбұлды аулаушылар тұзақбен аулайды.

СҰУШЫЛ ҚҰСТАР.

Сұушыл құстар өмірінің көбін сұуда өткізеді. Біреулері сұуда құр жүзеді, сүнгімейді, біреулері жүзеді де, сүнгиді де. Соңғылары сүнгіуір деб аталады. Сұушыл құстардың денелері сұуда жүзуге қайым біткен. Бауырлары байлаған сал сыйақты жалпақ, жүні тығыз, түбітті, қалқуға қайым, саусақтары ескектей есуге қайым, аяқтары денесінің кейінгі жағына біткен (қайық ескендердің қайықтың арт жағына отырғаны сыйақты). Қайықты қарамайлаған сыйақты, майласа жүніне сұу жұқтырмайтұн құйрығының түбінде майы бар.

Сұушыл құстар көбінесе сұудың аралына ұйалайды. Арал табылмаған жерде иә құрға, иә сұу үстіне ұйалайды. Құрға ұйалайтұндардың біреулері жұмыртқасын жерге салады, біреулері інге салады. Сұушыл құстар жұмыртқаларының уызы қойу, піскенде тығыз болады. Сұушыл құстар екі табқа бөлінеді: біреуі – қаз, екіншісі – шағала табы. Қаз табындағы құстар: қаздың өзі, аққу, бірқазан, қызыл қаз, қара қаз, торы ала қаз, сары ала қаз, қараша қаз, қасқалдақ, қоңыр үйрек, шүрегей, кегір, сүнгіуір сықылдылар. Шағала табындағы құстар: шағаланың өзі, албатрұс, пайетен, пыригет, өгіз шағала, қарабас шағала, қарабауыр.

Сұушыл құстардың біреулері тамағын сұудан ғана табады, біреулері сұудан да, құрдан да табады, сұудан табатұндар: шағалалар, сүнгіуірлер. Сұудан да, құрдан да табатұндар: аққу, қаз, үйрек. Шағалалардың көбі шабақ аулаб күн көреді.

Сұушыл құстардың бірсыпыраларын адам қолға үйреткен. Тағы күйдегілерін де адам көб аулайды. Әсіресе, адам көбірек аулайтұн құстар: аққу, қаз, үйрек, кегір. Бұларды көб аулайтұн себебі – етінің дәмділігі, жүнінің жақсылығы. Аққу мен кегірді терісі үшін аулайды. Аулағандар мылтықбен, қақбанмен, тұзақбен ұстайды. Қанаты түлеб ұша алмайтұн, кезінде қайықбен құуыб-соғыб та алады. Бірқазан, шағалаларды жүні үшін ғана аулайды. Балық жегендіктен еттері балық татыб, дәмді болмайды.

Сұушыл құстардың адам бәрінің де жұмыртқасын жейді.

КЕШПЕШІЛ ҚҰСТАР.

Кешпешіл құстар деб көлшік, шалшық сұуларды сағалаб, өмірінің көбін кешпеді өткізетүн құстарды айтамыз. Бұл құстардың көбі көлдің, өзеннің жағалауында жүреді, қар сұуынан болған көлдің шалшығын сүйеді, сұу кешуге қайым біткен аяқтары ұзын келеді. Сұу түбіндегі жемін алыб жеуге қайым біткен тұмсықтары да ұзын болады. Кешпешіл құстарды аяқтары ұзын болғандықтан «сыйрақты құстар» деб атайды. Сұушыл құстардың аяқтары қысқа болған соң, маймаңдап жүре алмайды. Кешпе құстар сыйрақты, ұзын аяқтары аршынды келгендіктен жүргіш келеді. Сұушыл құстар тібті жүгіре алмайды. Кешпе құстары жүгіргенде зырғыб, жосыб кетеді.

Кешпе құстарының табына жататұн: тырна, көкқұтан, аққұтан, оқбақ, қызғыш, тарғақ, таукүдірет, жылқышы, балықшы, шіңкілдек, әуілдек, бізтұмсық және басқалары. Кешпе құстарының бәрі де сақ келеді, сондықтан оларды «бақташы құстар» деб те айтады. Көл басына адам иә басқа қорқыныш қылар біреу барса, қызғышы, тарғағы, таукүдіреті жау тійгенде «аттан» салғандай, азан-қазан, ұу-шұу болады.

Бұлардың көбінің-ақ адам етін, жұмыртқасын жейді. Жүнін пайдаланады. Ең еті тәттісі – балшықшы. Кешпе құстар сұуы жақын жерге ұйалайды. Жұмыртқасы үшеу, төртеуден көб болмайды, түсі жұусан сыйақты көк шұбар болады. Жұусанды, тақыршақтау жерге ұйалайды. Аб-ашық жерге салса да көзге түсе қоймайды. Ол жермен, жердің шөбімен жұмыртқасының түстес болғандығынан. Бұл құстарды мылтықбен ауламаса, басқа нәрсемен аулағанда түсе қоймайды.

Тұзақ құрсаң тұмсығымен алыб тастайды. Ірілерін қақбан құрыб та ұстайды.

Тамақтары: шайан, балық, ійт балық, бақа-шайан, құрт сыйақты сұуда жүретүн мақлұқтар: шегіртке, жылан сый-ақты құрда жүретүн мақлұқтар. Оқбақтар малдың өлімті-гін де жейді.

كەشپەشەل قۇستار.

كەشپەشەل قۇستار دەپ كۈلشەك، شالشىق سۇۋلاردى ساعالاپ، *مىرىنىڭ كۈيىن كەشپەدە وتكىزەتۈن قۇستاردى ايتامىز. بۇل قۇستارنىڭ كۈيى كۈلشەك، ورتەنىڭ جاعالاۋىندا جۈرەدى؛ قار سۇۋىنان بولغان كۈلشەك شالشىقىن سۇيەدى؛ سۇۋ كەشپۈگە قايمىمى بىتكەن اياقتارى ۈزىن كەلدى. سۇۋ تۇيىندەگى جەمىن المىب جەۋگە قايمىمى بىتكەن تۇيىمىقتارى دا ۈزىن بولدى. كەشپەشەل قۇستاردى اياقتارى ۈزىن بولغاندىقتان «سىيراقتى» قۇستار دەپ اتايدى. سۇۋشەل قۇستارنىڭ اياقتارى قىسقا بولغان سولۇ، مايماكتىداپ جۈرە المايدى. كەشپە قۇستار سىيراقتى، ۈزىن، اياقتارى ارشىندى كەلگەندىكتەن جۈرگەش كەلدى. سۇۋشەل قۇستار *تېتى جۈگىرە المايدى. كەشپە قۇستارى جۈگىرگەندە زىرەپ، جۈسەپ كەتمەيدى.

كەشپە قۇستارنىڭ تابىغا جاتتۇن: تىرنا، كوكۇقتان، اق قۇتان، وقپاق، قىزغىش، نارعاق، ئاۋ قۇدەرت، خەلقشى، يالقشى، شىگىلىدە، اۋىلىدە، *يىر، تۇيىمىق جانا باسقارلى. كەشپە قۇستارنىڭ يارى دە ساقى كەلدى. سولدىقتان ولاردى «ياقتاشى» قۇستار دەپ دەپ ايتادى. كۈل باسنا ادام يا باسقا قۇرقىنىش قىلار بىرەۋ يارسا، قىزغىش، نارعاق، ئاۋ قۇدەرتى، جاۋ تىگەندە «انتان» سالغانداي، ازان-غازان، ۋۇشۇۋ بولادى.

بۇلاردىڭ كۈيىنىڭ اق ادام ەتەن، جۇمىرتاقسىن جەيدى. *جۈيىن پايدا-لانادى. مەڭ ەتى *تاتىمى بالشىقى. كەشپە قۇستار سۇۋى جاقىن جەرگە ۋىلايدى. جۇمىرتاقسى ۋۇشۇ-تورتۇ دەن كۈپ بولمايدى، *تۇسى جۇۋسان سىياقتى كوك-شۇبار بولادى. جۇۋساندى تاقىرشاقتاۋ جەرگە ۋىلايدى. اپ اشىق جەرگە سالسادا كۈزگە تۇسە قويمايدى. ول جەر مەن، جەردىڭ *شۈبى مەن جۇمىرتاقسىنىڭ تۇستەس بولغاندىقتان. بۇل قۇستاردى مىلتىق بىن اۋلامسا، باسقا نارسە مەن اۋلاغاندا تۇسە قويمايدى. تۇزاق قۇرساڭ تۇيىمى مەن المىب تاستايدى. بىرلەردىن قاتبان قۇرۇپ دا ۇستايدى.

تامماقتارى: شايان، بالىق، *تېت بالىق، باقا شايان، قۇرت سىياقتى سۇۋدا جۈرەتۈن ماقۇقتار؛ شەكەرتكە، جىلان سىياقتى قۇردا جۈرەتۈن ماقۇقتار. وقپاقتار ماللىك ولەيتەكەن دە جەيدى.

ОРМАН ПАТШАСЫ.

(Шиллер-Жукоускийден)

Қараңғы салқын түнде кім,
Айандамай, желеді?
Жанында жас ұлы бар,
Жолаушы жортыб келеді.
Әкесіне дірілдеб,
Тығылды бір ұуақ нәресте.
Құшақтаб қысыб баласын,
Жылытады қарт әке.
– Неге қорқыб, тығылдың,
Айтшы, көзім қарасы?
– Көз алдымда жарқ етті,
Жан-ата, орман патшасы,
Сақалы оның қоб-қойу,
Қара тәж кійген, Қара қан.
– Жоқ жаным, сұу үстінде
Тұман ғой ол ағарған.
Мойныңды бұр, нәресте!
Не тілесен менде бар:
Сансыз қызық көб нәсте.
Қош ійіске толтырар.
Березе, гүлді маңайын:
Бұлақтарым мерует,
Саб алтыннан сарайым -
– Жан-ата, орман патшасы
Сөйлеседі менімен.
Мерует, маржан, құуаныш,
– Жаным, жаңылыс естисің
– Береді алтын кенімен! –
(Береген патша ол неткен?)
– Жел ғой ол жаңа ойаныб,
Жапырақты тербеткен.
– Келші маған, нәрестем!

Тоғайымның ішінде
Сұлуларым көрерсің,
Көрмеген ондай түсінде:
Ай жарықта сұлулар
Токтаусыз ойнар да, ұшар
Тылсымды ойын, бал шұумен,
Сәулем сені ұйықтатар!
– Жан-ата, орман патшасы,
Қарашы, қара қастарын,
Арасынан бұтақтар,
Шұлғыйды қыздар бастарын!
– Қорықба, балам, қараңғы
Түнде жоқ еш қорқыныш:
Ол ақ шашты ағаштар,
Жай ғана тұр ғой, тыб-тыныш.
Жараланды жүрегім,
Ғашықпын бала көркіне:
Енді маған келерсің,
Қоймаспын сірә, еркіңе!
– Жан-ата, орман патшасы
Құуыб бізге жетті ғой!...
Келіб қалды мінекей...
Қысылдым, дем бітті ғой!...
Шаббайды, ұшыб келеді,
Қайғырады нәресте,
Нәресте жылай береді...
Құйындатыб жолаушы,
Жолаушы енді қысылыб,
Үйіне ұшыб келібті,
Бірақ оның қолында
Нәресте жолда өлібті.

Жұмабай ұлы Мағыжан.

ورمان پاتشاسى.

(شىمىللەر-جۇۋ كۈڭسكىدەن)

توغايىمنىڭ ئىشىندە
سۇلۇلارم كۈرەرسىڭ،
كۈرمەگەن ۋىنداي ئۇسكىگە؟
اي جارىقتا سۇلۇلار
توقتاۋسىز ويىناردا، ۋىشار.
ئەلىسىمدى ويىن، بىل شۇۋ مەن.
ساۋلەم سەنى ۋىيىقتاتار!
- جان-ئا، ورمان پاتشاسى.
قاراشى قارا قاشتارىن،
اراستان بۇتاتقار.
شۇلەيىدى قىزداز باشتارىن!
- فورىقىا، بالام قاراڭشى
تۇندە جوق مەش قورقىنىش:
ول اق شاشتى اعاشتار.
چاي عانا تۇرغوي تىپ - تىنىش.
- خارالاندى جۈرەكم
عاشىق بىن، بالا كۈرگىگە:
ەنىي ماعان كەلەرسىڭ،
قويمايسىن سىمرا ەركىگە!
- جان - ئا، ورمان پاتشاسى
قۇۋىپ بىزگە جەننى عوي!
كەلىپ قالدى مەنە كەي
قىسىلىدىم، دەم بىتتى عوي!
جولاۋشى ەنىي قىسىلىپ،
شاۋمايلى ۋىتىپ كەلەدى؟
قايمىرادى نارەستە،
نارەستە خىلاي بەردى
ئەيلىدىم جولاۋشى
ۋىيىنە ۋىتىپ كەلىمى،
تىراق ۋىتىپ قولىنىدا
نارەستە جولىدا ۋىلىمى.

جۇماباي ۇلى ماعىجان

قاراڭشى سالىقن تۇندە كم،
اياڭداماي، ەلەدى؟
جاننىدا جاس ۇلى بار،
جولاۋشى جۈرتىپ كەلەدى.
اكەسىنە تىرىلىپ،
ئەيلىدى ۇلى نارەستە:
تۇشقاتى قەمىپ بالامىن
چىلتىداي قارت اكە.
نەگە قورقۇپ ئەيلىدىكە،
ايىتىشى كۈزىم قاراسى?
- كۈز اللەما خارىق ەتتى،
جان-ئا، ورمان پاتشاسى،
ساۋالى ۋىلىك قوپ - قوپىۋ،
قارا تاج كىيگەن، قارا-تان -
جوق جانىم، سۇۋ ۋىتىندە
ۇمان عوي ول اغارغان.
- مويىنىڭدى بۇر، نارەستە!
نە ئەلىسىڭ مەندە بار:
سانسىز قىزىق كۈپ ناستە
قوش بىمسكە تولىمار.
بەرەزە، كۈلدى ماڭاين?
بۇلاۋارم جەربۇت،
ماپ التىننار سارايم.
- جان - ئا، ورمان پاتشاسى
بويلىسىدى مەنى مەن.
مەربۇت، مارجان، قۇۋاندىش،
بەرەدى التىن كەنى مەن!
- جانىم جاڭگەس ەستىيىڭ
(بەرەگەن پاتشا ول نەتكەن)
جىل عوي ول جانغا ويانپ
جاپىراقتى تەربەتكەن.
- كەلىشى ماعان، نارەستەم!

Сауалдар: Жолаушы қандай жерде және қай ұақытта келе жатты? Қалай жүріб келе жатты? Алдындағы балаға түнгі ормандағы қатты жүріс қандай әсер берді? Баланың көзіне елестеген не нәрселер? Жәй нәрседен баланың қорқуына не себеб болды? Бала неліктен өлді? Қазақ арасында мұндай оқыйғалар бола ма? Болуының себебі не? Ондай нәрселерден қорқу тйіс бе? Орман патшасы бар нәрсе ме? Мазмұнын қара сөзбен айтыб беріңдер!

ОРМАН ҚҰСТАРЫ.

Орман құстары деб орманда ұйалаб, орманда өсіб, өніб, өмірінің көбін ағаш ішінде өткізетін құстарды айтамыз. Орманда өсіб өнетін құстар: құр, тоты, тоқылдақ, көкек, қарға, қаршыға және басқалары.

Тоқылдақтың 8 түрлі тұқымы бар. Олар ірілі, уақ болыб, түрлі-түсті болыб айырылады. Көбінес қарала, қызыл-шұбар, қызыл-жасыл түсті келеді. Тоқылдақ ағаш басында ұйалайды, ағаш басында тамақ тауыб күнелтеді: өмірін ағаш үстінде өткізетүн құстың бірі. Ондай құстардың саусағының екеуі алдына, екеуі артына қарай бітеді. Тоқылдақ деб ат қойылғаны ағашты тоқ-тоқ еткізіб, тұмсығымен шұқығанынан. Тұмсығы қашау сыйақты өткір болады. Ағашты шұқығанда, ағашты жөб жүрген құртты алыб жеу үшін шұқыйды.

Көкек екі түрлі болады: біреуі – жәй көкек, екіншісі – атшы көкек. Атшы көкек ағаш құуысына ұйалайды. Жәй көкек жұмыртқасын басқа құстардың ұйасына салады, өзі басыб, бала қылмайды. Екі түрлі көкектің аты бірлігі болмаса, түрінің ұқсастығы жоқ. Дауыстары да екі басқа. Атшы көкек үб, үб! деб дауыстайды. Жәй көкек күү, күү! деб дауыстайды.

Қарға табындағы құстар: құзғын, қара қарға, ала қарға, таған, сауысқан. Бұлар ағаш басына ұйалайды, бірақ, күнелтуі жерде болады. Құзғын қыс кетіб, жаз келетүн жыл құсы. Таған қалай келді, солай жаз бола бастайды, сондықтан тағанды қазақтар ұзақ қарға деб атайды. Қарға, ұзақ, тоқылдақтар адамға шын дос құстар. Бұлар құрт-құмырскаларды, шегіртке ұрықтарын жөб, қырыб көб пайда келтіреді. Ала қарға мен сауысқан қысы жылы жаққа бармай, қыстаб та қалады. Қыстаған қарға, сауыскандар ел сағалаб күн кереді.

«Құзғын мың жасайды» деген қазақта сөз бар. Құзғын мың жасамаса да 200 жылдай жасайды. Қай құстар да болса, басқа мақлұқтардан анағұрлым артық жасайды.

سۇلالىدار: جولاۋشى قانداي جەردە جانا قاي ۋاقىتتا كەلە جاتتى؟ قالاي؟ جۈن-
رەب كەلە جاتتى؟ الدىقداي بالاغا تۈنگى ورمانداي قاتتى؟ جۈنرەب قانداي
اىلار بەردى؟ بالانىڭ كۈزىنە ھەستەگەن نە ئارسلەردى؟ چاي ئارسلەردىن بالانىڭ
تەرىقىمىغا نە سەبەب بولدى؟ بالا نەلىكتەن؟ ۋىلى؟ قازاق اراسىدا مۇنداي
ۋاقىتچىلار بولما؟ بولمۇنىڭ سەبەبى نە؟ ونداي ئارسلەردىن قورقۇ ئىمىيە؟
ورمان پاتىشى بار ئارسلەمە؟ مازمۇننى قارا سوز بىن ايتىپ بەرىڭدەر!

ورمان قۇستارى.

ورمان قۇستارى دەپ ورماندا ۋىيالاپ، ورماندا ۋىسەپ، ۋىسەپ، ۋىسەپنىڭ
كۈيىن اعاش ئىشنى ۋىكۈتەتۈن قۇستاردى ايتامىز. ورماندا ۋىسەپ ۋىسەپ ۋىسەپ
تۇستار: قۇر، تۈنى، تۈنلىدى، كۈكەك، قارغا، قارشىغا جانا ياسقالاتى. تۈنلىدى-
نىڭ 8 تۈرلى تۈقىمى بار. ولار تۈنلى، ۋۇاق يولەپ، تۈرلى تۈسنى يولەپ
ايرىلدى. كۈيىنە قارا، قىزىل شۇبار، قىزىل چاسىل تۈسنى كەلدى. تۈنلىدى
اغاش باسىندا ۋىيالايدى، اغاش باسىندا تاماق تاۋىپ كۈن ەلتىدى. ۋىسەپ
اغاش ۋىسەپ ۋىكۈتەتۈن قۇستىڭ ۋىرى. ونداي قۇستاردىڭ ساۋىسىنىڭ مەۋى
الدىنە، اكۋى ارىنغا قاراي ېتەدى. تۈنلىدى دەپ ات قويىلغانى اغاشنى توق-
توق ۋىكۈتەپ، تۈسىمى مەن شۇتەنەن، تۈسىمى قاشاۋ شىياقتى ۋىكۈر بولدى.
اغاشنى شۇتەنەن اغاشنى جەپ جۈرگەن قۇرتنى الەپ جۈ شۇن شۇنلىدى.
كۈكەك ەكى تۈرلى بولدى: يەرەۋى چاي كۈكەك، كىشىنى ئاتنى كۈكەك
اتنى كۈكەك اغاش قۇيىسىغا ۋىيالايدى. چاي كۈكەك جۈمىرتاسىن باسقا قۇستاردىڭ
ۋىاسىغا سالدى؟ ۋىزى باسەپ بالا قىلىپىدى. ەكى تۈرلى كۈكەكنىڭ اتنى
يىرلىكى بولماسا، تۈرنىڭ ۋىتاسىمى جوق. داۋىستارىدا ەكى باسقا. اتنى
كۈكەك، ۋى ۋى دەپ داۋىستاپىدى. چاي كۈكەك، كۈۋ كۈۋ! دەپ داۋىستاپىدى.
قارغا ئايمىداي قۇستار: قۇزغىن، قارا قارغا، الا قارغا، ئاعان، ساۋىسقار. بۇلار
اغاش باسىغا ۋىيالايدى؟ ۋىزاق كۈن ەلتىۋى جەردە بولدى. قۇزغىن، قىس كىتىپ
چار كەلتۈن ەل قۇسى. ئاعان قالاي كەلدى، سولاي چار بولا باسايلىدى.
سۈندىقتان ئاعاننى قازاقتار ۋزاق قارغا دەپ اتايدى.

قارغا، ۋزاق، تۈنلىدىقتار ادامغا شىن دوس قۇستار. بۇلار قۇرت، قۇمىرىسقاڭردى،
شەگىرىتكە ۋزلىقتار ېن جەپ، تۈسۈپ كۈپ پايدا كەلتىرەدى. الا قارغا مەن
ساۋىسقار قىسى جەلى خاققا پارماي قىستاپدا قالادى. قىستاعان قارغا، ساۋىسقار
ەل ساغالاپ كۈن كۆردى.

«قۇزغىن مىڭ جاسايدى» دەگەن قازاقتا سوز بار. قۇزغىن مىڭ جاساماسىدا
200 جىلداي جاسايدى. قاي قۇستاردا بولسا، باسقا مانلىقۇستاردىن انا غۇرلىم
ارتىق جاسايدى.

ТҮЛКІ МЕН ҚАРА ШЕКБЕН.

17-ші сүгірет: Түлкі мен Қара шекбен

Түлкіге тамақ іздеб сапар шеккен
Жолығып, айтты бір күн Қара шекбен:
– Күнің аз, тауық жемей, жәй жүретүн,
Ұрлыққа құмар жансың мұнша неткен?
Сыр ашыб, сөйлеселік, оңашада,
Ешкім жоқ екеумізден басқа шеттен.
Ашыйды, рас жаным, Түлкі саған

تۈلكى مەن قارا شەكپەن.

17 نىشى سۈكرەت: تۈلكى مەن قارا شەكپەن.

تۈلكىگە ناماق بۆدەپ ساپار شەككەن
 جولىغىپ ايىتتى: «يەر كۈن قارا شەكپەن:
 - كۈننىڭ از ئاۋۇق جىمىي جاي جۈرەتۈن،
 ئۇرلىققا تۇمار چاپىسىن مۇنشا نەتكەن؟
 سىز اشىپ سويلەسەلىك وڭاشادا:
 ەش كىم جوق ەكەيمىزدەن باشقا شەكتەن؟
 اشىمىلى راس جانىم، تۈلكى، سامان

Ойлама, айтады деб, мекерлікбен
Жақсылық тырнағындай бар ма, сірә?
Ойласаң, кәсібінді осы еткен.
Ұрлықтың кінә, ұйаты өз алдына,
Жүргенің қарғыс, сөгіс естіб көбтен.
Түлкі көб тауық ұрлаб қолға түсіб,
Бір ғана тамақ үшін өліб кеткен.
Жүрсең де бұл ұуақытта ебін тауыб,
Әр жеген тамағыңда бар зор қауіб.
Тұрмақ жоқ дүниеде бір қалыббен,
Бак, бәле алмасатын ауық-ауық.
Бір күні қолға түсіб, өліб кетсең,
Құныңа тұрар ма, сол жеген тауық?
Түлкі айтты төмен қараб, пақырсыныб,
Ақ пейіл сопыларша көңілі сынық.
Бірде алдаб, бірде ұрлаб шеккен өмір,
Жақсы-ақ деб жүргенім жоқ көңілім тыныб.
Қайтерсің, жоқшылықтың жолы қыйын!
Әйтбесе, жын ұрыб ба, ұрлық қылыб?
Ағарды арам асбен сақал-шашым,
Бойыма тарамайды ішкен асым.
Жоқшылық һәм шиеттей жас балалар,
Салған соң Құдай басқа не қыласың!
Көрместен күндіз дамыл, түнде ұйқы.
Қамы үшін қатын-бала азды басым.
Ұйалыб жұрт бетіне қарай алмай,
Өтіб-ақ бара жатыр өмір жасым.
Және де бір жағынан ойлайтұным:
Тауықбен мен бе, жалғыз ойнайтұғын?
Амалдаб күнелтбесең, ауқатың жоқ,
Жайғасыб алды-артыңды болжайтұғұн!
Бәрі сол жоқшылықтың кесепеті,
Ұрлықта нем бар дейсің, қоймайтұғын? —

ويلا ما ايتادى دەپ مەكەرلىك بەن ؟
 چاقىلىق تىرناعىڭداي بارما سىرا ؟
 ويلاساڭ كەسپىڭدى وسى ەتكەن .
 ۋرلىقتىڭ كىنا ۋياتى ۋور الدىنا ،
 جۇرگەنىڭ قارغىس ، سۈگىس ەستىپ كۈپتەن ؟
 تۈلكى كۈپ تاۋىق ۋرلاپ قولعا ءتۈسىپ ،
 مېر عانا تاماق ءۇشىن ءولپ كەتكەن .
 جۇرسەڭمە بۇل ۋاقىتتا ەيىن تاۋىپ ،
 ءار جەگەن تاماعىڭدا بار زور قاۋىپ .
 تۇرماق جوق دۇنيەدە مېر قالىپ بەن -
 باقى بالە الماساتۇن اۋىق - اۋىق .
 مېر كۈنى قولعا ءتۈسىپ ءولپ كەتسەڭ ،
 قۇنىڭغا تۇرارما سول جەگەن تاۋىق ؟ -
 تۈلكى ايمىتى تۈمەن قاراپ باقىپسىنىپ ،
 اق بەيىل سۇيىلارشا كۈگىلى سىنىق :
 - بىردە الداب ، بىردە ۋرلاپ شەككەن ءومىر ،
 چاقساق دەپ جۇرگەنىم جوق كۈگىلم تىنىپ ؟
 قاي تەرسىڭ جوقشلىقتىڭ جولى قىيىن !
 ايمىتەسە جىن ۋرېبىيا ۋرلىق قىلىپ ؟
 اعاردى ارام اس بەن ساقال شاشىم ،
 بويىما تارامايدى نىشكەن اسىم ،
 جوقشلىق ءام شىيەتتەي جاس بالالار ،
 سالعان سولق قۇداي باسقا نە قىلاسىڭ !
 كۈرمەستەن كۈندىز دامىل ، تۇندە ۋىقى :
 قامى ءۇشىن قاتىن بالا اردى باسىم .
 ۋىالىپ جۇرت بىتىنە قاراي الماي ،
 ءوتىپ اق يارا جاتىر ءومىر جاسىم .
 چانادا مېر جاعىنان ويلايتۇنىم :
 تاۋىق بەن مەن بە جالعىز ويلايتۇعىن ؟
 امالداپ كۇن ەلتىسەڭ اۋاتىڭ جوق
 چاپعاسىپ الدى ارتىڭدى بولجايتۇعىن !
 مېرى سول جوقشلىقتىڭ كەسەپەتى ،
 ۋرلىقتا نەم بار دەيسىڭ ، قويمايتۇعىن ؟ -

Сөйлейді сонда тұрыб Қара шекбен:
– Жайыңді айтсаң едің маған көбтен,
Кінәдан әлі де болса құтқарайын,
Тәубаға қайтсаң, жаным, шын ниетбен.
Беремін адал кәсіб саған тауыб,
Жүрмейді қайда адам, дәм-тұз ауыб?
Маған да, саған да онша теріс болмас,
Дәмдес боб, бізге жүріб бақсаң тауық.
Әдісін түлкілердің білесің сен,
Баққан соң тауықтарды жегізбес ең.
Бойынды, тамағыңды сыйлы етіп,
Ешкімді мен де саған тйгізбес ем –
Тауыса алман сөздерінің бәрін теріб,
Іс бітіб, уәдесін мықтаб беріб,
Ұрлығын қойыб, тауық бақбақшы боб,
Ауылға Түлкі келді Мұжыққа еріб.
Мұжық бай нәрсесі сай, қазаны тоқ:
Семірді Түлкі әбден тұлыбтай боб.
Бағуға тауықтарды жаққаны зор –
Жалғыз-ақ ниет-құлқы түзелген жоқ.
Қасқырдан оңдырар ма, қойшы салыб?
Тауықшыл түлкі болса сондай қалыб.
Зәредей қауіб қылмай мұжық жазған
Шынымен түзелді деб жүрді наныб.
Ақтады тұзын қалай Түлкі деңіз:
Бір түнді қараңғырақ таңдаб алыб,
Мұжығым, ұйықтай бер, деб жүріб кетті,
Жолына бар тауығын құрбан шалыб.

سويلەيدى سۇندا تۇرۇپ قارا شەكەن :
 جايىڭدى ايتساڭ مەڭ ماعان كۈيىن
 كىنادان الدە بولسا قۇتقاراين ،
 تاۋباغا قايتساڭ ، جانىم ، شىن نىيەت بىن ،
 بەرمەن ادال كەسىپ ساعان تاۋىپ ،
 جۇرمەيدى قايدا ادام ؟ دام نۇز اۋىپ ؟
 ماعاندا ، ساعاندا ونشا تەرىس بولماس
 دامدەس بوب بىزگە ؟ جۇرۇپ باتساڭ نۇيق ؟
 *ادىسەن تۈلكىلەردىڭ بىلەسەن سەن :
 باتقان سۇڭ تاۋىقتاردى جەگىز بىس ەڭ ،
 بويىڭدى تاماعىڭدى سىيلى ەتىپ ،
 ەش كىملى مەندە ساعان ئىيگىز بىس مەم -
 تاۋ سالمان سۆزدەرىڭنىڭ ؟ بارىن تەرىپ ؟
 *سەن ؟ بىتىپ ۋادەسەن مەقتاپ بەرىپ ؟
 ۇرلىسەن قويىپ ، تاۋىق باقىباتشى بوب
 اۋىلغا تۈلكى كەلدى مۇجىككە ەرىپ .
 مۇجىق باي ، نارسەسى ساي ، قازانى توق :
 سەمىردى تۈلكى ابدان تۈلىبتاي بوب ،
 باغىمغا تاۋىقتاردى جاقانى روز -
 جالغىزاق نىيەت تۈلكى تۈزەلگەن چوق .
 تاسقىردان وگدىراما قويىشى سالىپ ؟
 تاۋىقشەڭ تۈلكى بولسا سونداي قالىپ ؟
 زارەدەي قاۋىپ قىلماي مۇجىق جازعان
 شىنى مەن تۈزەلدى دەپ ؟ جۇردى تاتىپ .
 اقتادى مۇزىن قالاي . تۈلكى دەگىز :
 *بىر تۈتلى قاراڭغىراق تاڭداپ الىپ ،
 مۇجىگەم ، ۇيىقتاي بەر دىب ؟ جۇرۇپ كەتتى
 چولسا يار تاۋىغىن تۇرىن شالىپ .

ҚЫЙҒЫРЛАР.

Қыйғырлар деб тісі пышақтай өткір мақлұқтар аталады. Олар 13 табқа бөлінеді. Оның ішінде қазақ білетүн табтары: тышқан, тыйын, сұуыр, қойан, қосайақ, құндыз. Қыйғырлар жер жүзіне тегіс тараған мақлұқтар. Бұлардың қорек қылатүн нәрселері бұтаның жапырағы, шыбығы, тамыры, ағаштың қабығы, астықтың дәні, жеміс және кейбіреулері мақлұқтың етін де жейді.

Қыйғырлардан зыйанын бар, пайда жоқ. Мәселен, тышқанның қаб тесер, көртышқан дейтүн тұқымдарынан түк пайда жоқ, зыйаныны көб. Адамның азыққа сақтаған нәрселерін жегенімен тұрмай, қанша бұйымды қыйыб, тұураб, бүлдіріб, қандай зыйанындар келтіреді. Сұуыр табына жататүн саршұнақ егінді қыйыб, ініне тасыб, астыққа қандай зыйаныны тійеді. Қойанның етін, терісін адамдар пайдаланғанмен ағашқа, бұтаға, ағаш еккен бақшаға шыбықтарын қыйыб, жапырақтарын жерб, қабықтарын кеміріб, қандай бүлдіреді.

Қыйғырлардың жауы көб, басын қорғар қаруы жоқ. Бұларды аңдар да, құстар да, адамдар да аулайды. Солардан иә қашыб құтылады, иә ініне кіріб жасырыныб құтылады. Жауы көб болса да, тұқымы құрымайтұндығы өсімталдығынан. Мақлұқтар арасында қыйғырлар төлшіл болады. Мәселен, тышқандар жылына 5–6 рет балалайды. Әр балалағанында 5–6 баладан табады. Балалары сол жылдың өзінде-ақ өсіб, балалайды.

Қыйғырлардың қолға үйреткен бір ғана тұқымы бар, ол қойанның көжекше деген тұқымы. Мұның көжекше деб аталатұны: үлкендігі ор қойанның айақтанған көжегінің үлкендігіндей ғана болады. Мұны еті, терісі, жүні үшін асырайды. Басқа қыйғырлардың бәрі де әлі тағы күйінде. Оларды адам көбінесе терісі үшін аулайды. Қыйғырлар арасында терісі қымбаты – құндыз бен тыйын. Басқаларының терісі онша пұлды емес. Тышқандардың терісі түк пайдаға асбайды. Қазақ жерінде құндыз жоқ. Қазақ аулайтұны қойан мен сұуыр. Қойанды тазы, бүркіт, қақбанмен ұстайды. Сұуырды ініне сұу құйыб ұстайды.

قىيىمىرلار.

قىيىمىرلار دەپ *ئىسى پىشاقىنى وىكىر ماقۇلتار اتالادى. ولار 13 تايغا بولىنەدى. وىنىڭ ئىشىنىدە قازاق بىلەن تايىرى: ئىشقان، *ئىمىن، سۇيۇر، قوبان، قوس-باق، قۇندىز، قىيىمىرلار جەر جۈزىنە تەككىن ئاراعان ماقۇلتار. بۇلارنىڭ كۆرەك قىلانئۇن ئارسەلىرى بولاننىڭ جاپىراغى، شىيىسى، تامىرى، اعاشنىڭ قابىسى، (سىمىنىڭ *دالى، جەمىس جانا كەي بىرۈلەرى ماقۇلتىڭ ەتىندە جىيىدى.

قىيىمىرلاردان زىيان بار، پايدا جوق. ماسەلەن، ئىشقاننىڭ تاپ تەسەر، كۆر-ئىشقان دەيتۇن تۇقىمدارنان تۆك پايدا جوق، زىيانى كۆپ ادامنىڭ ارنىقا ساققان ئارسەلىرىن جەككىنى مەن تۇرماي، قاندا *بۇيەيدى قىيىم، ئۇۋاپ، *پۇلىرىپ، قانداي زىياندار كەلتىرەدى. سۇيۇر تايىغا جاتانئۇن سارشانۇق ەككىدى قىيىم، نىنە ئالىپ، استىققا قانداي زىيانى قىيىدى. قوباننىڭ ەتىن، تەرسىن ادامدار پايدالانغان مەن اعاشقا، بۇتاعا اعاش ەككىن ياقاشقا شىيىقتارن قىيىم، جاپىراقتارن جەپ قابىقتارن كەسرىپ قانداي بۇلىدەدى.

قىيىمىرلارنىڭ جاۋى كۆپ، ياسىن قورعار قارىۋى جوق. بۇلاردى اڭداردا، قۇستاردا، ادامداردا اۋلايدى. سولاردان يا قاشىپ قۇتىلادى، يا نىنە كىرىپ جاسىرىپ قۇتىلادى. جاۋى كۆپ بولسا، تۇقىمى قۇرماقتۇيدى *وسىمالدىنغان. ماقۇلتار لارسىندا قىيىمىرلار *ئولشۇل بولادى؛ ماسەلەن، ئىشقاندار جىلما 5-6 نەت بالايدى. *ار بالالاۋاتىندا 5-6 بالادان تابادى. بالالارى ول جىلنىڭ *ورىندە اق *وسىپ بالايدى.

قىيىمىرلارنىڭ تولعا ۇيرەتكىن *يىرغانا تۇقىمى بار، ول قوباننىڭ كۈچەكشە دە *مەن تۇقىمى. مۇنىڭ كۈچەكشە دەپ اتالانۇنى: ۇلكەندىكى ور قوباننىڭ اياق-ئانغان كۈچەكشەنىڭ ۇلكەندىكىندەي عانا بولادى. مۇنى ەنى، تەرسى، *جۈنى *ۇشىن اسىرايدى. باسقا قىيىمىرلارنىڭ *بارىدە ەلى ئالى كۈيىنە، ولاردى ادام كۈيىندە تەرسى *ۇشىن اۋلايدى. قىيىمىرلار اراسىندا تەرسى قىمباتى قۇندىز بىن *ئىمىن. ياسقالارنىڭ تەرسى ونشا پۇلىدى مەس. ئىشقاندارنىڭ تەرسى تۆك پايداغا اسىيلايدى. قازاق جارىنىدە قۇندىز جوق. قازاق *اۋلايتۇنى. قوبان مەن سۇيۇر. قوباننى تازى، بۇركىش، قاقپان مەن ۇستابىدى. سۇيۇرى نىنە سۇۇ قۇيىپ ۇستابىدى.

КҮЗЕН.

Күзен табына жататұн толыб жатқан аңдар бар. Олардың ішінде қазақ білетұн тұқымдары: сасық күзен, сұусар, кәмшет, қаншыр, борсық. Сасық күзен деб ат қойғаны: бұл табтағы аңдардың басын қорғар кезде шығаратұн сасық ийісі болады. Ол ийіс өзінен күшті аңдарға істейтұн қаруы. Жетіб ұстайын деген кезде ийісін шығарса, жаман ийісінен жеркеніб, жоламас деген әдісі.

Күзен табындағы аңдардың бәрі ет қоректі аңдар: тышқан аулайды, балық аулайды, құс аулайды. Тышқан аулаған жағы адамға өте пайдалы, күзен адамға пайдалы мақлұқ, бірақ күзенді адам аулағанда зыйаныны көбтігінен тұқымын құрту үшін ауламайды, терісі үшін аулайды. Күзен табындағы аңдардың ішінде кәмшет, сұусар, сасық күзен жүндері қырылмайтұн асыл болады. Сондықтан терілері қымбат болады.

Сұусардың собол деген тұқымы бар, қаншырдың корнастай деген тұқымы бар, кәмшеттің теңіз кәмшеті деген тұқымы бар, Собол корнастай, теңіз кәмшеттерінің терісінен істелген кийімдер қымбаттығынан адамдардың қолына түсе бермейді.

Біздің қазақ жерінде күзен табындағы аңдардың көбі жоқ. Сасық күзен, қаншыр, ақ тыйын, борсық қана бар. Сасық күзен мен ақ тыйынды аулаб қазақтар терісін сатады, борсықтың терісін түрлі ауруларды емдеуге ұстайды. Борсық терісінен бүркітшілер бүркіт тұяғы өтбейді деб қолқаб істейді. Борсықтың қазаққа келтіретұн зыйаныны да бар. Көгендегі қозылардың борсықтар түнде келіб құйрығын сорыб кетеді.

АЙЫУ.

Айыу ет қоректі аңдардың ірісі, тұлғасы тұтас, аяқтары жұуан, мықтыға біткен денесі бар. Құйрығы қысқа, ұзын жүнінен асбайды, сондықтан, сырттан қарағанда, құйрығы тібті жоқ сыйақты көрінеді. Жүргенде адамша, тірсегінен басыб жүреді. Табаны адам табаны сыйақты. Жай кезде төрт

كۆزەن.

كۆزەن ئاينىدا جاتتۇن ئولتۇرغان جاندار بار. ولاردىن كىشىنىڭ قازاق بىلەن ئۆيىدىكى: ساسىق كۆزەن، سۇسار، كەشەت، قانشىر، بۇرسىق. ساسىق- كۆزەن دەپ اتالغانى: بۇل ئاينىڭ ساسىق قورغا كەزدە شىعاراتۇن ساسىق بېسى بولدى. ول بېسى وزىنىڭ كۈشتى اڭلارغا سىتەنۇن قارىدى. جەنۇب بۇستايىن دەگەن كەزدە بېسىن شىعارسا جامان بېسىن جەركەتتە بولامى دەگەن بولدى.

كۆزەن ئاينىدا اڭلاردىن بىرى مەت كۆرەكتى اڭلار: تىشقان اۋلايدى. بالىق اۋلايدى، قۇس اۋلايدى. تىشقان اۋلاغان جالى ادامما وتە پايدالى، كۆزەن ادامما پايدالى ماقلىق. بىراق كۆزەندى ادام اۋلاغاندا زىيانى كۆپىيىشەن ئۆيىمىن قۇرۇمۇ ئۇشەن اۋلامايدى، تەرسى ئۇشەن اۋلايدى. كۆزەن ئاينىدا اڭلاردىن كىشىنىڭ كەشەت، سۇسار، ساسىق كۆزەن جۇنەرى قىرلىقنىڭ اسىل بولدى. سونىقتان تەرىپلىرى قىممەت بولدى.

سۇساردىن سۇيول دەگەن ئۆيىمى بار؛ قانشىردىن كۆرەكتى دەگەن ئۆيىمى بار؛ كەشەتنىڭ تەگىر كەشەتى دەگەن ئۆيىمى بار؛ سۇيول كۆرەكتى، تەگىر كەشەتنىڭ تەرىپلىرى تەرىپلىرى سىتەنۇن كىيىمىدە قىممەتلىك ادامداردىن بولسا قۇسە بىرمەيدى.

بىزدىن قازاق جەرىندە كۆزەن ئاينىدا اڭلاردىن كۆپى جوق. ساسىق- كۆزەن، قانشىر، اق تېپىن، بۇرسىق ھانا بار. ساسىق- كۆزەن مەن اق تېپىندى اۋلاپ قاراقتار تەرىپىن ساتادى؛ بۇرسىقنىڭ تەرىپىن بۇرلى اۋرۇلاردى سىتەنۇن بۇستايى. بۇرسىق تەرىپىمىن بۇرلىكتىلەر بۇرلىكتى تۇيالى وتەيدى دەپ قۇل- قاب سىتەيدى. بۇرسىقنىڭ قازاققا كەلشەنۇن زىيانى دا بار. كۆكەندىكى قۇرد- لاردىن بۇرسىقتار ئۇندە كەلىپ قۇيرىمىن سورىپ كەتەدى.

ايىۋ.

ايىۋەت كۆرەكتى اڭلاردىن بىرى؛ ئۇلەسى ئۇتاس، اياقتارى جۇلان، مىنەتلىك دەنەسى بار. قۇيرىمى قىسقا، ئۇزىن جۇنەن ايايدى. سىتەنۇن سىتەنۇن قاراغاندا، قۇيرىمى تىپتى جوق سىپاتى كۆرەندى. جۇرگەندە ادامما قۇسە بىرەن ساسىپ جۇرەدى. ئاينى ادام ئاينى سىپاتى، جاي كەزدە تەرت

айактаб жүреді, керек орнында адамша артқы екі аяғымен тік те жүре алады.

Айыудың түрлі тұқымдары бар: қара айу, сұр айу, ақ айу, ерінді айу, тау айу және басқалары. Айыудың қай тұқымының да болса жейтүн тамағы – шөб, астықтың дәні, ағаштың жемісі, араның балы, құрт-құмырсқа мен қайуандардың еті. Айыудың зыйаныны малға көб тийеді. Ұсақ мал түгіл жылқы, сыйырға да айудың әлі келеді. Сыйырларды сүйіретіп, көб жерге дейін апаруға шамасы келеді.

Айыу жайшылықта адамға тіймейді. Көрген жерде қашады. Қапылыста үстінен шығып қалғанда, адам өзі тійіп жаралағанда иә баласын қорғар кезде адамға қауіпті. Айыу баласының көзі тұуған кезде йттiң күшігінің көзіндей

18-інші сүгірет: айыу, айыудың балалары.

жұмық болады. Тұуғаннан кейін бір айдан соң көзін ашады. Айыу көбінесе 2–3 күшік табады. 4–5 күшік табатындары сйірек болады. Қысты айыулар ұйқымен өткізеді. Үстіне аңшылар келіп қалса, басқа жаулары келсе ғана ойанады. Аңшылар айыуды қыс кезінде ұйықтаған ұйасынан құуып шығарып атып иә шаншып ұстайды. Жаз кезінде жемінің жанында бағып отырып иә сұлы еккен жерде сұлы ұрлай келгенін аңдып отырып атып алады. Айыуды аулаушылардың бұлардан басқа істейтүн тәсілдері көб.

Айыуды терісі мен еті үшін аулайды. Айыудың жүні ұзын болғандықтан терісінен жылы бөстектер істеледі.

Айыу қазақ даласында жоқ, Ресейдің әр жерінде бар.

ياقتاپ چۈرەدى؛ كەرەك ورنىدا ادامشا ازىقى ەكى اياغى مەن ئىكەنە چۈرە الادى. ايدۇنىڭ ئۇرلى ئۇقۇمىلارنى بار؛ قارا ايدۇ، سۈز ايدۇ، اق ايدۇ، مەندىنى ايدۇ، تاۋ ايدۇ جانا باسقارلار. ايدۇنىڭ قاي ئۇقۇمىنىڭدا بولسا، جىيۇن تاماغى ئىچىپ، ئىستىقنىڭ مەدانى، اغاشنىڭ جەمىسى، اراننىڭ بالى، قۇت ئۇچىرىسقا مەن قايتۇرغۇدار. دىڭ مەن. ايدۇنىڭ زىيانى خالغا كۆپ ئىپىدى. ۇساق مال ئۆكەل جىلقى سىرغادا ايدۇنىڭ ۱۲لى كەلدى. سىبىرلاردى سۈمۈرەتەپ كۆپ جەرگە دەين اپارغۇغا تاماشا كەلەدى.

ایوب چایشالمقتا ادامعا تېمەيدى، كۆرگەن خەردە ماشادى، قاپلىستا ئۆستىنى
شەيب قالغاندا، ادام ۋوزى شەيب خارالغاندا، يا ئالاسىن، قورقار كەردە
ادامعا قايۇنى، (ايوب بالاسىنىڭ كۆزى تۇغان كەردە غەنىنىڭ كۆشىكىنىڭ كۆزىنى)

18 - علي سوكريه: *سوق و سوكريه*، بيروت، 1990.

«مەنى بولادى، ئۇچراتقان كېيىن غېرىپلارنى سوقۇپ، كۆزىنى اشلىتىپ، اپتۇ كۈيىدەك
سەلەك كەشكە يايلايدۇ، ھەر كۈندەك تاپتۇرغاندىن سىغىرىق بولىدۇ».

۳-۴: كەشك ئابادى، ۵-۶: كەشك قابۇلداي جىمىرەك بولادى.

قىسسى ايتۇلار ۋەقەسىنى ۋەكىلەۋەدى. ئىستىقەمە اگىشلار كەلىپ قالسا، يا

باسقا جاۋابى كىلىپ، غايە مېتادى، اكسىلار، ايمودى قىس، كىرىم، ئىمىتقان

فياستفان، ووب شعارب، اتب يا شاعبي، وستاندي. عاز که بنده جلدی

جانىدا باغىپ، تىرىپ، ياشىغىلى، كىكى خىرە سۇلى، بۇلاي كىلىگەن كىلىپ

[illegible]

ایمۆدی نەرسى مەن ەنى "ۋەس" اولادى. ايۇتلىك "جولى ۋەس" بولغانىقتىن

مدرسین علی ہودہ گندہ بستہ لکھی.

ايىۇ قازاق دالاسىندا جوق، رەسەيدىك ار جەريىلىك بار.

БАЛЫҚ.

Дүниедегі көп мақлұқтың бірі – балық. Балық өзен, көл, қара сұу сыйақты тұшшы сұуларда да, теңіз, мұхит сыйақты ашшы сұуларда да болады. Балықтар түрлі тұқымды, түрлі түсті, түрлі тұлғалы болады. Үлкен ірілері де, құрттай ұсақ кішкенелері де, жылан сыйақты жіңішкелері де, торсық сыйақты томпайғандары да, қолша сыйақты жалпайғандары да болады. Біреулерінің басы ат басына ұқсайды, біреулерінің басы балға сыйақты, біреулерінің басы бақа басынан аумайды. Біреулерінің денесінде еттері сүйекке бітіп, сырты қабыршақпен қабылған. Біреулерінің сырты сүйекпен шегеленген сыйақты. Балықтар қандай толып жатқан түрлі болса да бәріне бірдей ортақ белгісі жоқ емес. Балықтардың бәрі де желбезекпен демалады. Желбезекпен демалатұн мақлұқтар сұу ауасымен дем алады. Болмаса, құр ауамен демала алмайды. Балық біткен баласын тірі таббай, ұуылдырық күйінде шашады. Балық біткеннің бәрінде қол-айақ орнында қанат сыйақты айрықша қаруы болады. Ішінде ауаға толған торсылдағы болады. Балық деген сұудан шықса көб тұра алмай, тұншығып өледі.

Балық өсімтал мақлұқ. Бір балық бірнеше ұуылдырық шашады. ұуылдырығының көбін бала болмай тұрған шағында да, бала болған соң да басқа мақлұқтар жеб қойады, балықтың өсімі де, өлімі де көб. Балықты адам да, аң да, құс та аулап жейді. Өсіресе, адам көб қырады, бірақ балық қанша қырса да таусылмайды. Балық етін адам түрлі күйінде тамақ қылады. Сұудан шыққан жаңа күйінде асып, құуырып жейді. Тұздап, кебтіріп, ыстап, сүр қылып та жейді. Пісіріп, майға бөлеп, қаңылтырмен қаптап, сүр қылып та сақтап жейді. Соңғы түрмен сүр қылған балықтар азбай, көбке сақталады. Балықтың қазақ атын білетұн тұқымдары: жайын, шортан, сазан, бекіре, көксерке, ақсерке, алабұға, ақбалық, табан, құртба, шабақ, шоқыр, майшабақ. Еті өте дәмділері – бекіре, шоқыр, ақсерке, көксерке, сазан, ақбалық. Балықты мал сыйақты бағып, өсіріп, пайдаланатұн елдер де бар. Қазақ ішінде Ақ теңіз, Арал теңізі, Балқаш айналасындағы елдердің мықты кәсібі – балық. Қазақтың басқа жерлерінде балық кемістіктен балық аулау да кеміс.

بالمىق .

تۇيغۇدەككى كۆپ مائىلۇقتىڭ *بىرى بالمىق. بالمىق وزەن، كۈل قارا سۇيۇق سىمباقنى، تۇشۇشى سۇلالىدەك، تەككۈز، مۇقىت سىمباقنى اششى سۇلالىدەك بولادى. بالمىقتار *تۇرلى تۇيغۇدى، *تۇرلى *تۇستى، *تۇرلى تۇلعالى بولادى. ۈلكەن بىرلىرىدە، قۇرئاي ۈساق كىشكەنلەردە، جىلان سىمباقنى كىشكەنلەردە، تۇرسىق سىمباقنى تۇمبايەلەردە، قۇلشا سىمباقنى جالمايەلەردە بولادى. بىرەۋلەرنىڭ ياسى ات باسقا ۈسايىدى، بىرەۋلەرنىڭ ياسى بالغا سىمباقنى، بىرەۋلەرنىڭ ياسى باقا ياسىنان كۈمبىلى. بىرەۋلەرنىڭ ەتەستىدە ەتەرى سۈيەككە *يېنىپ سۈرتى قاپىرشاق بىن قاپتالماق. بىرەۋلەرنىڭ سۈرتى سۈيەك بىن شەكەلەنگەن سىمباقنى بالمىقتار قانداق تولىپ جاتقان *تۇرلى بولسا دا بىرەنە بىردەي ورناتى بەلگىسى چوق مەس. بالمىقتارنىڭ بارىدە جەلەزەك بىن دەم الادى. جەلەزەك بىن دەم الاتۇن ماقىلۇقتار سۇۋاۋاسى مەن دەم الادى. بولماسا، قۇراۋمەن دەم الاتمايدى. بالمىق بىتكەن بالاسىن *تېرى تاياپاي، ۈۋىللىرىنى كۆپىندە شاشادى. بالمىق بىتكەننىڭ بارىندە قول-اياق ورنىدا قانات سىمباقنى ايدىنشا قارىۋى بولادى. ئىشىدە ۈۋاغا ئولغان قورسىقداق بولادى. بالمىق دەكەن سۇۋدان شىققا كۆپ تۇرالمى، تۇشەمەن ۈلەدى.

بالمىق *سەمىتال مائىلۇق. *بىر بالمىق *بىر نەشە ۈۋىللىرىنى شاشادى. ۈۋىللىرىنىڭ كۆپىن بالا، تۇلماي تۇرغان شامىندا، بالا بولغان سۇڭ دا باسقا ماقىلۇقتار جىب قويىدى، بالمىقنىڭ *ۈسمى دە، ۈسمى دە كۆپ، بالمىقنى ادامدا، اڭدا، قۇسدا ۈۋىل جىبىدى. اسىرە دەم ادام كۆپ قىرادى. *بىراق بالمىق قاندا تۇرسا دا تۇسمايدى. بالمىق ەتەن ادام *تۇرلى كۆپىندە تاماق قىلادى. سۇۋدان شىققان جاڭا كۆپىندە اسىپ، قۇلۇپ جىبىدى. تۇرداپ، كىتىرىپ، سىتاب، *سۇر قىلىدا جىبىدى. *يېمىرىپ، مايدا تولىپ، قاكىلىنمەن قىتاب *سۇر قىلىپدا ساقداق جىبىدى. سەككى *تۇرۇش *سۇر قىلغان بالمىقتار ازباي كۆپكە ساقىلادى. بالمىقنىڭ قازاق اسىن مائىلۇق تۇمبايلار، جاپىن، شورقان، سازان، مەكەرە، كوك سىرەكە، اق سىرەكە، الا ۈلە، اق بالمىق، ئابان، قۇرتبا، شاناق، شوقىر، مايا شاپاق، ەتى ۈتە دامىلەردى. مەكەرە، شوقىر، اق سىرەكە، كوك سىرەكە، سازان، اق بالمىق، بالمىقنى مال سىمباقنى باغىپ *يېمىرىپ پايداالاتۇن ەلدەردە بار. قازاق شىتەنە اق تەككۈز، ارال تەككۈز، بالاش اينالاسىندا ەلدەردەك مىقتى كىمىس بالمىق. قازاقتىڭ باسقا جەرلەرىندە بالمىق كىمىستىكەن بالمىق ۈۋاۋا كىمىس.

ЕМЕННІҢ ТҮБІНДЕГІ ШОШҚА.

19-ыншы сүгірет: (еменнің түбіндегі шошқа)

Түбіне бір Еменнің Шошқа келіб,
Жемісін жерге түскен жеді теріб.
Тойған соң келістіріб ұйықтаб алыб,
Еменнің түбін қазды түрегеліб.
Шошқаға сол ұуақытта сөз айтады,
Ағаштың басындағы құзғын көріб:
– Тамырын қазыб, аршыб тастаған соң,
Қалмай ма емен кұураб, кеуіб, семіб?
– Құураса кұурайды деб қыйналман көб,

مەننىڭ تۈپىدەكى شوشقا.

(19-ئىش سۈرۈش: مەننىڭ تۈپىدەكى شوشقا)

تۈپىدە بىر مەننىڭ شوشقا كەلىپ،
 جەمىسەن خەزىگە ئۆسكەن جەدى تەرىپ،
 ئويغان سۆڭەكلىرىنى ئۇچۇر ئالپ،
 مەننىڭ تۈپى قاردا تۈرە كەلىپ،
 شوشقاغا سول ۋاقىتتا سۈر ايتادى،
 اعاشنىڭ باسقۇچى قۇزغىن كۆرۈپ:
 - تەمىن قازىپ ارشاپ تاشقان سۆڭ،
 قالمايە مەن قۇزراپ كەلۈپ، سەمبە:
 - قۇزراسا قۇزرايلى دەپ قىيىلەن كۆپ،

ۋەقە ئۇرالى - ۵

Құурамай тұрғанменен неме ол себ?
Құурасын, маған салса күйіб кетсін,
Қайғырман оның үшін ұуайым жеб!
Құдайым жемісінен айырмасын,
Қылатұн мені семіз солар ғой тек –
Сол шақта күңіреніб сөйледі Емен
Шошқаға айтыб тұрған осылай деб:
– Ие шіркін! Жақсылықты білмейтұғұн!
Білсең сен не бетің бар, бүй дейтұғұн.
Жоғары қарай алсаң, білер едің,
Шыққанын қайдан жеміс сен жейтұғұн!

БЕКБОЛАТ БІЙ МЕН АБЫЛАЙ ҚАННЫҢ ТҮЙІСІҮІ.

Арғын Қара кесектен шыққан Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат бій сегіз ағайынды екен. Соның кенже інісі жорықта жүргенде, жаңылыс Абылайдың бір айғыр үйір жылқысын қолына түсіріб, сіңіріб кетібті. Соңынан Абылай білібті. Мені басынғаны ғой деб, намыстаныб аттаныб, Бекболаттың ауылына келіп түсібті.

Бекболат Абылайдың алдына түсіб жорғалақтаб: «...Тоғыз айыббен жолыңызды алыб кешіңіз, байқаусызда балалықбен қылынған қате шығар», – дейді.

Қанның қасындағы арғынның Бекболатбен бақ-күндес кісілері: «Бұл сізге бой теңелдік қылған ісі, мұны басуыңыз керек», – деб шағыстырыб отырған соң: – «Мен малменен ұуана алмаймын ғой, тентек інінді өлтірмей ашуымызды баса алмаймыз ғой», – дейді Абылай.

Бекболат: – «Өз інімді өлтіруге мен де ұстаб бере қоймаймын ғой», – дейді.

Абылай үндемей кетіб қалады. Қайта үш жүздей кісімен келіб, інісін ұстаб алыб, мойнына арқан тақтырыб жөнеледі. Сол күні түстікке қанның шатыры бір көгал жерге келіб қонған соң: «Соңымыздан ешкім келмес бе екен, қараб тұрындар», – дейді Абылай. Өлден ұуақытта: «Бір қарайған көрінеді» деген соң, ол Бекболат болар, келген соң түс деб атын ұстандар дейді. Айтқанындай Бекболат екен.

قۇۋارماي تۇرغان مەنەن نەمە ۋول سىڭ
 قۇۋراسىن ماعان سالما كۆيىپ كەتسىن،
 قايسىرمان ونىڭ ۋىشىن ۋۋايىم جىڭ!
 قۇدايىم جەمسىنىن ايمىراسىن،
 قىلاتىن مەنى سەمىز سولارغوي ئەڭ. -
 سول شاققا كۆڭرەنەپ سويلەدى مەن
 شوشقاغا ايتىپ تۇرغان وسلاي دەپ:
 - بىە شىركىن جاقسىلىقتى بىلمەيتۇغىن!
 بىلسەڭ سەن نە بىنىڭ بار بۇي دەيتۇغىن،
 جوعارى قاراي الساڭ بىلەر ەدىڭ،
 شىققانىن جەمسى قايدان سەن جەيتۇغىن! -

بەكبولات ۋەبىي مەن ابىلاي قانىنىڭ ۋەتۇيسىۋى.

ارغىن، قارا كەسەكتەن شىققان قاز داۋىستى قازىبەگنىڭ بالاسى. بەكبولات ۋەبىي سەگىز اغايىندى ەكەن. سونىڭ كەنجە ۋەبىي جۇرگەندە، جاڭگىلىس ابىلايدىڭ ۋەبىي ۋەبىي چىلقىسىن قولغا ئۇسۇرۇپ، ۋەبىي كەتتى. سونىڭ ابىلاي ۋەبىي. مەنى باستىغانى عوي دەپ، تاممىستانىن ايتىپ، بەكبولاتنىڭ اۋىلىغا كەلىپ ۋەبىي.

بەكبولات ابىلايدىڭ، الدىننا ۋەبىي جورعالات: «... توغىز ايتىپ بىن چولگىزدى الىپ كەشكىز، بايقاۋىمۇدا بالالىق بىن قىلدىغان كاتە شىعار» دەيدى. تانىنىڭ قاسىنداعى ارغىندىڭ بەكبولات بىن ئاق كەتەس كىسلىرى: «بۇل سىزگە بوي ئەگەللىك قىلغان ۋەبىي، مۇنى باستۇرگىز كەرەك» دەپ شاعىستىرىپ وتىرغان سول: «مەن مال مەنەن ۋۇانا المايىن عوي، تەشەك ۋەبىي ولتىرمەي، اشىرۇمىر باسالمىچىز عوي» دەيدى ابىلاي. بوكبولات: «ۋز ۋەبىي ولتىرۇگە مەن دە ۋەبىي نىرە توپمايىن عوي» دەيدى.

ابىلاي ۋەبىي كەتەپ قالادى. قايتا ۋەبىي جۇرەي كىسى مەن كەتەپ ۋەبىي ۋەبىي، مۇيىنا اران تاقىرىپ چولگىزدى. سول كۈنى ۋەبىيگە تانىنىڭ شاتىرى ۋەبىي كۆڭال چىركە كەلىپ قونغان سول: «سوتىمىردان ۋەبىي كىم كەلەس بىكەن قاراپ تۇرىڭدار» دەيدى ابىلاي، الدىن ۋەبىي ۋەبىي «بىر قارىغان كۆرىندى» دەگەن سول، ول بەكبولات بولار، كەلگەن سول ۋەبىي ۋەبىي ۋەبىي ۋەبىي. ايتقاننىداي بەكبولات ەكەن.

Түсбей, аттың басын әрі қаратыб, арт жағын Абылайдың шатырының аузына қаратыб тұрыб сөйледі дейді:

– «Әй, Абылай, Абылай! Мұнан бұрын жолдастыққа мен қандай едім, қасындағылар қандай еді?».

– Сен бір төбе, олар бір төбе еді.

– Ендеше, - деб Бекболат келген жағына қарай қайтадан шауыб кетіб, әлден ұуақытта қайтыб шауыб келіб, әлгідей теріс қараб тұрыб:

– Орал таудың ор түлкісі, айнала құуса ійт жетбес, Орал таудың ақ ыйығы, сондадағы мерт етбес, - деб, байлаулы тұрған інісін шешіб алып, жөнеле берібті.

Бекболат кеткен соң, қасындағылардың түсіне алмай, таңырқаб отырғанын біліб Абылай:

– Мана мен Бекболатқа, сен бір төбе – бұлар бір төбе еді дегеніме намыстанғандай болдыңдар-ау, намыстансаңдар, Бекболаттың келіб кетісінен не сезіб отырсыңдар? Жаңа не айтыб кетті? Айтыңдаршы! - дебті.

– Сол арасын аңғара алмай отырмыз, - деген соң, Абылай:

– Ашы! Білмесендер, енді онымен талас қылыб өкпелемендер, деб сөзге кірісті дейді:

– «Орал таудың ор түлкісі» деб өзін айтты. «Айнала құуса ійт жетбес» деб сендерді айтты, «Орал таудың ақ ыйығы» деб мені айтты. «Ақ ыйық келсе, тек кетбес» деб, келіб қалған соң ашумен інімді алған шығарсың» дегені, «сондадағы мерт етбес» дегені қаннан қалық күшті, қалықтан бійліксіз, қан да болсаң ақылыңа салыб, інімді жібер, жәбірің болса айыб алыб бітерсің дегені дебті.

Айтқанындай Бекболат тоғыз айыбын жіберібті. «Көб қорқытады, терең батырады» деген осы, Абылай сықылды азуы алты қарыс қанның да қалың жар көкірек қазаққа дым қыла алмай сескенгені.

ЖҰБАТЫУ.

Май айы. Таң алды... Ауыл Нұра бойында. Аспанды түнерген қара бұлт қаптаб, қара түнді өте меңіреу қылыб тұр. Шаршаб келіб жаппалаб қонған ауыл ұйқы тұтқынында жатыр. Төңірек тыныш... Күн шығысынан ескен майда қоңыр жел жоталардың, шөбтердің бастарын теңселтіб, ызыңдатыб түнерген талдардың жапырақтарын қалтыратыб, ақырын-ақырын сыбырлатыб тұр. Жалғыз-ақ, жел мен бұтаның мұңды

تۇسىپ، ئاتنىڭ باسىن *ارى قاراتىپ، ارث جاعىن ابىلايدىڭ شاتىرىنىڭ
 اۋىزىغا قاراتىپ تۇرىپ سويلەدى دەيدى: «اي، ابىلاي، ابىلاي، مۇنلن بۇرىن
 جولداسنىققا مەن قانداي ەدىم، قاسىڭداغلار قانداي ەدى.»

— سەن *بىر تۈبە، ولار *بىر تۈبە ەدى. —

— ەندەشە، دەپ بەكىولات كەلگەن جاعىدا قاراي قايتادان شاۋىپ كەلىپ،
 الدەن ۋاقىتتا قايتىپ شاۋىپ كەلىپ، الگىندەي تەرىس قاراپ تۇرىپ:

— «ورال تاۋدىڭ ور تۆلكىسى، ابىلا قۇۋسا *يىت جەتپەس، ورال تاۋدىڭ اق
 بېغى، سوندادىغى مەرىپەت ەتپەس، — دەپ بايلاۋلى تۇرغان *نىمىسەن شەشەپ
 الىپ، جۈنەلە يەرىپتى.

بەكىولات كەتكەن سوڭ، قاسىنداغلاردىڭ تۇسىنە الماي، تاڭىرقاپ وتىرعانىن
 *ئىلىپ ابىلاي:

— مانا مەن بەكىولاتقا، سەن *بىر تۈبە، بۇلار *بىر تۈبە ەدى دەكەنمە ئاغىم —
 تانغانداي بولىدىڭدارا، نامىستانساڭدار، بەكىولاتنىڭ كەلىپ كەتمەسەن تە
 سەزىپ وتىرسىڭدار! جاڭا نە ايتىپ كەتتى؟ ايتىڭدارشى! — دەپتى.

— سول ارادىن اڭغار الماي وتىرمىز، — دگەن سوڭ، ابىلاي:

— اشى، بىلمەسەڭدەر، ەندى ونى مەن ئالاس قىلىپ وكىلەلمەگەدەر، — دەپ
 سۆزگە كىرىستى دەيدى:

— «ورال تاۋدىڭ ور تۆلكىسى» دەپ *وزىن ايتتى. «دايلا قۇۋسا *يىت
 جەتپەس» دەپ سەندەدى ايتتى، «ورال تاۋدىڭ اق بېغى» دەپ مەنى ايتتى،
 «اق بېغى كەلسە، نەك كەتپەس» دەپ، كەلىپ قالغان سوڭ اشۇ مەن *نىمىسەدى
 الغان شىعارىمەن دەگەننى، «سوندادىغى مەرىپەت ەتپەس» دەگەننى، قاننان قالماق
 كەتتى، قال قانان بىلىككەنەر، قاندا بولساڭ اقمىڭا سالىپ *نىمىسەدى جەنەر، *جايىدىڭ
 بولسا، ايتىپ الىپ بىتەرسەن دەيدى.

ايتقانداي بەكىولات توغىز ايتىپ جىبەرىپتى. «كۆپ تۇرغىندى، تەرەڭ
 باتىرادى، دەگەن وسى» ابىلاي سىقلىدى ازىۋى التى تارىس قاننىڭ دا، قالنىڭ
 جار كۆكەرەكتازالقا تەم قىلا الماي، سەسەندىگەننى.

جۈباتىش.

«يىيى تاڭ الدى... اۋىل تۇرا بويىندا. اسىلدى تۇنۇرگەن قارىۋىلىت قاپتاب،
 قارا *يىنىدى وتە مەڭگۈرە تىلىپ تۇر. شازىباب كەلىپ، چاپبالا تونغان اۋىل ۋېغى
 تۇتقىنىدا جاتىر، تۈگۈرەك *ئىنىش... كۈن شىغىسىندان سەكەن مايدا قوڭىر جىل جوتالاردىڭ،
 شويىتەردىڭ، باستارىن تەگەلەتپ، نۇپىكداىىپ تۇرگەن زالىلاردىڭ چاپىراقىرىن
 قالتىراتىپ، اقمىر-اقىرىن سىپىراتىپ تۇر. حالىقراق جىل مان بۇنىڭ مۇندى

ызыңынан басқа, тал, жапырақтардың жат тілді сыбырларынан басқа, алдыңғы ауылдан бір түрлі сыңсыған ызың естіледі, үзіліб-үзіліб тыңдаб, құлағымды сала, ызыңға қарай жүрдім. Бұл ызыңнан көкіректі қарсы айырған жасырын күйініш, қасірет естіледі. Мұнды, қайғылы зар естіледі. Түнерген, меңіреу қара түнде әрбір жан өзін ұйқыға, тыныштыққа беріп жатқанда, бұл нендей сызылған мұнды ызың? Бұл ызың неге жүректің мұнды тамырына тийеді? Неліктен жүрек ісініб, елжіреб толқыйды? Алыстан ызың естіледі.

Сорлы ана ма бұл әлде, қарағынан айрылған, қараңғы түнде зарлаған?!

Құулық бйе бола ма? Құлынынан айырылыб, құлынын іздеб еңіреген?!

Аң ба екен, әлде оқ тйіб, жанталасыб сарнаған?!

Тайанған сайын сыңсыған ызың анығырақ шығады. Тайанған сайын жүрек елжіреб, ысйды.

Тез басыб, дамығыб келсем, өзеннің жағасында бір түб талдың түбінде көзінен ыстық жасын ағызыб, егіліб, зар жылаб отырған Мүслимажан екен...

– Қарындасым, неге жыладың? Мұнды, зарлы, арманды қарындасым, неге жыладың? Неге зарлаб ыстық жасынды төгесің? Мұнды, сорлы қарындасым, тұуысқан бауырым! Меңіреу қара түнде дауысыңды естіб келдім. Күйініш, қасіретінді естіб келдім. Сенің ызындаған жылауың маған да қайғылы қасірет салды, жүрегімді елжіретті... Көзіме ыстық-ыстық жастар келтірді... Жаным, жаным...

Сенің қасіретінді білемін. Жылама! Жалғыз сен емес, сендей шерлі, мұнды көзінің жасын бұлаған қазақтың сорлы қызы көб. Сендей қабағы, бақыты ашылмаған, соры арылмаған қазақтың қызы көб. Олар да жылайды, сенен де көбірек жылайды. Мен білемін, қаусаған шалдың құлдығында, күндігінде жүріб сарғайған қазақ қызын.

Мен білемін, наданның қайуан нәпсісі үшін екі-үш қатынның бірі болыб, қыспақта жылаб жүрген қазақ қызын. Мен білемін: шын мақаббатпен сүйген ғашығына қосыла алмай сарғайыб, «уһ!» дегенде көкірегі қарсы айрылыб жүрген қазақ қызын.

Қарындасым, шерлі қарындасым, Мүслимажан! Жылама, тый, көзіңнің жасын! Өтер қайғылы қара түн! Міне, рауандаған таң белгісі, ашылар бақытың. Зұлмат қара түнді құуыб, жарқыраб таң атар! Дүниеге алтын нұрын шашыб, жер-көкті шаттандырыб қарсы алдыңнан күн шығар... Міне, ақырындаб ескен, беттен сүйген майда жел. Міне, бақыт жаршысы. Міне, жарқыраған ерік таңы... Міне, бақыт таңы, қара алдына! Күтіб ал бақытыңды...

Сәкен.

بۇنىڭدىن باشقا، ئال، چاپقارنىڭ جات ئەمەلى سىمىلارنىڭ باشقا،
 الدىڭىنى لۇلدىن بىر ئۇرلى سىڭىسىغان بۇنىڭ ەستىلىدى، ئۇزىلىپ
 ئۆزىلىپ، ئىگىدا، ئۇلەمىدى سالا، بۇنىڭغا قاراي جۇردىم. بۇل بۇنىڭ كۆمۈرە كىتى
 قارىسى ايمىغان جاسىرىن كۆيىتىش، قاسىرەت ەستىلىدى. مۇڭدى، قايغىلى رار
 ەستىلىدى. ئۇلەرگىن ەمە كۆمۈرە بۇ قارا ئۇندە *ار ەمە جان ۇزىن ۇيغىدا، تىنىشتىققا يىرىپ
 چاتقاندا، بۇل تەندەي سىزىلغان مۇڭدى بۇنىڭ؟ بۇل بۇنىڭ ەكە جۇرە كىنىڭ
 مۇڭدى تامىرىدا تىمىدى؟ نەلىكتىن جۇرەك ەستىپ ەلجىرەپ تولقىيدى؟ الستان
 بۇنىڭ ەستىلىدى:

سورلى انما بۇل الدە، قازاغىغان ايرىلغان، قاراڭىنى تۇندە زارلاغان؟

قۇلۇق بىيە بولما، قۇلغان ايرىلىپ، قۇلغىن بۇدەپ ەكەن ەكەن؟

الدىا ەكەن الدە وقى ەتتىپ، جان تالاسىپ سارنغان؟

بايرىغان سايىن سىڭىسىغان بۇنىڭ ازمىقۇراق شىعادى. ئايرىغان سايىن جۇرەك
 ەلجىرەپ، تىمىدى.

تەز تاسىپ، دامىمىپ، كەلدىم، ۇزەنىڭ چاغىنىدا ەمە ئۆپ تالىنىڭ تۇيىنىدا
 كۆيىمىن تىتىق خاسىن اعىزىپ، ەكەن، زار جىلاپ وتىرغان مۇسلىما جان ەكەن...
 سارنىدا سىم نەكە جىلادىڭ مۇڭدى، زارلى، ارەلىدى، قارىنىدا سىم نەكە
 جىلادىڭ نەكە زارلاپ تىتىق چاسكىنى توكىسىن؟ مۇڭدى، سورلى قارىنىدا سىم،
 تۇيىسغان بايرىم؟ مەكەرە قارا تۇندە داۋىسىڭىدى ەستىپ كەلدىم. كۆيىتىش
 قاسىرەتلىكى ەستىپ كەلدىم. سىنىڭ بۇنىڭداغان جىلاۋنىڭ ماغاندا قايغىلى،
 قاسىرەت سالىدى، جۇرەكلىكى ەلجىرەتتى... كۆيىمە تىتىق تىتىق چاستار
 كەلەتتى... جانم، جانم...

سىنىڭ قاسىرەتلىكى بىلەن جىلاما! خالىمى سىن ەمەس، سىندەي شەرقى،
 مۇڭدى كۆيىنىڭ خاسىن بۇلاغان قاراقتىڭ سورلى قىزى كۆپ. سىندەي قايغى،
 ئاھىنى اشلىماغان، سورى ارىلماغان قاراقتىڭ قىزى كۆپ. ولاردا جىلايدى،
 سىندە كۆيىرەك جىلايدى.

ەن بىلەن: قۇلساغان شاللىڭ قۇلىغىنىدا، كۆڭلىكىنىدە جۇرۇپ سارعاغان
 قازاق قىزىن. مەن بىلەن: ناداننىڭ داۋان ئاسىمى ۇشىن ەكى ۇش قاتىنىنىڭ
 ەمە بولۇپ قىسقاتا جىلاپ جۇرگەن قازاق قىزىن. مەن بىلەن: شىن ماڭايات
 ەن سۇيىكەن عاشىغىغا قىيىلايدى سارعايت «ۇۇ» دەگەندە كۆكۈرەكى
 قازىسى ايرىلاپ جۇرگەن قازاق قىزىن.

قارىنىدا سىم شەرقى قارىنىدا سىم. مۇسلىما! جان! جىلاما سىم، كۆيىنىڭ جاسىن!
 ەن قايغىلى قارا ئۇن: مەنە راۋانداغان ئاڭ بەلىكىسى، اشىلار باقىنىڭ. زۇلمات
 قارا تۇيىلى بۇرۇپ، چارقتاپ، ئاڭ اتار: جۇنىيەگە التۇن نۇرىن شاشىپ، جۇر كۆكى
 شاتتاپ، تىزىپ قارىسى الدىڭىدا كۆن شەھەر.. مەنە اقىرىنىدا سىڭى، بەتتىن
 سۇيىكەن مايدا چىل. مەنە باقتى بارشەسى. مەنە چارقتارغان بۇنىڭ تاڭى.. مەنە
 ەمەت تاڭى قارا الدىڭا! كۆنەپ ال باقتىڭىدى..

ساكىن

МАЙМЫЛДЫҢ ТІЛІ.

Қайуандар бірімен бірі сөйлесе алатынұн жұрттың көбі біледі, бірақ олардың тілін үйреніп алыб сөйлесуге адамға болады деб ешкім ойлай қойар ма екен.

Американың Гарнер деген бір пырофессоры маймылдармен сөйлесіб үйренген. Гарнер қалай қайуандармен сөйлесіб үйренді деңіз,

Маймылдармен сөйлесу үшін Гарнер «фоногырафпен» істес болған. Фоногыраф деген машина не дыбыс болса да, бұлжытпай жазыб алады. Мәселен, фоногырафтың алдына келіб бір кісі сөз сөйлесе иэ өлең айтса, сөз дауысы бұлжымай, әлгі машинаға түсіб қалады. Соңынан бірнеше жыл еткен соң да, фоногыраф сөйлеген кісінің сөзін, дауысын айнытбай салыб береді. Және қанша рет қайтарыб сал десең, сонша рет қайтарыб салады. Машина сөйлеб тұрғанда, манағы сөйлеген адамның дауысы мен сөзі естіліб тұрғандай болады. Сөйлету үшін машинаның тетігі бар. Гарнер маймылдардың қасына фоногыраф қойыб, бос ұуақытта үйінде отырыб, машинаға маймылдардан естіген сөздерін, дауысын біртіндеб қайтарыб айтқызатұн болған. Және бөлек-бөлек сөздерін байқауға тырысқан. Пырофессор бір күні мынадай тәжірибе жасаған: көбтен бірге тұрған ерлі-зайыбты екі маймылды екі бөлмеге бөліб қойған. Гарнер әуелі, фоногырафты ұрғашы маймылдың қасына, сонан соң еркегінің қасына барыб, айрылған жұбайының сөзін машинамен сөйлеткен. Еркек маймыл әуелі таңқалыб, артынан өзінше жауаб қайырған. Сондай тәжірибені бірнеше рет істеген соң, пырофессор маймыл тілінде үнемі сөйлесетін дыбысы бар екенін, дауысты дыбыс бен дауыссыз дыбысты қосыб айтуға болатұнын аңғарған. Басқаша айтқанда, бір маймылдың неше сөздерін үйреніб, қыйын да болса адамға айтуға келетүнін білген. Мұнан соң пырофессор бірқатар сөздерінің мәнісін үйреніб, айта алатұн болған. Ең әуелі түсінген сөзі – сүт болған. Сол сөзбен кез-келген сұусынды атайды екен. Сонан соң маймылдардың тамақ, қол, күн дегендерді не дейтүнін білген. Қайуандар күн деген сөзді көб сөйлейді, күннің райы қайуан тұрмысына өте керекті болса керек.

Жеті жыл оқыған соң Гарнер енді маймылмен ауызба-ауыз сөйлесуге

бел байлаған. Әуелі, маймылдар таңқалыб, артынан құуанған белгілер білгізе бастаған. Пырофессор бір сөз үйренген, ол сөз қауіб, өлім йағни бір қорқынышты нәрсе дегенге келеді екен. Әбден қолға үйренген бір маймылдың алдына келіб, ең бірінші рет Гарнер әлгі сөзді айтқанда, маймыл қорыққаннан қалтырай бастаған: маймылды әрең жұбатыб тыншайтқан, екінші рет айтқанда, әлгі маймыл шошыб кетіб, тордың бір алыс бұрышына барыб жасырыныб қалған. Әлгі сөзді үшінші рет естігенде маймылдың қорыққаны сонша – оқымыстыны қолынан тамақ алыб жеуді қойыб, үстін де сыйпатпайтұн болған. Бұл өзі бұрын қолда өскен маймыл. Тілін оқыб, Гарнер 8-9 басты дыбыстары бар екенін білген, бірақ дыбыстары түрліше екенін, барлық дыбысы 35-ке шейін баратұнын білген. Маймылдың әр тұқымының тілі әр басқа, бірақ бір торға қамап қойса, әр тұқымы әр тілде сөйлегенмен де, тез арада бірін-бірі түсініп кетеді.

А. М. Николскій.

БАТЫРДЫҢ ЖАУҒА ШЫҚҚАНДА ҮЙІМЕН ҚОШТАСҚАНЫ.

Қобыланды сынды батырын
Тайбурыл атқа мінеді,
Ақ сауытын кійеді,
Қараспан тауын бөктерлеб,
Батыр Қобылан жөнеді.
Тоқсандағы Тоқтарбай,
Алпыстағы Аналық,
Қарындасы, қыз Құртқа,
Төртеуі қалмай соңынан,
Кесіб кет деб қолыңнан,
Қобыландының ізінен
Бұлар да еріб келеді.
Түстік жерге келгенде,
Қарлығаш тұрыб сөйледі:
– Көңілің сүйсе қалмайсың,
Жұрт ойлаған талабқа.

Сыбанып білек бір алды,
Балдағы алтын болатқа.
Ақ сұңқар сеніб ұшады
Құйрығы менен қанатқа.
Жалғыз ағам, жан көкем,
Белін бұуды талапқа.
Сайға біткен қоқтымын,
Бөрік ішінде шоқтымын.
Осы кеткен сапардан,
Жан көкем есен келгенше,
Елі, жұртын көргенше,
Айтыб кеткен Құдайға,
Қоңыр шұнақ тоқтымын.
Басымда бар-ды алтын шок,
Жан көкем барда көңілім ток.
Көкежан, сені көрмесем,

بىل بىللاغان. اۋەلى مايىلدار تاڭ قالغىمىز، ارتمىغان قۇۋانغان بىلگىلەر بىلگىزە
 يىلتىغان. پىراقىسىمىز بىر سۆز ۋىرەنگەن، ۋىل سۆز قاۋىپ بولمى، يانغىنى
 بىر تۈرتىشىنى نارسە دەگەنگە كەلدى ەكەن. ابدان قولغا ۋىرەنگەن بىر
 مايىلنىڭ الدىغا كەلەي ەكەن بىرىنشى رەت كارىنەر الى سۆزدى ايتقاندا،
 مايىل تورىققانن قانئىراي باستاغان؟ مايىلدى ارەڭ خۇباتىپ تىنشارىتىقان ەكەنشى
 رەت ايتقاندا الى مايىل شۇشەپ كەتەي، تۈردەك بىر الى بۇرۇشقا
 يارىي، جاسىرىنىپ قالغان. الى سۆزدى شۇشەش رەت سىمىكەندە مايىلنىڭ
 قورىققانى سۇشەپ قەيەستىك قولنىن تاماق الىب جەۋدى قويىپ، ۋستىنىدە سىمىپاتە.
 چىتۇن بولغان. بۇل ۋزى بۇرىن قولدا ۋسكەن مايىل. تىلەن ۋقەي، كارىنەر
 ۹-۱۰ باستى دىيىستارى بار ەكەننى بىلگەن. بىراق دىيىستارى تۇرلىشە ەكەننى
 بارلىق دىيىسى 85-كە شەيىن ياراتۇننى بىلگەن. مايىلنىڭ ار تۇقىمىنىڭ ئىلى
 ار باسقا. بىراق بىر تورغا قاماپ قويسا، ار تۇقىمى ار تىلدە سۈيلىگەن
 مەندە نەز ارادا بىر-بىرى تۇسىنىپ كەتەدى.

ا. م. نىكولسكى.

باتىردىڭ جاۋغا شىققاندا ۋىي مەن قوشتاسقانى.

قوبلاندى سىندى باتىرنىڭ	سىمىيىپ بىلەك بىر الى
تاي بۇۋىل ايتا مەندى،	بالداي اتىن بولاتقا.
اق سۈتتىن كىيەدى،	اق سۈكقار سەنىپ ۋشادى
قاراسىپان تاۋىن بوكتۇرلەپ،	قۇيرىنى مەننى قاناتقا
باتىر قوبلان جۈنەدى.	جالغىز اعام جان كۈكەم،
تەتەندەلى توقتارباي،	بەلەن بۇۋدى تالايقا.
ايتىستاي اتالىق،	سايعا بىتكەن توقتى مەن،
قارىنداسى قىز تۇرتقا.	يۈرگەن شىندە شوقىمىن،
تۈرتۋى قالماي سۈگىنەن،	ۋسى كەتكەن ساپاردان
كەسىپ كەت دەپ قولىگەن،	جان كەكەم مەن كەلگەنشە،
تەتەندىڭ تۇرىنى	ەلى جۇرتىن كۈرگەنشە،
بۇلاردا ۋرىپ كەلەدى.	ايتىپ كەتكەن قودايغا
تۇستىڭ جۈرگە كەلگەندە،	قۈگەر شۇناق توقتى مەن.
قارلەش تۇرۇپ سۈيەدى :	باسىمدا باردى اتىن شوق،
كۈگەلنىڭ سۈيە قالمايىتىن	جان كۈكەم باردا كۈگەل تۇق.
جۇرت ۋىلاغان تالايقا.	كۈكە جان سەنى كۈرەسەم،

Басымнан кетер дүние бок.
Сізге деген Құдайдың
Маған тійсін ажал оқ.
Бірге туыб, бірге өскен,
Кіндігімді бір кескен,
Қарғаның жүні қаттасым,
Үйректің жүні еттесім,
Бірге туған тектесім,
Қысылған жерде түбтесім,
Желі толған түйең бар,
Оны кімге тапсырдың?
Тоғай толған жылқың бар,
Мұны кімге тапсырдың?
Тоқсандағы атаң Тоқтарбай,
Жан көке, кімге тапсырдың?
Алпыстағы анаң Аналық,
Ау көке, кімге тапсырдың?
Өзіңмен бірге туысқан,
Бірге туыб, бірге өскен,
Кіндігімді бір кескен,
Көкежан деб жылаған,
Мен сорын кімге тапсырдың?
Бұл дүниеде мұңдасың,
Төсекте жатса сырласың,
Ол дүниеде жолдасың,
Көкелеген қыз Құртқаны,
Құдай қосқан жолдасың,
Мұны кімге тапсырдың?
Қобыланды сонда тарықты:
Есіркеб көб бір қалықты,
Қарлығаш дауысы шыққан
соң,
Қобыландыдай бөріңіз,
Ақ найзаға сүйеніб,
Өксіб, жылаб қамықты.

Көзден аққан қара жас,
Қаны, жасы аралас,
Қарлығашқа көрсетбей,
Қобыланды сұртті жеңіне.
Қобыланды сонда сөйлейді:
– Тауда болар тарғыл тас,
Тарыкса шығар көзден жас,
Тар қолтықтан оқ тійсе,
Сүйеб шығар қарындас.
Қарындасың болмаса,
Жауда қалар қайран бас.
Арқанды жабқан қолаң шаш,
Қарағым, сөзге құлақ ас.
Мен кешігіб, келмесем,
Сіздерде бол тілектес,
Қараспан тауын жайлаған
Қалың қыпшақ қарындас.
Қаралы жан, мен айналсам,
Ағызба қалқам, көзден жас!
Жас шығарма көзіңнен,
Сай сүйегім сырқырар
Жан көке деген сөзіңнен.
Атадан тақ баламын,
Жауға аттаныб барамын,
Жасым үлкен ағамын,
Әлдеқандай боламын,
Армансыз болыб кетейін,
Әйел де болсаң бір тұудың
Нашар деб сені нетейін.
Қаралы жан, бұршы
мойныңды
Бетіңнен сүйіб кетейін.
Қарындасым, қаралы жан,
Желі толған түйенді,

كۈزدەن اققان قارا جاس،
قانى جاسى ارالاس،
قارلماشقا كۈرسەتەي،
قوبلاندى سۈرۈتتى جەڭمە.

قوبلاندى سوندا سۈيەلەيدى:
تاۋدا بولار ئارغىل تاس،
ئارقىشا شىعار كۈزدەن جاس،
ئار قولىنىقتان ۋى تىيسە،
سۈيەپ شىعا قارىنداس؛
قارىنداسىڭ بولماسا،
جاۋدا قالار قايران ياس،
ارماڭدى جاپقان قۇلاق ساش،
قاراعىم سۈزگە قۇلاق اس،
مەن كەشكىگى كەلمەسەم،
سۈزدەردە بول تەلەكتەس،
قاراسپان ئاۋىن جاپىلاغان
قالىڭ قىپشاق قارىنداس.
قارلى جان، مەن ايىالسام،
اعىزىا قالقام كۈزدەن جاس!
جاس شىعارما كۈزىڭىن،
ساي سۈيەگىم سىرقتار
جان كۈكە دەگەن سۈزىڭىن؛
اتادان تاقى بالامىن،
جاۋغا انتاتىپ بارامىن،
جاسىم ۇلكىن اعامىن،
الدە قانداي بولامىن،
ارمانىمىز بولپ كەتەيىن،
ايەلدە بولساڭ مېر تۇۋىڭ
ناشار دەپ سەنى نەتەيىن،
قارلى جان، بۇرشى مۈيىڭنى
بەتەڭنىن سۈيەپ كەتەيىن.
قارىنداسىم، قارلى جان،
جەلى نولغان تۇيەگى،

باسىپان كەتەر دۇنيە بوق،
سۈزگە دەگەن قۇدايدىڭ
مالغان ئىيىسىن اجال ۋى.
يەرگە تۇۋىپ، يەرگە ۋىكىن،
كەتەڭكىمىدى يەرگە ۋىكىن،
قارغانىڭ مۇنى قانتا اسم،
ۋىرەكتىڭ مۇنى ۋىتەسىم،
يەرگە تۇۋغان تەكتەشىم،
قىسقالغان جەردە تۇيەسىم،
جەلى نولغان تۇيەگە يار
ۋى كىمگە ئاپسىردىڭ؟
توعاي نولغان خىلقىڭ يار،
مۇنى كىمگە ئاپسىردىڭ
توقساندايى انال توقتارباي،
جان كۈكە كىمگە ئاپسىردىڭ؟
الپىستايى انال انالىق،
اۋ كۈكە كىمگە ئاپسىردىڭ؟
مۇزىڭ مەن يەرگە تۇۋىسقان،
يەرگە تۇۋىپ يەرگە ۋىكىن،
كەتەڭكىمىدى يەرگە ۋىكىن،
كۈكە جان دەپ جىلاغان،
مەن سوردى، كىمگە ئاپسىردىڭ؟
بۇل دۇنيەدە مۇڭداسىڭ،
تۈسەكتە خاتىسا سىرلاسىڭ،
ول دۇنيەدە جولداسىڭ،
كۈكەلەن قىزى تۇرتقانى،
قۇداي توسقان جولداسىڭ،
مۇنى كىمگە ئاپسىردىڭ؟

قوبلاندى سوندا قارىقتى:
«سەرگەپ كۈپ مېر قالىقتى،
قارلماش داۋىسى شىققان سوك،
قوبلاندىداي بۈرۈگىز،
اق سايىغا سۈيەنپ،
ۋەكەت جىلان تامىقتى.»

Сары сұуға тапсырдым.
Тоғай толған жылқыңды.
Жасанған жауға тапсырдым.
Қора толған қойыңды,
Аш бөріге тапсырдым.
Азу тісі балғадай
Жас бөріге тапсырдым.
Тоқсандағы атаң Тоқтарбай,
Күдіретіңе тапсырдым.
Алпыстағы анаң Аналық,
Бибатбаға тапсырдым.
Қарындасым, Қарлығаш,
Қарашашқа тапсырдым.
Жар қосағым, қыз Құртқа,
Палуан қызға тапсырдым.
Сендер – төртеу, мен –
жалғыз,
Орман ағаш ортаңда,
Мен сорды кімге тапсыр-
дың?
Қарлығаш сонда сөйлейді:
– Көб қайратың тійеді
Жаныңда қоңсы – сыбайға.
Көз салмадың, жан көке,
Бірге тұуған жұбайға.
Адалдан жыйған малыңды,
Залымдарға тапсырыб,
Осының, көке, ұнай ма?
Көкем есен келгенше,
Қалқамбысың дегенше,
Елі, жұртын көргенше,
Шыбыныңды тапсырдым,
Бір жасаған Құдайға.
Құртқа сонда сөйлейді:
– Жүрдіңіз бе, серт кесіб,

Ірусіз менің күмісім,
Ойыным менен күлісім.
Сұлтаным сізге бас қосыб
Кеңейіб еді өрісім.
Арыстаным, аман бол!
Осы кеткен сапардан,
Қыйын болар келісің!
Токтамасқа меңзеймін,
Жалғызымның шамасын.
Кетер болсаң, сұлтаным,
Енекемнің еміб кет,
Төсіндегі екі мамасын!
Тіл білмеген дұшпанға,
Сұлтаным, жалғыз барасың!
Қош сұлтаным, аман бол,
Әлдекандай боласың!
Тоқсандағы атаң Тоқтарбай,
Бұтында жоқ ыстаны,
Тізесіне тон жетбей,
Ақ табан боб кәпірге,
Қой баққанда келерсің!
Алпыстағы анаң Аналық,
Арқан есіб, жүн түтіб,
Қайғыменен қан жұтыб,
Құрт қайнатыб жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің!
Қарындасың Қарлығаш,
Бөтен жаудың елінде,
Қызыл бастың шенінде,
Шәй қайнатыб жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің!
Көб кәпірдің мықтысы,
Күзгі жердің шықтысы,
Сенен қалған мен сорды
Бір дұшпанның мықтысы,

سارى سۇغا تاپسۇردىم.
توغاي تولغان چىقىڭىدى
چاسانغان جاۋغا تاپسۇردىم.
قورا تولغان قويىڭىدى
اش بورىگە تاپسۇردىم،
ازىۋ ئىسى بالەداي
چاس بورىگە تاپسۇردىم.
توق-ئىداغى ئانلا توقتۇرماي،
قۇدېرەتىگە تاپسۇردىم،
الپىستاغى ئانلا ئاللىق
يېيى باتىلغا تاپسۇردىم.
قارىنداسىم، قارلىغاش،
قارا شاشقا تاپسۇردىم.
چار قوساغىم قىز قۇرتقا،
پالۋان قىزغا تاپسۇردىم.
سەندەرىستور ئەۋ، مەن-جالغىز،
ورمان اعاشى ورتاڭدا،
مەن سوردى كىمىگە تاپسۇردىڭ؟

قارلىغاش سوندا سويلەيدى:
كۆپ قايراتىڭ تىيەدى
جانىڭدا قوڭسى سىبايغا.
كۆز سالمايدىڭ جان كۆكە
بىرگە تۇرغان جۇبايغا،
ادالدىن جىيەن مالىڭدى،
زالىدارغا تاپسۇرىپ،
وسىنىڭ كۆكە، ۋىياي؟
كۆكەم مەن كەلگەنشە،
قالقام بېسىڭ دەگەنشە،
ەلى جۇرتىن كۆرگەنشە،
شىمىنىڭدى تاپسۇردىم
يېر چاشقان قۇدايغا.

قۇرتقا سوندا سويلەيدى:
جۇردىڭىز بىر سىرت كەسىپ

بىرۋىسىزىمنىڭ كۆمىم،
ويىنىم مەن كۈلىنىم؟
سۇلتانىم، سىزگە باش قۇسىپ
كەلگەن ەدى مۇرىم،
ارستانىم، امان بول!
وسى كەتكەن ساپاردان،
قىيىن بولار كەلىسىڭ!
توقناماسقا مەڭزەيمىن،
جالغىزىمنىڭ شاماسىن،
كەنەر بولساڭ، سۇلتانىم،
ەنەكەمنىڭ ەمىپ كەت
توسىنىدەڭكى ەكى ماقاسىن!
ئەل بىلمەگەن دۇسيانغا،
سۇلتانىم، جالغىز باراسىڭ!
قوش سۇلتانىم، امان بول،
الە قانداي بولاسىڭ!
توقسانداغى ئانلا توقتۇرماي،
يۇتىندا چوق سىتانى،
نەزەستە نون جەتتەي،
اق تاپان بوب كاپىرگە
قوي باققاندا كەلەرسىن!
الپىستاغى ئانلا ئاللىق،
ارقان ەسىپ، جۇن ئۇنىپ،
قايى مەنەن قان جۇنىپ،
قۇرت قايتىپ جۇرگەندە،
سۇلتانىم، سوندا كەلەرسىن!
قارىنداسىڭ قارلىغاش،
بۇنىن جاۋدىڭ ەلىدە
قىزىل باسىڭ شىقىنىدە
شاي (۱) قايتىپ جۇرگەندە
سۇلتانىم سوندا كەلەرسىن!
كۆپ كاپىردىڭ مىقتىسى،
كۆزى جەردىڭ شىقتىسى،
سەنەن قالغىن مەن سوردى
يېر دۇسيانىڭ مىقتىسى،

Аламын деб тұрғанда,
Қараңғы үйге салғанда,
Көңілге қайғы толғанда,
Сұлтаным, сонда келерсің!
Бұл дүниеде көрмесең,
Құртқамбысың демесең,
Қазаң жетіб бұл жолдан,
Арыстаным, жөнелсең,
Жұбайым барды дегейсің!
Аналық сонда толғайды:
– Бір жылқыдан кем шаббас,
Келінжан баққан бұурыл ат.
Денеге мылтық тйгізбес,

Үстіңе кйген алаңқат,
Қынаптары сары алтын,
Ұстаған жері саб алтын,
Балдағы алтын шар болат,
Шырағымның шыбын жан –
Бәріңе бірдей аманат!
Қалғыб кетсе қағыб жүр,
Адасыб кетсе бағыб жүр.
Көл ійесі Қамбар ай,

Шөл ійесі Қамбар ай,
Қамбар өзің колдасаң,
Қолдамайтын кім бар, ай?!

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР МЕН ТАЙБҰУРЫЛ.

Әуелі, Алла анайым,
Ақ жаратқан Құдайым.
Ұшбақта үрлер сымбатты,
Үйдегі Құртқа жұбайым,
Жұбайым олқы болды деб,
Жемеймін Бурыл, ұуайым.
Шешең тұлпар деуші еді,
Шешеңнің сөзін сынайын.
Жан серігім, Бұурыл ат!
Жайың қалай, Бұурылжан,
Қалқам бүгін бұлаймын!
Жан серігім, жалғыз ат!
Төрт аяғың сом болат,
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат.
Үкілі құйрық, майда жал,
Кесер басың сары алтын,
Үстіңе біткен түгінің

Жары – күміс, жары – алтын,
Ырғала басыб жүр, жарқын!
Құртқам баққан Тайбурыл,
Терлемессің күн салқын!...
Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім,
Сен астымда сау тұрсаң,
Қыдыра жалды, қыл құйрық
Сенен озбас деб едім.
Айағы екеу, бір басты,
Менен озбас деб едім.
Айағы екеу, бір басты,
Менен озбас деб едім;
Бүгінгі күн Тайбурыл,
Қолқа салдым өзіңе,
Құлағың сал сөзіме!
Қырық күншілік қазанды;
Көрсет бүгін көзіме!
Біздің ауыл алыста,
Азыулыда көб жаудың

دەنەكە مەلتىق تىپكەزىس،
 ۋىستىگە كىيىگەن خالاڭقان،
 قىناپتارى سارى التىن،
 ۋىستىخان جەرى سابى التىن،
 بالدەقى التىن شار بولات،
 شىراغىنىڭ شىبىن جان،
 بارىگە بېردەي امان ات،
 قالغى كەتسە قاھىپ چۇر،
 اداسىپ كەتسە باغىپ چۇر،
 كۈل بېسى، قەلبىر اي،
 شۈل بېسى، قەلبىر اي،
 قەلبىر مۇزىڭ قولىدا،
 قولىدا مەيتۇن كىم باراي؟!

الامىن دەپ تۇرغاندا،
 قازاڭنى ۋىيىگە سالغاندا،
 كۈڭلىگە قاھىيى تۇلغاندا،
 سۇلتانىم، سۇندا كەلدىمىن!
 بۇل دۇنيىدە كۆرۈمەن،
 قۇرتقام بىلىڭ دەمەسەڭ،
 قازاڭ جەتتە بۇل جولىدان،
 ارىستانىم، جۈنەسەڭ،
 جۇبايىم باردى دە كەيسەڭ!

انالىق سۇندا تۇلغاندى،
 — ئىم چەلەندىن كىم شاپاس،
 كەلىنجان باتقان بۇۋۇرل ات،

قوبىلاندى ئاتىم مەن تاي بۇۋۇرل،

جارى-كۈمىس، جارى-التىن،
 بىرغالا باسىپ چۇر جارقىن!
 قۇرتقام ياتقان تاي بۇۋۇرل
 تەرلەمەستىڭ كۈن سالىقمىن!
 چەلەندى تۇلپار سەن ەدىڭ،
 جىگىتتە سۇڭقار مەن ەدىم،
 سەن استىمدا ساۋ تۇرساڭ،
 قەلبىرا جالدى، قەل قۇيرىق
 سەنەن وزباس دەپ ەدىم،
 اياغى ەكەۋ، ئىم باسقى،
 مەنەن وزباس دەپ ەدىم،
 بۇگۈنكى كۈن، تاي بۇۋۇرل،
 قولغا سالدىم وزىڭە،
 تۇلەمىڭ سال سوزىمغا،
 قىرىق كۈننىڭ قازاننى،
 كۆرسەت بۇگۈن كۆزۈمغا،
 مەيلىڭ اۋىل ەتتە،
 لىزىلىدا كۆپ چۈشەتتە

اۋەلى، الا ئانىم!
 اق جاراتقان قۇدايىم،
 ۋىشاپقان ۋولەر سىمباتتى،
 ۋىنەگى قۇرتقا جۇبايىم،
 جۇبايىم ۋولقى بولدى دەپ
 جەمەيىمىن بۇۋۇرل ۋۇبايىم،
 شەشەڭ تۇپار تەۋشى ەدى،
 شەشەڭنىڭ سوزىن سىنايىن،
 جان سەۋىكىم، بۇۋۇرل ات!
 جايىڭ ئاي، بۇۋۇرل جان،
 قالقام بۇتۇن ئىلايىم!
 جان سەۋىكىم، جالەزى ات!
 مەن اباغىڭ سوم بولات،
 قولىڭىڭدا قوس قانات،
 ۋىستىگە مەن امانات،
 ۋىكىلى قۇيرىق، مايدا جال،
 كەسەر باسلىڭ سارى التىن،
 ۋىستىگە بىشكەن تۈڭكىڭنىڭ

Жылқылыры қамыста...
Қасына тұлпар ат болсаң,
Барыңды бүгүн қарышта;
Қатын қобылан қалды деб
Кешегі кеткен көб қолға
Қойамысын намысқа;
Қырық күншілік қазанға
Бір мезгілде жетіуге,
Сендесей малға алысба?
Озушы едің қыпшақтың
Тай бәйгі мен жарыста;
Жаным-тәнім бұурылжан,
Барыңды бүгүн қарышта –
Қобыланды соны айтты да,
Тобылғы сабты қамшыны
Толғаб бір ұрды санына,
Жан серігі бұулылдың,
Қатты батты жанынна;
Жанынна батбай не қылсын;
Сауысқан қарға тойынды
Тай бұурылдың санынан
Қамшыдан аққан қанына.
Санына қамшы батқан соң,
Қаны сұудай шыққан соң,
Жоғарғы ерні жыбырлаб,
Төменгі ерні қыбырлаб
Тайбурыл ат сөйледі: –
Жан жолдасым, Қобыланды
ер!
Айтқан сөзің шекер – бал.
Аямай тарттың қамшыны,
Батыр тұуған Қобылан нар,
Өлмесем де кеудемнен
Шыға жазды шыбын жан.
Жапанда жалғыз достыңа,
Өлдеқандай кегің бар?

Қызылбастың жұртына
Мұнша болдың ынтызар!
Жалғыздық кегін менен ал,
Жамбасыма қамшы сал!
Қалалы жерде қарғырмын,
Қазыб салған кең орға.
Ақ сұңқар құс түседі
Тамақ үшін ақ торға.
Төрт айағым тең жорға,
Үстімде сен есенде,
Астыңда өзім есенде,
Қажу бар ма, мен сорға.
Ат қылыб Тәңірі жаратты
Сен сықылды лайға.
Жігіт адам қысылса,
Бір Тәңірге жылай ма?!
Қырық күншілік Қазанға
Жалғыз күнде жет дейсіз,
Ұшқан құсқа да оңай ма?
Қыйын да болса, Қобыланды,
Қыйналамын, қайтейін.
уәдеңіз солай ма?!
Намаздыгер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш бағысын.
Түсірмесек жүзіңе,
Көрсетбесем көзіңе,
Жан серігің Бұурылды
Сол жерде сал, Құдайға!

Сонан соң Қобыланды
құуаныб:
Шырағым, Бұурыл шүү!
деді,
Шүү дегенде гүюледі.

الدە قانداي كەڭلىك بار؟
 قىزىل بىلىشكە چۈرتىنە
 مەزىنە بولدىڭ يىتتىڭلار!
 چالغىزىدىق كەڭىن مەنەن ال،
 چاتىپاسىما قامشى سىل،
 قالاي جەردە قارغىرىمىن
 قازىپ - سالغان كەڭ ورعا؟
 اق سۇڭقار قۇس تۇسىدى
 تاماق ئۇششاق تورغا.
 "توروت اياعىم تەڭ جورغا،
 ئۇششەك سەن مەندە،
 استىڭدا ئۆزۈم مەندە،
 قاچىۋ بارما مەن سورغا.
 ات قىلىپ تاڭرى جاراتتى
 مەن سىقىلدى لاياغا؛
 چىڭىت ادام قىسىلسا،
 "سۇ تاڭرىگە جىلايما.
 قىزىق كۈنشىلىك قازانغا.
 چالغىز كۈندە جىتتىڭىز،
 ۇشقان قۇسقا دا وڭايما؟
 قىيىندا بولسا، قوبلاندى
 قىنالا مەن كاپتەيىن،
 ۋادەڭىز سولايما؟!
 ئامازىڭىز ونگەنشە،
 ئاماز شامغا جەتكەنشە،
 قازان اغاش باغىمىن
 قۇسۇر مەسلىك جۈزىڭە
 كۆرسەتەيىم كۆزىڭە
 جان سەرىڭنىڭ بۇرۇلدى
 سول جەردە سال قۇدايغا!
 —
 سونان سول قوبلان قۇۋانىپ؛
 قىزغىن بۇرۇل شۇۋا! دەدى.
 شۇۋا دەگەندە كۆۋلەدى.

چىلىقلار قاندا . . .
 قاندا ئۇلار ات بولساڭ،
 بارىڭى بۈگۈن قارىشقا؛
 قاتتىق قوبلان قالدى دەپ
 كەڭەشكى كەڭەش كۆپ تولغا
 قوبلىمىن نامىسقا؛
 قىزىق كۈنشىلىك قازانغا
 "بىر مەزگىلدە جەتتۈڭە،
 سەندەي مالغا المىسا؟
 ورۇشى ەدىڭ قىپشاقنىڭ
 ئاي بايىكى مەن چارىستا؟
 جانىم - ئانىم، بۇرۇلجان،
 بارىڭى بۈگۈن قارىشقا!
 قوبلاندى سونى ايتتى،
 ئويلىغى سابىتى قامشىنى
 تولغاپ "بىر ۇردى سالتىغا،
 جان سەرىڭنى بۇرۇلدىڭ،
 قاتتىق يانتى جانغا؛
 جانغا باتىپاي نەقىلىسەن؛
 ساۋىسقان قازانغا ئويىنىدى
 ئاي بۇرۇلدىڭ سالتىغا
 قامشىدان اققان قانىغا.
 سالتىغا قامشى باتقان سولغا،
 قان سۇۋداي شىققان سولغا،
 چوغازى مەنى جىبرىلاپ
 تويىڭى مەنى قىبرىلاپ
 ئاي بۇرۇل ات سويىلدى؛
 جان چولپاسىم، قوبلاندى مە!
 ايتقان سۆزىڭ شەكەر بال؛
 ايرىماي تارتىشقا قامشىنى
 ئانىم تۇۋغان قوبلان ناز؛
 ولەمسەن كەۋدەمەن
 شىغا چاردى شىمىن جان؛
 چاپاندا چالغىز دوستىڭغا

Табаны тасқа тіймеді,
Тау мен тасты көрмеді,
Тер шыққан сайын өрледі.
Асқарды көзі көрмеді,
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеб тійген тұйағы,
Саз балшықтай ійледі.
Жақын қылды алысты,
Берсін кімге намысты.
Күн төбеден аумай-ақ,
Түзеді Бұурыл шабысты.
Қос құлағы тігілді,
Қайранға біткен қамыстай.
Түс ауған соң бүктелді
Илеуі жеткен қайыстай,
Байлаулы малдай шешілді
Төрт айағын көсілді,
Айыр есімдей есілді.
Кешегі кеткен көб қолға
Жетемін деб Қобыланды,
Жоқ еді тібті есінде.
Ағыны қатты Бұурылмен
Жетті келіб бесінде.
Қобыланды батыр дем алыб,
Алдыңғы жаққа қарады.
Көз ұшында бір адам,
Шауыб өтіб барады.
Шаууыб жетіб қараса
Қол соңында барады,
Қара Боқан жауырыншы.
Боқанға келді «Арма!» деб,
Алдында кісің бар ма, деб.
Онда Боқан сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:

– Жылқы ішінде ала-ды,
Қылшық жүнді кара-ды.
Аты қалар деп пе едің?
Өзіңнен үлкен ағаны.
Осынау дөңнің астында,
Қосдәулет кетіб барады.
Тайбурыл атты құтыртыб,
Оған да келді сыпыртыб:
«Үлкен едің арма!» деб,
«Алдында кісің бар ма» деб.
О да айтады: «Аланы,
Жоқ деб ек, Қобылан
баланы!
Осынау белдің астында
Аққозы кетіб барады».
Тайбурылды құтыртыб,
Оған да келді сыпыртыб:
«Үлкен едің арма!» деб,
«Алдында кісің бар ма»,
деб.
Аққозы сонда сөйлейді:
«Алыстан айқын көрінген,
Жылқы ішінде ала-ды,
Қылшық жүнді кара-ды,
Адасты деб ойлаб ең,
Қобыланды сынды баланы.
Оңдаса Тәңірі сапарды,
Пенденің болмас шарасы.
Қызыл тілді сөйлеткен,
Қаусырма жақтың арасы.
Жеткен-ді деб ойлаймын,
Өз көңіліме шамасы,
Кешегі күн шабқалы,
Көре алмадық шырағым»,
Құрдасының қарасын.
Енді алдыңа қараман,

تالانى تاسقا تىيىدى.
 ئۇ مەن تاستى كۆرمەدى،
 تەشەققال سايمىن ورلەدى.
 اسقاردى كۆزى كۆرمەدى،
 كەلەنەن چاتقان كوك تاسقا
 تىكىتەن تىيگەن تۇباغى،
 ساي مالىقەت يىلەدى.
 خاقىن قىلدى ئالسى،
 يەرسىن كىمكە نامەستى؟
 كۈن تۈبەدەن اۋماياق،
 تۈزەدى بۇزۇل شاپەستى،
 قوس تۇلاغى ئىگىلىدى،
 قىرانغا يىتكەن قامىستاي؟
 تۇس اۋعان سولۇ بۇكتەلدى
 يىلۋى جەتكەن قايسىستاي؟
 يىلاۋلى مالداي شەكىلدى؟
 قوروت اياعىن كۈسىلدى.
 بىرەسەندەي ەسىلدى.
 كەشەگى كەتكەن كۆپ قولغا
 چىققىن دەپ تۇپلاندى،
 چوق ەدى تىيى ەسىندە،
 چىقى قاتنى بۇزۇل مەن
 چىققى كەلىپ بەسىندە.
 تۇپلاندى تاتىر دەمەلىپ
 ئالدىكى چاققا قارادى؟
 كورۇشىندا ەيمىر ادام،
 شاپىپ ۇتتېپ يارادى،
 شاپىپ چىققى تاراسا
 قىل سۈگىنىدا يارادى،
 قارا مەتان خاۋرەشى.
 مۇلا ەكەلدى: «وما؟» دەپ،
 ئالدىكى كىسكە يولما؟ دەپ.
 مۇلا يۈتلى سۈلەدى،
 سۈلەكتە ەدەدى:

چىلقى شىندە الادى،
 قىلشاڭ ەجۈندى قارادى،
 اتى قالار دەپبە ەدىڭ؟
 وزىڭگەن ۇلكەن اعالى.
 وسىناۋ ەدۈڭنىڭ استىندا
 قوس داۋلەت كەتتېپ بارادى.
 تاي بۇزۇل اتنى قۇتۇرتىپ،
 وعاندا كەلدى سىپىرتىپ:
 «ۇلكەن ەدىڭ ارما؟» دەپ.
 «الدىڭدا كىسكە بارما» دەپ.
 ەدا ايتادى: «الانى،
 چوق دەپ ەك قوبلان بالانى؟
 وسىناۋ بەلەڭ استىندا
 اققوزى كەتتېپ بارادى».
 تاي بۇزۇلدى قۇتۇرتىپ،
 وعاندا كەلدى سىپىرتىپ:
 «ۇلكەن ەدىڭ ارما؟» دەپ.
 «الدىڭدا كىسكە بارما» دەپ.
 اققوزى سوندا سۈيلىدى:
 «السىن ايقىن كۆرىنگەن،
 چىلقى شىندە الادى،
 قىلىق ەجۈندى قارادى،
 اداسنى دەپ ويلاپ ەك،
 قوبلاندى سىندى بالانى؟
 ەڭداسا تاڭىرى بارادى،
 پەندەنىڭ بولماس شاراسى؟
 قىزىل ەتلىدى سۈيلىتكەن،
 ئاۋسىرما چاقنىڭ اراسى،
 جەتكەندى دەپ ويلايمىن،
 ەز كۈگىلىمە شاماسى؟
 كەشەگى كۈن شاپقالى،
 كۈرە الھادى شىراغىم،
 قۇرداسىڭنىڭ قاراسى؟
 ەدىدى الدىڭدا قارامان،

– Жетсең оған барасың.
Бұлаңдаған Бұурылға
Тағы соқты қамшыны ай,
Тайбурылдан тер ақты,
Көктен жауған тамшыдай.
Найзасы түсбей қолынан,
Жұлдызы тұуды оңынан,
Боқанға жеткен бесінде,
Қараманның шұбалтыб,
Және жетті соңынан.
Артынан жетіб сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
– Болғаның ба, досым-ай!
Мақтаған атың осыма-ай!
Он екі күнде жетерсің,
Менің жауға тіккен қосым-ай,
Тауға біткен татыр-ай!
– Жарасар тіккен шатыр-ай!
Анау күні қатын деб,
Қарамай кеткен батыр-ай!
Қатын да болса білдің бе,
Құртқамның асыл затын-ай!
Қатынның баққан аты озды,
Қалсаң өлім жақын-ай!
Жүрмейсің бе, Қараман,
Үш күн кейін соң қалыб.
Бесінде озыб барамын.
Електі етсең Есенбай,
Қыс қыстауға Борсық жай,
Қобыланды шауыб жөнелді,
Көб Қыйатқа карамай.
Қалың Қыйат көб қосын,
Бәрі қалды артында
Бір еруге жарамай.

Шынымен Қобылан шұу!
деді,
Құбылыб Бұурыл гүледі,
Аманбайдың ақ тікен,
Аса қарғыб жөнелді.
Қарсы келген қабақтан,
Қарғыб асыб жөнелді.
Сеңгір-сеңгір таулардан,
Секіріб асыб жөнелді.
Ол төбе мен бұл төбе,
Бауыры шұбар көл төбе.
Онан да өтіб жол шекті.
Бөктергілі бүкіл сай,
Сұу түсбеген терең сай,
Сыпсың біткен қарағай,
Онан да өтіб жөнелді.
Қамыстының қазды көл,
Қоғалының қуулы көл,
Жекендінің жалғыз көл,
Шабактының шанды көл,
Шағалалы шалқар көл,
Қызғыштының қызды көл.
Қара құтай қос көлден,
Айналасы бес көлден,
Күдердің қара дөңінен,
Бесінде өтті дөңінен.
Барлы-барлы, Барлытау,
Басы бійік қарлы тау,
Бій жайлаған Алатау,
Қан жайлаған Қаратау,
Түйе мойнақ ійртау
Қыз емшекті сүйір тау,
Онан да өтіб жөнелді
Атасу мен Манасшы,
Мал оттауға оты ашшы,

— جەتسەڭ سوغان ياراسمى .

بۇلاڭداغان بۇۋرىلغا

تاعى سوقتى قامشىناي،

تاي بۇۋرىلدىن تەر اقتى،

كۆكەن جاۋعان تامشىداي؛

سوراسى نۇسبەي قولنان؛

جۈلدۈزى تۇۋدى وڭىنان؛

بوقانغا جىڭگىن بەسىندە،

قاراماننىڭ شۇبالتىب

جانا جەتتى سۈڭىنان.

ارتىنان جەتتى سۈيەلدى؛

سۈيەلگەنلە نەدەدى :

— يولاننىڭ يا، قوسم—اي!

ماقتانغان اتمىڭ وسىيائي؟

ون ەكى كۈندە جەتەرسىن،

مەنىڭ جاۋعا تىككەن قوسم—اي؛

تاۋعا بىتكەن ئاتىم—اي!

چاراسار تىككەن شاتىم—اي!

اناۋ كۈنى: قاتىن دەپ،

قاراماي كىككەن، باتىم—اي!

قاتىن دا بولسا بىلدىڭبە،

قۇرتقاننىڭ اسمى زاتىن—اي!

قاتىننىڭ باققان اتى وزدى،

قالساڭ ءولەم جاتىن—اي!

جۈرمەيسىنىيە قارامان،

ئۇش كۈن كەيىن سوڭ قالىپ،

بەسىندە وزىپ بارامان..

ەلەكتى وتسەڭ ەسەنبەي،

قىس—قىستاۋعا بورسقى حاي،

قوبالاندى شاۋىپ جۈنەلدى،

كۈپ قىيانغا قاراماي،

قالىڭ قىيات كىم قوسىن،

بارى قالدى ارتىندا

مەيىر ەزىۋكە جاراماي.

شىنى مەن قوبلان شۇۋا دەدى.

قۇبىلىپ بۇۋرىل كۆۋلەدى،

امان بايلىڭ اق تىكەن،

اسا قارغىپ جۈنەلدى؛

قارسى كەلگەن قاپاقتان،

قارغىپ اسىپ جۈنەلدى؛

سەڭگىر—سەڭگىر ئالاردان،

سەڭگىر ئاسىپ جۈنەلدى؛

ول تۈبە مەن بۇل تۈبە،

بارىرى شۇبار كۈل تۈبە،

وناندا ءوتىپ چول شەكتى.

بۈكتەر كىلىچ بۈگىل ساي،

سۇۋ نۇسبەگەن تەرەڭ ساي،

سىپىنىڭ بىتكەن قاراغاي،

وناندا ءوتىپ جۈنەلدى؛

قامىستىنىڭ قازدى كۈل،

قوغالىنىڭ قۇلى كۈل.

جەڭەندىنىڭ چالغىز كۈل،

شاياقتىنىڭ شاڭگىدى كۈل.

شاعالالى شالقار كۈل،

قۇمىشتىنىڭ قىزدى كۈل.

قارا قۇناي قوس كۈلچەن،

اينالاسى بەس كۈلچەن،

كۈدەردىڭ قارا دۈكەن،

بەسىندە ءوتتى دەككەن.

يارلى—يارلى—يارلى شاد،

ياسى تىپىڭ قارلى تاۋ،

تېپى خايلاغان اۋ تاز،

قان خايلاغان قارا تاۋ،

تۈيە مويىنى يىپىر تاز،

قىزىق مىڭكى مىڭكى تاز،

وناندا ءوتىپ جۈنەلدى.

اتا سۇۋ مەن مائاشى،

مال وتتاۋعا تىي اشىنى،

Ішейін десең, сұуы ашшы,
Бұл жерден де өтіб жөнелді.
Кампай, Күмпей қасынан,
Жем, Темірдің басынан,
Қалбағайлы Бұлдидан,
Қасқалдақты Ылдидан,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Байалышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан,
Жалғыз өтіб жөнелді.
Астындағы Бурылдың,
Жоғарғы ерні көк тіреб,
Төменгі ерні жер тіреб,
Жауған күндей күркіреб,
Жаңбырдай тері сіркіреб.
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей.
Сырты сұлу Бұурылдың
Құмдаудан қазған көсіктей,
Қос құлағын қамшылаб,
Бұттан тері тамшылаб,
Тау сұуындай сылпылдаб,
Ақ сауыты жылтылдаб,
Тобық еті бұлтылдаб,
Құбылыб ойнаб, жер басты.
Алдыңғыдан артқысын,
Сынық сүйем, кем басты.
Жалғасыб ұшқан қоңыр қаз
Тозаңынан адасты.
Асқар төбе бел еді,
Бірде шауыб желеді.
Көлденең жатқан көк тасқа,
Тіктеп тійген тұйғы

Ұршығынан енеді.
Құбылыб ойнаб жер басыб,
Дөңгеленіб келеді.
Садақтың бауы сартылдаб
Жанында қылыш жалтылдаб.
Масатыдан шалбардың,
Сала құлаш балағы,
Жел соққандай жалпылдаб,
Белеңнен асты былқылдаб,
Тозаңы шықты бұрқылдаб,
Табанына тас тійсе,
Түнде шаққан шақбақтай,
От шығады жылтылдаб.
Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қысылыб,
Бес жүз құлаш жазылды.
Омырау тері көпірді,
Бурылжан көкке секірді.
Шаба-шаба шатылды,
Тұйағымен ұшқан тас,
Қызылбас мылтық оғындай,
Аспан көкке атылды.
Тұйағымен тоздырды
Бұтасыз майдан тақырды.
Тақыйадай көрмеді
Үстіндегі мінген батырды.
Бұлаңдаб шабқан
Бұурылдың
Маңдайында масат бар.
Марал ішсе таусылмас,
Құйрығында құдық бар.
Құлан ішсе таусылмас.
Қабырғасы қалқан тау
Қандар мінсе қайысбас,
Омыртқасы орман тау

شەيخىم دەسلەڭ سۆيى اششى،
 بۇل جەردەن دە ئۆتۈپ چۈشەلدى.
 قامچاي كۆمبەي قاسىيان،
 جەم تەمىردىڭ باسغان،
 قالباغايلىر، بۇلدىيدان،
 قاسقالداقنى بىلدىيدان،
 ئويىلغىلى نۇرادان،
 سەكسەۋىلدى جىرادان،
 دايالەشتى قۇمايتقان،
 بۇلدىرگەندى شىگايىتقان،
 چالغىز ئۆتۈپ چۈشەلدى.
 استىنداعى بۇۋىرىلدىڭ
 چوغارغى رەنى كۆك تەرەپ،
 تومەنلىكى رەنى جىر تەرەپ،
 چاۋعان كۈندەي كۆركىرەپ،
 چاڭگىرداي نەرى سىم كىرەپ،
 ومىراۋى ەسەكتەي،
 وپىندى ەنى بەسەكتەي،
 سەرتى سۇلۇۋ بۇۋىرىلدىڭ
 قۇمداۋدان قازغان كۈسەكتەي،
 قوس قۇلاغمىن مەشەلەپ،
 بۇتقان نەرى نەشەلەپ،
 تاۋ سۇۋىندەي سەلەپ،
 اق سەۋىتى چىلىلەپ،
 تويۇق ەنى بۇلىلەپ،
 قۇيىلىپ ويىتاب چەرباستى،
 الدىڭەلدىن ارىقىسىن،
 سىنىق سۇيەم كەم باستى،
 چالغىسىپ ۇشقان قوڭىر قاز
 تۈزگەننەن اداسىتى.
 اسقار تۈپە يىل ەدى،
 بىردە شاۋىپ چەلەدى.
 كۈلەنەن چاتقان كۈكئاسقا
 تەككەپ تېگەن تۇياعى

ئۇرۇشەننەن ەنەدى.
 قۇيىلىپ ويىتاب جەر باسپ،
 دۈڭگەلەنپ كەلەدى.
 ساداقىنىڭ ياۋى سارتىلداپ
 چاتىندا تەلىش چالغىلداپ،
 ماساتىدان شالباردىڭ
 سالا ئۇلاش بالاى،
 چەل سوققانداي چالغىلداپ.
 يەلەگەن استى بىلغىلداپ،
 تۈزگەن شەقتى بۇرىلداپ،
 ئاياتىغا تاش تېسە،
 تۈنە شاتقان شاتبايتاي،
 وت شىعادى چىلىلداپ.
 اتنىڭ جولى قازىلدى،
 ئۆتەلەننەن تەسلىپ،
 بەس ئۇز قۇلاش چارلىدى.
 ومىراۋ نەرى كۈپىردى،
 بۇۋىرىلغان كۈككە سەكەردى.
 شالغىلداپ شاتلىدى،
 تۇياعى مەن ۇشقان تاس،
 قىزىلباس مىللىق ەنەندەي،
 اسپان كۈككە اتلىدى
 تۇياعى مەن تۈزدىردى
 بۇتاسىز مايدان ئانەردى.
 ئاۋىياداي كۈرمەدى
 ئۈستىنەنەن مەن كەن باتىردى.
 بۇلغىلداپ شاپقان بۇۋىرىلدىڭ
 ماڭدايندا ماسات بار
 مارال نەشە تەۋىلىنەس،
 تۈزىنەننەن تۈزدىق بار
 قۇلان نەشە تەۋىلىنەس،
 قاپىرغاسى قالغان تاۋ
 قاندار مەنەسە تەۋىلىنەس
 ومىرتەقاسى ۇرمان تۇ

Ерлер мінсе майысбас.
Арандай аузын ашады
Айағын топтаб басады
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады!
Кешке таман Бұурылжан
Жын қаққанға ұсады.
Құлан менен құлжаның,
Марал менен бұғының,
Ұзатбай алдын тосады.
Көл жағалаб отырған
Көкқұтан мен қарабай,
Көтеріліб ұшқанша,
Белінен кесе басады.
Дұуадақ бен жек қалды,
Бірқазан құс көб қалды.
Әлде өтірік, әлде шын,
Ақ-сары бас лашын
Өлген құсты жеб қалды.
Ебелек ұшбас елсізден,

Құла мыйдай шөлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Батбақ, ылай көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Жалғыз шауыб жол шекті
Үмітін үзіб келеді –
Қарасбан тауды жайлаған
Қалың қыбшақ елдерден
Намаздыгер өткенде,
Намазшамға жеткенде,
Белес-белес бел көрді,
Астында белдің ел көрді.
Мұны көріб Бұурыл ат,
Қос құлағын қадады.
Шабысын түзеп алады,
Көздері оттай жанады.
Нақ ымырттың кезінде,
Қазан ердің көб жылқы
Салыб жетіб барады.

СІРГЕЛІ ЕЛШІБЕК БАТЫР.

Қалмақ қазақ даласының бір үңгіріне кіріб, бекініб алыб, кірер ауызға кійік ататын сыйрақты қара мылтық бен бір мерген қойыбты. Мергеннің мылтығы Ертістің арғы бетіндегі кійікке тійеді екен. Бірнеше батыр адамдар оққа ұшқан соң, ешбір батырдың оқтың бетіне баруға жүрегі дауаламабты. Сол мезгілде Сіргелі Елшібек батыр қолдың ішінен сары атбен сұуырылыб шығыб, қалмаққа қарай бүлкілдеб жүре берібіті. Жұрттың бәрінің жүрегі дүпілдеб, ойпырым-ай, қазір оққа ұшыб, аттан құлайды-ау деб, көз айырмай қараб тұрыбты. Елшібек сол бүлкілімен мергенге тайаныб келіб, кенеттен атының басын төгіб жіберіб ұмтылғанда, қалмақ білте салыб атса, мылтығы

ەرلەر مەنسە مايمەسپاس.
 ارانداي اۋزىن اشادى؛
 اياھىن توپتاب ياسادى؛
 ھېمىر توبەنىڭ تۈزۈگىن
 ھېمىر توبەگە قوسادى!
 كەشكە تامان بۇۋىلجان
 چىن قاققانغا ۇسادى.
 قۇلان مەنەن قۇلجانىڭ،
 مارال مەنەن بۇغىنىڭ،
 ۇزاتباي الدىن توسادى
 كول جاعالاب وتىرعان
 كۆك قۇتان مەن قاراباي
 كۈتەرلىپ ۇشقاندا
 بەلىنەن كەسە ياسادى.
 دۇۋاداقى بىن جەڭ قالدى.
 "بىر قازان قۇس كۈپ قالدى.
 الدە وتىرىك، الدە شىن،
 اق-سارى باس لاشىن
 ولگەن قۇستى، جىب قالدى.
 مەلەك ۇشپاس ەلىزدەن،

قۇلا مەيدەي شولەردەن،
 قان ساسقان ھەرلەردەن،
 باتىباق بلاي كۈلەردەن،
 اسقار-اسقار بەلدەردەن،
 جالەمىز شاۋىپ چول شەكتى،
 "قۇمىتىن ۇزىپ كەلدەي.
 قاراسپان تالۋدى جايلاغان
 قالىڭ قىشقان ەلدەردە،
 نامازدىگەر ەتكەندە،
 ناماز شامغا جەتكەندە،
 بەلەس-بەلەس بال كوردى،
 اسىمتىدا بەلەڭ دل كوردى.
 مۇنى كۈرىپ بۇۋىل ات
 قۇس قۇلاعىن قادادى،
 شايبىسىن تۇزۇپ الادى،
 كۈزدەرى وتتاي جاتادى،
 ئاق ىمىرتىڭ كەرىنە،
 تازان ەردىڭ كۈپ ەللى،
 سالىپ جەتەپ بارادى.

سىرگەلى ەلشېبەك باتىر.

قالماق قازاق دالاسىنىڭ بىر ەڭگۈرە كىرىپ، تەكشۈپ الدى. كىرە قۇرغاق
 كىيىك اتانۇن سىيراقتى قارا مىللىتى بىن بىر مەركەز قىيىتى. مەركەزنىڭ
 مىللىتى ەرنىستىڭ ارغى بەتىندە كىيىككە تىيەدى كەن. بىر تەتە بىچى
 ادامدار وققا ۇشقان سۆك، ەش بىر باتىردىڭ وقنىڭ بەتىدە رۇقعا جۈرەگى
 داۋاماتى. سول مەزگىلدە سىرگەلى ەلشېبەك باتىر قۇلەڭ شىنەن سارى ات بىن
 سۇۋىرلىپ شىنەپ، قالماققا قاراي بۆلۈكىلدەپ جۈرە بەرىپتى. جۈرتنىڭ بىرلىقى
 جۈرەگى دۇپىلدەپ، ەپىرماي قازىر وققا ۇشىپ، اتتان قۇلايدادەپ كۆرۈنمەي
 قاراپ تۇرىپتى. ەلشېبەك سول بۆلۈكىلى مەن مەركەزگە تايلىنىپ كەلەتتى، كەتەتتى
 اتنىڭ بىلىن تۈكۈپ جىيەرىپ ۇمتىلغاندا، قالماق بىلگە سالىت اتسا، مىللىتى

от бермей қалыбты. Қайтадан білте салыб атамын дегенше, батыр қылышбен екі айырыб тастабты.

Қайтыб келген соң, әуелгі кезде кіл бүлкілмен неге жүрдің деб сұрабты. Сонда батыр: «Қалмақ атымды алғысы келіб, менің жақын келгенімді күтіб тұрды: мен ойладым: жақындағанымша мылтықтың білтесі әбден жаныб, күлі көбейіб, атқанда оқ бермей қалады ғой деб», - дебті.

Шоқан.

НОҒАЙЛЫ МАМАЙ БАТЫР ӨЛГЕНДЕ КЕМПІР ШЕШЕСІ ҚАРЫ-ҮЛЕКТІҢ ЖОҚТАБ АЙТҚАНЫ.

Ай, Орағым, Орағым!
Жалғыз қалдың қарағым.
Мамайжан еді ырысың,
Бір құрсақтан дүреген,
Екеу еді тұуысың.
Екеуің жауға барғанда,
Қалмақты жеңді ұрысың.
Серіксіз қалдың Орағым!
Дүние шіркін құрысын.
Қарағым, Орақ, ай, Орақ!
Ай балтасы қанды Орақ,
Алаштаб ұран шақырса,
Құрбысының алды Орақ,
Мамай кетіб алдында
Тұуғансыз жалғыз қалды Орақ!
Атыңды дұшпан атаса,
Мамай еді серігің,
Оркөз еді көлігің,
Артында жалғыз сен қалыб,
Мамайдың көрдім өлігің.
Мамайжан бойға біткенде,
Арыстан, бөрі егін жеб,

Қаныб еді жерігім.
Мамай еді құуатың,
Екі жыл шөлге қамады,
Қалмақтың бермей сұуатын.
Айқай, енді күн қайда?
Қойға тійген бөрідей,
Жапыра қалмақ құуатын.
Құлыны өлген ақ байтал,
Енді саған күн қайда,
Ондай бала тұуатын!
Мамай еді жолдасың,
Қасыңа әскер ерітбей,
Мамай тірі жүргенде,
Өткір еді алмасың.
Қалмақтың басы Қараман,
Оны ұстаб өлтіріб,
Кесіб едің қан басын.
Қаты қан атты қалмақтың,
Үш аттаныб келгенде,
Отқа жақтың қанбасын;

وت بېرمەي قالغىتى. قايتادان بىلەنە سالىپ انامىن دەگەنشە، باتىر قىلىش بىنەكى ايدىنىپ ئاستايتى.

قايتىپ كەلگەن سول، اۋەلگى كەزدە كىل بۆلگىل مەن ئەكە چۇرۇدك دەپ سۇرايتى. سوندا باتىر: «قالماق اتمىدى العىسى كەلەپ، مەنىڭ چاتىن كەلگەن ئىمىدى كۆتىپ تۇردى؛ مەن ويلايم: چاتىنداغانمىشا مىلىتىڭنىڭ بىلتەسى ايدان چاتىپ، كۆلى كۆيىپ، اتقاندا وق بېرمەي قالادىغوي دەپ» دەيتى.

شوقان.

نوعايلى ماماي باتىر ولگەندە كەمپىر شەشەبىسى قارىۋلەكتىڭ جوقتاب ايتىغانى.

ارستان بۇرى مەن جەپ،

قانىپ ەدى جەرىگىم.

ماماي ەدى تۇۋاتىڭ،

ەكى چىل شولگە قامادى،

قالماقتىڭ بېرمەي سۇۋاتىم.

ايقاي، ەندى كۈن قايدا؟

قويما تىيگەن بويىدەي،

چاپىرا قالماق تۇۋاتىم.

قۇلىنى ولگەن اق بايتال،

ەندى ساچان كۈن قايدا؟

ونداي بالا تۇۋاتىم.

ماماي ەدى جولداسىڭ،

قاسكا اسكەر ەرتىمەي،

ماماي ئىرى چۇرگەندە،

وتكىم ەدى الماسىڭ،

قالماقتىڭ باسى قارامان،

ونى ئۇستاپ ئولتۇرىپ،

كەسىپ ەدىڭ قان باسەن؟

قاتى قان اتتى قالماقتىڭ،

مۇش اتتاتىپ كەلگەندە،

وتقا قاتتىڭ قاتپاسىن؟

اي، وراغم، وراغم!

چالغىز قالدىڭ قاراعىم؟

ماماي جان ەدى بىرىڭ،

بىر نۇرساقتان دۇۋەكەن،

ەكەۋ ەدى تۇۋىسىڭ،

ەكەۋىڭ جاۋعا بارغاندا،

قالماقتى ەكەۋدى ۇرىسىڭ،

سىرىكىسىز قالدىڭ وراغم،

دۇنيەشەكەن قۇرىسىم.

قاراعىم وراق، اي وراق!

اي پالتىسى قاندى، وراق،

الاشتاپ ۇران شاقموسە،

قۇرىمىنىڭ الدى، وراق،

ماماي كەتىپ الدىندا،

تۇۋعانىسىز چالغىز قالدى وراق!

اتىڭدى دۇشپان اناسە،

ماماي ەدى سىرىكىڭ،

وركوزەدى كولىكىڭ،

ارتىندا چالغىز سىن قالغىم،

مامايدىڭ كوردىم ولگەن؟

ماماي جان بويما يىتكەندە،

Мыңы байлаб атқанда,
Дарымады етіне.
Қой боғындай қорғасын,
Сол қызықтың үстінде,
Неге өлмедім, сор басым?
Мамай еді дәрменің,
Екеуің қатар жүргенде,
Бітіб еді арманың.
Бәрін міндің қатарлаб,
Елдегі сұлу жорғаның.
Есім қанның ары үшін,
Қаты қандай қалмақтың,
Жеті бұздың қорғанын.
Мамайжан тірі жүргенде,
Еліңді жауға бермедің.
Қолыңды арға сермедің
Орманбет бійді қалдырыб,
Ноғайлыны тергедің.
Алтын тақтың үстінде,
Қанмен қатар көлбедің.
Дерексіз дүние қайтейін,
Екеуіңнің алдында,
Қазам жетіб өлмедім.
Айналайын Орағым,
Жау жайлайтұн жарағым,
Тайды жеген бөрідей,
Таудай еді талабың.
Тарқамаса жақсы еді,
Тау бетінде қонағың.
Дұшпандарға тіреген
Аумаса ійгі еді табаның.
Сары ала тұуың салбыраб,
Қалмақтың бұздың қамалын!
Қандардың білдің амалын,
Көзімнің Мамай нұры еді.
Қан кеңесі құрылса,
Сымбаты сұлу төре еді.

Жау кеңесі құрылса,
Жасқанбай шапқан ер еді.
Сасқандар ақыл сұраса,
Ойы терең сері еді,
Қан тарығыб, қалық сасса,
Жабықбаңдар, ноғайлы,
Жауың қайда, дер еді!
Белдемшесін белденген,
Мамай, Көкірегі желденген,
Мамай, Қара қошқыл қан
жұтыб,
Қан жұтбаса шерленген,
Мамай,
Қалмақтың жерін жерлеген,
Мамай,
Болатын шарға қайраған
Мамай,
Бедеу атын байлаған, Мамай,
Шағанның бетін шаң қылыб,
Төрт түлік малды айдаған
Мамай.
Ойылдың сыртын шаң қылыб,
Жылқыны топтаб байлаған
Мамай.
Орданың үстін құрсатыб,
Тең азамат жыйнаған Мамай.
Күндердің күні болғанда,
Мандайыма сыймаған Мамай!
Күмістен ожау ойдырған
Мамай,
Қасаң бір қара сабаны,
Тұс-тұсына қойдырған Мамай,
Алты канат Ақ Орда,
Ішіне жібек жәйдірған Мамай.
Егескен қанды күнінде,
Алтын тақтан тайдырған
Мамай;

مىڭى بايلاپ اتقاندا،

دارىمادى دەندە،

قوي بوغىندا قورغاسىن،

سول قىزىقىڭ ئۈستىدە،

تەڭە ئولمىدىم، سۈر باسىم؟

ماماي ەدى دارىمىڭ،

ەكەڭنىڭ قاتار چۈرگەندە،

يېتىپ ەدى ارمانىڭ.

يارىن مىنىڭ قاتارلاپ،

ەلدەڭنى سۈلۈ چورغانىڭ.

مىسىم قاننىڭ ارى ئۈشىن

قاتنى قانداي قالماقتىڭ

جەتتى بۇزدىڭ قورغانىن.

ماماي جان تېرى چۈرگەندە،

ەلەڭدى چاۋغا بەرمەدىڭ،

قوللىڭنى ارغا سەرمەدىڭ؟

ورمانمەت يېيىدى قالغىرىپ،

ئوغايلىنى تەرىڭدىڭ؟

التىن ئاقتىڭ ئۈستىدە،

قان مىن قاتار كۈلەيدىڭ؟

دەرەكسىز دۈندە قىتەيىن،

ەكەڭنىڭ الدىڭدا،

قازام جەتىپ ولەمدىم.

ايىلايىن، وراغم،

چاۋ خىلايتۇن جاراعم،

ئايدى جەڭس بۇردەي،

ئاۋداي ەدى تالانىڭ؟

تارقالماسا چاقسى ەدى،

تاۋ يەتتىدە قوناعىڭ؟

دۇشپاندارغا تېرەگەن،

اۋماسا يېڭى ەدى ئاپانىڭ؟

سارى الا تۈۋىڭ سالىمراپ،

قالماقتىڭ بۇزدىڭ قامالىن،

قانداردىڭ بىلىڭنىڭ امالەن.

كۆزىڭنىڭ مىلەي نۇرى ەدى؟

قان كەڭەسى قۇرىلسا،

سىمبىتى سۈلۈ تۈرە ەدى؟

چاۋ كەڭەسى قۇرىلسا،

جاسقانىي شاپقان ەر ەدى؟

ساساقلار اقل سۇراسا،

ويى تەرەڭ سەرى ەدى؟

قان تارەپى، قالماق سىلماسا،

خابىقماڭلار، نوغايلى،

چاۋنىڭ قايدا، دەر ەدى!

بەلدەمەشەسىن بەلدەنگەن، ماماي،

كۈكمەرەڭنى جەلدەنگەن، ماماي،

تارا توشقىل قان چۈتۈپ،

قان چۈتۈلسا شەرلەنگەن، ماماي،

قالماقتىڭ جەردىن چەرلەنگەن، ماماي،

بولاتىن شارغا قايرالغان، ماماي.

يەدەۋ اتىن بايلاغان، ماماي،

شەلەننىڭ يەتمەن شاڭ قىلىپ،

تورتۇلىكەمالدى ايدالغان، ماماي،

ويىلىڭ سىرتىن شاڭ قىلىپ،

چەلقىنى تويىتاب بايلاغان، ماماي،

وردانىڭ ئۈستىن قۇرساتىپ،

تەڭ ازامات چىنغان، ماماي،

كۈندەردىڭ كۈنى بولغاندا،

ماڭدايما سىمىغان، ماماي!

كۈمبىستىن وچاۋ ويىنرەن، ماماي

قاساڭ يەر قارا سايتى

ئۈس تۈسنى قويىدىغان، ماماي،

التى قازاننى وردا

شەنە جەدەك چايدىغان، ماماي،

ەكەسكەن قاندى كۈنىڭدە،

التىن ئاتقان قايدىغان، ماماي؟

Қараулек шешең жоқтаған
Мамай,
Дүйім алаш мақтаған Мамай,
Дұшпанды жерге таптаған
Мамай,
Досты сыйлаб мақтаған
Мамай,
Айеуке сынды батырдың,
Басын кесіп күнінде,
Аш бөрідей аттаған Мамай.
Ақ сүңгінің қыяғын,
Күміс бенен қаптаған Мамай.
Ноғайлыны жау алса,
Үйде қараб жатбаған Мамай,
Ақ кіреуке сауыттым Мамай,
Аш құрсағым ауырттың
Мамай.
Жылай, жылай жалықтым
Мамай,
Қайғы жұтыб жабықтым
Мамай.
Тас емшегім жібіттің Мамай,
Құуыс сүйегім еріттің Мамай,
Өкбе бауырм сөгілттің
Мамай.
Қараулек шешең қайғымен,
Ағар бұлақ құрттың Мамай.
Өзің тірі жүргенде,
Дәуіріңді үздірдің, Мамай.
Тоқсандағы шешеңді,
Қайратыңмен мәз кылдың,
Мамай,
Қайғың менен күнінде,
Бұрымын желге тоздырдың, Мамай.
Сары ала тұуды құлаттың,
Мамай.
Ел-жұртыңды жылаттың,
Мамай.
Құдай салды, мен көндім,
Бұл сапарды ұнаттың, Мамай.
Жұртыңды қалмақ қамады,
Мамай,
Ақ орданды талады, Мамай.
Артыңда қалған жас бала
Қашан сендей болады, Мамай?
Қырық ұл тұуса бір күнде,
Орның қалай толады Мамай?
Жұртыңды қалмақ торыды,
Мамай,
Кім мініб атқа қорыды,
Мамай?

Жерді құртқан жез айак,
Мінбей, түсбей арыды, Мамай.
Көзінің жасы көл болыб,
Қараулек шешең қазды,
Мамай.
Ақ үйімнің арыстаны Мамай,
Боз үйімнің бостаны Мамай,
Алысқа кетіб келмедің, Мамай,
Жасым жетіб мендедім,
Мамай.
Басыма қара күн салдың,
Мамай,
Ертеңді кеш үн салдым,
Мамай.
Жасым жетіб мендедім,
Мамай.
Жауатын күндей құрсандың, Мамай,
Жауды көріб зең салдың,
Мамай.
Өңім, түсім біле алмай,
Ертеңді кеш тамсаңдым,
Мамай.
Артыңда қалды жыйғаның,
Мамай,
Тарқаб кетті мейманың,
Мамай,
Өлдің, Мамай, қор болдың,
Тірлікте зор болдың,
Дұшпанға құрған тор болдың,
Қарыулек шешең зар болды:
Сауытың қалды сандықта,
Алғаның қалды қорлықта.
Аңдысқан дұшпан көб еді,
Елің қалды тарлықта.
Қарыулек шешең шерменде,
Таудай болған көңілім,
Тұл бойынды көргенде,
Нағылыб тірі отырмай,
Мамайжан, бүгін өлгенде,
Өлдің, Мамай, қор болдың,
Қарадан туыб қан болдың.
Ерлігің мен бійлігің,
Он сан атты ноғайға,
Көрсен күнде таң болдың.
Жәйәуларға жол болдың,
Аттыларға тел болдың,
Өлдің, Мамай, күл болдың,
Күл ұшырған жел болдың.
Айтыб-айтбай немене,
Топырақбенен тең болдың.

Дүбәкірден.

مەنەي، ئۇسىيەي ارىدى، ماماي،
 كۆزىنىڭ جاسى كۆل بولمى،
 قارى-ئۆلەك شەشەك قازدى، ماماي،
 ات-ئۆيىنىڭ ارىستانى، ماماي،
 بوز-ئۆيىنىڭ بوستانى، ماماي،
 السقا كەتتە كەلمەدەك، ماماي،
 جەسىم جەتتە مەككەدەم، ماماي،
 راجا قارا كۈن سالىدەك، ماماي،
 دۈلدەككى كەش-ئۇن سالىدەم، ماماي،
 جۈۋۋىن كۈندەي قۇرسازدەك، ماماي،
 راجا كۆرۈپ رەك سالىدەك، ماماي،
 ئىچىم-ئۆسۈم بىلەك ماماي،
 بىرەككى كەش تامساندەم، ماماي،
 ارىمىدا قالغى جىيەنىڭ، ماماي،
 ئارقا كەتتى مەيلىنىڭ، ماماي،
 "ئۆلەك، ماماي، قور بولدىڭ،
 تەرىلىكتە زور بولدىڭ،
 قىيىنغا قۇرغان نور بولدىڭ،
 قارى-ئۆلەك شەشەك زار بولدى،
 سۈيۈمنىڭ قالدى سالىدەك،
 ئەلنىڭ قالدى قوللىغا،
 ئاڭلىغان دۈيىمان كۆپ ەتتى،
 ەلنىڭ قالدى ئارامغا،
 قارى-ئۆلەك شەشەك شەمەتتە،
 ئاۋداي بولغان كۈنلىم،
 بويىڭدى كۈرگەندە،
 بىزىملىك-ئۆيى بولمى،
 ماماي-چىن بۈگۈن بولمىدە،
 ەلنىڭ ماماي قور بولدىڭ،
 قاراڭان ئۆيۈپ قان بولدىڭ،
 راجا كەك مەن بىلىكەك،
 سان اتتى ئوغاچقا،
 كۈرەك كۈندە تاڭ بولدىڭ،
 ئاۋلارغا چول بولدىڭ،
 ئىشلارغا ئال بولدىڭ،
 "ئۆلەك، ماماي، كۈل بولدىڭ،
 كۈل ۇشۇرغان چىل بولدىڭ،
 كۆپ-ئۆيىنىڭ،
 بوزراقى بىلەن ئەكەك،
 ئاۋداي رەشە.

ۋەلىيەتلىك

قارمۇلك شەشەك چوققان، ماماي،
 "دۈيىم الاش ماقتانغان، ماماي،
 دۈيىمەندى جەرگە تاپشالغان، ماماي،
 دوستى سىلا ماقتانغان، ماماي،
 ارەكەك سىلدى باتىردىڭ،
 ياسىن كەسەپ كۈنلىدە،
 اش بوزىدەي اتقان، ماماي،
 اتى سۈككەنىڭ قىيىمىن،
 كۈيىمىس بىلەن قاپتالغان، ماماي،
 تەبەلىنى جاۋالسا،
 ۋىدە قاراپ جاتقان، ماماي،
 اتى كۈرەككە ساۋىتىم، ماماي،
 اش قورساعىم ئۇس-ئۆيىنىڭ، ماماي،
 چىلاي، چىلاي جالغىم ماماي،
 قايى جۈتەپ جالغىم، ماماي،
 ئۇس شەشەك "جىيىنىڭ، ماماي،
 ئۆيىنى سۈيەكەم "رەتتىڭ، ماماي،
 ۋەكە يۇرۇم سۈگەلەتتىڭ، ماماي،
 قارمۇلك شەشەك ئۆيى مەن،
 اۋداي ئۇلاق قۇرىنىڭ، ماماي،
 ئۆيىڭ مەننى چۈرگەندە،
 "قارمۇلككى ۋەدەنىڭ ماماي،
 تۈپەندەك شەشەككى،
 قاپارنىڭ مەن "ماز قىلىدەك، ماماي،
 قارمۇلك مەننى كۈنلىم،
 بۈيۈم جەكە ئورۇندىڭ، ماماي،
 سارى الا تۇلدى ئۆلەك، ماماي،
 ەل جەزىنىڭ جىلاننىڭ، ماماي،
 قارمۇلك سالىدى مەن كۈنلىم،
 بۇل ساپاردى ۋەدەنىڭ، ماماي،
 جۈرەمنىڭ قالماق قاملى، ماماي،
 اق ورداڭلى ئالدى-ماماي،
 ارىمىدا قالغان جاس-ماماي،
 ئاسلى سىلدى بولدى، ماماي،
 قىزىق ۋەل نۇس "بوز كۈندە،
 ۋەلىيەتلىك ئۆلدى، ماماي،
 جۈرەمنىڭ قالماق، تۈرىدى ماماي،
 كەم "مەننىڭ اتقا مۇرىدى، ماماي،
 جەزى قۇرىنىڭ شەشەك.

ӘДІЛ БІЙ.

Бір адам далада жол жағалаб келе жатса, жайыліб жүрген бір төбе түйеге ұшырайды. Өзіне жол ашбақ үшін қолындағы тайағын түйелерге таман лақтырыб жібереді. Тайағы құрғыр ұшыб барыб, бір түйенің көзін шығарады. Түйеші жолаушыдан түйенің көз құнын даулайды. Бұл бәледен құтылайын деб, түйенің көзін шығарған адам тұра қашыб, бір бійік жардың кемерінен секіріб түседі. Сол ұуақытта жар астында, көлеңкеде бір қарт кісі ұйықтаб жатыр екен. Қашқын секіріб түскен салмағымен бейшара қартты басыб өлтіреді. Мұны сол маңда жүрген қарттың баласы көріб қалады.

Жолаушы қашады. Мұны түйеші мен қарттың баласы құуыб келеді. Сорлы қашқын бір дәрианың жійегіне келіб жетсе, қайықшыға ұшырайды. Сасқанынан қайықшыға: – «Мені дәрианың ар жағына шығарыб сал, бір ширек ет берейін», – дейді. Қайықшы қашқынды ар жаққа өткізеді. Ал енді қашқынның қайықшыға төлеуге еті жоқ. Не қыларын білмей дағдарды. Қайықшы қашқынды жағасынан алыб, жібермейді. Сүйтіб тұрғанда кейінгі екі даугер келіб жетеді. Даугер енді үшеу болады: біреуі түйенің көзін, екіншісі әкесінің құнын, үшіншісі қайық пұлын сұрайды. Қашқын не қыларын білмейді. Қайықшы қашқынға айтады:

– Егер төлеуге етің болмаса, балтыр етіңді кесіб бересің, - деб.

Бұлар қанша дауласса да келісе алмайды. Ақырында сол маңдағы бір данышпан бійге барыб жүгініседі. Бій түйешіге айтады:

– Әй, балам! Бір түйені мен анадай жерге тұрғызайын, сен қолыңа тайақ алыб, сол түйенің көзіне дәл тійгізсең, түйенің көзі түгіл, бүтін түйенің өзін үкім қылайын, тійгізе алмасаң өзің жазалы боласың.

Бұл сөзді естіген соң түйеші ойға қалыб, дауынан кешіб, кетіб қалады.

Бій енді қарттың баласына айтады:

– Шырағым, мен осы адамды жардың астына жатқызыб қойайын, сен жарға шығыб, үстіне секіріб түс, өзіңнің салмағыңмен қашқынды өлтірсең, мен саған өз жанымнан әкеңнің құнын төлейін, өлтіре алмасаң өзің өлесін.

ءادىل ئەبىي.

«يەر ادام دالادا چول جاعالاب كەلە جاتسا جايلىپ چۇرگەن مېر ئوب تۇيەگە ۇشرايدى. وزىنە چول اشباق مۇشمن قولىنداى باغمن تۇيەلەرگە ئامان لاقتىرىپ جىبەرەدى. تالماى تۇرغىر ۇشېپ بارىپ مېر تۇيەنىڭ كوزىن شىعارادى. تۇيەنى چولاۋىدىن تۇيەنىڭ كوز قۇنىن داۋلايدى. بۇل بالەدن قۇتلاپىن دىپ، تۇيەنىڭ كوزىن شىعارغان ادام تۇرا قاشىپ، مېر يىمىك چاردىڭ كەمەرىمەن سەكىرىپ تۇسىدى. سول ۋاقىتتا چار استىندا كۈلەڭكەدە مېر قارت كەس ۇيىقتاپ خاتىرە كەن. قاشقىن سەكەرىپ تۇسكەن سالماق مەن پىشارا قارتىنى باسپ وتىرەدى. مۇنى سول ماڭدا چۇرگەن قارتنىڭ بالاسى كويىپ قالادى. چولاۋىشى قاشادى. مۇنى تۇيەنى مەن قارتنىڭ بالاسى قۇۋىپ كەلەدى. سۈرۈ لى قاشقىن مېر دارىيانىڭ جىيەگىنە كەلىپ جەتسە، قايىقىشقا ۇشرايدى. ساس قانمان قايىقىشقا: «مەنى دارىيانىڭ ارچاغا شىعارىپ سال» مېر شىرە ەت پەرەين» دەيدى. قايىقىشى قاشقىندى ارچاقتا وتكىزەدى. ال مەنى قاشقىنىڭ قايىقىشقا تولۇق كەنە جوق. نە قىلارن بىلمەي داغداردى. قايىقىشى قاشقىندى چالسىننالىپ، جىبەرەيدى. «سۇيتىپ تۇرغاندا كەيسكى ەكى داۋەگەر كەلس جەتەدى. داۋەگەر مەنى ۇشەۋ بولادى: بىرەۋى تۇيەنىڭ كوزىن، ەكەنشىسى اكە سىنىڭ قۇنىن، ۇشەنشىسى قايتىپ بۇلن سۇرايدى. قاشقىن نە قىلارن بىلمەيدى. قايىقىشى قاشقىنغا اپتادى:

— ەگەر تولۇق كەنەك بولماسا، بالتىر ەتكىلى كەسىپ بەرەنە دەپ بۇلار قاندا داۋالاسادا كەلسە المايدى. اقىرىندا سول ماقىداى مېر دانىشان يىمىكە بارىپ چۇگىنىسىدى. مېر تۇيەنىڭە اپتادى:

— «اي، بالام! مېر تۇيەنى مەن اناداي جەرگە تۇرغىزايىن، سەن تولۇق تالماق الىپ، سول تۇيەنىڭ كوزىنە دال تىيىگىرسەڭ، تۇيەنىڭ كوزى تىيىگەر. مېن تۇيەنىڭ ۇزىن ۇكىم قىلايىن، تىيىگەرە الماساڭ ۇزىڭ جازالى بولامىن.» بۇل مۇردى ەستىگەن سول، تۇيەنى ويىغا قالىپ، داۋىن كەتسە، كەتسە قالادى مېر مەنى تۇيەنىڭ بالاسىغا اپتادى:

— شىراغىم، مەن وسى ادامدى چاردىڭ استىدا لاقتىرىپ قويدىم، سەن چارغا شىغىپ، ۇشەنە سەكەرىپ تۇس: ەگەر ۇزىڭنىڭ سالماق مەن قاشقىن قىندى وتىرىسەڭ مەن ساعان ۇز جانىمىن اكەنىڭ قۇنىن تولۇق تىيىرە الماساڭ، ۇزىڭ بولامىن.

Бұл сөзді естіб, қарттың ұлының зәресі ұшыб, құн даулаудан қашады. Ал енді жалғыз-ақ қайықшы қалады. Данышпан қайықшыға айтады:

– Мына адамның балтырынан бір ширек ет кесіб ал, бірақ бір ширектен бір мысқал артық та, кем де болма-сын. Мұнан не артық, не кем болса, өз обалың өзіңе, басыңды аламын». Мұны естіб қайықшы қашады.

БҰЛ ЕРТЕГІГЕ ҚОСЫМША ӨЛЕҢ МЫНАУ:

Әділ бийдің алдынан іс кетбейді,
Жәбірлікті нәпсі үшін істетбейді.
Ердің құнын екі ауыз сөзбен ебтеб,
Абыройын кісінің еш төкбейді.
Олар жақсы түймені түйе дейді,
Жөнін тауыб әр істің жүйелейді.
Жаман болса төрешің ебтей алмай,
Ақ ісінді қаралаб, күйелейді.
Дұшпандарды жақсы бій дос қылады,
Дауыңа дау жаман бій қостырады,
Бұ бір мақал: «Кійікті ата алмаған,
Атамын деб үркітіб бостырады».
Ұрысқанды жақын адам табыстырар,
Ақылменен жабсарды қабыстырар,
Жаман адам от қылыб жандырмаққа,
Сөніб жатқан шаланы қағыстырар.
Жақсыларға жалын от саз болады,
Жатқан бәле жаманнан қозғалады.
Жақсы менен жаманның парқы басқа,
Айта берсең бірталай сөз болады.

Диуай ұлы Әубәкір.

بۇل "سوزدى ەستىپ، قارتىنىڭ ۇلىنىڭ زارەسى ۇشىپ، تۇن داۋلاۋدان قاشادى.
ال ەندى جالەمزاۋ قايقىشى قالدى.
دانىشپان قايقىشىغا ايتادى:
— مەنا ادامنىڭ بالىسى بىتان "بىر شىمىرەك ەت كەسپ الە، "بىوانى "بىر شىمىرەك
تەن "بىر مەسقال ارتىق دار. كەمدە بولماسىن، مۇنان نە ارتىق، نە كەم بولسا، "وز
وبالىڭ وزىكە، ياسىڭدى الامىن،—
مۇنى ەستىپ قايقىشى قاشادى.

بۇل ەرتە كەتكە تۈسمەش ۇلەك مىناۋ:

"ادىل "بىيىنىڭ الدىن "بىس كەتەيىدى،
جەمبولىكتى "تاپسى "ۇشىن سەتەيىدى،
ەردىڭ تۇنىن ەكى اۋىز "سوز، بىن ەتەپ،
اپىرۋىپىن كىمىنىڭ ەشى تۈكەيىدى.

ولار چاقسى تۈيەنى، تۈيە دەيلى.
"جونىن تاۋىپ "ار "سىنىڭ جۈەلەيىدى؛
جامان بولسا تەرەشمەك ەتەي الما،
اق "سىڭدى قارالاب كۈيەلەيىدى.

دۇسيانداردى چاقسى "بىي دوس قىلادى،
داۋىڭا داۋ جامان "بىي قوسىنرادى؛
بۇ "بىر ماقال: «كىمىكىنى اتالماغان،
اتامىن دەپ ۇر كىتىپ بوسىنرادى».

ۇرسىغاندى چاقىن ادام تاپسىنار،
اقىل مەنەن چابىساردى قابىسىنار؛
جامان ادام وت قىلىپ جاندىرماقتا،
"سۈنىپ جاتقان شالاتى تاغىسىنار.

چاقىلارغا چالونىن وت ساز بولادى،
چاتقان پالە جاماننان قورعالاتى،
چاقسى مەنەن جاماننىڭ يرقى ياسقا،
ايتا بىرسەڭ "بىر نالاي "سوز بولادى.

ديۋايى ۋاي اۋبا كىر

ПАРАШЫЛҒА.

Қайда жүрсең жалғыз қарын –
Ар, ыйманың, намысың.
Ақша десе арын төккен,
Парашылсың қарны кең!
Азаб көріб жанын жеккен,
Жұмысың жоқ жарлымен.
Сен бір борсық қанды сорған,
Ақ, қарасын талғамай.
Ол бір жемтік саған болған,
Жыртық тымақ жалбағай.
Байға қараб, жылы ұшыраб,
Жақын тартыб, күлмендеб.
Ойдан, қырдан сөзді құраб,
Жарамсақтаб, күйбендеб.
Кісі өлтірсін, ұрлық қылсын,
Жесір дауы және де.
Берді Құдай, ішің білсін,

Істің түбін қарама!
Ойлаймысың жұрттың қамын,
Болса өзіңнің табысың:
Талай сорлы, талай момын,
Көзінен жасы сорғалаб.
Мұңын шағыб, айтыб жоғын,
Тырб ете алмай, қорғалаб.
Бұлт ашылыб, нұр шашылыб,
Тұуды күні кедейдің.
Сыр жасырыб, құр бас ұрыб,
Дерсін: «Жұртты жемеймін»,
Бойым еріб, көңіл беріб,
Нана қалман мен саған.
Жүре алмасбын енді сеніб,
Батсын, жаным, кет қараң.

Жөнеу.

ҚҰРБАН ҚЫЙА.

(Қазақшаға аударыушы Қыр баласы)

Құрбан қыйа деген Отыз өлкесінде жүріб қайдан қарасан, сонан көрінетүн жартас. Сыртын Отыз ауылына беріб, бетін ескі Қырым орманына қаратыб, еңкейіңкіреб, басын төмен салбыратыб, бейне зор қалың ойға қалған сыйақты көрінеді.

Күн шығыб келе жатқанда, ар жағынан келіб қарасан, жартасқа бір нән адам тырмысыб шығыб бара жатқан сыйақты болады. Бір қолымен жартастың төбесінен ұстаб, екінші қолымен тастың жан-жағына тіреб, өрмелеб, тасқа жабысыб, құламасқа тырысқан кісі сыйақты. Соны тас болған қойшы деседі. Рас, өтірігін кім білсін, бірақ солай деген жұртта аңыз бар.

Отызда («Отыз» татар ауылының аты. 1779 жылы Қырымнан гректерді

پاراشیلا۔

قاتىدا چۆرىشكە چالغۇ قارىنىم.
 ۋازە، نېمانىڭ نامىنىڭ.
 ۋىلايەتنىڭ چۆرىشكە قاتىنى،
 بولسا ۋۆزىڭنىڭ ناپىسىڭ.
 تالاي سۈرلى، تالاي موۋىن،
 كۆزىڭدىن جاسى سۈرغالاب،
 مۈڭگۈن شامىن، ايتىپ چۈرۈن،
 تىرىپ ھە الماي قورغالاب.
 بۇلت اشلىپ، تۈز شاشىلەپ،
 تۈۋدى كۈنى كەمەيدىڭ.
 خىم چاسىرىپ، قۇرىس ۋۆرىپ،
 دۈرسىڭ: «جۈزۈڭنى جەمەيمىن»،
 بويىم ھەپ، كۆڭۈل بىرىپ،
 ئانا قالماي مەن سامان.
 خۇرە الماسىپەن ھەندى سەتەپ،
 ياتىپ، جانم، كەت قاراڭ.

جو زہرہ

قۇرمان قىيا.

(قارانشاه: ایدارمؤشی قمر بالاسی)

قۇزىن قەد دەگەن دۆرۈكسىندە "تۇرپ، قايتان قاراشنى ئېلىش"
كەينىدىكى خاراكتەر سۈپەتى بولسا تولىمۇ مەنسۇپ ھەيئەتتە
بىلەن تولىمۇ سالماقلاپ، يەنە بۇرغاقلىق پەيدا
قىلىش سۈپەتى كەلتۈرىدۇ.

[illegible]

ونیدادا (۱۹۵۰ء) نادر اہلسنک انی . ۱۷۷۹ عجل قمر عثمان محمد شمس دی

қуғанда, отыз үй грек қалған екен, сонан ауыл Отыз атанған... Отыз ойпаты деген – Қырымдағы ең әдемі жердің бірі деб айтылады). Құрбан мейрамы болғанда ақсақалдардың есіне сорлы қойшы түсіб, Құрбан қыйаға қараб отырыб, соны сөз қылады.

Бұрын қойшылар көб болған. Әрбір ауқатты ноғайдың өз алдына отары болған, бірақ Салакиддин малынан артығы болған емес, оның қойшысы Үсендей жағымды малшы болған емес. Үсен білмейтүн тау ішінде соқбақ болмаған, ағаш ішінде алаң болмаған, сай ішінде сұу болмаған. Салакиддин қойшысына ырза болуы сонша, жалғыз қызын Үсенге бермекші болады. Әмина – жалғыз қыз, жалғыз қызың үшін не істемессің?

Әминаның көңілі көбтен Рапық жанда еді, ауылдағылар жіңішкелігінен арық Рапық жан деуші еді. Әминаның бұл жайын Үсен қойшы біліб, Рапық жанды жек көретүн. Бір жетіден соң Рапық жан таудан құлаб, жан тапсырады.

Құрбан мейрамының күні еді, Үсен құрбанға шалатын қойды алыб келеді. Рапық жан өлібті деп айтқанда, Үсен мұртынан күледі де:

– Әркімнің өз күні өзіне, - дейді.

Қойды бауыздаб, қолын қанға жұғаннан кейін тағы миығынан күледі де:

– «Өзі жығылған өкінбес» деб бабаларымыз айтқан ғой, - дейді. Қойшының сөзі Салакиддиннің құлағына жағыб кетіп, қорада кетіб бара жатқан Әминаны көрсетіб, бай Үсенге көз қысады. Үсен Әминаға кемпірден сөз салады. Кемпір Үсенге келіб: Рапық жан жығылған қыйаға шықсаң, саған тйемін деб айтты дейді. Әминаның әкесі Салакиддин басын қасыйды: ол қыйға ешкім шықбаған еді, - дейді.

– Мен шығармын, - дейді.

– Үсен, мақтанасың ғой, - дейді Салакиддин. Мақтанасың ғой дегеніне намысы келіб, Үсен серт қылыб:

– Сол қыйаға шықбасам, өзім қыйа болайын, - дейді. Кешке таман күн батарда Әмина көреді: қойшы өрмелеб, қыйаның басына тайағанда, бір үлкен тоб тас жарылыб, бұрқыратыб, шандатыб, төмен түсіпб кетеді. Жұрт қойшы құлаб өлген шығар деб барыб қараб, таба алмайды. Екінші күні таңертең тағы келіб қараса, қойшы үлкен тас болыб қатыб қалғанын көреді.

Жұрт аңыз қылуынша: қойшы қыйаның басына шығаберген кезде көзіне Рапықжанның сәулесі түседі. Қойшы қорыққаннан тас болыпб қатыб қалады.

Ноғайлар... жартасқа Құрбан қыйа деб ат қойыбты.

Осылай деген сөз бар, рас, өтірігін кім білсін.

(Қырым сөзі, Маркістен).

توقۇغاندا، وتىز ئۇي كىرەك قالغان ەكەن؛ سوتان لۇل وتىز اتانغان . . . وتىز
 ۋېتىنى دەگەن قىرىنداشى ەكەن ادەمى جەردىك ئېرى دىب ايتىلادى. تۇرپان
 مەيترامى بولغاندا، اقسانلاردىك مەنە سۈرلى قوشى ئۇيىپ، قۇرپان قىيغا
 قاراپ وتىرىپ سۈنى سۈز قىلادى.

تۇرپان قوشىلار كۆپ بولغان. *ار* بىر اۋقاتنى ئويەيدىك ئۆز الدىنا يازى
 بولغان. *بىراق* سالاقتىدىن مالىمان ارتىمى بولغان دەس؛ ۋەنىك تۈپتىسى
 ۋەسەن دەي جەمىدى مالى بولغان دەس. ۋەسەن بىلەيدىن ئاۋ مەنە
 سوقىپان بولغان، اعاش مەنەدە الاك بولغان، ساي مەنەدە سۈز بولغان.
 سالاقتىدىن قوشىسىنا يۈز بولۇپ سولشا، خالىغۇ قىزى ۋەسەنكە بىرۈمەكشى
 بولادى. *امىنان* جالغىز قىز؛ خالىغۇ تىزىك *ۋەسەن* ە مەنە مەسەن؟

امىنانىڭ كۆكەن كۈيىن راپىق جاندا ەدى؛ اۋلاداعىلار چىكىشكە كەلگەن
 راپىق راپىق جان دەۋى ەدى. *امىنانىڭ* بۇل جايىن ۋەسەن تۈپتىسى مەسەن راپىق
 جاندى خەك كۈرەتۇن. *بىر* جەندەن سۆك راپىق جان ئاۋدان تۇلاد، خان
 ئاپىرادى.

تۇرپان مەيترامنىڭ كۈنى ەدى؛ ۋەسەن قۇرپانغا سالاڭ قويدى العى كەلدى.
 راپىق جان *ۋەسەن* دىب ايتقاندا ۋەسەن مۇرۇنغا كۆلەدى دە:

- *ار* كىيىنىڭ *ۋەسەن* كۈنى ۋەسەن دەيدى.

تۈپتى بولۇپ، تۇرپان قانغا جۇغانغان، كەيىن تاعى مەيىنغا كۆلەدى دە:
 سۈزى خەللىغان ەكەن مەسەن دەپ بابالار ۋەسەن ايتقان دەيدى. تۈپتىنىڭ
 سۈزى سالاقتىدىننىڭ تۇلەمغا جاعىپ كەتەن، قورادا كەتەن بارا جاتقان *امىنان*
 تاعى كۈرەتەن، باي ۋەسەنكە كۆز قىسادى. ۋەسەن *امىنان* كەيىن دەن سۈز
 سالادى. كەيىن ۋەسەنكە كەلەن: راپىق جان جەمەن قىيغا شىقالا، سەن
 تىيىمى دەپ ايتتى، دەيدى. *امىنانىڭ* اكەسى سالاقتىدىن جايىن قىيىدى:
 ەل قىيغا ەش كەن شىقپانغان ەدى، دەيدى.

- مەن شىعارمىن دەيدى.

ۋەسەن شەھەر تاسمەن ەدەيدى سالاقتىدىن. مەن تاسمەن ەوي دە كەلەن تەيىنى
 كەلەن، ۋەسەن سەرت قىلەن:

- سول قىيغا شىقپانغان، ۋەسەن قىيا بولايىن دەيدى. كەشكە تالان كۆن
 باتاردا *امىنان* كۈرەدى: قوشى ۋەسەن، قىيانىڭ يەسەن تالانغاندا، سۈز
 ۋەسەن قىيا تاس بولۇپ، بۇرۇن تەن، شاڭدا تەن، تۈمەن ئۇيىپ كەلدى.
 جۇرت قوشى تۇلاد ۋەسەن شىعار دەپ بارىپ قاراپ، تالانمايدى. ەكەنشى
 كۈنى تاڭ ەرتەك تاعى كەلەن قاراسا، قوشى ۋەسەن تاس بولۇپ تەن
 قالغان كۈرەدى.

جۇرت كۆن قىلەن تەن: قوشى قىيانىڭ يەسەن شىعار بەرگەن كەزدە، كۈرەنە
 راپىق جاننىڭ سالاقتىدىن تۈسەدى. قوشى قورۇققان تاس بولۇپ، قانچە قالاى

تۈرپانغا تۇرپان قىيا دەپ ان قوشىنى.
 ۋەسەن دەگەن سۈز بار، تاس وتىرىكەن كەن مەسەن.

(قىرىم سۈزى مەكەتەن).

ЕШКІ ТАУ.

(Қырым сөзі, Маркістен)

Қали әрі сұлу, әрі мерген! Сені кім ұмытар? Сенің істеген ісің жұрт аузында сөз болып атадан балаға қалып, құс аспайтұн Қырымды темір жол жарып өткен, құстан бетер адам аспанға ұшып шарықтаған заманға келіп жетті. Жан серігің жел жетбеске мініп алып, от арбадан оза алар ма едің, оныңды біле алмаймын, бірақ адам баласын өзімнен оздырмаймын деб, атың да, өзің де мамыт болар едің. Сен жел жетбеске мініп аб жосытқанда, ұшқан құсты жазымсыз жалғыз оқбен жалпыйтқанда, сені көніркемейтұн Отызда бозбала бар ма еді? Отыз өлкесінде сенен асқан мерген бар ма еді? Аңнан қанжыға қандамай қайтқан күнің болушы ма еді? Шійті мылтық асынып, адам айақ басбаған ешкі таудың басында Қали көрінгенде таутекелері қалтыраб, қайда барарын білмей сасушы еді. Сенің сүйегіңнің асылдығы сол: лағын емізген ешкіге еш кезде тіймеуші едің. Сенің адамшылығың адам түгіл аңға да бар еді.

Бір күні тау ешкісінің жас лактарының маңыраған дауысы естілген кезде Қали Үрміяның үйіне келеді. Үрмія Қали сүйген, Қалиға сүйікті көріну үшін тырнақ, шашын ійісті қынаға² бойаған жесір, жас келіншек.

Үрміяға Қали көңілі сонша кеткен, айтқанын екі етбей, таб десе құс сүті болса да табуға талаб қылатұн. Көбіне таб деб әурелейтұн.

Қалиға қыйын істі істе деріндегі қарайтұн мекер көзімен қараб, бір нәрсеге Қалиды жұмсайын деді.

– Ертең маған тау ешкісін атыб әкеб берші, - деді.

– Болмайды! Лағын емізіб жүрген ешкіні атуға бола ма? Бұ не тілек! - деб, Қали таңырқады.

– Мен керек қылғанда, лағын ерткен ешкі болса да, атсаң қайтеді? - деді Үрмія.

– Ата алмаймын!

– Ата алмасаң, кет! Сөз бітті.

² Қырымда ноғай әйелдері тырнақ шашын қына сыйақты нәрсеге бойайды.

دنکی تاؤ .

(قریم سوزی مار گمستن)

قالى "ارى سۇلىۋ، "ارى مەركەن! سەنى كىم ۋەتەر؟ سەنىڭ نىستەگەن
 نىڭ جۇرت ۋازىنىدا "سوز بولسۇن انذا بالغا قالىپ، تۇس اسىيۇن قىرىمدى
 تەمىر تول جارب ونگەن، قۇستان بىتەر ادام اسپانغا ۋىشىپ شاربىقتالغان
 زامانغا كىلىپ جىتتى، خان سارىڭنىڭ جىل جىتپەسكە ۋىشىپ المى، وت ارىدان
 وزالارمەدەڭ، ونگىدى "مىلا المايمىن. "بىراق، ادام بالاسىن ورىمىنن وزدەيمەن
 دەپ، انىڭدا ورنىڭدا مامىت بولار دەڭ، سەن جىل جىتپەسكە ۋىشىپ اب جوسە
 تالدا، ۋىشان تۇستى جازىمىز جالغىز وق بىن جالپىقتاندا، سەنى كۈنۈر كەيىتۇن
 وتىزدا بوز بالا بارما دەي؟ وتىز ۋىسكەسەندە سەننى اسقان مەيگەن بارما دەي؟
 اكىس قانچىدا قانداي قايىقان كۈنىڭ بولۇشما دەي؟ "شىمىتى مەلىتى اسپىن،
 ادام ايلاق ياسىلغان ەشكى نۇڭنىڭ باسنىدا عالمى كۈرىمگەندە، تاۋ تەكەلەرى
 قالمىراپ، قايدا باراۋىن بىلەي سىمۇشى دەي. سەنىڭ سۈيەگىڭنىڭ اسىلدىمى
 سول ۋىلەن مەيگەن ەشكىكە ەش كەردە تىمىۋىشى دەڭ. سەنىڭ ادامشىلىغىڭ
 ادام تۈگىل اكىدا بار دەي.

[illegible]

قالیغا قیسین * یعنی سسته دهرننده کی قارایتون، مه کهر کوزی مهن قاراب،
* یسور بار- که نالیدی خیمه-مین ده دی. ورته ماعان تاو هکیمین آتیب
کتاب ناری ده دی.

— بولمايدى! ۋلاعن ھەممىب جۇرگەن ھەشكەن اتمۇعا بولاما، بۇنە تەلەك! — دېيىپ قالدى ھەشكەن. — مەن كەرەك تەلەكدا، ۋلاعن ھەشكەن ھەشكى بولساڭ، ائىساڭ قايتىدى؟ — دەدى ھەشكەن.

—ازالہ یسعون!

— اَلْمَسَالِكُ، كَات! عَشُورٌ بِدِقَّتِي.

(۱۱) قورمه‌دا نوعاي ايله‌ده‌ري قورناق ش‌ش‌مين قوما سيمپاتي فارس‌ده‌گه ايله‌ده‌ري.

Қали тұрыб, міне қызық дегендей болды да, есікке қарай басыб:
– Ақылсыз қатын! - деді.
– Ақылсыз қатынға неге келіб жүрсің? - деді Үрмія,
– Сейіт Мәмет бүйтіб тіл қайырмайды. Сен атыб әкелмесең,
сенен басқа әкелер. Әйтеуір, тау ешкісі мұнда әкелінеді. Мейлің
білсін! - деді сұр жылан Үрмія.

Қали үйіне қайтыб келді, назаланыб, қалың ойға кіреді.
Ағашта бұлбұл сайраб сыңғырлатыб жатыр. Бақшада шыр-шыр ән
салған шегіртке дауысы. Көкте бір-біріне жылысыб жақындасқан
жұлдыздар. Бәрінің атқарғаны сүйіскендік борышы. Жаздың
мұндай түнінде ұйқы ешкім ұйықтаған жоқ,

Қали да ұйықтамады. Үрмія әбден арбаб алған. Оның жаман
екенін де біледі. Сонда да бармай шыдаб тұра алмайды. «Сен
әкелмесең сенен басқа әкелер», - деді-ау! Жоқ! Бұл – болмас.
Менен бұрын ешкім әкелмес деб, Қали түрегелді.

Таң жаңа белгі беріб келе жатыр еді. Қали тауға қарай таныс
соқпақбен жөнелгенде, таң сімері жер бетін жаңа ғана сүйіб еді.

Ешкі тау жақын. Қали тырмысыб, тырмалап бір таудың басына
шықты. Қарсы қабақта таутекелер бұл кезде көб болатұны өзіне
айан. Арада жалғыз-ақ «Жер құлағы» бар. Ешкі тауды екі бөлген
үңгірді Қырым жұрты Жер құлағы дейді. Жер құлағының тереңдігі
сонша, түбі жердің нақ өзіне барыб тоқтайды деседі. Жер құлағы
дейтіндері, жер астында болыб жатқан жақсылық, жамандықтың
бәрін де Жер құлағы арқылы естіб, біліб жатады-мыс.

Қали Жер құлағына жақын келген кезде, көзіне бір ақсақал шал
түсті. Сакалының ұзындығы сондай, ұшы үңгір түбіне кеткен.

– Аман ба, Қали, құлқын сәріден таутеке атуға келгенің қалай?
- деді шал.

– Солай, керегі болды, - деді Қали.

– Бәрібір ешнәрсе атыб алмайсың! - деді шал. Қали шалға
жақындаңқыраб еді, шал үңгірге жоғалыб кетті.

– Кімсің? - деб сұрады, жауап болмады. Қопарылған тастар
төмен қарай домаланған дыбыстары ғана естілді. Қали қанша
тыңдаса да қайда тоқтағанын біле алмады. Тауға қарай көз жіберіб
еді, құлағын тігіб аб, әдемі тау ешкі Қалиға қараб тұр.

Мылтығын кезеніб, көздеб еді, ешкіні біреу сауыб отыр. Сауыб
отырған әйел таныс сыйақты. Бейне өзінің өлген қарындасы.

قالى ئۆرۈپ، مېنە قىزىق دەگەندەي بولدى دا «سېگىگە قاراي باسېپ:

— «قىلىغىز قاننىغا ئىدەدى.

— «قىلىغىز قاننىغا نەگە كەلىپ «جۇرسىن؟ دەدى «ۋرمىيا. سىيىت مامەت بۇيى شىب «ئەل قايمىمايدى. سەن ئاتىپ اكەلمەسەڭ، سەنەن باسقا اكەلەر. ايتىۋىر، تاۋەش. كىمىسىن مۇنداكەلمەندەدى. مەيلىك غەيلىسىن! دەدى «سۇر خىلان «ۋرمىيا. قالى ۋىيەنە قايتىپ كەلدى، نازالاننىپ قالىڭ ويغا كىردى. لەشتا بۇلبۇل بايراب سىگىر لاتىپ جاتىمۇ. باقىشادا شىر-شىر «ان سالغان شەگىرىتكە داۋىسى. كۆكتە «بىر-بىرىگە جىلمىسىپ جاتىدىغان جۇلىزدار. «يازنىڭ اتقارغانى سۆيىم. كەندىك بورىشى. جازدىڭ مۇنداي تۇنىدە ۋىقى ەش كىم ۋىيىقتالغان جوق؟ قالدى ۋىيىقتالمايدى. «ۋرمىيا «ابدان ارىپالغان. ۋىنىڭ جامان ەكەندىنە بىلەدى: سونىدا يارماي شىداپ تۇرا ەلمايدى «سەن اكەلمەسەڭ، سەنەن باسقا اكەلەر» دەدى ۋا! «جوق! ۋىل بولماس. مەيلىن بۇرىن ەش كىم اكەلمەس دەپ قالى تۇرە كەلدى.

تاڭ جاڭا بەلگى بەرىپ كەلە جاتىر ەدى. قالى تاۋغا قاراي تانىس سەجىق بەن جۈنەلگەندە، تاڭ سىمەرى جىر بەتىن جاڭاگانا «سۆيىپ ەدى. ەشكى تاۋ جاتىن. قالى تىمىسىپ، تىرمالاب «يىر تاۋدىڭ باسقا شىقتى. قازىنى قايتا تاۋ نەكەلەر بۇل كىزدە كۆپ بولاننى «ۋىنە ايان. ارادا جالغىزاق «جىر «ۋىلاى» بار. ەشكى تاۋدى ەكى بولگىن ۋىگىردى قىرىم جۈرتى جىر «ۋىلاى دەيدى. جىر «ۋىلاىنىڭ تەرەكلىكى سونشا تۇپى جىردىڭ باق ورەكەنە يارىپ تۇتايلى. دەسەدى. جىر «ۋىلاى دەيتۇلدەرى، جىر استىندا بولۇپ جاتقان جاقىلىق، جامانلىقتىڭ بارىندە جىل «ۋىلاى ارقىلى ەستىپ «يىلىپ جاتادىمىس. «ۋىل جىر «ۋىلاىغا جاتىن كەلگەن كەردە، كۆزىنە «يىر اقساقال شال «نۇس «قى. قالغىنىڭ ۋىزىندە سونداي «ۋىشى ۋىگىر تۇپىنە كىتكەن. — «مەن دا، قالى. تۇلغىن سارىيەن تاۋ نەكە اناۋغا كەلگەننىڭ قالاي؟ دەدى شال. — «سولاي، كەركى بولدى، دەدى قالى.

— «رى «يىر، ەش نارسە اتىپ الالمىسىن! دەدى شال. قالى شالغا جاتىپ كىرەپ ەدى، شال ۋىگىرگە جۈەلەپ كىتتى. — «كىم سەن؟ دەپ سۇرادى، جاۋاب بولمىدى قوپارىلغان ئايىتار تومەن قاراي خوتالانغان «دېمىستارى عانا ەستىلدى. قالى «نشا تىگىداسادا، قايدا تۇتالغانىن بىلە ەمدى. تاۋغا قاراي كۆز جىمىرىپ ەدى، «ۋىلاىن تىگىپ اب، ادەمى تە ەشكى تىيىغا اراب تۇر.

ەلەمەن كەزەتەپ، كۆردەپ ەدى ەشكىنى بەرەۋ سۇيىپ وتىمۇ. سۇيىپ وتىمەن اۋىل تانىس سىياقتى. بىيىنە «ۋىزنىڭ ولگىن تارتىلدى.

Мылтықты кезенуді қойып, көзін сүртіп қарап еді, ешкі байағы орнында тұр, бірақ, жанында ешкім жоқ. Мылтығын тағы кезенді, тағы ешкі жанында әйел көрінді. Әйел Қалиға да қарап қойды. Қалидың жүзі сұб-сұр болып, түсі қашты. Қали шешесін таный кетті. Шешесі Қалиға қарап бас шайқады, Қали мылтығын тастап:

– Әжекем! - деді.

Құйын жүріп қыйа түбін шаңдатты. Ешкі әлі тұр, қозғалмады.

Өңім бе, түсім бе? деб Қали үшінші рет мылтық кезенді. Ешкі жалғыз, бірақ қасында бір лақ көрінді. Әншейін көзім қарауытқаннан екен ғой деб ойлап, бір оқтан сесбей қатсын деб, дәл жүректі қарауылға байлап көздеді.

Серіббені жаңа баса бергенде көзіне түсті, ешкіні еміп жатқан Қали өз баласындай еркелетіп, жақсы көріп, сүйетүн Үрмийаның жас қызы.

Қалидың тұла бойы мұздай боб, қалтырап кетті! Үрмийаның жас қызын атып тастай жаздады-ау. Есі ауып, талып қалады. Көб бе, аз ба жатқанын білмейді. Сонан бері Қали жоғалды. Тастан құлап өлген шығар деп жұрт көп іздейді, таба алмайды. Бұл Жер құлағына түсіп кеткен шығар, олай болса, іздеп арамтер болмайық, деп жұрт күдерін үзді.

Қалидың Үрмийасы жалмауыз кемпір сыйқты болып қартайды. Үрмийаның жас қызы әлдеқашан бой жетіп, күйеуге тійіп, балалы, үбірлі, шүбірлі, немерелі болды. Қалидың құрбылас жігіттерінің бәрі өліп бітті. Кейінгі жастарға Қали тұралы өтірік, шыны аралас жұрт аузында сөз қалады.

Бір күні Меккеден Асан деген қажы қайтады. Жыйылған жұртқа жақсылы, жаманды көргенін сөйлейді. Бәрінен де тамашасы сол: Қалиды Асан өз көзімен Стамбұлда дәруіш болып жүргенін көреді

Таныған соң «Қали» деб шақырған. Қали мұның бетіне қарап, азырақ тоқтап тұрады да тағы..... жүре береді.

Қазақшаға аударушы: Қыр баласы.

مىللىتى كىرەلمەدى قوپىپ، كۆزىن سۇرتىپ قاراپ ەدى، ەشكى باياعى
 ورنىندا تۇرۇ؟ ەيراق جانىندا ەش كىم ەوق. مىللىتىن ئاى كىرەلمەدى، ئاى
 ەشكى جانىندا ايل كورىندى. ايل قاللىغا دا قاراپ قويدى. قاللىدىنك ەجۋرى
 سۇپ-سۇر بولۇپ تۇسى قاشتى. قالى شەششەن ئانى كەشتى. شەششەن ئانىغا
 قاراپ باس شاپقادى، ئالى مىللىتىن ئاستاپ:

- اچە كىم! دەدى.

قۇيىن ەجۋرەپ قىيا تۇيىن شاگداشتى. ەشكى ئالى تۇرۇ، قوزعالماى.
 - ەكىم بە؟ تۇسىم بە؟ دىب قالى تۇششەن رەت مىللىتى كىرەلمەدى. ەشكى
 خالەز، ەيراق قاستىدا ەيو ۇلاقى كورىندى. انشىين كۆزىم قارايتقىلىان
 ەكىن عوي دىب بايلاپ، ەير وئان شەششەن قاستىن دەپ، ەدال جۇرەكتى
 قاراۋىلغا بايلاپ كوردەدى.

سەيىدىلى خاڭا باسا بىرگەندە كۆزىمە تۇستى: ەشكىنى ەمىپ ەتقان. قالى
 ەزۇر بالاسىنداى ەركەلەتەپ چاقى كورۇپ سۇيەن ەرمىيانىنك جاس قىرى.
 قاللىدىنك نۇلا بويى مۇزداي بوب، قالىتراپ كەشتى! ەرمىيانىنك جاس تەزىن
 اتىپ ئاستاي خاردادى اۋ. مى اۋىپ تالىپ قىلادى. كۆپ بە، ازبا چانقان بىل
 ەيىدى. سولان بىرى قالى جوعالدى. ئاستان قۇلاپ ەلگەن شىعار دىب، جۇرت
 كۆپ تەدەيىلى، ئايا المايدى. بۇل «چەر نۇلاغىنا» تۇسىپ كەتكەن شىعار ەلاى
 بولسا، نەدەپ ارام تەز بولمايتى، دىب جۇرت كۆدەرىن تۇردى.

قاللىدىنك ەزۇرەمىياسى خالەزىن كەمىر سىياقتى بولۇپ قاراپىلى. ەرمىيانىنك
 جاس قىزى الدا قاشان بوي ەتەپ، كۆپەۋگە ەمىپ، بالاسى، ەيىرلى، شەيىرلى،
 نەمىرەلى بولدى. قاللىدىنك قۇزىلاش چىكىنتەرىنك ەبارى ەمىپ ەيىقتى
 كەيىنكى جاشارغا قالى تۇۋۇزلى وتىرىك-شىنى ارالاس جۇرت اۋزىدا سوز
 قىلادى.

ەيىر كۆنى مەكادەن اسان دەكتىن قاجى قايتدى. چىمىلان جۇرت خەيلى
 چاچاندى كۆرگەن سولادى. بارىغەندە ئاملاشى سول: قاللىدىنك اسان ەزۇر
 كۆزىمىن بىتەنۇلدا ەداربوش بولۇپ جورگەننىن كوردى.

 ئانىمىن سىك «قالى» دەپ شەششەن، قالى مۇنىك بىتەن قاراپ، ارىراق نەقتاب
 تۇرادى-دا، ئالى. جۇرە بىرەدى.

قازاتاشا ەداربوشى: تەز بالاسى.

ЕЛЕС.

Мұнан жүз жылдай ілгерірек Мысыр жерінде соғыс болды: пырансуздар Мысырмен соғысты. Соғыс кезінде пырансуз әскеріне бір мезгілде шөлмен жүруге тұра келді. Мысыр шөлі жалпақ құм болады: иә сұу, иә шөб, ағаш деген тібті болмайды. Жері ыстық. Күн қызуының күштілігінен келе жатқан адамдардың тынысы тарылыб, дем алу қыйын болды. Зауал ауды. Солдаттар шөлмен өте ұзақ жүрді. Қарындары ашты, ыстық өтіб, сілелері қатты. Ауыр, құмды жол шаршатты. Әсіресе, шөлден әлсіреб, тілдері аузына сыймады. Бірсыпыра солдаттардың тіпті, жүруге әлі құрыб, құлаб жан тапсырды.

Бір мезгілде, кенеттен, белес ар жағынан мөб-мөлдір сұуы бар үлкен айдын көл жарқ ете қалды. Көлдің жағасында бұталар көгеріб тұр: құрма ағаштары өсіб тұр, ағаштың сайасында әппак үйлер көрінеді. Солдаттар – «Сұу! Сұу!» деб шұу ете қалды. Ширанқыраб, бар күштерін жыйнаб алыб, көлге қарай жүгіре берді, бірақ мынадай нәрсенің үстінен шықты: сұуға қарай қаншама жүгірсе де, көл бұрынғысындай қашық көрінді. Ауыл әрі жылыса берді. Көл қашықтай берді, қанша жүрсе де сұуға жете алмады. Мұнан шөл қайта бұрынғыдан да бетер кебтіре бастады. Жүруге бұрынғыдан да қыйын бола берді.

Шөлдің солдаттар келе жатқан жерінде ешқашан да көл болған емес. Бұлардың көргені елес болыб шықты. Кеш болыб, күн батқан соң, көл де, жағасындағы көк орай да, ауыл да дым қалмастан тұман сықылданыб, жоқ боб кетті. Келесі күні түс кезінде кешегі елес тағы көрінді. Бұл сыйақты елестер сйірек емес. Мұны көб адамдар көрген де, осы күні көріб те жүр. Көбінесе, мұны шөлде тұратұн арабтар көб көреді. Бұл елестерді сағым дейді. Мұндайлар теңіздің де, жердің де үстінде болады. Жылы, сұуық жақтарда да болады, бірақ, тынық күні көрінеді.

Өз көзімен көргендер елес жайында таң-тамаша қаларлық нәрселер айтады. Солтүстік теңізде бір от кеме жүзіб келеді екен. Күн тынық. Бір кезде кенеттен сұудың үстінде кеме көрінеді. Көрінген кеме сұудың бетінен жоғары жостырып келеді. Адамдары, зеңбіректері

ۋەلىس.

مۇنان چۈز جىلداي ياكى تۈرەك مەسىر جەرىندە سوغىس بولدى: پىرانسۇزدار مەسىر مەن سوغىستى. سوغىس كەينىدە پىرانسۇز اسكەرىمە يەر مەزگەلدە شول مەن چۈرۈكە تۇرۇا كەلدى. مەسىر شول جالغى ئۈم بولادى؛ يا سۇ يا غەبىب اغاش دەگەن تەبىئى بولمايدى. چەرى يىقىق. كۈن مەزگىلىك كۈشتىلىكىنى كەلە چاتقان ادامدارنىڭ ئىنقىسى تۈرۈلۈپ دەم ئالماق قىيىن بولدى. رايال اۋدى. سالداتلار شول مەن وتە ئۇراق چۈردى. قارىندازى اشنى، يىقىق ئوتتۇرى سىلتىلغى قاتتى. اۋىر قىمەدى چول شارشاتتى. ئىسسىق سۇلەن ئىسسىق، ئىلەرى اۋرىما سىمىداي. غەبىر سىمىرا سالداتلارنىڭ تەبىئى چۈرۈكە ئالى ئۈرۈپ، قۇلاپ جان تاپىدۇ.

غەبىر مەزگىلدە كەلگەن بىلەس، ار جەمىن مەب - مولىدىر سۇي بار ۇلگەن ايدىن. كول چارق مە قالدى. كوللىك جاعاسىندا بۇلار كۆرۈپ تۇرۇ قۇرما اغاشلار ئىسسىق تۇرۇ اغاشنىڭ ساياسىندا ايتىق ۇلگەن كۆرۈندى. سالداتلار تۈرۈ سۇيا دەپ سۇي مە قالدى. شىمىرا كۆرۈپ بار كۆشتىرلى جىيىپ الم، كەلگە. قاراي چۈرۈكە بىردى. مەراق مەناداي ئارسەنىڭ ئۈستىن شىقتى: سۇي قاراي ماشما چۈرۈكە، كول بۇرىمىسىداي قاشىق كۆرۈندى. اۋىل ئارى جىلمىسا بىردى. كول قاشىقتى بىردى؛ قاشا چۈرۈكە سۇي جەنە ايلادى. مۇنان شول قاشا بۇرىمىسىداي بىر كەينىمە بىلىنادى. چۈرۈكە بۇرىمىسىدا قىيىن بولا بىردى.

شولنىڭ سالداتلار كەلە چاتقان جەرىندە مەن قاشىدا كول بولغان مەس. بۇلارنىڭ كۆرۈمى ەلىس بولمى شىقتى. كەش بولمى، كۈن ئاتقان سول، كەلگە، جاعاسىندا كۆرۈمى، اۋىلدا مە قالماستىن، ئۇمان سىمىلىدىن، چوق بوب كەتتى. كەلگە كۈنى ئۈس كەرنىدە كەلگە ەلىس ئاغى كۆردى. ئۇل سىمىراتى ەلىستىر سىمىرە. مەس مۇنى كۆپ ادامدار كۆرگەن دە، ۇسى كۈنى كۆرۈپ دە چۈر. كۆپىنچە مۇنى شولە تۇرۇن ارانلار كۆپ كۆرۈدى. ئۇل ەلىستىردى سەم دەيدى. مۇندايلا تەكۈرۈك دە، جەلگە ۇستىدە بولادى. ەلىس سۇيۇق چاتاردا بولادى؛ غەبىر ئىنىق كۈنى كۆرىدى.

ئۆز كۆزى مەن كۆرۈمىدە ەلىس جايىدا رەقەملىك ئالارىق ئارسەم ايتىدى. سول ئۈستىك تەگۈرە غەبىر وت كەمە چۈرۈپ كەلگەن. كۈن يىقىق. ئىسسىق كەلگەن سۇيۇق ۇستىدە كەمە كۆرۈندى. كۆرۈنچە كەمە سۇيۇق بىلەن چوغارى چۈستۈرۈپ كەلدى. ادامدارى، زە كەمە كەتتى.

көрініб тұр. Ауада сұу бетіндегідей заулатыб келе жатыр. Ауа кемесін көрген соң, жұрт шошыб кетті. Және бұлардың арасында көбтен бір елес жайында аңыз сөз де бар еді. Енді елес бәрінің көз алдына келді. Капитанды³ шақырыб алды. Бөлмесінен жоғары шығыб, ауа кемені көрген соң-ақ, капитан түсіне қалды. Ауадағы кеме бұларға алдындағы жолыққан кемеден айырса танығысыз, жазылған аты да таб сол. Ол кеме әлдеқашан көрінбей кеткен. Ауадағы соның сүгіреті, сәулесі екен. Аспан таб айна сықылданыб, кеменің сәулесін көрсетіб тұр екен.

Ол кеме елу, алпыс шақырым кетіб қалған, оны көруге болмайды, бірақ ауада сәулесін көруге болған. Егер жоғары жердің үстіне зор айна іліб қойыб, айнаның бетіне жерден қарасақта, әлгіні көрер едік. Тынық күні ауа дәл осындай айна болады. Сонымен теңізшілер аспанда көрген елес емес, алысқа ұзаб кеткен кеменің сәулесін көрген. Ауа айна тәрізді, кемені де, толқынды да, теңізді де көрсеткенін түсінген.

Бір сүгірет салуға шебер кісі айтады: жолаушы келе жатыб, бір кезде аспанда бүтін қала көрдім. Мұнарасы да, үйлері де тұр. Жоқ боб кетбей тұрғанында сүгіретші елестің сүгіретін салыб ала қойған. Елес жоқ болыб кеткен соң, жолымен жүре берген. Бірнеше сағат жүрген соң, бір кезде кенеттен, белестің астында әлгі сүгіретін салыб алған қаласын көрген. Бірақ бұл қала ауада ілініб тұрған жоқ, жерде тұр. Мұның елес дегені сағым. Петрбордан отыз сегіз шақырым жерде «Арайнименбауым» деген кішкене қала бар. Жайда мұнан Петрбор әрең-мәрең қылтылдаб көрінеді, бірақ кейде Петрбордың сәулесі аспанда көрініб қалады. Сол кезде айна сыйақтаныб, ауа Неуаның өзенін де, алтұн күмбезді Ысқақтың саборын,⁴ жел-кемелерді де, откемелерді де көрсетеді. Мұндай елесті алғаш көргенде кісі таңырқайды, болмаса, тібті шошыб кетеді, бірақ, бірнеше рет көрген адамға таңырқарлық та ешнәрсе жоқ.

Кісі жайда көрмейтүн және түсінбейтүн нәрсесіне таңырқайды, керемет деб ойлайды. Бірнеше рет көріб, себебін түсінген нәрсеге таңырқауды да қойады.

³ Капитан – кеме бастығы

⁴ Сабор – хырыстыйандардың зор шіркеуі, онда мүптій сыйақты үлкен молдалары ыймам болады.

يوللىنىپ تۇر. اۋادا سۇيۇق بىغىنىدەگى دەي راۋلاتىپ كەلە چاتىپ. اۋا كەمەسىن كۆرگەن سۇڭ جۇرت شوشىپ كەتتى. مۇچاغا بۇلاردىڭ اراسىنىدا كۆيىتىن مېرەلەس جايىمىدا اكىم سوزدە بار ەدى. ەندى ەلەس مېرىنىڭ كۆز الدىنا كەلدى. كاپىتەندى 1 شاقىرىپ الدى. بولمەسىن جوعارى شەمبە، اۋا كەمەنى كۆرگەن سۇڭ انا، كاپىتان ئۆيىگە قالدى. اۋاداعى كەمە بۇلارغا الدىندا چولپىقان كەمەدەن ايدىسا تانمەسە، چاۋىلغان انىدا ئاپ سول. ول كەمە الدا قاشان كۆرىنەي كەتكەن. اۋاداعى سونىڭ سۇڭمەتتى، ساۋلەسى ەكەن. اسىبان ئاپ اينا سىقىلىپ كەمەنىڭ ساۋلەسىن كۆرسەتەت تۈر ەكەن.

ول كەمە ەلە، الپىس شاقىرىم كەتەت قالغان؛ ونى كۆرۈۋەكە بولمايدى. مېراق اۋادا ساۋلەسىن كۆرۈۋەكە بولغان. ەگەر جوعارى چەردىڭ ئۈستىنە زور اينا مېلىپ قويىپ ايفانىڭ بىغىنى جەردەن قاراساقتا، الگىنى كۆرەر ەدىڭ. نىغنى كۈنى اۋا مۇداۋىسىمىدا اينا بولادى. سوبى مەن تەڭمەشەلەر اسپاندا كۆرگەنى ەلەس مەس، الپىقا ۇزىپ كەتكەن كەمەنىڭ ساۋلەسىن كۆرگەن. اۋا، اينا مازىردى؛ كەمەنىدە. تۈلەندىدا نەگەزدىدە كۆرسەتكەن ئۈستىگەن.

مېر سۇڭمەت سالۇغا شەبەر كەسى ايتادى: چولۇشى كەلە چاتىپ، مېر كەردە اسپاندا مېتىن قالا كۆرگەن. مۇناۋاسىدا ۇيلىرىدە تۇر. چوقى بوب كەتەي تۇرغانىدا سۇڭمەتتى ەلەستىڭ سۇڭمەتتىن سالىپ الا قويغان. ەلەس بىرى بولۇپ كەتكەن سۇڭ، چولى مەن چۆرە بەرگەن. مېر نەشە ساعات چۆرگەن سۇڭ، مېر كەردە كەتەتتىن بەلەستىڭ استىندا الگى سۇڭمەتتىن سالىپ العان قالاسىن كۆرگەن. مېراق بۇل قالا اۋادا مېلىنىپ تۇرغان چوقى، جەردە تۇر. مۇنىڭ ەلەس دەگەنى-ساعىم. پەتىربوردان ونىز سەگىز شاقىرىم جەردە «ارائىنىمىنلۇم» دەگەن كىشىكەنە قالا بار. جايىدا مۇنان پەتىربور ارەكەت قىلىنلاد كۆرىندى. مېراق كەيدە پەتىربوردىڭ ساۋلەسى اسپاندا كۆرىنىپ قالادى. سول كەردە، اينا سىماقتا، اۋا «نەۋا»نىڭ ورەنەندە، الپىن كۆمەردى سىماقتىڭ ساقىرىدا، 2) خىل كەمەلەردىدە، وت كەمەلەردىدە كۆرسەتەتتى. مۇنداي ەلەسدى العاش كۆرگەنە كەسى تاكىرقايدى، بولماسا مېتىنى شوشىپ كەتەدى؛ مېراق مېر نەشە برەت كۆرگەن ادالغا تاكىرقارلىقتا ەش نارسە چوقى.

كەسى جايىدا كۆرەتتۇن خاننا ئۆزى ئۈستىنەتتۇن نارسەسىنە تاكىرقايدى، كەمەمەت دەپ ويلايدى. مېر نەشە برەت كۆرىپ، سەبەپنى ئۈستىگەن نارسەگە تاكىرقايدى دا قويايدى.

1) كاپىتان-كەمە باستىمەي.
2) ساپور-مېرىستىيانلاردىڭ زور شىركەمۇي، وندا مۇيىتى سىماقتى ەكەن موللەلارى ئېمە بولادى.

Теңізшілер айтады: ауада кеменің сәулесі түскенде кейде төңкеріліб, кейде дұрыс тік көрінеді деб. Бұл да ауа айна сыйақты, нәрсенің сәулесін түсіргендіктен, айнаны төбеңе ұстасаң, өзіңнің басыңды төмен, айағыңды жоғары көресің, айнаны алдыңа ұстасаң, дұрыс тұрған күйіңше, айағыңды төменде көресің.

Елес жоғарыда болмай, кейде бір бүйірден де көрінеді. Бір күні Шуецсаридағы (Шуейтсария) Женеу көлінде бір қайық жүзіб келе жатса, елес қабырғаласыб, жүріб отырған. Адам айнаның алдынан кесе өткенде де таб осындай болады: кісі де жүреді, онымен қабырғаласыб, айнадағы сәулесі де жүреді.

Айнаның жақсысы, жаманы бар екені әркімге белгілі. Сол сыйақты ауа да сәулені кейде ап-анық, кейде кіреуке көрсетеді. Тынық күні теңіз де айна сықылды жыб-жылтыр болыб, көк те, жійек те ап-анық көрінеді. Тынық күні жақсы айна тәрізді теңіз анық көрсетеді. Желмен сәл толқындаса, сәуле көрінгенмен, көмескі көрінеді: бұлдырайды, біресе тобтаныб, біресе ыдыраб кете береді. Тынық күні көлдің сұуы да, жәй тұрған шелектегі сұу да сондай. Айнасы жоқ қазақтың кербездеу жас әйелдері жаулығын шелектегі сұудағы сәулесіне отырыб та орайды. Ауа да әрқашан жақсы қылыб, сәуле түсіре алмайды. Жақсы, анық сәуле өте тынық ұуақытта ғана болады.

Оңтүстік Италияның Мессин деген шығанағында күн шығыб келе жатқан кезде, бұлардан да тамашарак кейде елестер болады. Кенеттен теңіз үстінде жоғары ауада әдемі сарайлар, мұнаралар, қатарланған діңгектер, терезелі, балконды⁵ үйлер, мал жайылып жүрген тоғайлар, сыбай аттылар, жәйәу жүргіншілер көрінеді. Елестер қосылыб, айырылыб, шұумақталыб, сұу үстінде бірінің артынан бірі құлдилаб, асығыб жүгіріседі. Бұл елестер тамашалығы сондай: неше жүз жыл мұны Моргана деген пері қызының елестегені деб жүрген, шынында бұл елесте ешбір керемет жоқ. Сұу үстінде көрінетүн сарай, мұнара, үйлер, дұрысында теңіз үстінде емес, жерде, жағада бар болған соң, мұнда тібті керемет жоқ. Бұларды ауа көтеріб, сәулесін түсіреді.

⁵ Балкон – үйдің сырытқы керегесіне жапсыра шығара салған төбесі ашық орын.

تەڭرىشلەر اينىدى: اۋادا گەمەنىڭ سايلىسى ئۆسكەندە كەيدە توڭگۇرلىنىپ، كەيىن ھەزرىتىنىڭ كۆرىنىدى دەپ، بۇل دا اۋا، ايناسىماقتى، ئارىستىڭ سايلىسى تۇسىرىگەنلىكىدىن: اينانى ئوبەگە ۇستالغ، ۇزىڭنىڭ ئاسىڭدى تەمەن، اياڭىڭدى جوعارى كۆرەسىن؛ اينانى اللىڭا ۇستالغ، دۇرىس تۇرغان كۆيىڭىشە، اياڭىڭدى ئومىندە كۆرەسىن.

ەلىس جوعارىدا بولماي، كەيدە ۇير بۇيرىدەن دە كۆرىنىدى. ۇير كۆنى شۇيىسىرىماداعى جەننۇ گۈلىندە ۇير قايتى ۇيۇزىپ كەلە جاتسا، ەلىس قايرىعالاسىپ ۇيۇزىپ وتىرغان. ادام اينانىڭ اللىغان كەسە وتكەندە دە ئاپ وسىنداي بولادى: كەسە دە جۇرەدى، ونى مەن قايرىعالاسىپ ايناداعى سايلىسى دە جۇرەدى.

ايدىنىڭ جاقىسى، جامانى يار ەگىنى ۇار كەمىگە بەلگىلى، سول سىماقتى اۋادا سايلىنى كەيدە اينانق، كەيدە كەرەككە كۆرسەتەدى. تەننىق كۆنى تەڭرىدە ايناسىماقتى ۇچىپ-چىلىپ بولىپ، كوك دە، جەڭ دە اينانق كۆرىنىدى. تەننىق كۆنى جاقىسى ايناسىماقتى تەڭرىدە كۆرسەتەدى. جەڭ مەن سايلىنىڭدا، سايلىنى كۆرىنىدى، كۆرسەتەدى: بۇلدىرايدى، ۇير ەسە تويىناتىم، ۇير ەسە ئىلەمەپ كەتە بەرەدى. تەننىق كۆنى كۆلىڭ سۇيىدا، ۇچاي تۇرغان شەككەگى سۇۋدا سۇنداي. ايناسى جوق ۇازاقنىڭ كۆرىدە ۇچاي ايدىلىرى چاۋلىمەن شەككەگى سۇۋداعى سايلىسىنە ۇيۇزىپ دا ورايدى. اۋادا ۇار قاشان جاقىسى قىلىپ سايلىنى تۇسىرە المايدى. جاقىسى انىق سايلىنى تەننىق ۇاقىتتا عانا بولادى.

ۇت ئۆستىڭ ايتالىيانىڭ «مەسىن» دەگەن شىعاعا، كۆن شىعەپ كەلە جاتقان كەزدە، بۇلارداندا تاماشارق كەيدە ەلىستەر بولادى. كەنەتتىن تەڭرى ۇستىندە جوعارى اۋادا ادەمى سارايلار، مۇنارلار، قاتارلانغان دىڭكەكتەر، نەزەزەلى، كۆيىڭىشە، ۇيىلەر، مال چايلىپ جۇرگەن توغايىلار، سىداي اتقىلار، جايى جۇر-گەمىشەلەر كۆرىنىدى. ەلىستەر قوسىلىپ، ايمىلىپ، شۇۋماقتالىپ، سۇۋ ۇستىندە ۇيىرىپ، رەنجان ۇيرى قولىمىلاپ، اسىمەپ جۇگەرسىدى. بۇل ەلىستەر تاماشالىرى سۇنداي: نەشە ۇيۇز جىل مۇنى «موزغانا» دەگەن پەرى قىزىنىڭ ەلىستەگەننى دەپ جۇرگەن، شىنىندا بۇل ەلىستە ەش ۇير كەرەمەت جوق. سۇۋ ۇستىندە كۆيىمەن ساراي، مۇنار، ۇيىلەر، دورىسىندا، تەڭرى ۇستىندە مەسى، جەردە جەلدا بار بولغان سوڭ، مۇندا ۇيىنى كەرەمەت جوق. بۇلاردى اۋا كۆتەرىپ، سايلىسى تۇسىرەدى

ا. كۆن-ۇيىنىڭ سىرتقى كەرەكەسىنە جاسىمرا شىعارا سالغان تويىسى
اللىق بىرىن.

Ауа дірілдеб қалтыраса, тобтаныб қалады. Түсінбеген кісіге ғана бұл керемет көрінеді. Бұл жерде де ауа айна сыйақты сәуле түсіргенмен, әрқашанда жақсы сәуле болмайтынның көрсетеді.

Кейде ауа жақсы түгіл, тібті жанды, жансыз нәрселерден айырса танығысыз қылыб сәуле түсіріб, оқыған, түсінікті адамдардың да көзін алдайды. Солтүстік Априкедегі (Алжир) Жазаир деген жерде екі төбенің арасында өткел жыра бар. Мұны «Елестер жырасы» дейді. Сол жақта қызмет еткен бір пырансуз описері осы жыра жайында мынаны айтады: «Бір күні демалуға жыраның кірер аузындағы тасқа отырдым.

Кенеттен менен отыз тайақтай жерде тас үстінде отырған адам көрдім. Ол кісі де мен сықылды отыр. Мен оған қарай жүріб едім, ол маған қарсы жүрді. Жақындаған соң, ол да описер екенін білдім. Оның үстіндегі кийімі де менің полкымның поrmасы. Ол маған тайаныб келгенде, мен таң-тамаша қалдым: таб менің өзім! Ұқсастығыма сондай шошыб кетіб, мен оған қолым создым, ол кісі де қолын созды. Қылышымды қынабынан сұуырыб алыб ұмтылдым, ол да сүйтті, қылышты жалаңаштаб алыб, маған дүрсе қойа берді. Бір екі аттаб жүргенімше елес жок болыб кетті.

Сонда ғана описер не екенін түсініпті. Қорыққанынан өзі ұйалды. Неден қорқыб қалды? Өзінің елестеген сәулесінен қорқыб қалды.

Осы жырада басқа описерлер және солдаттар да сол сықылды елестер көрген. Бір солдат қорқыб кетіб, қылышын тастай қашқан. Қорғанға келіб, артымнан бір тоб елес құуды деб айтқан. Елес жайында әңгіме жұртқа тараған. Дұрысында, мұнда да айнадағыдай сәуле: солдат елестен қашқанда елес те артынан жүгірген.

Тамаша елестер тау арасында болады. Германійеде Брокен деген аласалау тау бар. Бұған көб адамдар табиғаттың ғажайыб құбылысын қарауға барады. Бұл құбылыс таудың астынан «Брокен елесі» делінеді. Кісі күн шығуына қарсы келеді. Бір жолаушы айтады: Күн шыға тауға келдік. Көк жүзі ап-ашық, сұудай мөб-мөлдір, тау етегінде жел тұманды айдаб тұр. Күнге артымды беріб, таудың тас төбесінде тұрыб, көкке қарадым. Бір кезде кенеттен көкте, ауада бір дәу кісі көрдім. Күн артымнан түскен соң,

اۋا دېرىلدەپ قالىمىزاسا تونالماي قالادى. ئۇنىڭ بىلەن كىشىگە خىلا بۇل كىرەتتە كۆرىنەتتى. بۇل جەردەدە اۋا اينا سىمىنى سۇلە ئۇسۇرگەن مەن، ئار قاشلىدا چاقى سۇلە بولمايتۇن كۆرسەتەتتى.

كەبەدە اۋا چاقى ئۆكەل، تېشى چىلدى، چاقىمىز، ئازىلەلەردىن ايمىزاسا تانمىمىز قىلىپ سۇلە ئۇسۇرگەن، قىمەن ئۇسۇمىكىنى ادامدارنىڭ دا كۆزىن ايدايدى. سول ئۇستىك ايمىرىكەدەكى (الجىر) چازايمىز دەگەن جەردە ەكى تويىنىڭ اراسىدا وتكىل جىرا بار. مۇنى «ەلەستەر چىراسى» دەيدى. سول چاقنا قىزىمەت ەتكەن ئېمىر پىرانسۇز ايمىرىسى وسى جىرا جايىدا مەننى ايتادى: «ئېمىر كۆنى دەدە لۇۋعا جىرانىڭ كىرەر اۋزىنداى ناسقا وتىردىم. كەنەتتىن مەننى وتىز-تالقاتتى جەردە تاس ئۇستىمىدە وتىرعان ادام كوردىم. ول كىشى دە مەن سىقىلدى وتىز مەن وعان قاراي جۇرۇپ دىم، ول ماغان قارىسى جۇردى. چاقىنداى سول ولدا ايمىرى ەكەننى بىلىدىم. ونىڭ ئۇستىمىدەكى كىيىمى دە مەننىڭ پولىكىمىنىڭ پورماسى. ول ماغان ئايالىپ كەلگەندە، مەن ئاڭ-تاماشا قالدىم: ئاب مەننىڭ ئۆزىم! ئۇقاسىمىدا سونداى شوشىپ كەتتى، مەن وعان قولم سوزدىم: ول كىشى دە قولن سوزدى. قىلىشىمىدا مەننىڭ سۇلۇرۇپ الپ، ئۇمىلدىم: ول دا سۇيىمىتى؛ قىلىشىنىڭ جاللاشتاپ الپ ماغان دۇرسە قويا بەردى. ئېمىر ەكى ئالپ جۇزگەنمىشە ەلەس جوق بوب كەتتى.

سونداىغا ايمىرى نە ەكەننى ئۇستىمىتى قورىققانمىن ئۆزى ايدى. مەن قورقۇپ قالدى؟ ئۆزىنىڭ ەلەستەگەن سۇلەسىمىن قورقۇپ قالدى. وسى جىرادا ناسقا ايمىرىلەر جانا سالىداتتاردا سول سىقىلدى ەلەستەر كۆرگەن. ئېمىر سالىدات. قورقۇپ كەتتى، قىلىشىنىڭ ئاستاي قاشقان. ئورغانغا كەلپ، ارتمىن ئېمىر ئوب ەلەس قۇۋدى دەپ ايتقان. ەلەس جايىدا اڭكەمە خۇرتقا تارالغان دۇرىسىندا، مۇندادا اينادامداى سۇلە: سالىدات ەلەستىن قاشقانرا ەلەس دە ارتمىن جۇگىرگەن.

تاماشا ەلەستەر ئالا اراسىندا بولادى. ئۇنىڭ بىلەن «بىرۈكەن» دەگەن لاسلاۋ تاۋار. بۇعان كۆپ ادامدار-تېشىنىڭ عاجاپ قىلىشىن قارايدى. بۇل قۇبىلىس تاۋىنىڭ اتىنان «بىرۈكەن ەلەس» دەلىتىدى. كىشى كۆن شەخىمىدا قارىسى كەلدى. ئېمىر جوللاۋشى ايتادى: كۆن شەخا تاۋعا كەلدىك، كوك «جۈزى اپ-باشقى، سۇۋداى مۇپ-مولدىر» تاۋ ەتەگىندە چىل تۆمىدى ايداب ئور. كەنەكە ارتمىدى بەرپ، تاۋنىڭ تاس تويىسىندا تۇرپ، كوككە قارادى. ئۆزى كەردە كەنەتتىن كوككە اۋادا ئېمىر داۋا كىشى كوردىم. كۆن ارتمىن ئۇسۇمىن سول.

әлгі дәу өте зор адамның көлеңкесі иә сүлдесі сыйақты көрінді. Ауада тұрып, дәу таудан жоғары көтерілді. Сол кезде жел соғып кетіп, қалпағымды ұшырып жібере жаздады. Қалпағымды басуға қолымды көтеріп едім, дәу де қолын көтерді. Жолдасым жақындап келіп еді, бұрынғы дәудің қасында тағы бір дәу таб болды. Біз не істесек, екі дәу соны істеді. Бұл дәулер кім? Бұл біздің көлеңкеміз, жоғары көтерілген тұманның бетіне жарға түскендей, біздің көлеңкеміз түскен. Біраздан соң жел тұрып, тұманды айдап кетті. Дәулер де жоғалды. Артынан таудың етегінен тұман тағы да жоғарлады, дәулер тағы да таб болды.

*20-ыншы сүгірет:
Брокен тауындағы елес*

Осындай елестер көб таулардың арасында болады. Мәселен: Қырымда Ай-Петри деген тауда елес көб көрінеді.

Түсінбеген адамдар мұндай елесті дәу пері деб қорқуға, тібті есінен танып қалуға болады. Есінен танып қалса, түсінбеген қазақ сыйақты елдер дәудің, перінің салқыны тийді дейді. Ол жаратылыстың заңына түсінбей, түсінбегенін «керемет» деб ұғынып, қорыққанға қос көрінгеннен.

Рұубакійннен.

Сұраулар: Алдыңғы Ешкі таудағы Қалидың тауға барған мезгілін, көрген шалын, адамдарын осы мақаладағы

әңгімелермен салыстырыңдар! Қали есінен неге танды? Көрінген нәрселер неліктен жоқ болып кетті? Қали оларды не деб ойлайды? Қали жаратылыстың құбылысына түсінетүн кісі ме? Қали жоғалуын қалық дұрыс түсінді ме? Қазақ мұндай құбылысты түсіне ме? Не деб біледі? Оларын ғылым не дейді? Тауда, жерде жын, пері, дәу бар ма? Қалидың Стамбұлда болуы мүмкін бе? Өздерің де сондай әңгіме ойлап тауып түсіндіріңдер!

БІЙШАРАЛАР.

Жаңбырлатқан, дауылдатқан, қаһарлы қараңғы түн. Кедей балықшының лашығында жел қайықтың ескі кенебін жамаб, отқа үніліб Жәни отыр. Жел гуілдеб, теңіз күрілдеб, сұу сыбдырлаб, толқын сұуылдаб, жаңбыр сатырлаб, әйнектің тарс-тұрс еткені Жәнидің құлағына естіледі. Қараңғы қора. Қара дауыл сарт та сұрт. Тек, кедей балықшының лашығы жыб-жылы ұйадай, жый-нақты пештің ішінде шөпшек шытырлаб жаныб, от күрілдеб, маздаб жаныб жатыр. Үй ішіндегі себтер жұпыны, бірақ таб-таза. Жерде үлкен бөстектің үстінде үйме-жүйме болыб жатқан үбірлі-шүбірлі бес бала. Оларға күрілдеген толқынның дауысы анасының әлдилегенімен бірдей, тәтті ұйқыға батып жатыр.

Балық аулай мана кеткен Жәнидің жұбайы бұл уақытта теңізде жүр. Мұндай дауылды, жауынды қараңғы түнде теңізде балық аулау қандай қатер! Қандай қорқыныш! Амалы бар ма, қайтсін? Бір үйлі жанды асырамай, тілентіб, қаңғыртыб жіберсін бе?

Жәнидің құлағына теңіздің күрілдегені, желдің ұлығаны, оқта-текте шаңқ еткен шағаланың ащы дауысы тийеді. Жаңбыр құйыб тұр. Жәниінде зәре жоқ. Дауыл күні теңіз бұуырқаныб, толқын айдаб, таска соғыб, талқан-талқан болған кемелердің, қалбалаңдаб жанталасыб сұуға батыб бара жатқан кемешілердің сүлдесі Жәнидің көзіне елестегендей болды. Жәнидің үрейі ұшады.

Балалар ұйықтаб жатыр. Жәниді ой басады. Ойланбайтұн қайбір жақсы тұрмыс бар? Минут сайын бәле мен қазаға басын ұсыныб, жанын бір тиындай көрмей, күнде көк теңізге балық аулай кететұн қосағы есіне бір түседі. Өзі болса ертеден қара кешке дейін тыным көрмей, бейнетте жүргені есіне екі түседі. Бейнетбен табатын табысы қай бір жартымды? Шиеттей балалары қысы-жазы жалаңайақ дірдектеб бұл жүргені. Ақ нан көрерге де табылмайды. Қара нан кейде бар да, кейде жоқ. Бар жалбызба қылатұны балық, бар құуанышы балаларының денінің саулығы. Ай, жасаған-ай! Теңіз қалай күрілдеб барады? Жел нағыб ысқырыб күшейіб барады? Әлгі қайда жүр екен? Соны аман сақтай көр. Жасаған соған мейірім қыла көр?

Ел жататұн мезгіл әлі бола қойған жоқ. Жұбайым көрінер ме екен, толқын байаулады ма екен, жел толастады ма екен білейін деб, Жәни қалың қара салысын жамылыб, шырақ алыб, тысқа шығады, әлі қаб-қараңғы, ұсақ жаңбыр сіркіреб, бүркіб тұр. Қаладан шеткері теңіздің қабағында мыжырайыб, құлағалы тұрған, тозған есігі бар, ескі үй болатұн, жел ышқына соққанда әлгі үйдің есігі сықыр-сықыр етеді. Таб жаман үйді құлатқалы соққандай. Жел ішін тартыб, екіленіб соғыб-соғыб қояды. Есік бір сықырлайды, бір шыңғырады, бір ыңырсиды. Үй төбесіндегі ескі сабан бейне жылаған адамша сыбдырлаб, сыбырлаб демігіб жатыр. Жәни ескі үйге келіб, қыңырайған әйнегінен сығалайды. Үйдің іші тастай қараңғы. «Науқас байғұсты көрейінші, ұмытыб кеткен екенмін ғой, кеше күйі дымақ, нашар еді-ау, ... Жападан жалғыз... Сорлының келіб көңілін сұрайтұн да адам жоқ...», - деб ойлаб, есігін тарсылдатады. Тыңдаса, тым-тырыс. Жәни ойлайды: – Ой, байғұс! Бір үйді асыраб тұрған сорлы еді... Өзі ауру: не жаны жатыр екен? Көб болмағанмен екі баланың тамағы оңай ма? Өзі жесір қатын, сүйенер, сүйкенері жоқ, бар міндет өз мойнында. Оның үстіне ауру қабаттасыб... Үһ, соры қайнады-ау, бейшараның!... Жәни көрші-көрші деб дүркін-дүркін дауыстаб қақса да, дыбыс жоқ.

Жәнидің бойы мұздаб, қалтыраб, тоңа бастаб, жаңа үйге қайтарға тұрғанда, екпіндеб соққан ұйытқымалы жел есікті сарт еткізіб, шалқасынан түсірді. Жәни үйге кірді. Шырақтың кіреуке жарығы дыбыссыз, мелшиіб түнерген, қараңғы үйдің ішіне сәуле түсірді. Үй дымыққан сұуықтан. От жағылмаған. Қорадай азынаб тұр. Есікке тайау, іргеде шөб-саламының үстінде жесір қатын өліб жатыр, түрінен адамның аза бойы тік тұрады, солған жансыз қолы бірдемеге ұсынғандай шөб-саламнан ысырыла салбыраб жатыр. Өліктен екі қадамдай жерде шокбыттың үстінде үйлігіб, бүрісіб, бозарыб, шашы үрпиіб, монтиыб, жас балапандай екі бала жатыр. Олар дауылдың дауысын, анасынан айырылыб, жетім қалғанын сезетін емес, мызғымастан ұйқыда. Байғұстарды қымтаб, ескі шапанымен жауыб салуға шешесінің мұршасы келген екен. Төбеден аққан тамшы өліктің бетіне тамшылаб, көздің жасы тәрізденіб ағыб жатыр.

Көб тұра алмай, қойнына тығыб көтерген бір нәрсесі бар, біреу құғандай артына қарауға бата алмай, жүгіре басыб Жәни үйіне жөнеледі. Көтерген нәрсесін үйге әкеб, төсектің үстіне салыб, жалма-жан шымылдықты түсіреді. Өңі бұзылыб, жүрегі тұулаб, өкінген адамдай бас жаққа келіб сүйеніб отырыб,

ەل - ئاتۇن مەزگىل *الى بولا توپىغان چوق - جۇيىم كۆرىنەر مەكەن، تولىق
 بايلايدىما ەكەن، جەل تولاستادىما ەكەن بىلەپىن دەپ، *جانى قامىڭ قارا
 سالسىن جامىلىپ، شىراقى العىپ تەسقا شىعادى. *الى قاپ - قاراڭغى، *ۇساق
 جاكىم سوكىمىپ، مۇرگىپ تۇر. قالادان شىتكىرى تەككەردىڭ قايىغىدا مەجىراپ،
 قۇلاعالى تۇرغان، نوزغان ەسكى بار، ەسكى *ۇي بولانۇ جەل نىقىدا سوتقاندا
 الگى *ۇيدىڭ ەسكى سەقىر - سەقىر ەتتى، ئاپ جامىل *ۇيدى تۇلاتقالى - توققانداي.
 حال *ۇشىن ئازىم، ەكەلەنەپ سوغىپ - سوغىپ قويلاي. ەمەك *ۇم - سەقىرلايدى،
 *ۇم شىگىمىرادى، *ۇم نىگىسىندى. *ۇي تويىسىندەگى. ەسكى ساراي بۇيىم
 جىلغان ادامشا سىندىرلاپ سىندىرلاپ دەمىگىچ جاتىم. *جانى ەسكى *ۇيگە كەلمە
 قىتكىرايغان ايىمەككىن سەغلايدى. *ۇيدىڭ *ۇشى ناستاي قاراڭغى. تاپقان بايىغۇستى
 كۆرەيىشى، *ۇمىنىپ كەتكەن ەكەننەن عوي، كەشە كۇيى دەمەق ناستا ەداۋ،
 جەلدىن خالەم. . . سوزلىنىڭ كەلەپ كۆكەلەن سۇرايتۇندا ادام چوق. . .
 دەپ ويلاپ ەسكىن تويىسىدا تالدى. تەككەسە تەم - تەمىس. *ۇن چوق. جانى
 ويلايدى. *ۇي، بايغۇس! *ۇم *ۇيدى اسىراپ تۇرغان سوزى ەدى. . .
 *ۇزى لۇپۇ: تە جانى جاتىم ەكەن كۆپ بولماي مەن ەكى بالانىڭ تامامى
 ەكەن، *ۇزى جەمىر قاتىن، سۇيەنەرە سۇيەنەرە چوق، يار مىندەت وز مويىنىدا
 ەنىڭ *ۇستىنە لۇپۇ قاپتالسا. . . ۇلە. سوزى قايداۋ، يىمشاۋاندا. . . *جانى
 كۆرۈش - كۆرۈش، دەپ تۇركىن - تۇركىن تالۋىستى قاتىدا، دىيىس چوق.
 *جانىنىڭ بويى مۇزداپ، قاتماپ، توڭا باستى، جانكا *ۇيگە قايتارغا قۇرغاندا
 ەكەن، سوتقان تويىنىڭ جانى جەل ەسكىنى سارت ەتكەن تالۋىستىن *ۇسۇردى.
 جانى *ۇيگە كۆردى. شىراقتىڭ كەمبۇگە جارىغى تەسسىم، ەشەنەپ تۇرغان
 قاراڭغى *ۇيدىڭ ئىشىنە ساۋلە *ۇسۇردى، *ۇي تەسسىق، سۇيەنەپ تالۋىستىن
 قۇراداي لۇپۇ تۇر. ەسكىگە ئايۋان ەركە دە *ۇيىسىدا ەسكىگە جەمىر
 قالىپ *ۇيىت جاتىم، تۇرىمىن ادامنىڭ ازى بويى تەك تۇرادى، سولغان جانىمىمى
 *ۇم دەمەگە *ۇستىنە لۇپۇ سالايمان سۇيلا جالماپ جاتىم، ەلىككى ەكى قاتىداي
 جەردە سوتەنىڭ *ۇستىنە لۇپۇگىمە، *ۇرۇسىپ يورام شاشى *ۇرۇسىپ مۇتەسە
 چاسى لۇپۇداي ەكى بالا جاتىم. ولار داۋىللىڭ داۋىسىن ەتلىستىن اپىرىلىپ
 جەتتە قاتىس سەزەن مەس، مۇندەستىل ەيىقتا لۇپۇستىردى قوتۇپ، ەسكى
 شاپىسى مەن *ۇلۇپ جالۋىغا شىنەسىنىڭ *ۇرۇشى. كەلگەن ەكەن، تۇرىمىن اتقاي
 تالۋىتى ەكەننىڭ يەنە تالۋىت. كۆرۈڭ جانى. تارۋىدەنەپ تەم جاتىم.
 كۆپ مۇرامى، تەنە تەم كۆرۈش *ۇم لۇپۇسى بار، تەنە تەمىداي
 ارىسا، جالۋا تالۋى. سۇيەنەپ باستى *جانى ەنە جەلەدى كەلگەن تالۋىسىن
 *ۇيگە تالۋى. ەكەننىڭ *ۇستىنە سالىپ، خالەم شىمەلەپتى تالۋىردى ەكى
 لۇپۇ. جەلەگى لۇپۇ. ەكەننىڭ ادامداي س جەلە كەلەپ سۇيەنەپ تۇرۇپ.

анда-санда «әлгі не дер екен?... Не істедім? Өзімізде де бес бала бар... Олардың міндеті аз ба?... Неге алдым екен? Ұрыб өлтірсе қайтемін?... Өлтіретүн де жөні бар. Үһ!», - деб қойады.

Жаңбыр басылды, таң атты. Жел бұрынғысындай гуілдеб, теңіз күркіреб жатыр. Бір мезгілде есік ашылыб, теңіздің қоңыр салқын демі үйді кернеб кетті. Бетін жел қағыб, тотыққан еңгезердей балықшы сұу-сұу ауын сүйіретіб:

– Жәни, мен де жеттім! - деб кіріб келді.

– Ә, келдің бе? - деб көтеріле түсіб, бетіне қарай Жәни қайта отыра кетті.

– Бұл не деген түн! Неткен дауыл!

– Ие, ие, дауыл күшті болды, олжаң қалай?

– Ойбай, түк жоқ, текке азаптаныб, ауымды быт-шыт қылдым. Мұндай дауылды өмірімде көргенім жоқ, ай, жел де білгенін қылды! Қайықты добтай лақтырыб ыршытқанда, арқан үзіліб, қайық батыб кете ме деб зәрем қалмады. Балық құрысын, жаныммен қайғы болдым... Аман келгеннің өзі олжа болған жоқ ба?...».

Екеуі де үн-түн жоқ отырысты. Біраздан соң Жәни қылмысты кісіше жалтақтаб, бата алмай қалтыраб байына айтты: «Көршің қайтқанын білдің бе? Кеше сен барғанның артынан өткен білем. Сорлының тышқандай екі баласы қалды: біреуінің де тілі шыққан жоқ»...

Жәни сөзін тоқтатты. Балықшы қабағы түсіб, салбыраб, мұнайыб, ірейімі келіб, қамыққандай болды. Отырыб-отырыб үһілеб:

– Міне, қыйын жұмыс! - деб, басын қасыб:

– Енді қайтеміз, алу керек. Ойанғанда өліб жатқан шешесін көреді-ау... Не жақсы дейсің? Қайтерміз, амалдаб-шамалдаб күнелтерміз. Бар, тезірек алыб кел, - деді. Жәни қозғалмады.

– Сен немеңе, жақтырмай отырсың ба? Қорқасың ба? Алғың келмейді ме? Жәни, саған не болды?... Жәни үндеместен түрегеліб, байын жетелеб, төсек жаққа апарыб, шымылдықты көтереді. Шымылдықтың ішінде өлген бейшараның күйімен монтиыб, ойанбастан тыб-тыныш қана ұйықтаб жатыр еді. Екі сорлы жас баласы манағы.

(Уиктор Гиугодан)

ТАҒДЫР (ЖАЗМЫШ)

(Шығыс қалқының әңгімесі)

Бір күні Ұлайа, Дарну, Пурана деген үш қарт есік алдында отыр еді. Бұлардың жанына Лишау қанның Кессеб атты жігіт баласы келді. Жігіттің өңі қашқан, көзінің жанары сөнген, қабағын қайғы басқан.

Қарттар біріне бірі жалтақтап қарасты да, Ұлайа сұрады: «Кессеб, біз үшеуіміз саған жақсылықтан басқа ешнәрсе ойламаймыз, соның үшін жасырмай шынынды айтшы, осы сені жегідей жіб жүрген не қайғы? Бала күннен сен кемтарлық көрмесең де, кеше ғана үлкен малайынның жұдырығының дәмін татқан әкеңнің сорлы құлы Жуак тәрзіді еңсең төмен түсіб кетібті».

– Сорлы Жуак бізге арқасының өрім-өрім жарасын көрсетті, - деб, Дарну қарт та сөз қыстырды.

– Шырағым, Кессеб, біз мұны саған айтбақшы едік, - деді Пурана қарт.

Жігіт орнынан ұшыб түрегеліп, бұрынғы байаулығын тастай салып, қарттардың сөзін аяқтатбай:

– Мүләймсіб, мені қажамай, монтаны қарттар, тілдеріңді тартыңдар, Жуак құлымның етіне бас малайым таңба салғаны жайында мен сендерге есеб беруге тийісті деб ойлайтұн шығарсыңдар-ау. Біреудің ісі түгіл, өз ісім турасында да біреуге есеб бермекшімін деб сене алмаймын, - деді.

Қарттар біріне бірі жалтақ-жалтақ қарасып, Ұлайа:

– Балам, өзіңе ұнаса сөзіңді айта бер, - деді.

– Ұнаса дейсің бе? Бір нәрсе маған ұнайтұнын, ұнамайтұнын өзім де білмеймін. Өзім тілеген, өзім қалаған нәрсе ұнауға керек бе? Болмаса, мен үшін біреу тілеб, біреу қалауы керек бе? Әңгіменің шешетұн түйіні міне осы, - деб жігіт шалдарды кекетті.

Жігіт сөзі осымен бітті. Маңайдың бәрі тынды. Бір мезгілде жел соғып кетіп, ағаш басын қыймылдатып, бір жапырақ Пурананың аяағына келіп түсті. Кессеб жапыраққа караб тұрғанда, күн көзінің қызуымен балқыған жартастың бір мүйісінен табақтай тас

تەدبىر (ھازىمەش)

(شەخىس قالىقىنىڭ اڭگىمىسى)

«بىز كۈنى ۋىلايەت ھازىمەش، پۇرانا دەگەن *ئۇش قارت ھەسك اللەندە وتىمۇ ەدى. ۋىلاردىڭ جانىغا لىشاۋ دەگەن قاتنىڭ كەسەبىنى ئىشنى چىگەت بالاسى كەلدى. ھەسكەنىڭ *ئۇشى قاشقان، كۆزىنىڭ خانارى سۈنگەن، قابىلىن قايسى ياسقان. ئارتىقار يەردە *بىزى جالقاتىپ قاراسىندا، ۋىلايەت سۇرادى: كەسەبى *بىز ۋىشەۋىمىز سانان جاقىلىقتان ياساۋەش نارسە ويلايمىز؛ سۈنىڭ *ئۇشنى جاسىرماي شىنەنگىنى ايتىشى، ۋىسى سەلى جەگىدەي جىپ چۈرگەن نە قايسى؟ بالا كۈنەن سەن كەم ئارلىق كۆرەسەڭدە، كەشە عانا ۋىلگەن ماللىكەڭ. جۇدىيەنىڭ *دامىن ئاتقان، اكەڭنىڭ سۈرلى قولى «جىۋاقى» ئارنىۋىدى *كەشە تۈمەن *تۈسەپ كەتپىتى».

سۈرلى جىۋاقى بىزگە ارقاسىنىڭ *ۋىزىم-ۋىزىم جاساسىن كۆرسەتتى، ەدەپ ھازىمە قارتدا *بىز تەستىۋىدى.

شەراۋىم، كەسەبىم *بىز مۇنى سانان. ايتىۋاتى ەدىك: ەدى پۇرانا قارت. ھەسكەت ۋىزىمان ۋىشەپ تۈرە كەلەپ، بۇرۇنقى يايۋىلەمەن ئاستاي-الەپ، قارتىلارنىڭ *بىزىن اياقتايتىپ:

*مۇلايىمەت مەنى قاجاماي، مونتالى قارتىلار، ئىلدەرىڭى ئارتىڭلار: جىۋاقى قۇلىمىڭ ەنەندە بىس ماللىم ئاڭىدا سالغانى جاپىندا، مەن سەندەرگە سەپ يەردە *تەبىئىيىتى دەپ ۋىلايەت شەھەرىنىڭ ۋىزەۋىدىڭ *ئىسى تۈگەل، *ۋىزىم تۈۋراسىندا ەنەندە بىزگە سەپ يەردە كەشەندە دەپ سەنە المايەن ەدەدى. قارتىلار يەردە *بىزى خالىق-جۇلتاق قاراسەپ، ۋىلايەت:

بالام، ۋىزىگە ۋىلايەت سۈزىڭىنى ايتايلى ەدەدى.

ۋىلايەت ەدەسەڭدە؟ *بىز نارسە سانان ۋىلايەتۈمەن، ۋىلايەتۈمەن ۋىزىم دە ئىلدەيمەن. *ۋىزىم ئىلدەكەن، *ۋىزىم قالاغان نارسىم ۋىلايەت كەرەك يە؟ بولماسا مەنىڭ *ئۇشنى بىزگە ئىلدەك، بىزە قالاۋى كەرەك *ەكەمەنىڭ شەھەرىنى ئۇيۇشنى مەنە ۋىسى، ەدەپ ھەسكەت شالدىردى كەكەتتى.

ھەسكەت *بىزىمىنى ئىتتى.

ماڭايدىڭ *بارى تەندى.

*بىز مەزكەلدە ھەل سۈرەپ كەتتە، ەتاش بىسەن قىيىنلىكتە *بىز جاپىراقى پۇراناڭنىڭ اياغىغا كەلەپ *تۈستى. كەسەبى جاپىراققا قارات تۇرغاندا، كۈن كۆزىنىڭ سۈرۋى مەن بالقان جارتاسىنىڭ *بىز مۇيەسسىن ئاتىتاي س

ۋىشە ئىلەلى-ە

омырылыб түсіб, өзеннің жйегіне зырғанаб барды. Сол кезде өзен жағасында бір тостаған бақа рақаттаныб, көлбеб-сұлаб дем алыб жатыр еді... Бұл тостаған бақа күнде осы жерге шығыб, алдыңғы екі айағын көтеріб, көзін маужыратыб, жұмыб, қарттардың келелі сөздерін тыңдаған сыйақты болыб қалша қараб тұрушы еді. Сол кезде көк тостаған баканың ішінде бір данышпан молданың жаны тұр деб ойлауға болатұн еді. Бұл жолы ол жанға көк кебінінен ышқыныб шығуға жұлынған тас ұлықсат етті.

Кессеб біреуді кекеткендей болыб езу тартты.

– Ал, мүләйім қарттар, сұрандаршы! - деді, Кессеб, – мынау жапырақ, мынау тас, мынау тостаған бакадан. Жапырақ өзі үзіліб түсті ме екен? Тас өзі ұнатыб сыныб кетті ме екен? Тостаған бақа өзі тілеб тастың астына түсті ме екен? Жоқ, меніңше, уақыт біткен соң, жапырақ ұшты, тас та омырылды, тостаған бақа мұнан бұлай сендердің сөздерінді естімейтін болды. Мұнан басқа дым да жоқ. Болуға мүмкін де емес, біздің бәріміз де міне, осы сыйақты. Әйтбесе, сендер мұның бәрі де басқаша болуға да мүмкін дейсіңдер ме?

– Басқаша болуға мүмкін емес, неге десен болған нәрсенің бәрі де жалпы оқыйғалар тізбегінің ішіндегі бір шығыршық - деді, бір ауыздан қарттар.

– Олай десендер, Жуақтың арқасындағы тайақ таңбасы да, жалпы оқыйғалар тізбегінің ішіндегі бір шығыршық болуға тйіс. Оны сұрасаң әрбір жараның өзі әуелден ақырға дейін тағдыр кітабында жазулы тұруға керек. Мен де әлгі тас, әлгі жапырақ, әлгі тостаған бақа, мына ағыб жатқан өзеннің сұуының ішіндегі тамшымен бірдей, мен де жалпы өмір ағашының бұтағымын. Сұуды ағыстұң күші құйылысқа қарай зырғытыб бір ысырыб бара жатыр ғой. Сендер менің өзімді ысырыб алыб бара жатқан ағысқа қарсы күрес дейсіңдер ме? - деді Кессеб. Айтыб болыб қанға бойалған тасты айағымен қағыб жіберіб, сұуға түсіріб, Кессеб тағы қарттардың қасына келіб отырды.

Кессебтің көзі қайта тұнжыраб, мұнарлана бастады.

Дарну карт жұмған аузын ашбады, Пурана карт басын шайқады, сауықтау Ұлайа күлімсіреб былай деді:

– Кессеб! Алдында отырған мына Дарну мен Пурана карттардың ертерек заманда бастарынан кешірген оқыйғаларын саған мен айтуым да тағдырға сызылған

يەمىرلىپ تۇتۇپ، ۈزىنىڭ خىيەگىنە زىرغاناب باردى، سول كەزدە ۈزىن چاچاسىنىدا
 "بىر ئوستانغان باقا ۋاقىتتا، كۈلۈپ-سۇلاپ دەم الپ چاتىم دەي... بۇل
 ئوستانغان باقا كۈندە ۈسۈ چەرگە شەھىپ، اللەگى ەكى اپاچىن كۈتۈرۈپ،
 كۈزۈن مۇجىراتىپ، "كەسپ" قارتىاردىڭ كەلەلى سۈزدەرىن تىڭداغان سىياقتى
 بولپ قالسا قاراپ تۇرۇشى دەي. سول كەزدە كوك ئوستانغان باقانىڭ شىندە
 ەبىر دانىشپان مولدانىڭ جاتى تۈر دەپ بىلاۋغا بولانۇن دەي. بۇل جولى ول جاھا
 كوك كەينىدىن شىقىنىپ شىغۇغا جۈلنەن تاس ۋالىقسات ەتتى.
 كەسپ بىرەيدى كەكەشكەندەي بولپ ەرىق تارتتى.

- ال مۇلايىم قارتار سۇراڭدارشى دەيدى، كەسپ-مىناۋ چاپىراق، مىناۋ
 تاس، مىناۋ ئوستانغان باقادان. چاپىراق ۈزى تىلپ ۈزۈلپ تۇتۇشىمە ەكەن
 تاس ۈزى ۋىتەپ سىنىپ كەتتىمە ەكەن؟ ئوستانغان باقا ۈزى تىلپ ئاستىڭ
 استىنا تۇتۇشىمە ەكەن؟ جوق، مەنىڭشە ۋانتىمىڭ سوك، چاپىراق ۋىتى
 تاسدا ەمىرىلدى، ئوستانغان باقا مۇنان ەلەي سەندەردىڭ سۈزىڭدى سىنىمەيتۈن
 بولدى. مۇنان ياسقا دىمدا جوق. بولۇغا مۇمكىن دە ەمس؟ "بىزدىڭ بارىمىزدە مىدا
 ۈسۈ سىياتتى. ايتىمىسە، سەندەر مۇنىڭ "بارى دە ياسقا بولۇغادا مۇمكىن
 دەيسەندەرمە؟"

- ياسقا بولۇغا مۇمكىن ەمس، ئەگە دەسەڭ بولغان نارسەنىڭ "بارى دە
 چالپى ۋاقىتتالار تۈزەگەننىڭ شىندەكى "بىر شىغىرشىق-دەيدى "بىر ۈزىدان قارتار
 - ەلەي دە-دەگەن، جۇۋاقتىڭ ارقاسىنداغى تاياق تاڭلىسىدا، چالپى ۋاقىتتا
 لار تۈزەگەننىڭ شىندەكى "بىر شىغىرشىق بولۇغا تىمىس، ۈنى سۇراساڭ، "ار
 "بىر چارنىڭ ۈزى ۋەلەن اقىغا دەيمىن ئاقىدىر كىتابىدا چارۋىلى تۇرۇغ
 كەرەك. مەن دە الگى تاس، الگى چاپىراق، الگى ئوستانغان باقا، مىنا ەبىر
 جاتقان ۈزىنىڭ سۇۋىتىڭ شىندەكى تامشى مەن بىردەي، مەن دە چالپى ۈمىر
 اغاشنىڭ "بىر بۇناعىمىن. سۇۋىدى اغاشنىڭ كۈشى قۇيىلىسقا قاراي زىرەيتىپ
 سىرۈپ بارا جاتىر عوي. سەندەر مەنىڭ ۈزۈمىدى سىرىپ الپ بارا جاتقان
 اغاشقا قارسى كۈرەس دەيسەندەرمە؟- دەيدى كەسپ. ايتىپ بولپ، قانغا بويلا
 ەن ئاستى اپاچى مەن قاغىپ چىقىرىپ، سۇۋغا تۇتۇرۇپ، كەسپ ئاغى
 قارتاردىڭ قاسىغا كەلپ ۈتەردى.

كەسپنىڭ كۈزى قايتا ئۇچىراپ، مۇنارلانا باستادى.

دارىۋە قارت جۇمغان ۈزۈن اشىدا، پۇرانا قارت تاسىن سىيىدا، ساغىندا
 ۋالا قارت كۈلۈپ-سۇلاپ دەي.

- كەسپ! اللەگىدا ۈمىرغان مىدا دارىۋە مەن پۇرانا قارتاردىڭ ۈزۈن
 ۋاقىتتا ئىستارىنلى كەشەرگەن ۋاقىتتالارنى سەن مەن اغاشنىڭ ۋاقىتتا سەندەن

шығар. Сол оқыйғалар тариқын сен менің аузымнан тыңдау да сол кітапта жазылған болар.

Қарт жолдастары жайында төмендегі ғажайыб әңгімені сөйлей бастады. Жолдастары иә дұрыс, иә бұрыс деб бұзбастан, күлімсіреб отыра берді.

II

Лотос деген шарапатты шөб өсетүн және шарапатты өзен сұуы сылдырлаб ағыб жатқан жерде Дарну мен Пуранадан данышпан, бұлардан артық «дін» шарттарының жайын білетүн иә ғалым, иә молда болған жоқ, - деді қарт, бірақ жастары жер ортасынан ауыб, сакал мұрттарын боз қырау басқан мезгілге шейін бұлардың өз көңілдері өздеріне толмады, жылдар жылжыб өткен сайын, көрге бір табан жұуықтаған сайын ақиқат деген нәрсе бұлардан ұзаб, қара үзіб, жырақтай берді. Сол кезде өлімді жырақтату қолдан келмейтүніне көздері жетіб, енді ақиқатты өздеріне жақындатқысы келді. Жолаушының кийімін кийіб, беліне сұу толтырыб, асқабақтың қабағын байлаб, қолына мықты тайақ алыб, алдымен Дарну жолға шықты. Екі жыл кезіб, бармаған жер, басбаған тау қалдырмай бір биік тауға келді. Таудың бұлт қоныб өтетүн жоғарғы төбесінде құлаған ескі мешіт көрді.

Келе жатқан жолынан ау дейтүн жерде тоғайда малшылар мал бағып жүр екен. Соларға келіб Дарну: – Мынау не мешіт, мұнда қандай адамдар тұрған, қандай Құдайға сыйынған? - деб сұрай бастады. Малшылар не айтарын білмей, дағдарыңқыраб тұрды да, тауға бір қараб, Дарнуға бір қараб: Біз осы өлкенің тұрғын елі болсақ та, саған не жауаб беруге білмей тұрмыз, бірақ біздің арамызда осы тауда көбтен мал бағыб келе жатқан Азжа деген қартымыз бар еді, жауаб берсе сол берер десті. Малшылар шалды шақырыб алды.

– Қандай адамдар, қай заманда, қандай Құдайға сыйыныб, бұл мешітте құрбан шалғанын мен де білмеймін, - деді шал, бірақ менің әкем, атамыз арғы бабамыздан есіткен екен деб айтатүн еді: бұрынғы өткен заманда таудың етегінде данышпан-кемеңгер ел тұрыбты. Солар осы мешітті салыб болған соң, бірі қалмай қырылыбты, ол Құдайдың аты – Тағдыр екен деб.

– Тағдыр дейсің бе? Ол Құдайдың түрі қандай екенін, бұл мешітте әлі тұратүн, тұрмайтұнын білмейсің бе? - деб жерден жеті қойан тауыб алған адамдай Дарну сұрады.

– Біз анайы адамбыз, сенің терең сұрағыңа жауаб бере алмаймын, – деді шал, – жас күнімде, менің жас болғанымнан бері көб замандар

شەھەر. سول ۋاقىتلار ئارقىدىن شەھەرنىڭ ئۆزىدىن ئىككىنچىلىكدا سول كىتابتا خازىنە بولار.

قار ت جولداس تارى جايىدا تۆمەندىكى غايىبىپ اگىتىمىنى سۈرىپ باشتىدى. جولداس تارى يا دۆرىس يا بۆرىس دەپ بۇزباستان كۆلمىسىپ وتىرا يەردى.

11

لوتوس دەگەن شاراپاتنى شوب ۋەستىن جانا شاراپاتنى ۋەرن سۈيى سىلدى. مىرەپ اعىپ جاتقان جەردە دارىمۇ مەن پوراندان دالىشان، بۇلاردان ارتىق «دەن» شارتقارنىڭ جايى بىلەن پا عالم يا مولدا بولغان جوق. دەدى قار ت. «مىراق چاستارى جەر ورناسىنان اۋىپ، ساقال مۇرتتارلىن بوز قىلۋا بولغان مەزگىلگە شەيىن، بۇلاردىڭ ۋوز كۆڭلىدىرى ۋەزەرىنە تولمايدى» خىلدار چىلىپىپ ونگەن سايىن، كۆرگە «مىر تابان چۈيىنغان سايىن، اقيقات دەگەن نارسە بۇلاردان ۋزاب، قار ۋزىپ جىراتاي. يەردى. سول كەزدە «ولمىدى جىراتان، تولىدىن كەلمەيتۇنمە كۆزدەرى چىقىپ، تىدى اقيقاتنى ۋەزەرىنە چاقىندانقىنى كەلدى. جولا شىنىڭ كىيىمىن كىيىپ، بەلىنە سۈۋ تولىرىپ اسقاقتىڭ قاباغىن يايلاپ، قولىنا مىقتى ئايلاق، الدى مەن دارىمۇ جولا شىقتى. ەكى خىل كەزىپ، بارماغان جەرى، باسپاغان ئاۋ قالىدۇرماي، «مىر بىيىڭ ئاۋغا كەلدى. ئاۋدىڭ بۇلت قونىپ وتە تۇن جوعارغى تويىنىدە قۇلغان ەكى «مەشىت» كۆردى.

كەلە جاتقان جولىنان اۋ دەيتۇن جەردە توغايىدا مالشالار مال باغىپ جۈر ەگەن. سولارغا كەلىپ دارىمۇ: «مىناۋ نە «مەشىت»، مۇندا قانداي ادامدار تۇرغان، قانداي قۇدايغا سىيىنغان؟» دەپ سۇراي باستىدى. مالشالار نە ايتارلىق بىلمەي داغدار كىشىلەر تۇردىدا، ئاۋغا «مىر قاراب، دارىمۇغا «مىر قاراب. «مىر ۋسى ۋلكىنىڭ تۇرغىن ەلى بولماقتا، سىلەن نە جاۋاپ بەرۋىگە بىلمەي تۇرمىز. «مىراق «مىزدىڭ ارامىزدا ۋسى ئاۋدا كۆپتىن مال باغىپ كەلە جاتقان ارزا دەگەن قارىتىمىز بار» دەدى؛ جاۋاب بەرسە، سول يەرە دەستى مالشالار شالدى شاقىرىپ الدى. «قانداي ادامدار، قاي زاماندا، قانداي قۇدايغا سىيىنە، يۇل مەشىتتە تۇرپان شالغان مىندە بىلمەيمىز» دەدى شال. «مىراق مىنىڭ اگىم، اناۋى ارغى بايلىمىزدان ەستىكەن ەگەن دەپ ايتاتۇن دەدى: بۇرىنقى ۋتكەن زاماندا ئاۋدىڭ ەگەندە دالىشان. كەمەنگەر ەل تۇرىپتى. سولار ۋسى مەشىتنى خالىپ بولغان سول، «مىر قالىي قىزىلمىش، ۋل قۇدايدىڭ اتى ئاقىدۇر ەگەن دەپ. «قاندىر دەيمىڭ؟ ۋل قۇدايدىڭ تۇرى قانداي ەگەتتىن، يۇل مەشىتتە «ال تۇراتۇن، تۇرمايتۇن بىلمەيمىز» دەپ جەردەن جىنى قۇيان تالاب العان ادامداي، دارىمۇ سۇرغى.

«مىر اناۋى اناۋى، سىنىڭ تىرەك سۇرۇڭنىڭ سۇرۇن بىرە ەگەن مىندە ئىش كەلمە، سىنىڭ خالىي بولمايتۇن، بىرى كۆپ زاماندا

өтіб кетті. Осы таудың күнгейінде мал бағыб жүрдім. Сол кезде жылтыр қара тастан ойған Құдайдың пұты тұратұн еді. Таудың жайын білесің ғой. Дауылы жйіі болады. Дауыл соққан кезде малымды мешітке құуыб барыб, қорғалайтұн едім. Қатарлас мал бағыб жүрген Аңғапал деген бір әйел де, дауылдан қорқыб, үрейі ұшыб, қалтырай-малтырай мешітке жүгіріб тығылатұн еді. Мен құшақтаб, қолтығыма қысыб жылытқанымда Құдайдың ескі пұты бізге қараб ыржыйыб күліб тұратұн еді, бірақ ол Құдайлар бізге зыйанын тигізіб көрген жоқ, Аңғапал айналасына күл салатын еді, бәлкім, тйімейтүні де сонан болар, бірақ айтушылар... - деді де, күдіктенгендей Дарнуға жалт қараб, айта беруге ұялғандай болыб, тоқтай қалды.

– Айтушылар не дейтұн еді? Айағына дейін бітір, - деді данышпан.

– Жұрттың айтуына қарағанда бұл Құдайға ғибадат етушілердің бәрі тегіс қырылған жоқ. Бірсыпырасы бет-бетіне тозыб кеткен көрінеді. Кейде солар сен секілденіб келіб, мешіттің жолын сұраб, бұрынғы Құдайынан ақыл сұрауға кетеді. Барғанның бәрін Құдай тас қылыб тастайды. Шалдар тас болыб қатыб қалған, айналасын шырмауық ораған мешіт ішінде адам сыйақты тас бағаналар көрген. Бұлардың кейбіреулерінің басына құстар да ұялабты. Біраздан соң, қатқан адамдар топыраққа айналады.

Шалдың сөзі Дарнуды қалың ойға батырды. Апырмай, іздеген мақсатыма енді жеткен шығармын деб ойлады. Неге десеңіз соқырша көрмейтұн, саңырауша естімейтұн, ағашша сезбейтұн, қозғалмайтұн адам тыныштық алыб білімнің түбіне жететүні белгілі.

– Досым, мешітке алыб баратұн жолды сілте! - деді Дарну. Сілтеб болыб, көмескіленіб қалған жолмен тауға көтеріліб бара жатқан данышпанның артынан біраз қараб тұрыб, жас жолдастарына шал айтты:

– Егер, кешікбей ескі Құдайға тағы бір құрбан шалынбаса, мені қарт малшы демей-ақ қойыңдар, козының ең жасы деңдер, маған өгізше мойныма қамыт кйігізіндер, есекше ауыр жүк артыңдар, - деді. Тыңдаб болыб малшылар тарасты.

Өлкеде бұрынғыдай қырағайлаб мал жайыліб, күн шығыб, түн болыб, адамдар жұмыстарын істеб, данышпан Дарнуды ойлаған жан да болған жоқ.

Аз ба, көб бе заман өткен соң, таудың етегіне тағы бір соны жолаушы келіб, малшылардан мешітке шығатұн жол сұраб алыб, тауға көтеріліб, аса берді.

Шал желкесін қасыб:

*ئوتىپ كەتتى، وسى ئاۋدىڭ كۈنگەيىدە مال باغىپ چۈردىم. سول كەزدە جىلتىم قارا تاشقان ويغان قۇدايدىڭ بۇتى تۇراتۇن ەدى. ئاۋدىڭ جايىن بىلىسەن قوي، داۋىلى مېچى بولادى. داۋىل سوققان كەزدە ماللىرى مەشتىگە قۇۋىپ چاراب قورعالاتۇن ەدىم. قاتارلاس مال باغىپ چۈرگەن انىپال دەگەن بىر ايدىلە، داۋىلدىن قورقۇپ، ۇرەيى ۇشىپ، قاتىراي-ماللىراي مەشتىگە چۈگىرىپ تەمەللەتۇن ەدى. مەن قۇشقاتىپ، قولىمغا قىسىپ الكى قىزدى جىلتىغانىدا، قۇدايدىڭ ەسكى بۇتى بىزگە قاراپ بىرچىيىپ كۈلىپ تۇراتۇن ەدى. *بىراق ول قۇدايلار بىزگە زىيان تىگىزىپ كۆرگەن جوق، انىپال اينالاسىمغا كۈل سالاتۇن ەدى؛ يالگىم تىيىمەيتۇنى دە سونان بولار. *بىراق اينىۋىشلار... ەدى دە، كۈدىكتەنگەن ەي دارىۋىغا چالت قاراپ، ايتا بىرىۋەك ۇيالىغانداي بولۇپ، توتاي ۇلدى.

- اينىۋىشلار نە دەيتۇن ەدى باغىنا دەيىن *بىتىر، ەدى دانىشپان... تۇرتىڭ اينىۋىغا قاراعاندا بۇل قۇدايغا عىبادات ەتۋىشلىرىڭ *بارى تەگىس قىرىلغان جوق. *بىر سىمىراسى بەت بىتىنە ئۆزىپ كەتكەن كۆرىنەدى. كەيىدە سولار سەن سەكلىنەنەپ كەلىپ، مەشتىڭ جولىن سۇراپ، بۇرىنقى قۇدايدىن اقىل سۇراۋغا كەتەدى. پارغاننىڭ *بارىن قۇداي تاس قىلىپ تاستايدى. شالدار تاس بولۇپ قاتىپ قالغان، اينالاسىن شىرماۋىق وراغان مەشتىن ەندە ادام سىياقتى تاس باغىنلار كۆرگەن. بۇلاردىڭ كەي بىرەۋلىرىنىڭ باسنا قۇستاردا ۇيالاتتى. *بىر اردان... ۇلە، قاتقان ادامدار توپىراتقا اينالادى. شالدىڭ *سوزى دارىۋىدى تالىڭ ويىپا ياتىردى. اپىرماي، نۇدەگەن ماقساتىغا ەندى چىكەن شىعارمىن دەپ ويلادى نەگە دەسەڭىز سوتىش كۆرىمەيتۇن، ساڭا راۋشا ەستىمەيتۇن، اعاششا سىزىمەيتۇن، قوزغالمەيتۇن ادام تىنەتتىق الىپ *بىلىمىڭ ئۇيىنە چەتەتۇنى. بەلكىلى.

- خوسىم، مەشتىگە الىپ باراتۇن جولىدى سىلتەلەدەدى دارىۋى.

سىلتەپ بولۇپ، كۆمەكلىنەپ قالغان جول مەن ئاۋغا كۆتەرىلىپ بارا چاققان دانىشپاننىڭ اوتىغان *بىر از قاراپ تۇرۇپ، جاس جولىداستارىنا شال ايتتى - ەگەر كەشكىبەدى ەسكى قۇدايغا ئاغى *بىر قۇربان شالىنىپسا، مەنى قارت مالشى دەمەي نى قويىڭدار، قوزىڭىڭ ەڭ جىلى دەڭدەر؛ ماغان وگىرشە مۇيىنما قىلىت كىيىرىڭدەر، ەسەكشە اۋىر جۇك ارتىڭدار ەدەدى. تىگىداپ بولۇپ مالشالار تاراشى.

ولكەدە بۇرىنقىداي تەراپايلاپ مال جايىلىپ، كۆن شىغىپ، *تۇن بولۇپ ادامدار جۇمىستارىن سىتەپ، دانىشپان دارىۋىدى ويلاغان جاندا بولغان جوق. ازىبا، كۆيىپە زامان وتكىن شۇڭا، ئاۋدىڭ ەتەگىنە ئاغى *بىر سوزى جولاۋىشى كەلىپ، مالشالاردان مەشتىگە شىعاتۇن جول سۇرات الىپ، ئاۋغا كۆنە رىلىپ اسا بىردى.

شال خەلگەسەن قاسىپ

– Міне, тағы біреу, - деді.

Пурана таба алмай ақиқатты Дарну іздеб табты деб айтбасын деб, Дарнудың соңынан іздеб келе жатқан бұл Пурана еді.

III

Ақиқат іздеб, бейнеттеніб адам сйірек шығады. Жолдың табанын шөб қаптаб кеткен, әрең дегенде Дарну тауға шығыб, құлаған қақбаның аузына келді. Қақба маңайындағы: «Мен – Тағдыр барлық істің қожасымын» деген жазуды оқыды. Керегеде иә басқа сурет, иә басқа өрнектен дым да жоқ. Тек адам түсінбейтүн бір есебтер, сыйпырлардың (цифр) бөліншектері көрінеді.

Дарну мешітке кіреді, ескі керегеден тек өлім мен жойылудың ғана ийісі шығады. Бір жағында бйіктеу жылтыр кара тастан істелген пұт тұр. Етегінде сылдыраб сұу ағыб жатыр. Бірнеше құрма ағаштары сұу жағасында көкке кеудесін көтеріб өсіб тұр. Дарнудың еріксіз ықыласы құлаб, түсініксіз Құдайдың сырын білгісі келді: салкын бұлактан қауашағына сұу толтырыб, жерге құйылған жемісті теріб, кітаб айтқанындай ақиқатты зерттеуге кірісті.

Ең әуелі қарт тізерлеб пұттың қарсы алдына отырды. Тұр-түсін байқайын деб көзін айырмастан көбке дейін қарады. Біраздан соң қарнын жалаңаштаб, кіндігіне үңіліб қарай бастады. Неге десеңіз, жоқтық, барлықтың арасында адамның керек білімі болмақ. Соның үшін ақиқат кіндіктен білінбек. Сол қарағаннан қараб Дарну отыра береді. Күн батты, таң атты, күндер мен түндер тізбектеліб артына бұрылмастан өте берді. Тек анда-санда сұу мен құрмаға қолын созыб, қозғалмастан Дарну отыра берді... Бара-бара данышпанның көзінің жанары сөнді, денесі сіресіб, жаны кете бастады. Алғашқы кезде қыймылдамай отырғандықтан денесінің құрысыб, ауырғанын сезсе де, соңынан бұл сезімнен де айырылды.

Бірақ, данышпанның көз алдында бұрын көрмеген нәрселері шұумақталыб көріне бастады. Көрінген нәрселер данышпанның тілегімен, еркімен ісі жоқ, өз бетімен тізбектеліб жүріб жатыр.

Қанша уақыттар өткені белгісіз. Әйтеуір, қауашақтағы сұу кеуіб бітті. Құрма жеуді данышпан қойды. Аштық, шөл дегенді білмеді, ұмытты, ақырында күннің жарығын, түннің қараңғылығын айыра алмайтұн күйге жетті.

— مەنە تاغى بېرىۋەدەدى.

پۇرانا تايالماي ايتقاننى دارىنۇ نىزەپ ئايتى دەپ ايتىلسىن دەپ، دارىنۇنىڭ سۆڭىغان نىزەپ كەلە جاتقان بۇل پۇرانا ەدى.

III

ايقىات نىزەپ بېيىقتىنەپ ادام سىرەك شىعادى: جۇيىڭ ئايىتىن *شوپ قاپتاپ كەتكەن؛ ارەك دەگەنلە دارىنۇ تاۋغا شىعب، قۇلغان قاتىننىڭ اۋزىغا كەلدى. قاتبا ماڭاينىداغى: «مەن ئاقتىرىپارلىق *يىتىڭ قوجىسىمىن» دەگەن چازىۋدى وقىدى. كەرەگەدە يا باسقا سۆزەت يا باسقا ورنەكتەن دىمدا جوق. تەك ادام ئۇسىنىپتۇن *بىر سەبىغەر، سىيىپىلاردىڭ بولمىشەكتەرى كۆرىنەدى.

دارىنۇ مەشىتكە كىرەدى؛ سەكى كەرەكەدەن تەك *ولم مەن جويىلۇڭداغى *بىسى شىعادى. *بىر چاغىنىدا پەيىكتەۋ جىلتىر قارا تاستان سىتالگەن پۇت تۇر. مەگىنىدە سىلدىراپ سۇۋ اعىپ جاتىر. *بىر نەشە قۇرما اعاشتارى سۇۋ چاغىسىدا كوككە كەۋەسەن كۆتەرىپ *وسىپ تۇر. دارىنۇنىڭ ەرىگىر بىغلاسى تۇلابە ئۇسىكىسىز قۇدايدىڭ سىرىن بىلگىسى كەلدى؛ سالىقن پۇلاتقان قازاشاغىنا سۇۋ ئولتۇرىپ، چارگە قۇيىلغان چەمبىستى ئىدىرپ، كىشاپ ايتقاننىداي ايتقاننى رەتتەۋكە كىرىستى.

ەك اۋەلى قارت تېزەرلەپ پۇتتىڭ قارسى الدىغا وتىردى. *تۇر *نۇسەن بايقاپىن دەپ كۆزىن ايرىماستان كۆيكە دەيمىن قارادى *بىر ازىدان سۇڭ قارىنىن جالاڭاشتاپ، كىنىدىگىنە *كەلىپ قاراي باستادى. نەگە دەسەكتىز، جوقتىق بارلىقتىڭ اراسىدا ادامنىڭ كەرەك *يىلمى بولماي. سۇنىڭ *ۇشىن ايقىات كىنىدىكتىن بىلىپتەك. سول قاراعاننان قاراپ دارىنۇ وتىرايدىرى. كۇن باتىۋ نالەقتى *كۇندىر مەن ئۇندەر تەزىە كەلەپ ارىتىنا بۇرىلماستان وتىرىدى. تەك انداساندا سۇۋ مەن قۇرما قولىن سورىپ، قوزغالمىستان دارىنۇ وتىرا يەردى ... بارا-بارا دانىشپاننىڭ كۆزىنىڭ جانارى *سۇندى؛ دەنەسى سەۋسەپ جانى كەتە بىستاندى العاشقى كەردە قىيىلماي وتىرغاندىقتان دەنەسىنىڭ قۇرىسىپ لايىرغانىن سەۋسەدە، سۆڭىغان بۇل سەۋىمىنەن دە ايرىلدى.

*بىراق دانىشپاننىڭ كۆز الدىدا بۇرىن كۆرمەگەن نارسەلەرى شۇۋماقتالەپ كۆرۈنە باستادى. كۆرىگەن نارسەلەر دانىشپاننىڭ تىلەگى مەن، ەركى مەن *بىسى جوق؛ *ۇز بىقى مەن تەزىەكتەلىپ *جۈرىپ جاتىر.

قاندا ۋاقىتتار وتكەننى بىلگىسىم. ايتىۋىر قازاشاغى سۇۋ كەلۋىپ *يىتتى. قۇرما جەۋدى دانىشپان قويدى. اشتىق، *شول دەگەندى تەلەدى، *ۇمىقتى؛ اقىرىنىدە كۇننىڭ چارىمەن، *تۇنتىڭ قاراڭغىلىن ايرىا المايتۇن كۆيكە جەتتى.

Сол кезде Дарну көзінің ынтасын құртыб, іздеген ақиқаты келіп елестеді. Кіндігінен ұзын терек өсті. Бас жағы қамыстаб, бұуын атты, бұуындарынан тұс-тұсына тағы бұуын шығып, ақырында елу бұуын болып тоқтады.

Қарттың жасы да елуде еді.

Ағаштың басында жақынырақ гүлінің орнына бұтаққа меңзес бір нәрсе орнады. Міне, сол нәрсе Дарнуды мысқылдап күліп, қарап тұрып: – Бейшара, Дарнуым-ай, машақаттанып мұнда неге келдің, саған не керек? - деді.

– Мен ақиқат іздеп жүрмін, - деді данышпан.

– Бері, маған кара, осы менің түрім ұнамай тұрған сыйақты көрінеді. Ұнамаса да іздегенің мен, - деді пұт.

– Сені түсіну қиын, - деді данышпан. Ағаштың елу бұуынын көріп тұрсың ғой.

– Елу бұуын менің жасымның саны, - деді данышпан.

Мен барлық бұуынның тас төбесіне мініп отырмын: неге десен мен – Тағдырмын, мен барлық істің қожасымын. Барлық жандықтар, барлық өмір, дем алыс, қыбырлау, қыймылдау менсіз болмайды. Тағдыр арқасында ғана жандықтар мақсатына жетеді. Анаңнан шыр етіп, жерге түскеннен бері, таб осы кезге дейін жасыңның елу бұуынын мен бйілеп келемін. Өмірінде жақсылықты із жамандықты сен өз бетіңмен, өз еркіңмен істеп көрмедің. Тіленшіге айап берер аз қайырың, ашуланып біреуге тйген тайағыңның ұшы, қолыңмен отыртқан нәзік гүл, шыбығың, кескен ағашың, қатта бетінді шаққан масаны өлтіруінді – бәрін де мен күн бұрын есебтеб, жазып қойғанмын. Неге десен, мен – Тағдырмын. Кейіп, күйініп, құуанып, сүйініп жүрегіннің соққаны, қалықты үгіттеуге айтқан сөзің, барлық қыймылдап, қозғалғаныңды күн ілгері сызып қойғанмын. Сен мұнда ақиқат іздеп келдім дейсің. Сен қай күн, қай сағат, қай минут келерінді де жазып қойғанмын, неге десен мен – Тағдырмын. Сенің қылғаныңа мен күлемін. Күлмеске болмайды. Сен данышпан, бейшарасың ғой!

– Сен маған йт етінен де жексұрынсың, - деді данышпан.

– Түсінемін: Сен өзінді ерікті санайсың, мен сенің қыймылыңның қожасы болған соң жек көресің ғой.

Сонда Дарну ашуланып, кіндігінен өсіп тұрған ағашты ұстап алып, лақтырып жіберді, күл-талқанын шығарды. Мен елу жыл сенің қолыңда

سول كەزدە دارىمۇ كۆزىنىڭ يىغاسىن قۇرتىپ تۈدەگەن اتىقانى كەلىپ
 ۋەلىنىدى. كىيىنىگەن ۋەزىن ئەرەك ۋەستى. باس چاغى قامىستاپ بۇۋىن اتتى؛
 بۇۋىندار بىغان تۇس-تۇسىغا تاغى بۇۋىن شىمەت-قىرىندا ەلىۋ بۇۋىن بولمىپ تۇقنادى.
 قارىتىك جاسى دا ەلىۋدە ەدى.

اعاشنىڭ باسىندا، چاقىمراق كۆلىنىڭ ۋەزىنى بۇتاققا مەڭزەس ەيىر نارسە
 ۋەرنەدى. مەنە سول نارسە دارىنۇدى مىسقىلداپ كۆلىپ، قاراپ تۇرىپ: - بىشارا
 دارىنۇتمەي! ماشاقتانمىپ ەلىدا نەگە كەلىدىك، ساعان نە كەرەك؟ دەدى.

- مەن اتىقات بۇدەپ ەجۇرمەن، - دەدى دانىشپان.
 - بەرى ماغان قارا، وسى مەنىڭ ەجۇرمە ساعان ۋانماي نۇرغان سەيانتى
 كۆرىنىدى. ۋاناماسىدا بۇدەگەڭ مەن، - دەدى بۇت.

- سەنى ەتۈسىنۇ قىيىن، - دەدى دانىشپان.
 - اعاشنىڭ ەلىۋ بۇۋىن كۆرۈپ تۇرسىن عوي.
 - ەلىۋ بۇۋىن مەنىڭ جاسىمنىڭ سانى، - دەدى دانىشپان.

- مەن بارلىق بۇۋىننىڭ تاس تۈپەسىنە ەمىنىپ وتىرمەن: نەگە دەسەڭ مەن-
 تاتىرمەن؛ مەن بارلىق ەستىڭ قوجاسىمەن. بارلىق جانلىكتىر، بارلىق ەوسىر،
 دەم اللىق، قىيىمىدا، قىيىرلاۋ، مەنىسۇ بولمايدى. تاتىر ارقتىدا عانا جەنىكتىر
 ماقتانىنا جەنىدى. اناڭنان شىرا! ەتىپ جەرگە تۇسكىنەن بەرى تاب وسى كەرگە
 دەيىن جاسىڭنىڭ ەلىۋ بۇۋىن مەن بىيەپ كەلمەن. ۋەمىرگە جاقىمىقنى
 يا جامانىدىقنى سەن ۋەزىنىڭ مەن، ۋەزىنىڭ مەن سىتاب كۆرمەدىك، ەلىنىشىگە
 اياپ بەرەر از قايرىڭ، اشۇلانىپ بىرەۋگە تەيىكەن تاياعىڭنىڭ ۋشى، قولك مەن
 وتىرتقان بارىك كۈل شىيەڭ، كەسكەن اعاشنىڭ، ەتتا بىتىڭنى شاققان
 جاسانى واشىۋىڭنى، بارىندە مەن كۈن بۇرىن سەيتەپ دارىپ قويغانمەن.
 نەگە دەسەڭ مەن-تاتىرمەن. كەيىپ كۆيىمەپ، قۇۋانىپ، سۇيىمەپ جۇرەڭنىڭ
 ەوققانى، قالغىنى ۋكىتمەۋگە ايتقان ەسوزىڭ، بارلىق قىيىمىداپ، قوزعالمايدىكنى-
 كۈن ەلگەرى سىزىپ قويغانمەن. سەن مۇندا اتىقات بۇدەپ كەلىدىم دەيسەن.
 سەن قاي كۈن، قاي ساعات، قاي مەيىۋت كەلەرىڭنى دە جازىپ تويغانمەن؛ نەگە
 دەسەڭ مەن-تاتىرمەن. سەنىڭ قىلغانىڭامەن كۆلەمەن. كۈمەسكە بولمايدى.
 سەن دانىشپان. بىشاراسەن عوي!

- سەن ماغان ەيت ەتەنەن دە جەكۋىرىمەن دەدى، - دانىشپان.
 - تۇسىنەمەن: سەن ەزىڭنى ەركىلى-ەركىلى، مەن سەنىڭ قىيىمىڭنىڭ
 قوجاسى بولالى-ەك كۆرەسەن عوي.

- ۋەندا دارىمۇ اشۇلانىپ، كىيىنىگەن ەوسىپ نۇرغان اشۇنى ەشتى
 اللىپ ەلقتىرەپ جىيەردى؛ كۈل تالقانمەن شىعاردى. مەن ەلىۋ مەن سەنىڭ قولىڭدا

ойыншық болып жүрген екенмін ғой. Мұнан бұлай мен саған бағынбаймын, мен сенен безіб, қол көтеріб шығыб, өз бетімше, өз еркімше тұрамын, - деді Дарну. Мұнар ішінде көрінбей тұрыб Тағдыр:

– Бейшара Дарнуым, сонда да сен менің бйілігімде боласың, неге десең мен – Тағдырмын, - деб әуез берді.

Дарну көзін ашыб қыймылдаб, керегедегі сандарға қарады, құрысыб қалған мүшелерін жазуға ойланғанда, ойы керегеді жазылыб қалғанын көрді.

Данышпанға Тағдырдың көмескі дауысы естіліб: – Бейшара Дарну, тұрсаң тұр, денең құрысыб қалды ғой, керегедегі сандарды көрдің бе! Сенің тұуыскандарыңның 999, 998-і осыны істейді. Осылай дененің құрысын жазу тағдырдың ісі, - деді.

– Мен еріктімін: Мен Тағдырға көнбеймін, Тағдырға тізгін беруші көбтің ішінен мен бөлек шыққан біреу боламын, - деб Дарну қозғалмастан отырыб алды. Күн көтерілді, ыстық Дарнуды қыздыра бастады. Дарну қауашақтағы сұуына қолын созды. Дарнудың бұл ойы да 999, 998-дің ішіне кіріб, керегеге жазылыб қалды. Сол кезде: «Данышпан бейшарам, саған қазір сұу ішу Тағдырға сызылған, сұусынынды қандыра ғойшы!» - деген Тағдырдың дауысы келді.

Дарну қауашағын қойа салып: – Олай болса, мен енді тібті сұу ішбеймін, менің өз еркім өзімде, - деді.

Сол ағаш басынан бір құрма жұлыныб түсіб, Дарнудың таб колына келіб түсті: – Керегедегі бір сыйпыр (цифр) өзгерілді.

Дарну, ие... бұл менің еркіме қол сұғайын деген Тағдырдың амалы екен деб түсінді.

– Құрманы жемеймін, неге десең, менің өз еркім өзімде, - деді данышпан. Мешіт ішінде тағы біреу күлді, «Дарну бейшара» деген дауыс естілді.

Данышпан ашуы бойына ұулы әсерін жәйді. Жанына томпылдаб түсіб жатқан жеміске, бұраң қағыб сылдыраб, мені іш деб ағыб жатқан сұуға қарамай, «менің еркім өзімде, менің еркім өзімде» деб тек ішінен қайтара сөйлеб күбірлеб отырды да қойды. Еріксіз жемістің біреуі ауызға түсіб кетбесін деб, аузын мықтаб ернін қысыб алды.

Отыра-отыра Дарну ішім-жем уақытын, түн мен күн, – бәрін де байқамады.

ويىنىشنى بولۇپ چۆرگەن ەكەنمەن. غوي. مۇنان بۇلاي مەن ساعان باھىمىيەم؟
مەن سىغىن بەزىپ، قول كۆتۈرۈپ شىغىپ، ئۆز بەتمىشە ئۆز ەركىمىشە تۇرۇپمەن.
دەدى دارنۇ مۇنارىشىنىدە كۆرىنەي تۇرۇپ ئاتىدى:
— بېشار، دارنۇم، سۇندادا سەن مەنىڭ بېلىكىمىدە بولاسەن، نەكەدەسەڭ
مەن ئاقىدىرەمەن، دەپ ئۈز بەردى.

دارنۇ كۆزىن اشىپ قىيىلداپ، كەرەكەدەگى ساندارغا قارادى؛ قۇرىسىپ
قالغان مۇشەلەرنى چارۋىغا ويلاغاندا، ويى كەرەكەدە چارلىپ قالغانى كوردى.
دانىشپانغا ئاقىدىردىڭ كۆمەسكى داۋىسى سىغىلىپ بېشارا دارنۇ، ئۇرساڭ
تۇر، دەنەڭ قۇرىسىپ قالدى غوي، كەرەكەدەگى سانداردى كېرەكەدە! سەڭ
تۇرۇشقاندارىڭنىڭ 999.998-سى وسىنى ئىستەيدى. وسىلاي دەنەڭنىڭ قۇرىسىپ
چارۋى ئاقىدىردىڭ *سى دەدى.

— مەن ەركىنمەن؛ مەن ئاقىدىرەمەن كۆنەيمەن؛ ئاقىدىرەمەن تەزگىن بېرىۋىشى
كېنىڭ ئىشىنى مەن بولۇك شىققان بىرەۋ بولامەن، دەپ دارنۇ قوزغالىپان
وتۇرۇپ الدى. كۆن كۆتۈرىلدى؛ سىنىڭ دارنۇدى قىزىدا باستادى. دارنۇ قۇۋاشقانغى
سۇۋىنا قولەن سوزدى. دارنۇدىڭ بۇل ويىدا 999.998 دىڭ ئىشەنە كىرىپ، كەرەكەدە
چارلىپ قالدى. سول كەزدە: «دانىشپان بېشار، ساعان قازىر سۇۋ *شىق ئاقىدىرەمە
سىزىلغان؛ سۇۋىنىڭنى قاندىرا غويشى!» دەگەن ئاقىدىردىڭ داۋىسى كەلدى.
دارنۇ قۇۋاشقان قۇيا سالىپ: «لاي بولسا، مەن ئىدى *تىتى سۇۋ ئىشەيمەن،
سەنىڭ ئۆز ەركىم ۈزىمە دەدى.

سول اعاش باسقىن *بىر قۇرما چۈلىنىپ *تۇسىپ، دارنۇدىڭ ئاپ قولغا
كەپ *تۇستى: — كەرەكەدەگى *بىر سىيىر ۈزگەنلىكى.
دارنۇ، يە . . . بۇل مەنىڭ ەركىمە قول سۇغايىم دەگەن ئاقىدىردىڭ امالى
كەن دەپ ئۆتۈستى.

تۇرمانى جەمەيمەن؛ نەكەدەسەڭ مەنىڭ ئۆز ەركىم ۈزىمە، دەدى دانىشپان.
مەشىت ئىشىندە دىي بىرەۋ كۆلدى؛ «دارنۇ بېشار، دەگەن داۋىس سىغىلدى.
دانىشپان اسراي بويىدا ئۇلى اسىرىن حايدى. حاتىغا توشىلداپ *تۇسىپ
حاتقان جەمەسىگە، بۇراڭ قاتىپ سىللىراپ، مەنى *بىش دەپ اگىت چاتقان
سۇۋغا قاراماي. مەنىڭ ەركىم ۈزىمە، مەنىڭ ەركىم ۈزىمە، دەپ نەكە ئىشىنىن
بايتارا سويلاپ كۆيۈرلەپ وتىردى دا قويىلى. ەركىم جەمەسىڭ *بىرى ئۇزىغا
*تۇست كەتتەيمەن دەپ، مەقتاب ەرنەن قىسىپ الدى.

وتىراپتەمەن دارنۇ ئىشەم جەمە ئاقىتىن، *تۇن مەن كۆن ئارىن دە بىرەمەن.

Ұмытты. Ішінен тек менің еркім өзімде дегенді ғана қайтарып айта берді. Қозғалмай отырған адамға үйреніп, біраздан соң екі торғай ұшып келіп басына қонып, бойын үйретіп, ерікті данышпанның басына ұя салып, қаннен-қаперсіз, бір мезгілде балапан-дарын шайқап шығарды.

– Ақымақ құстар-ай! Осының бәрін ерік өздерінде болмаған соң, Тағдырдың заңына бағынып, істеп жүрсіндер ғой, – деді Дарну. Бйығына құс саңғыса, ақымақтар, мұны да Тағдырға көніп, еріксіз істеп жүрсіндер ғой, – деді данышпан. Бір заманда данышпанның денесін шырмауық орай бастады.

IV

Бір күні Дарну біреудің таңырқанған дауысын есіткендей болды. Көзін ашса, данышпан Пурана келіп тұр екен. Пурана да жазуларды оқыды, бірақ Пурана Дарну сыйақты қасарма, ерік іздеген емес, тыныштықты тәуір көретүн еді. Мешітті айналып, Құдайға сыйынып, мынау өсіп тұрған құрма ағашы, мынау ағып жатқан мөлдір сұу, мынау ыржыйып күліп тұрған Құдай, ойлауға мұнан артық қандай жер керек? Мынау Дарну басына құстары ұйалап отырған. Дарну да рақатта отырған болар ең қыйындықты сүйетін еді. Бірақ мен онша қыйындықпен рақат табамын демей-ақ, жеңілірекке ұмтылайын, елге қайтқанда бергі жердің рақатын айтсам да жетер, – деді Пурана.

Ап! – дегеннен құрмаға қарнын тйіеб алып, сұуды да құрсаққа армансыз құйып жіберіп, Дарнуға жақынырақ дұрысталып отырып, қарнын жалаңаштап Пурана да кіндігіне қарап отыра бастады. Бірақ Дарнудан гөрі мұның уақыты жайырақ өтті, анда-санда сұу мен құрмаға айналақтай берді.

Бір кезде Пурана кіндігіне қамыс шықты. Ол ұзайды. 50 жасының санындай, 50 бұуын шықты. Қамыс басына тағы Тағдыр шықты. Мұнарға араласып тұрып, Пуранаға қарап күлгендей болды.

– Түрің сүб-сүйкімді кім едің? – деді Пурана.

– Мен, Тағдырмын, өміріңнің елу жылын бйілеуші қожаңмын, – деді Тағдыр.

– Айтамын да-ау, бақсам, маған тең келген жоқ екенсің. Бақытты болғыр-ай, мұнан бұлай менің жұмысымды да, өз жұмысыңды да өзің істерсің! Мен тек, саған қарайын да жатайын, – деді Пурана. Соны айтты да, жақын жердегі жеміске қолын созып, аузына салып, қауашағынан сұу жұтып Пурана отыра

берді. Біраздан соң қол жетер жердегі жеміс таусылды. Пурана қашыққа қолын созуды жақтырмай, ашығып отыра берді. – Тағдырдың жан бергенге «дән» берем деген уәдесі бар, олай болса, мен енді өзім алып жеб, машақаттанбаймын, жазған Тағдырдың өзі жоғарыдан ауызға түсірер, - деб Пурана қозғалмады. Сүйтсе де, Тағдырдың жұмысын жеңілдетіңкірейін деб, ағаштың басына қараб аузын ашып отырды.

Біраз заман өтті. Жеміс Пурананың аузына келіп өздігінен кірмеді. Данышпан арыды, сарғайды, тамыры білеудей болып шығып кетті. Бір күні, піскен бір жеміс ағаштан үзіліп түсіп, данышпанның мұрнына тийіп кетіп, аузына кірместен, секіріп жерге түсті. Пурана жемістің салмағын да байқамады, екі торғай мұның да басына ұйа салып, балапандарын шығарып, мұның денесіне де шырмауық орала берді. Бірнеше заман өткен соң Пурана тағдырмен ұстасқан, қарысба жолдасынан айырып, тануға келмейтүн болды.

Күндер өтті, бұраңдаған мөлдір сұу сылдыр қағып аға берді. Піскен жемістер бұтақтан сытылып, жерге секіріп түсе берді. Біреу Тағдыр жоқ, көнбеймін деб, біреу көнемін деб, рақаттанып, екі данышпан қатып қала берді.

V

Данышпандар күн мен түнді айырмайтүн болды. Андасанда Дарнуды кекетіп күлген Тағдырдың дауысы келсе, Дарну біреу ішіне пышақ сұққандай болады. Бейшара Дарну, сорлы данышпан, сен менен айырылып, менен безіп, менің қамытымнан құтылып тас болып қалып, өз еркінді өзің алғың келді-ау, - деп Құдай сықақтап қояды. Оған Дарну ішінен, менің еркім өзімде, сансыз кебтің ішінде дегеніңе жүрмейтүн – мен, әмірінді бұзушы – мен, деб жауап қайырып қояды. Бір кезде:

– Дарну, бері қарашы, - деген дауыс келді.

Сол мезгілде керегедегі барлық жазу мен сыйпырлардың мағынасы тағы Дарнудың көз алдына келді. Сыйпырлар ақырында өзгеріп, өз-өзінен азайып, өз-өзімен көбейіп тұрғанда, бір санға данышпанның көзі түсті. Бұл, 999, 998 деген сыйпыр еді. Сол сыйпырға қарап отырғанында бұлардың үстіне тағы екілік сыйпыр келіп түсіп, бір миллионға толтырды. Дарну селк етті, Тағдыр мырс етіп күлді.

Сонда тағдыр: – Бейшара данышпан, мұны түсіндің бе? Менің әрбір

بەردى. *بىر لىزدان سولڭ قول چەتەر خەردەگى جەمىس تالۋىسىلى. پۇرانا تاشقىغا قولس سوزىۋىدى جانقىرمىي، اشىعبى وئىرا بەردى. تاقىدىردىڭ جان بەرگىگە «دان» بەرمە دەگەن ۋادەسى بار؛ ۋلاي بولسا، مەن ەندى ۋىزمى العىب جەن مەلەققا تاقىبايىمىن، جازعان تاقىدىردىڭ ۋىزى چوعارىدان لۋىزغا ئۇسەرەدەپ پۇرانا قوزعالمادى. سۈپىتىدە تاقىدىردىڭ جۈمىسىن خەگىلدەتەتەگىرەجىن دەپ، اعاشتىڭ باسما قاراپ لۋىزىن اشىپ وتىردى.

*بىر از زامان ۋىتى. جەمىس پۇرانانىڭ لۋىزىدا كەلىپ ۋىزىگىنەن كىرمەيدى. دانىشپان ارىندى، سارعايدى، تامىرى بىيلەۋىدەي بولس شىعبى كەنتى. *بىر كۈنى پىسكەن *بىر جەمىس اعاشتان ۋىزىلىپ ۋىسە، «دانىشپاننىڭ مۇزىنىغا ۋىتىپ كەتسە، لۋىزىدا كىرمەستىن، سەكەرىپ چەرگە ۋىستى. پۇرانا جەمىسنىڭ سالامىتىدا بايقامادى؛ ەكى تۇرعاي مۇنىڭدا باسما ۋىيا سالىپ، بالاياندارىن شىعارىپ، مۇنىڭ دەنەسىنىدە شىرمالۇق ۋىرالا بەردى. *بىر نەشە زامان وتكەن سولڭ پۇرانا تاقىدىر مەن ۋىستاسقان، قارىسا چولداستىن ايمىپ تانىمغا كەلمەيتۋىن بولدى.

كۈندەر ۋىتى، بۇراڭداغان ۋىولدىر سۇۋ سىلدىر. قالىپ انا بەردى. پىسكەن جەمىستەر بۇتاتقان سىتىلىپ چەرگە سەكەرىپ ۋىسە بەردى. بىرەۋ تاقىدىر جوق، كۈنەيىمىن دەپ؛ بىرەۋ كۈنەيىمىن دەپ؛ راتاتالىپ ەكى دانىشپان قاتىپ قالا بەردى.

۷

دانىشپانلار كۈن مەن ۋىتىدى ايمىرەيتۋىن بولدى. اندا-ساندا دارىۋىدى كەكەتەپ كۈلگەن تاقىدىردىڭ داۋىسى كەلسە، دارىۋى شىنە بىرەۋ پىشاق سۇققانداي بولادى. *پىشارا دارىۋى، سورلى دانىشپان، سەن مەنن ايمىرىلىپ، مەنن بەرىپ، مەننىڭ قامەتتىن قۇتۇلۇپ تاس بولۇپ، قالىپ ۋىز ەركىگىدى ۋىزىڭ العىڭ كەلدۋى. دەپ تۇداي سىققاۋىپ قويادى. ۋىعان دارىۋى شىنەن، مەننىڭ ەركىم ۋىزىلىپ، سانسىز كەرتىڭ شىنەن دەگەنگە جۈرمەيتۋىن-مەن، *امىرىگىدى ۋىزىۋىشى-مەن، دەپ جاۋاپ قايتىرىپ قويادى *بىر كەردە ئىدارىۋى، ەرى قاراشى-دەگەن داۋىسى كەلدى.

سول مەزگىلدە كەرەكەدەگى بارلىق چارۋى مەن سىمپىرلاردىڭ ماعىناسى تاعى دارىۋىڭ كوز لىلىغا كەلدى. سىمپىرلار اقمىرىداپ ۋىزىگەرىپ، ۋىز ۋىزىنن كۈمەتتەپ، ۋىز ۋىزىنن ازايىپ تۇرغاندا، *بىر سانغا دانىشپاننىڭ كوزى ۋىستى. بۇل 999،998 دەگەن سىمپىر ەكەن. سول سىمپىرغا قاراپ ۋىترەتەننىدا، بۇلاردىڭ ۋىستەنە تاعى ەكىلىك سىمپىر كەلىپ ۋىسە، *بىر مېلىنغا ۋىستىردى. دارىۋى مەلىك ەتتى، تاقىدىر مېرىس ەتتەپ كۈلدى.

سولدا تاقىدىر-پىشارا دانىشپان، مۇنى ۋىستەتەنە؟ مەننىڭ ۋىز *بىر

мйлион құлдарымның ішінде сендей бір қарыспа, Пурана сықылды бір жалқау болады. Менің есебімді толтырған данышпандар, бақытты болындар, - деді.

Сол кезде Дарнудың сөнген екі көзінен екі тамшы жас тамды.

Күндер тағы өте бастады. Бір кезде дауыл тұрды. Бір ақымақ қойшы бала мен бір ақымақ қыз дауылдан қашып, мешітке қорғалаб тұрыб, құшақтасыб сүйісіб, күлісіб, ойнасыб, өздерінен басқа 999, 998 ақымақ жұбайларша, мауықтарын басты. Ой, ақылсыз ақымақтар, мұны Тағдыр деген қожасына көніб, жағынамын деб істеп жатыр, - деб Дарну ойлады.

Дауыл тынды, қойшы бала қойын іздеб кетті. Қойшы қыз мешітте қалыб, жаңа ғана көрген қызығының қызуымен айнала жүріб, өлең айтыб, құбылтыб ән шырқады. Пұттың басына гүл әкеліб салды, біраз өзінен өзі күлді. Соңынан бұлар да жабырқамасын деб данышпандардың бастарына да гүл қойуға ойланды. Пурананың басындағы ұйаны бұзғысы келмей, Дарнудың жанына келіб, құстың дәіретін сілкіб алыб тастаб, данышпанның бетін жұуды, бұған да місе тұтбай, әлгі көрген қызықтың әсерімен қыз Дарнудың бетін шөб еткізіб сүйіб алды. Біраздан соң қойын тауыб, қойшы келді. Қыз бен екеуі өлеңдетіб ән қосыб, күңіrentіб кетіб қалды. Сол оқыйғалар кезінде Дарнудың сөнуге тайанған ойы қайнаб, бұлақтай аңқыб шыға бастады. Толық бір сағат ойланыб Дарну:

– Әлгілер Тағдырдың дегенімен болды, - деген сөз табты.

Тағы бір сағаттан соң: – Ақырында мен де Тағдырға көніббін деген сөз тапты.

Үшінші сағатта: – Жеміс жұлғаным, менің Тағдырдың заңына көнгенім, - деген сөз шығарды.

Төртінші сағатта: – Тағдырдың дегеніне көнбегенімнің өзі көнген болып шықты, - деді.

Бесінші сағатта: – Ақымақтардың бәрі де тұрады, сүйіседі, өмір сүреді, данышпан Пурана екеуміз өлгелі қалдық, - деді.

Алтыншы сағатта: – Өлуіміз Тағдыр болса болар, бірақ, мағынасы жоқ, деп сөз тапты. Пурана екеуміз тт өлсек, қазір өліб қалуымыз тағдыр ісі екені анық, бірақ қазір өлу ақымақшылық. Менің өзімді де, жолдасымды да, құтқару қолымнан келеді. Қазір өлімнен құтылуымыз тағы Тағдыр екені анық, бірақ қазір өлімнен құтылуымыз ақылдылық. Ал, біз енді құтылуымыз тійіс, құтылуымыз үшін ерік бен күш керек, - деді Дарну.

مىليون ئۇلدارىنىڭ ئىشىدە سىندەي مېر قارىسا، پۇرانا سىقىلىدى مېر ھالەت بولادى. مىنىڭ مەھسۇمىدى تولىرىغان دانىشانلار، باقمىنى بولىدىكاردەدى. سول كەزدە دارىمۇدىڭ سۈنگەن ەكى كۆزىمىن ەكى تامىش جاس نامى. كۆندەر نامى وتە باستى. مېر كەزدە داۋىل تۇردى. مېر اقمىق قويىشى بالا مېن مېر اقمىق قىز داۋىدان قالىپ، مەشىككە قورعالاپ تۇرىپ، قۇشاقناىپ سۈيىپ، كۈلەىپ ويناسىپ، وزدەرمەن باسقا 999.999 اقمىق جۈمىلارشا، ماۋىقتارىن باستى. — وي اقمىسىز اقماتارمۇنى ئاقدىر دەگەن قوباسىنا كۈنەپ، خاتىلەن دەپ سىتاب جانىرىدەپ دارىمۇ ويلادى.

داۋىل ئىلدى، قويىشى بالا قويمىن نەزەپ كەتتى، قويىشى قىز مەشىككە قالىپ، خاتىلەن كۈرگەن قىزىغىنىڭ قىزىقى مېن ايدالا چۆرىپ، ەلەك ايتىپ، ئۇيەنەپ ان شەرقادى. پۇتتىڭ باسقا گۈل اكلەپ سالىدى؛ مېر از وزىمىن ۈزى كۈلدى. سۈنگەن بۇلاردا جانىرقالاسى دەپ دانىشانلاردىڭ باستارىندا كۈ قويمۇغا ويلاندى. پۇرانىڭ باسسىداى ۈيىنى بۇزغىسى كەلمەي، دارىمۇدىڭ جانىما كەلمەپ، قۇستىڭ دارىمىن سىلكىپ الىپ تاستاپ، دانىشاننىڭ بىقىن ۈۋدى؛ بۇعاندا مەسە تۇتباي، الەكى كۈرگەن قىزىقتىڭ اسەرى مېن قىز دارىمۇدىڭ بىقىن ۈشۈپ ەتكۈزۈپ سۈيىپ الدى. مېر ارزان سولڭ قويمىن ئاۋىپ قويىشى كەلدى. قىز بىن ەكەۋى ۈلەكەنەپ ان قوسىپ، كۈگەرەنەپ كەتەپ قالدى. سول ۈاىيالار كەينىدە دارىمۇدىڭ سۈمۈگە ئايانغان ويى قايناپ، بۇلاقتاي اگىتەپ شەما باستادى. تولىق مېر ساعات ويلاىپ دارىمۇ:

— الەكلەر ئاقدىردىڭ دەگەنى مېن بولدى، دەگەن سۈر ئايى. نامى مېر ساعاتقان سۈك؛ اقمىرىندا مېن دە ئاقدىمۇغا كۈنەيمىن، دەگەن سۈر ئايى. مۇشەنشى ساعاتقا؛ خەمىس جۈلەنەم، مەنىڭ دە ئاقدىردىڭ راگىنا كۈنگەنەم، دەگەن سۈر شەمەردى.

تورۇنشى ساعاتقا؛ ئاقدىردىڭ دەگەنەم كۈنەگەنەمنىڭ ۈزى كۈنەكەن بولىپ شەقتى، — دەدى.

— مەنشى ساعاتقا؛ اقماتاردىڭ مازى دە تۇرادى، سۈيىدى، مۇمىر سۈرەدى، دانىشان بۇرانا ەكەسىز ەلەكلى قالىق دەدى.

نامى ساعاتقا؛ مۇمۇمىز ئاقدىر بولسا بولار، مېراق ماغماسى مېوق، دەپ سۈر ئايى پۇرانا ەكەمىز ەلەك؛ قارىز ەلەپ قالمايمىز ئاقدىر مېسى ەكەنى اقمۇ، مېراق، قارىز ەلەپ اقماتاشلىقى. مەنىڭ ۈرەمىدە، جۈلەسىمىدا، قۇمۇرە قۇمىغان كەندى. قارىز ەلەمىن قۇتۇلمۇمىز نامى ئاقدىر ەكەنى اقمۇ، مېراق قارىز ەلەمىن قۇتۇلمۇمىز اقمىلىقى. ال، مېر ەلەى تۇرەمىز مېمىس قۇتۇلمۇمىز، مۇمىن ەركەن كۈش كەرەكەندى دارىمۇ.

Данышпан қалған еркінің бәрін жійнаб алды. Еркімен тоңазыб, сіресіб қалған қабағын ашты. Сол кезде айнала жарық болды. Дарнудың көзіне жолдасының тас болыб қатыб бара жатқан денесі мен өліб бара жатқанда көзінен ышқыныб шыққан бетіндегі жас көрінді. Сонда данышпан жолдасы Пурананы айаб, ійіб кетіб, Дарну бұрынғыдан да бетер еркін жыйыб, әуелі өзі кыймылдаб, жайлаб түрегелді. Жолдасының қол, айағын укалаб тірілте бастады. Жеб жатыб, қайырымды Тағдыр, уәдеңді орындаб, менің аузыма жемісті кіргізе бастаған екенсің, деб ойлаб отырыб, қасында қамын жеб жүрген тібті, Құдай емес, жолдас Дарну екенін біліб Пурана айтты:

– Айдай әлемді, сені мен мені Тағдыр өз дегенімен жүргізеді. Мені неге ойаттың? Рақатқа жаңа кіріб бара жатыр едім, - деді.

– Рақатың жақсы ғой, бірақ өлікке ұқсаб кетібсің, - деді Дарну.

– Соқырша көрмеген, саңырауша естімеген, тасша сезбеген адам рақатқа шомғаны, достым, тамағым жібітуге маған тағы сұу алыб берші, - деді Пурана.

– Мә, сұу іш, – бетіңе жас тамыбты, рақат қысыб шығарды ма? - деб Дарну сұрады. Мұнан соң данышпандар үш жеті тұрыб, денелерін жүріс-тұрысқа үйретті. 4-ші жетінің басында құлаған мешіттің есігіне келді. Төменде көгеріб, жәйқалған таудың етегі, онан әрі айнадай жалтыраған өзеннің бүгілі. Самсаған ауылдар, түрлі қызмет істеб жүрген адамдар, жан-жануарлар, жыбырлаған малдар көрінді. Данышпандар мешіттің табалдырығын басыб тұрыб, айналадағы табійғатқа қарасты. Көзі көруден қалған Пурана:

– Достым, Дарну, қалай жүрем? Мешіттің керегесінде жол сілтеген Тағдырдың жазуы жоқ ба? - екен деб Дарнудан сұрады.

– Енді мешітті де, Құдайды да машақаттамай, өз жайларына қой. Оларға тыныштық бер, оңға жүрсен де Тағдырдың қосуы, солға жүрсен де Тағдырдың жазуы болады. Біздің еркімізбен ұнатыб, тілеб істеген жұмысымыздың бәріне де Құдай менің қосуым солай деб бүйірден қосылыб, жабысатынын достым, байқамадың ба? Тағдыр деген бізге жұмыс қылдыратұн, ісімізді басқаратын қожа емес, біздің ісіміздің тек жансыз есепшісі, есебші тек болғанды есебке салады. Алдағы оқыйға істерді болғызар-болғызбас Тағдыр қолында емес, өз қолымызда - деді Дарну.

– Олай болса...

– Олай болса, ерінбесең, кім көрінгеннің өз еркімен істеген

ісін мен істедім деб бүйірден кесе артылыб, ерінбесең есебтей бер деб, Тағдырға ұлықсат беріб, біз өзіміз адам бауырымызға адастырмай, тұра алыб баратұн жолға түселік, - деді Дарну.

Екі данышпан айалдамай, уайым, қайғы, сүйіскендік бен тұуысқандық, күлкі мен көз жас, тұрмыс бен өмір бұлақша қайнаб, ағыб жатқан өлкеге қарай таудан құуана-құуана түсіб жөнелді. Кессеб, сіздің бас малайыңыз Жуақ құлыңыздың арқасын тілім-тілім қылы жатқан жерге жөнелдік, - деді кекетіб күліб, данышпан Дарну.

Міне, сауыққой Ұлайа қарттың ойымен жалқаулыққа түскен Лишау қанның баласына айтқан әңгімесі. Дарну мен Пурана әңгімені бұзбастан күлімсіреб, бастан айағына дейін тыңдаб отырды.

Кессеб тыңдаб болыб, қалың ойға батыб, әкесінің сарайына қарай тартты.

Короленко.

ДІН ҮЙРЕТКЕНГЕ.

Қарманбай қараб жатыб, бақ күтуге,
Ізденбей аласұрб, тақ күтуге.
Тағдыр да бір тақтайда жазулы деб,
Әр іске кім үйретті, шақ күтуге?

Шарқ ұрыб, ерікке ұмтылған ұшқыр жанды,
Қайнаған тамырдағы ыстық қанды.
Тұтқын қыб кім қамады? Кім сұуытты?
Кім алды қалың қайрат, күшті, әлді?

Кешегі арыстандай айбыны зор,
Жүректі жолбарысты қайраты мол,
Айырыб ар, намыстан күштен, естен,
Кім қылды шала жансар бір қорқақ құл?

Ақылға, жан жүрекке кісен салды,
Көрмейтүн қылды қорқыб, артты алды.
Үйіретіб «дін» деб – құлдық, қорқақтықты,
Қандай құл бізге молда бола қалды?!

*ئىشنى مەن ئىستەدىم دەپ بۇيۇردىن كەسەرتىلىپ، ھەتتە سەبىئىي يەر دەپ ئاتىلىدىغان ۋەلىقەت بىر يەر، ئېزىمىز ادام باۋۇرىمىزغا دادىشىمىزغا، ئۇلارنىڭ ئالدى بار، ئاندىن جۈلە ئۇسۇلىنىڭ دەدى دارىمۇ.

ەكى دانىشمان اباالداماي، ۋايىم قايسى، - ھۈسكەندىك بىن ئۇلۇسقا ئىشقى
كۈلكى مەن كۈز جاس، تۇرمىس يەن * ۋەمىر بۇلاقتا قايناپ، اعىب چاققان
ۋەككە قارا ي ئاۋدان تۇۋانا-تۇۋانا * تۈسەپ چۈنەلدى. كەسەپ، * سەزدەك
پاس مالايمىكىز جۇۋان تۈلەنگىزدەك ارقاسىن * تىلىم قىلىپ چاققان جەركە.
چۈنەلدىك - دەدى كەكەتەپ كۈلەپ، دانىشمان دارىمۇ.

مەنە ساۋىمىقى، ۋاپا قارىتىڭ ۋە مەن جالغانلىققا ئۈمىد كەلمەيمەن. لېشايۇ قاتنىڭ
بالىسىغا ئايغان كىملىكى. داۋىتۇ مەن پۇرانا كىملىكىنى بۇزغاندا كۈلمەيمەن.
پەستەن ئايغىدا دەپنە تەڭگەدە تەردى.

كەسەب نىڭداپ بولمى، قالەك ويغا باتىپ، اكەسىنىڭ سارايمى قاراي تارتقى.

۴۲ اور ولہ تکوہ

عدس فیرہ تکنگہ۔

قارمانبای قاراۋ حاتم باق کزئۆگه ،

زۇدە ئىبادىي الاسفۇرىپ، ئاق كۆتۈرگە،

تاقدمردا پھر تاقتايدا جازمولى ددب

۵. ارىسىگە كىم ئۇيرەتتى ، شاق كۈتمۈگە ؟

شارق ئۇرۇپ، مەرككە ئۈمىتلەن ۋەشقىمۇ جانلىق،

قايىناعان نامرداعى سىنىق قاندى ،

تۇتقىن قىز كىم قامدى ؟ كىم سۆزلىتى ؟

كەم الدى قىلىڭ قاينات ، كەشتى ۋالدى ؟

کاهش می‌آورد. ارستان‌های ایمنی زور،

جھڑکتی جوبارستی قانیرانی مول،

ایمرنپ ار، نامیستان کوشتم، مسقن،

كەم قىلدى شالا جانسار، بىر قورقاق قۇل؟

اقتلعا جان چۆرەككە كىشىن سالىدى،

كورمه يتون قبلدى قورقوب ارغنى الدى؟

ۋىرەتەمب «دەن» دەپ - تۈلۈپ قى ، قورقاسىمىنى

قاندای قوئل بمرکه مولدا بولا قالدی!۹

Ойламай қорқақ құлдың тіліне еріб,
Жәй жатыб, тәуекелге тізгін беріб.
Мінекей, айырылдык қой бақтан, ардан,
Қайтейін, әсіресе есіл ерік!

Жоқ, енді жату болмас, бос еңбексіз,
Жалбарыб, Жасаған деб жас төккен кез.
Өзің де, сөзің де кет бізден аулақ,
Жаны өлген, жүрегі өлген, мұндар кексіз!

Міне, күн сәулесі алтын жарды құшты.
Жарыққа құуанысыб құстар ұшты,
Ізгі ой мен ерік тілеб, жарық тілеб,
Ұшамыз біз де жыйыбт есті, күшті!

Жұмабай ұлы Мағжан.

КҮН КӨРІҮ.

Әркім күн көру үшін өзіне керегін таба білу керек. Адамға керек тамақ, кийім, үй, басқа толыб жатқан нәрселер, соның бәрі қанша болса да табиғаттан табылады. Күннің әзір жылуы мен жарығын тегін пайдаланамыз. Өзеннің, көлдің, бұлақтың әзір сұуларын тегін ішеміз. Әзір ауаны тегін жұтамыз. Бұлар табиғатта әзір тұрған нәрселер (тағы қандай әзір нәрселер бар?), бірақ бізге керектің бәрі табиғатта әзір тұра қоймайды. Табиғатта шикілік, тұмсалық бар. Дайын күйінде табылатұны аз. Көбі еңбек сіңіргеннен кейін ғана адам керегіне жарайды, сондықтан, дүниедегі керек нәрселерді адам баласы әуелі – таба білу керек. Екінші – ала білу керек. Үшінші – ұқсата білу керек. Қысқасы, еңбек сіңіргерге керек. Мұның бәрі бір адамның қолынан келе бермейді. Біреу оны, біреу мұны істемек. Біреулер аң аулайды, екіншілер мал бағады, үшіншілер егін егеді, төртіншілер қолының шеберлігімен күн көреді, бесіншілер ой шеберлігімен күн көреді, алтыншылары пәбіріке, зауыттарында қызмет етеді. Сүйтіб, түрлі кәсіптер туады.

Пәбіріке, зауыттағылар тоқыған маталарын, жасаған машина-құралдарын өздері тұтас тұтына алмайды, оларын егіншінің астығына, малшының етіне айыр-

ويلاي قورۇق قۇلدىڭ ئىلىدە ەردى،
جاي جاتىپ، ئاۋەكەلگە تەۋكەن بەردى،
مىنەكى اينىلىدىق قوي باقتان، اردان،
قايتىپىن استۇرە سىل ەرد!

جوق ەندى جاتىۋ بولماس بوس ەڭبەكسىز،
جالبارىپ، جاساعان دەپ جاس توككىن كەز،
وزىڭ دە، سوزىڭ دە كەت بىزدەن اولاق،
جالى ولگەن، جۈرەڭگى ولگەن، مۇندار كەكسىز!
مىنە كۈن ساۋلەسى التىن جاردى تۇشتى؟
جارىققا قۇۋاتىشىپ تۇستار تۇشتى؟
زەڭكى وي مىن ەردى ئىلاپ، جارىق تىلەپ،
ئاشامىز بىزدە جىيىپ ەستى، كۇشتى!

جۇماباي ۇلى ماعجان.

كۈن كورىۋ.

ار كەم كۈن كورىۋ، ئۇشش ۈزىنە كەرەككىن تابا يىلمۇ كەرەك. ادامعا كەرەك
تاماق، كىيىم، ۇي، بايىقا تۈلەپ جاتقان ئارىسلەر، سۈننىڭ بارى قانشا بولساد
تايىپىعاتان تادىلادى. كىشىنىڭ ەزىر تەلۋى مەن، جارىقى مەن تەككىن پايدىلا
تەلۋى ۈزەننىڭ، كۈلدىڭ، بۇلانىڭ ەزىر سۇلارەن تەككىن شەمىز. ەزىر ۇللى
تەككىن جۇتەمىز. بۇلار تايىپىعاتا ەزىر تۇرغان ئارىسلەر تاماق قانداي ەزىر
تەلۋىلەر بار؟ ەيراق بىرگە كەرەكتىڭ بارى تايىپىعاتا ەزىر تۇر تايىپىدى
تەلۋىتتا تەيىككىلىك، تۇمىلىق بار. دايىم كۈپىندە تايىلاتۇنى ار. كۈپى ەكەد
سەككىۈگەن كەيىن عانا ادام كەرەكتە جارايدى. سۈنلىققان دۇنيىدەگى كەرەك
تەلۋىلەردى ادام بالاسى، ۇللى، تابا يىلمۇ كەرەك. كىشىنى الا يىلمۇ كەرەك
تەلۋىشى تۇمانا يىلمۇ كەرەك. تەسلىنى ەڭبەك سەككىۈرگە كەرەك. مۇنىڭ
بارى مەن ادەنك تۇشان كەلە بەرمەيدى. بەرمۇ وي، بەرمۇ مۇنى تەسلىنى
تەلۋىلەر ەكەلەيدى. كەكشىلەر مال باغادى؛ ۇشنىشلەر ەكەن ەكەدى؛ تەلۋىلەر
تەلۋىلەرنىڭ شەيىرلىگى مەن كۈن كەرەدى؛ تەسلىلەر وي شەيىرلىگى مەن
مەن كەرەدى؛ تەسلىلەر باسنىڭ راۋىتقاردا تەسلىنى تەلۋى. تەلۋىنىپ،
تەلۋى كەكشىلەر تۇرالى.

بىرىك راۋىتقار تۇرغان مائالارنى، جاساعان ماشىنا تۇرالىدارىن ور ەر
تەلۋى تەلۋى مائالى؛ مائالار ەكەننىڭ استىغىنا، مائالىنىڭ ەتەنە بىر-

бастайды. Соңғылар астығы мен етін өздері жеб тауыса алмайды. Ауысқанын матаға, түрлі құралдарға айырбастайды. Егінші көлікті мал бағушыдан, мал бағушы астықты егіншіден айырбаста алады. Басқа кәсіптегілер де сондай. Сонымен, адам баласы бірімен бірі қым-қиғаш алысу-берісуде, қатысу-жағысуда.

Кәсіптер түрлі болуына табиғат та себепкер болады. Адамға керек нәрселер бір жерден түгел табылмайды. Бір жерде бірі табылғанда, екіншісі басқа жерден табылады. Бір жерде бірі көб болса, екінші жерде ол аз. Бір жерде оңай табылса, екінші жерде қыйындықбен табылады. Мәселен: теңіз жағасы сықылды жерде балық ауламаса болмайды. Сұуық, қары қалың жерлерде ітті көлік қылмасқа амал жоқ. Егісі жоқ алабын сұу шәйіб, тоғай болатұн өзендер жағасында амалсыз мал бағу керек.

Кәсіп түрлі болуына тұрмыс та себепкер болған. Тұрмыс – талас тартыс. «Ұшқан құс, жүрген аң, бәрі – тамаққа» деген мақал. Тамақ қыйындықбен қолға түседі, бірақ тамаққа мейілі тартатындар көб. Бір түйір тамаққа әлденеше ауыз ашылып, әлденеше қол созылып тұрады. Үлестен құр қалып, аштан өліп кетбес үшін тірі жан тырбандап, тамақты оңайырақ, тийімдірек табу әдісін қарастырады. Көб тәжірибелер арқылы күн көрудің жеңіл, оңай жолына түсіп, ілгерлеб отырады.

АДАМ ЖЕР ЖҮЗІНЕ ТАРАЛУЫ.

Байағыдан бері адам баласы бір жерден екінші орынға қоныс аударумен келеді. Неғұрлым маданияты төменгі сатыда тұрса, адам баласы соғұрлым қонысын жийірек, көбірек аударады. Неғұрлым маданияты жоғары болса, қонысын аудару жұмысы соғұрлым сйірек, аз болады. Кейде, қоныс аудару тоқталды деуге де келеді. Қоныс аударудың қашанда, қайда да болса түб себебі – тамақ іздеу.

Аңшылық бен күн көріп тұрған ел болса, адамның саны әлдене уақытта көбейеді. Аңшылықтан түсетүн тұрған жерінің пайдасы белгілі, санды адамдарға ғана жетіб, артығына жетбейді. Мал бағатұн ел арасында да жайлім жетбей, қоныс тарылады. Егіншілікке айналған ел арасында да сондай күйлер болады. Ел жаңа қоныс іздейді, бірақ аңшылық бен мал бағуы

ياستايىدى. سوڭىملار استىمى مەن مەن وزدەرى جەپ تاۋسا اليايدى. اۋسقىمىن ماقالە، تۇرلى قۇرالدارغا ايرىيلايدى. ەگىشى كولىكتى مال باغۇتىدان، مال باغۇشى استىقتى ەگىشىدەن ايرىيلايدى. باسقا كەسىپتە كىلەردە سونداي. سوتى مەن ادام بالاسى بىرى مەن بىرى تىمىيەشال سىمىيەردە سىمىيە، قاتىمىيە چامىمىيە.

كەسىپتەر تۇرلى بولۇپنا تاپىمىيەتتا سىمىيەگەر بولادى. ادامغا كەرەك نارسەلەر بىر جەردەن تۇگىل تاپىلمايدى. بىر جەردە بىرى تاپىلغاندا، ەگىشى باسقا جەردەن تاپىلادى. بىر جەردە بىرى كۆپ بولسا، ەگىشى جەردە ول از. بىر جەردە ەگىش تاپىلسا، ەگىشى جەردە قىيىنلىق بىن تاپىلادى. مەسەلەن: اڭ تەڭىز چامى سىمىيە جەردە بالق اولاماسا بولمايدى. سۇيۇق قارى قالىڭ جەردە بىننى كولىك قىلمايلا مال چوق. ەگىسى چوق الابىن سۇ شايىپ توغاي بولاتۇن وزەندەر چامىسىن. مالسىز مال باغۇ كەرەك.

كەسىپ تۇرلى بولۇپنا تۇرمىستا سىمىيەگەر بولغان. تۇرمىس-تالاس تارتىس. «ۇشقان قۇس، جۇرگەن اڭ، بارى تالماقتا» دەگەن ماقال. تالماق قىيىن. لىق بىن تولغا تۇسەدى. بىراق تالماققا مەيلى تارتۇندار كۆپ. بىر تۇيۇر تالماققا اللە نەشە اۋىز اشىلىپ، اللە نەشە قول سوزىلىپ تۇرادى. ۇستىن قۇر مالىپ اشتان مالىپ كەتەيس. ۇشۇن تىرى جان تىرماڭداپ، تالماقتى وڭايلاق، تىمىيەردە تاپىپ قاراستىرادى. كۆپ تىمىيەلار ارقالى كۈن. كۈننىڭ جەڭىل ەگىش جولىغا تۇسۇپ لىكەرتىپ تىمىيە.

ادام جەر مچۇزىنە تارالماي.

بايلىقدان بىرى ادام بالاسى بىر جەردەن ەگىشى ورتىغا قونىس اۋدارىق مەن كەلەدى. نەمۇرلىم مەدانىياتى تۈستىكى ساتىدا تۇرسا، ادام بالاسى نەمۇرلىم قونىس جىيەرقا، كەرەك اۋدارادى. نەمۇرلىم مەدانىياتى جىيەرقا بولسا، قونىس اۋدارىق قونىس سۈمەلىم سۈمەلىم، از بولادى. كەيىن قونىس ۇر بۇ تە اللە دەۋگە كەلەدى. قونىس اۋدارىق كاشاندا بولسا، مەدانىياتى تۈستىكى.

اڭلىق بىن كۈن كۆرۈپ تۇرغان مل بولسا، ادامنىڭ سالى اللە تالماقتا دەمەيدى. اڭلىقتان تۈستىكى ورتىغا جىيەرقا بايلىقى بولسا، سالى ادامغا مانا جەننىپ، ارتىمىغا جەننىپ مىل باغۇش ەرتىمىغا جەننىپ، جەننىپ جەننىپ، قونىس تارالمايدى. ەگىشىكىدا اۋدارىق، سوتى كەيىن بولادى. مل كۈن تۈستىكى تۈستىكى، اڭلىق بىن مەدانىياتى.

ғана бар жерлерде түскен табыс еңбекшілдердің өз тұтынуына ұсталады. Бұлардың қонысы шын тарылады. Егіншілікке айналыб, өндіріс жетілген жерлерде еңбекшілдер табысының көбін еңбексіз тұратұн мықтылар қақшыб алады. Еңбекшілдерді аш-жалаңаш та қалдырады. Мұнда да қоныс тарылған болады, бірақ бұл қоныстың шын тарылуы емес, бүркемелі тарылуы болады. Қоныс қалай тарылса да адам баласының ашаршылықтан құтылуға істейтүн бір әдісі – қоныс аудару, бос жер табу. Неге десеңіз, маданияттың жоғарғы сатысына мініб, сол тұрған жерінен өндіретүн табысын арттыру өте қыйын жұмыс қыйыншылықбен жүзеге шығатұн іс. Қоныс тарылуынан ел бірден маданияттың, өндіріс әдісінің жоғарғы түріне шыға қоймайды. Сондықтан неше замандарға шейін көб жұрттар қоныс аударумен болады.

Тамақ іздеб, өмір бойы сырғанаб, қыдырыб жүретүн жабайылар әлі бар. Бұлар ормандарда, жазықтықтарда, шөлде де қыдырыб жүреді. Бытыраб та, топтаныб та, шұбырыб жүреді. Бұлардың тұрақты орны жок. Кейбіреулері қатын-баласы, малы, мүлкімен кезіб жүреді. Біздің Ресейдегі жөгілер (тасығандар) осылай күнелтеді.

Америкенің темірқазығынан оңтүстігіне әлденеше мың шақырым жерге, жәйәу ауыб келген аңшы индейтстерді (индеетс) жолаушылар көрдік деседі. Бұл индейтстер өткен заманда туған елінен бөлініб шыққан. Неше жылдар аңшылық қылыб, шөлдерде жәйәу кезіб жүрген. Талай зор қорқыныштарды басынан өткізіб, ақырында, оңтүстік Америкаге келген. Бұл индейтстер жалғыз қадақ бытыраб ауыб келген. Жолаушылар айтады: бір жерден екінші жерге жалғыз қадақ жабайы аңшылар ғана ауыб келмейді, кейде бүтін рулы ел болып ауыб келеді деп. Бүтін рулы ел болыб аңшы елдер түгіл мал бағыб тұрған жұрттар да ауады.

Мал бағыб тұрған елдер бір жерден екінші жерге қоралаб малын айдаб көшеді. Қорасында әлденеше мың мал да болады. Малдары әлденеше мың шақырым жерлерге айдалыб барады. Мал бағатұн ел көбінесе, кійіз жабқан үйлерде, лашықтарда тұрады. Мал бағатұн елдердің көшіб-қоныб жүретүн мерзімді қонысы болады, бірақ қонысының ауданы кең болған соң, алысқа көшеді. Бұрын біздің бабаларымыз солай өмір сүрген. Осы күнде оңтүстіктегі көшбелі руларымыз, таб бұрынғыдай болмаса да, мың шақырымдаб көшеді. Сол сықылды рулар деб адайларды, Торғай үйезіндегі Қызылжыңғыл болысының, Атбасар үйезінің наймандарын, Қараөткел

ئانا بار جەرلەردە تۇسكەن ئايىس ەگبەكشىلەردىكى *وز قۇتۇلمۇش ئۇسۇلادى بۇلار قونىسى شىن تارىلادى. ەگبەكشىلىككە اينالىپ، *ولمۇس چىتىلگەن جەرلە دە ەگبەكشىلەر ئارىسىنىڭ كۆپىن ەگبەكشى تۇراتۇن مەقتىلەر قاقشىپ الادى ەگبەكشىلەردى اش-جاڭلاشتا قالدىرادى. مۇندادا قونىس تارىلغان بولادى. *بىراق بۇل قونىسىنىڭ شىن تارىلۇى مەس بۇركەلى تارىلۇى بولادى. قونىس قالاي تارىلسادا ادام بالاسىنىڭ اشارىلىقتان قۇتۇلمۇغا سەپتۇن *ادىسى-قونىس اۋدارىۋ، بوس جەر تاجىۋ. نەگە دەسەگىز *مادانىياتنىڭ جوعارغى ماتىسىنا *مەنىپ سول تۇرغان جەردىن ونىدەتۇن ئايىس ارتىرىۋ وتە قىيىن جۇمسى؛ قىيىنشىلىق بىن جۇزەگە شىعائۇن *ىس. قونىس تارىلۇىنى ەل بىردىن *مانىياتنىڭ، موندىرىس *ادىسىنىڭ جوعارغى تۇرىنە شەھ قوبىلىدى. سوندىقتان نەشە زاماندارغا شەيىن كۆپ جۇرتتار قونىس اۋدار مەن بولادى.

تاماق ئۇدەپ، *مىر بويى سىرغىناپ قىلىپ جۇرەتۇن چاپىلار *الى بار بۇلار ورمانداردا، چارۋىقىقتاردا، شولجەدە قىلىرىپ جۇرەدى. بىتىر ايتابىدا، تۇپتاتىپدا شۇبىرىپ جۇرەدى. بۇلاردىڭ تۇراتتى ورىنى جوق. كەي بىرەۋلەرى قاتىن بالاسى، *الى، مۇلكى مەن كۆزىپ جۇرەدى. *بىزدىڭ رەسپىلەگى جۇڭلار (ئاسىغاندار) وسىلاي كۆن ەلەدى. امەرىكەنىڭ نەمىر قازىمىنان ۋا ئۇستىكىنە ەلە نەشە مىڭ شاتىرىم جەرگە، جايۋا اۋىپ كەلگەن اڭشى بىندەيىنس دەردى دولۇشلار كۆردىك دەسەدى. بۇل بىندەيىستەر ەكەن زاماندا تۇۋعان ەلەن *بولىنىپ شىققان نەشە جىلدار اڭشىلىق قىلىپ شولەردە جايۋ كۆزىپ جۇرگەن. تالاي زو. تۇرە قىنىشتاردى ئايىمىنان ۋەتكىزىپ، امەرىندا ۋا ئۇستىڭ امەرىكەگە كەلگەن. بۇل بىندەيىستەر جالغىز قاداقى بىتىر اۋىپ كەلگەن. جولاۋشلار ايتادى: *مىر جەردەن ەكەشى جەرگە جالغىز قاداق چاپايى اڭشىلارغا اۋىپ كەلمەيدى، كەيە *بۇتۇن ۇرۇلى ەل بولپ اڭشى ەلەر تۇكىل مال باغىپ تۇرغان جۇرتتاردا اۋادى. ەل باغىپ تۇرغان ەلەر *مىر جەردەن ەكەشى جەرگە قورالاب مالن ايداپ كوشەدى. تۇراسىندا ەلە نەشە مىڭەلدا بولادى. مالدارى ەلە نەشە مىڭ شاتىرىم جەرلەرگە ايدالىپ بارادى. ەل باغىتۇن ەل كۆيەمسە كىيىز جاپقان ۇيلەردە، لاشىقتاردا تۇرادى. ەل باغىتۇن ۇيلەردىڭ كۆشىپ قونىپ جۇرەتۇن مەرىمىنى قونىسى بولادى. *سراق توبىسىنىڭ اۋدانى كەڭ بولغان سولۇ لىسقا كوشەدى. بۇرىن بىزدىڭ بالالارىمىز سولاي *مىر-بۇرگىن. وسى كۇندە ۋا ئۇستىكىتەگى كوشەلى ۇرۇلارنىمۇ قات بۇرىقىداي بولمايدى. مىڭ شاتىرىمىداپ كوشەدى سول سىققىلى قۇرۇلار دەپ ادابىلادى. تۇرغى ۇيەندەگى قىزىل جىڭىل بولىسىنىڭ، اتىسىر ۇيەننىڭ ئايىلدارىن تارا ۇيەن

үйезінің оңтүстік кіші жүз болыстарын айтуға болады, бірақ бұлардың малы бұрынғыдай көб емес.

Көшбелі рулар арасында жайлім мен қонысқа талас, соғыс болады. Күштірек ел әлсіздеу жұрттың қонысын тартып алып, құуып жібереді. Сондай соғыстар салдарынан иә жайлім кемістігінен, болмаса жұт ылаңынан рулы ел қонысынан ауады. Міне, осы сықылды қоныстан ауу қашаннан бері болып келе жатыр. Араб, қытай, жапон, басқа тілдерде жазылған ескі кітаптарда жабайы және көшбелі қалықтардың қонысынан ауғаны жайында жазылған сөздер көб. Ондай ауған елдер де көб болған. Олардың атын атап иә санын санап жетуге де болмайды.

Азияның ескі далаларынан Еділ мен Қара теңіз жағаларына бұрын бір елден соң бір ел ауып келіп тұрған.

Қазақ даласының үстімен ауып өткен ел өте көб. Қазақтың ескі жырларында: «Адыра қалғыр бұл қоныс – қайырсыз екен ежелден, жеті жұрт кетіп, жол алған» дегені қазақ даласының үстін көб ел басып кеткендігін көрсетеді, бірақ ескі тарих сөздеріне қарағанда, сары далада тек қана бір жеті жұрт емес, әлденеше жеті жұрт тұрып өткен. Мәселен, мұнан екі жарым мың жыл бұрын ескі қазақ даласы жақтан осы күнгі орыс ішіне қарай «скиф» деген ел келген. Скифті «сармат» деген қалық келіп құуған. Сарматты «ауар» қалқы келіп ысырған. Мұнан мың жарым жылдай бұрын аурды «ғұн» деген тұқым ауып келіп ысырып жіберген. Бұлардың сонынан әлденеше жұрт келіп өткен. Мұнан сегіз жүз жылдай бұрынырақ татар мен қазақ келіп орнаған. Сонымен түрлі жұрттар бірін-бірі кийіп кетіп, ысырып, аудырып отырған. Ауған ел әрі қарай тағы жылжып береді. Қалықтың қоныстан ауғаны дауыл күнгі бірін-бірі құуып, бірін-бірі итерген толқын тәрізді. Сол сықылды талай жұрттың ауған толқынына айғақ болып қалған, талай елге үстінен жол берген жердің бірі – осы күнгі қазақ даласы. Бұрын Азиядан ауып барған елдердің тұқымы осы күнгі Еуропада көб. Аустралиадағы мадиарлар осы қазақ даласынан кеткен жұрттың ұрпағы.

Бұл да – көшу, қыдыру, бірақ шумақталып, тобтанып, бүтін рулы ел тұтас көшетүн көшу. Сол сықылды көшкен елдер әлденеше мың шақырым жүріп, бір уалайаттан екінші уалайатқа өтеді. Неше дәриалар мен шөлдерден асады. Мұндай көшуді қоныстан ауыу дейді.

ۋەزىيەتنىڭ ۈز تۈستىك كىشى *جۈز بولسا ئارىن ايشىمۇغا بولادى. *بىراق ئۇلارنىڭ مالى ئۇرۇنمىداي كۆپ مەس.

كۈشپەلى ۋىزىلار اراسىدا جايلىمىمىن تونىمىغا تالاس، سوعىس بولادى. كۈشپەلى
 ۋىزىلىرىمىزنىڭ قونىسىن تارتىپ الپ قۇۋىپ چىقىرىدى. سونداي
 سوغىمىز سالدارىغان، يا جايلىم كىمىسىنىڭ، بولمىسا جۇت مەككىنى ۋىزىلى
 ۋىزىسىنىن اۋادى. مىنە ۋىزى سىقىلىدى تونىسىن اۋۇ قاشقان يەرى بولپ
 كەلە جاتىمىز. اراب، قىتاي، يونان، باسقا تىللىرىدە جازىلغان مەكى كىتابىلاردا جايى
 چانا كۈشپەلى قالمىقارنىڭ قونىسىنىن اۋغانى جايىدا جازىلغان سۆزەر كۆپ
 ۋىزىلار اۋغان ۋىزىدە كۆپ بولغان. ولارنىڭ تىنىن اناب يا سەننى سەناب جەتەككە
 اۋايىدى.

[illegible][illegible]

Кей елдер жаудан үркіб, тұтасымен беті ауған жаққа қарай қашқан. Бұрынғы қоныстарында тек қорғандары, молалары ғана қалған. Ескі кітаптардың сөзіне қарағанда, жұрттың қоныстан ауу жайы үйреншікті іс сықылды екен. Тібіті, ешбір жұрт өмірінше, бір қонысқа ие болып тұрды деуге болмайды. Ионан, неміс, басқа слауиандардың бабалары да бұрын Үндістан жақтан ауыб келген. Осы күнгі ағылшын жеріне барыб орнаған сол жабайы неміс рулары. Азианы адам баласының бесігі атайтыны: Елдің көбі және осы күнгі Еуропадағы маданиятты қалықтардың бабалары Азиадан шыққандықтан.

Ел Азиадан тек шығуды ғана білмеген, Азияға қарай да ауған. Бері келе, капитал туыб, кісіні кісі борсықтай сору шыққан соң, Еуропа қалқы сору үшін Азияға көшіб ауа бастаған. Кейде Еуропадан Азияға еңбекші жұрт өз еркімен, кейде мықтылардың зорлығымен ауған. Сібір, Түркістан, қазақ даласына Еуропалық Ресейден әлденеше миллион қара шекбендер көшірілуі де сол – қоныстан ауудың бір түрі.

Қысқасы, атам заманнан бері қарай қай ел, қай жұрт болса да бір қоныста отырған емес, қозғалыб, ауыб, шұбырыб, амалсыз, жер жүзіне ерсілі-қарсылы кезіб тентіреген. Бір орыннан екінші орынға, бір жерден екінші жерге ауыб, ыңғайлы қоныс іздеумен күнін кешкен. Тұруға, күн көруге, тамақ асырауға қолайлы орын қараған.

Адам баласы жер жүзіне осылай тараған. Адам баласы атам заманнан бастаб-ақ, тек құрғақ жерде ғана басыб шұбырынбай, сұумен де жүзіб күнін кешкен. Қолайлы қоныс іздеу, тамақ іздеу, тыныштық бермей сұу бетін де кездірген.

Қайық жасау қашан шыққаны адам баласының есінде жоқ, бірақ өте ерте заманда да, жабайы күйде жүргеннің өзінде-ақ, қайық жасағаны анық. Жолаушылар айтады: ең жабайы елде де бөренелерден сал жасаб, өзен мен көлдерден өтеді деб. Кейбір жабайылар сал түгіл, ағаш қабығынан жел қайық та жасай алады, ағаштың үлкен-үлкен қабықтарын сыдырыб алыб, байластырыб, жарығын шәйірмен, сазбен жабсырыб, жел қайық істейді. Сондай жел қайықтарға мініб, жабайылар өзен мен көлдерде жүзе береді.

Салқын жақта тұрған жабайылар қайықтарын аңның терісі мен сүйегінен істейді. Сондай қайықтармен жабайылар мұқитта жүзуге де жүрексібейді. Ең суық жақта, мұқит жағасында «Ескимос» деген жабайылар тұрады. Ескимостар теріден жасаған қайықтардың ішінде адам қапшық ішінде

كەي ھالدا جاپدان ئۆركىپ، ئۇناسى مەن بىقى اۋعان چاقما قاراي قاشقان. بۇرىمى قولىمىزدا تەك قورغاندارى، موللارى عانا قالغان. ەسكى كىتاپتاردىڭ سۈرىتە قاراغاندا، جۇرتنىڭ قورستان اۋىق جايى ۋىرەلشەكتىكى ئىس سىقىلدى ەكەن. ئىمتى ەش ئىمىر جۇرت ەمىرىشە ئىمىر قونىسقا بىە بولۇپ تۇردى دەۋگە بولمايدى، بۇلۇن، دەمىس، ياسقا سىلاۋانداردىڭ بايالارى دا بۇرىن ۇندىستان چاققان اۋىپ كەلگەن، ەسى كۈنگى اڭگىلىشان جەرىتە يارىپ ورنانغان. سول جايابى تەمىس ئۇرۇقلارى. ازىماتى ادام بالاسىنىڭ يەمىگى انايۇنى ەلدىڭ كۈبى عانا ەسى كۈنگى ەۋروپاداعى مادانىيەتنى قالمتاردىڭ بايالارى ازىپادان شىققاندىقتان. ەل ازىپادان تەك شىمىۋدى عانا بىلمەگەن، ازىپاغا قاراي دا اۋعان. بەرى كەلە، كاپىتال تۇرۇپ، كىسىنى-كىسى بۇرسىقتاي سۈرۈ شىققان سول، ەۋروپا قالقى سۈرۈ شىش ازىپاغا كۈشۈپ اۋا ياستانغان. كەيدە ياپۇروپادان ازىپاغا كەيە كېشى جۇرت ەۋر ەركى مەن، كەيدە مەقتىلاردىڭ زورلىقى مەن اۋعان. ئىمىر، تۈركىستان، قازاق دالاسىنا ەۋروپالىق رەمىلىن ەلە تەشە مەلىپون قارا شەكەنەلەر كۈشۈرۈلمۈدە سول قونىستان اۋىپنىڭ ئىمىر تۇرى.

ئىسقا، اتام زاماندىن بەرى قاراي، قاي ەل، قاي جۇرت بولسا دا ئىمىر قونىستان ەتمەن مەسى قوزغانىپ، اۋىپ شۇرىپ، مەلىس، جەر ەۋرىندە ەرسىلى قارىمى كەزىپ تەتتەۋەگەن. ئىمىر ەرىقان ەكەنشى ەرىپا، ئىمىر جەردەن ەكەنشى جەرگە اۋىپ بىقەلى قونىس بۇدەق مەن كۈنى كەشكەن، تۇرمۇع، كۈن كۈرۈك، تاماق اسراۋاغا تولايلى ەرىن قاراغان.

اتام بالاسى جەر ئۆۈرىنە ەسەلى تاراغان.

ادام بالاسى انا زاماندىن باستاپ اق تەك قۇرغاق جەردى عانا بىسىپ ئۆمۈرىمى، سۇ مەن دە ئۆزۈپ كۈنى كەشكەن، تولايلى قونىس بۇدەق، تاماق بۇدەق، تەمىشەن بۇمەق سۇ بىلمەن دە كەردىرگەن.

قايىق جاساۋ قىشان شىققانى ادام بالاسىنىڭ ەمىدە چوق. ەمىراق، ەتە ەرنە زاماندا، جايلى كۈپىدە جۇرگەننىڭ ەرنەنەن، قايىق جاساننى اۋىق، چولاۋ. شىلار ايتادى، ەك جايابى ەلدەدە بۇرەلەردەن سال جىساپ، ەرنەنەن مەن كۈلەردەن ەرنەدە دەپ كەي ئىمىر جايابىلار سال تۈگەل، ەش قايىمىقان چىل قايىق دا جاساي الادى، ەلنىڭ ەلگەن-ەلگەن قايىقتارىن سىمىپ ەل، بايلاستۇرۇپ، چارەن شاپىر مەن، سار بىن جاسىنۇپ، چىل قايىق تەتتەدى. سۇنداي چىل قايىقتارغا ەمىدە جايابىلار ەرنەنەن مەن كۈلەردە دۇرە ەردە.

چالقىن چاقما تۇرغان جايابىلار قايىقتارىن اڭنىڭ تەرىسى مەن سۇيەكەن تەتتەدى. سۇنداي قايىقتار مەن جايابىلار مۇقىمىنا دۇرۈك دە جۇرەكسىنىپەلى ەكەن سۇنى چىل، مۇنىت جاسانمىدا «ەكەنمىس» دەگەن جايابىلار تۇردى ەكەنمىس تەردەن جاسان قايىقتارىنىڭ تەتتەدە اتام قايىق تەتتە

отырғандай болады. Жүзіп келе жатқанда, қайықтан кісінің тек басы мен қолы ғана көрінеді. Кейбір батыл ескимостар қайығымен бірге, басы төмен айағын жоғары көтеріб, аударылыб кетіб, қайтадан сұу астынан дәнеме көрмегендей болыб із шыға келеді.

Әсіресе, теңіз із мұқит жағасында, із аралында тұрған жабайылар ақ қайықты тамаша жасайды. Бұлар үлкен, мықты қайықтарды да істей алады: Қайықтарының ұзындығы он тайақтай болады. Мұндай қайықтар желкенмен де, күрекбен де жүзеді. Кейде қырық шақты күрек еседі. Аумалы болмасын деб екі қайықты біріктіріб байластырады.

Кей жабайылар төрт-бес қайықтың үстіне сал төсеб, жүгімен бірге жүз қаралы адам жүзеді. Салдарына желкенді қолдан тоқылған жөкеден кереді. Жолаушылар айтады: Жабайылардың үш жүз күректі есіб жүрген қайықтарын көрдік деб.

Міне, осындай қайықтарына мініб алыб, жабайылар мұқит үстіндегі бір аралдан екінші аралға қатынасады. Бұлар әлденеше жүз шақырым жерге дейін жүзуге қорықбайды. Сонда да айырылыб, адасыб қалмас үшін, құрғақ жерден көз жазбайды, тек бір аралдан бір аралға жағалаб барыб отырады. «Маршал» деген аралдағы жабайылар бұлай жүзеді дейді жолаушылар: Он, он бес қайық бірігіб алыб, мың шақырым жерге шейін жүзеді, бірақ бірінен бірі көз көрерлік жерден қашық жүзіб отырыб, белгімен қабарласады. Бірінен бірі қашық жүзуінің себебі, іздеб келе жатқан аралды байқамай өтіб кетбелік деген ой. Түнде бұлар қосылыб түнеб, күндіз тағы айырылысады, бірақ мұқиттарда, теңіздерде де ылғи аман-есен жүзіб жүруге болмайды. Кейде қатты дауыл тұрады. Қайықтағы ең жүректі жүзгіштер зор қазаға ұшырайды. Кейбіреулері суға батып өледі, кейбіреулерін жел мен толқын үлкен мұқиттарға құуыб айдаб кетеді, кейбіреулерін тұуған жерінен мың, екі мың шақырым жерлерге әкеліб тастайды. Орыстың Катсебу деген жолаушысы 1816 жылы «Едек» деген аралда «Улие» деген аралдың жабайысын көрген. Екі аралдың арасы екі жарым мың шақырым жер. Өлгі жабайы айтқан: үш адам балық аулауға шыққанымызда, қайығымызды жел құуалаб кетіб, неше күндер аш жүріб, осында келіб шықтық, - деб.

Мұндай уақиғалар жйіі болады. Міне, осындай ретбен мұқиттар ортасындағы аралдарға адам баласы тараб, қоныстанған.

Бұл жолмен адам баласының жер үстіне, аралдарға таралуы өсімдіктің

ۋەتەنغا ئاي بولدى، *قۇرۇپ كەلە جاتقاندا، قايمىغان كىشىنىڭ ئەڭ يېشى مەن غانا قولى كۆرمىدى. كەي *يەر ئاتىل ھەسكىيىلەر قايمى مەن يەرگە يېشى ئېمەن ئايەن جوغاى كۆتۈرۈپ، ئۇدارىلىپ كەتسە، قايتاندا سۇۋ استىغان دالەمە كۆرۈمگەنلەي بولسە شەخا كەلەدى.

اسمۇسە تەڭمە، يا مۇتەت جاتقاندا، يا اولاندا ئۇرغان جايىلار اق قايمىقى تاماشا جاسايدى، بۇلار ۇلگەن، سىقى قايمىقاردى دا سىقى الادى: ئايىقارنىڭ ئۆزىدىن بىن ئايىقار بولدى. مۇنداي قايمىقار چەلگەن مەن دە كۆرۈك بىن دە جۈزەدى، كەيدە قۇرۇق شاقى كۆرۈك ەسەدى. اۋمالى بولماسەن دەپ ەكى قايمىقى بىرىكتۈرۈپ بايلاشتىرادى.

كەي جايىلار *تۈت بىس قايمىقنىڭ ۇستىمە سال تۈسە، جۇكى مەن بىرگە *جۈز قارالى ادام جۈزەدى. سالدارىنا چەلگەندى قولدان تۈتۈلەن چۈككەن كەرەدى. جولاۋىشلار ايتىدى: جايىلاردىڭ *ئۇش *جۈز كۆرۈكتى سەب جۇرگەن قايمىقارنى كۆردىك دەپ.

مەنە ۋەسەنداي قايمىقارنى *مەنەن المە، جايىلار مۇتەت ۇستىمەكى *يەر ارالدىن ەكىشى ارالغا قاتناسادى. بۇلار الدە نەشە جۈز شاقىرم جەرگە دەيىن دۇزىۋكە قورقايىدى سۇندادا ايمىلىپ اداسىپ قالماس *ئۇشەن قۇغاق جەردەن كۆز جايىدى، ئەڭ *يەر ارالدىن *يەر ارالغا جاتالاب بارىپ ۋەتەندى. «مارش» دەگەن ارالداى جايىلار بۇلاي دۈزەدى دەيدى جولاۋىشلار: «بىن-ۋىلىس قايمى بىرىكتىپ المەنىڭ شاقىرم جەرلەرگە شەيىن دۈزەدى؟ *يەر اق بىرىكتەن-بىرى كۆز كۆرەرلىك جەردەن قاشقى دۇزىپ ۋەتەن، بەلگى مەن قاپارلايدى. بىرىكتەن-بىرى قاشقى دۈزىۋىنىڭ سەيى-بىزدە كەلە جاتقان ارالدى بايىلماي *ۋەسە كەتەلىك دەگەن ۋى. ئۇندە بۇلار قوشىلىپ ئۇلەن، كۇندىن ئاغى ايمىلىسادى.

*يەر اق مۇتەتتاردا، تەڭمەدە بەلەن-بەلەن-بەلەن ئۇزىپ جۈرۈكە بولىيىدى كەيدە قاتنى داۋۇل تۇرادى. قايمىقارنى ەر جۈرەكتى دۇزگىشەر رور قارغا ۇشرايدى. كەي بىرەۋلەرى سۇۋغا ياتىپ ۋەلەدى، كەي بىرەۋلەرىن جەلپىن تۈلەن ۇلگەن مۇتەتتارغا قۇۋىپ ايداب كەلەدى؛ كەي بىرەۋلەرىن تۇۋغان جەردەن مەنك، «كى مەڭ شاقىرم جەرلەرگە كەلەن ئاستايدى. ۋەسەنىڭ «كەشەمۇ» دەگەن جولاۋىشى 1911 جىلى «ەدەك» دەگەن ارالدا «ئۇلىنە» دەگەن ارالدىڭ جايىمىن كۆرگەن. ەكى ارالدىڭ اراسى ەكى خارمە مەڭ شاقىرم كىچىككىن جايى بايى ايتىن: «بىن ادام بالىق ۇلاۋغا شىققانمىزدا، قايمىقاردى جەل تۇۋالاب كەتسە، نەشە كۇندەن اش *جۈرۈپ، ۋەسەندە كەلەن شىقتىق دەپ.

مۇنداي ۇاقىتلار جىي بولدى. مەنە ۋەسەنداي ەتەن مۇتەتتار ۋەتەندەن ارالدارغا ادام ئالسى ئاراب تۇمىستانەن.

بۇل جۈل مەن ادام بالاسىنىڭ جەر ۇستىمە، ارالدارغا تارالغۇ ۋەسەندەنىڭ

дәнін жел алыб кетіп, алыс жерге апарып тастағанымен бірдей. Барған жерінде шөп те, адам да өсіп-өніп тұра береді. Ел арасындағы ескі қыйссаларда осындай кемелерін жел құуып, адамдары жат жерге шығып кеткені жайында әңгімелер көп айтылады.

Біздің заманымызда от кемелерді жел алдына салып құуа алмайды, құралдары адастырмайды, бірақ сұу бетімен қыдыруын, шұбыруын адам баласы бұрынғыдан да асырмаса, кеміткен жоқ. Қоныстан сұу бетімен аууы да қалған жоқ. Қытайдан, Еуропадан талай мың еңбекшілдер жұмыс іздеп мұқит үстімен Америкаға барады, Америка ашылған соң Еуропаның көп жұрты сонда ауды. Осы күнгі маданиятты Америка қалқының бабалары бұрын осы Еуропадан кеткен.

Сонымен, мұқитты, теңізді кезу өте ескі замандардан, адам баласының есінен шығып кеткен замандардан басталып, әлі тоқтамай келе жатыр. Бәрін жүргізетүн бір тамақ.

КЕНЕСАРЫ ҚОНЫСТАН АУҒАНДА ДОСҚОЖА АҚЫННЫҢ АЙТҚАНЫ.

Қатарыңнан артықсың,
Қайраты түбсіз, тереңім!
Атаңыз жаулап өтібіт,
Қалмақтың Уса, Сереңін.
Біз қоныстан кеткен соң,
Көреміз бе, дүние-ай!
Мына жатқан Есілдің
Көк орай тартқан өзенін?
Күншілік жерден көрінген,
Көрінсе көңіл бөлінген.
Алшандатып ат мінген,
Мұнар болып көрінген,
Кіші ауылдың қыстауы.
Байанауыл, Қазылық,
Үдере көшкен байлардың,
Жолы жатыр қазылыб.
Жазғытұры болғанда,

Жалғыз-жалғыз ауыл боб,
Отырушы едік жазылыб.
Мына жатқан сарғайып,
Салынды қопа қамысым,
Салық ауылы қыстаған
Іргем тійген танысым.
Бұл қоныстан көшкен соң,
Көбеймес бе екен, налысың!
Айналайын, аралым!
Ішінде сенің бар еді
Арқа мен құлжа, маралың.
Қонысым сені қыйа алмай
Үш жылдайын қамалдым.
Енді қайлам таусылды
Қош, аман бол, Қаралдым!
Айналайын, Ақ татыр!
Айнала құрдым ақ шатыр.

*دائىم جەل ئېلىپ كېتىپ، ئالدىنقى جەرگە ئېلىپ ئاستىغانلىقى مەن بىردەي. بارغان جەرىمگە شۈبھە، ئادەم دا *ئۆسۈپ *ئۆتۈپ ئۆزۈمگە بىرەردى. ھەل اۋاسىمداغى مەسكى قىلالاردا ۋەسىدەي كەمەلەرى جەل قاپۇب، ئادەملەرى خات جەرگە شەخىپ كەتكەنى چاينىدا ئىككىمەلەر كۆپ ايتىلادى.

*بىزنىڭ زامانىمىزدا ۋەت كەمەلەردى جەل ئالدىغا سالىپ قۇۋالمايدى، تۇرلاردا داداستىرمايدى. *يەنى سۇۋى يەنى مەن تەدبىرۋىن، شۈبھىۋىن ئادەم بالاسى يۇرتىدىن دا اسىمىدا، كەمەلگە چوق. قۇتۇستىل سۇۋى يەنى مەن ئۇيۇدا قالغان چوق. تەيلىدىن، ھۆرۈپادان ئالاي مەنك ەككەكشىلەر جۇمىس نىزەب مۇتەبىت ۋەتەن مەرىپەتكە بارادى، مەرىپەتكە اشلان سوك ھۆرۈپاننىڭ كۆپ جۇننى سوندا اۋدى. ۋەسى كۆنكى *دادانىياتى مەرىپەتكە قالغىنىڭ بابالارى بۇرس ۋەسى ھۆرۈپادان كەتكەن. سونى مەن مۇتەبىتتى، تەككىزدى كەزىۋ ۋەتە مەسكى زامانلاردان، ئادەم بالاسىنىڭ ۋەتەن شەخىپ كەتكەن زامانلاردان ياستالما، *الى تۇقۇلماي كەلە چاتىم. *بارىن جۇرگەزەتۈن *يەر تەلىق.

كەنە - سارى قونىستان اۋاندا دوسقوجا اقىننىڭ ايتقانى.

جالەز - جالەز. اۋىل يوپ،
ۋەتەنۋى ەدىك جازىلىپ،
مەن جاتقان سارعاپ،
سالەندى قوپا قامىم،
سالەن اۋىلى قىستالغان،
بىرگەم ئىكەن ئاتىم،
بۇل قونىستان كۆشكەن سوك،
كۆپەيەس بەكەن ئالىمىڭ!

ايتالايمەن، ارالەم!
شەكىدە سەنىڭ بارەدى
ارقا مەن قۇلجا مارالەك،
قونىسەم سەنى قىيالماي،
ۋەش جەلداين قامالدىم،
ەندى قايلام ئاۋىلىدى
قوش امان بول، قارالدىم!
ايتالايمەن، اق قاتەر!
ايتالا قۇردىم اق شاتەر.

قازارنىڭدان اۋتەسەن،
قايراتى ئۆتۈسە، تەرەكەم!
اناڭىز جالەب، ۋەتەن،
قالماقنىڭ ۋەسە سەرەكەن،
*بىز قونىستان كەتكەن سوك،
كۆرەمەزە قۇتۇپتاي،
مەن جاتقان ەتەلىك،
كوك ۋاي. ئارتقان ۋەتەن؟
كۆشلىك جەردەن كۆرەنگەن،
كۆرەنسە كۆڭەل بولىمەكەن،
الشاكەتەن ات مىنگەن،
مۇتار بولىپ كۆرەنگەن،
كەشى اۋىلنىڭ قىستاي،
بايان اۋىل، قازىلىق،
ۋەرە كۆشكەن بايلاردىڭ
خولى خانەر قازىلىپ،
خازىغى تۈرى بولغاندا،

Тайпа аруақ бұл жатыр!
Қасыңнан қалқам, кеткен соң
Орыс та малын құлатар!
Көреді аттың таңдағын,
Арбалы-боздың шаңдағын,
Көрдіңіз бе, иіесіз
Аруақтың қалғанын?!
Аман бол, қалдың көгеріб,
Бастары самал, тауларым!
Арасы бие бауларым.
Кетемін деген есте жоқ,
Кешірді дұшпан жауларым!
Сарқырап аққан тастақтан,
Сабадағы салқын қымыздай,
Сарқырап аққан, бұлағым!
Тобылғылы қалың тоғайдан
Есебсіз өрген тышқандай
Алтайы қызыл түлкі еді,
Ұлдарым кійген тымағым.
Қадірінді білмедім
Аман бол, қайран шырағым!
Жазғытұры болғанда
Әр жерге бес күн отырыб,
Сауынға саба толтырыб,
Ат шатырыб, той қылыб
Құт мереке болған, тау!
Құтты тау деген бау еді,
Арасы бііе бау еді,
Бар айыбы қайуанға
Бөрісі қатты жау еді.
Түбіне келіб қонғанда,
Байларым қос-қосы төбет
асыраб,
Қораның қарсы шетінде,

Кең қабақтың бетінде,
Байтөбетім үрген тау!
Жарлы байым белгісіз
Арасы көшіб жүрген тау!
Жапырағы жалбыраб,
Көленкесі әуеден,
Төмен қарай салбыраб,
Сұуылдаб тұрған қайыңның
Қыз, бозбала бас қосыб
Сайасында ойнаб күлген тау!
Мұнша мақтаб нетейін
А, дәриға, дүние-ай!
Ақыры бүйтіб бүлген тау!
Айналасы қоғалы
Сұуы тұнық көлдерім!
Көк шалғынды жапырыб,
Жағалай қонған, елдерім!
Артқы көшім келгенше
Ақсақал шалдар жыйналыб,
Бауырында атын шідерлеб,
Батыр мен бійлер бас қосыб,
Әңгіме құрған, белдерім!
Шағырлы жұусан, ійзенім!
Қоныстан ауыб, күйзелдім!
Ылдиы жоқ, өрі жоқ,
Ат тайғанар жері жоқ,
Жазыб салған мақбалдай,
Аман бол, құмайт жерлерім!
Осылар еске түскенде
Қайғырмассыз ба, ерлерім?!
Азамат аттың жалында,
Елім нардың қомында,
Көшпелі қазақ болған соң
Баланың білдің шөлдерін.

كەڭ قاباقنىڭ بەتىنىم،
باي توبەتىم ئۈرگەن، تاۋ!
چارلى بايىم بەلگىسىز
اراس كۈشىپ چۈرگەن تاۋ!
چاپىراغى جالپىراپ،
كۈلەڭگەسى اۋەدەن
تۈمەن قاراي سالىپراپ،
سۇيۇلداپ تۇرغان قاينىڭنىڭ
قىز بوز بالا باس قوشىپ
ساياستىدا ويىلاپ كۈلگەن تاۋ!
مۇنشا ماقتاپ نەتىمەن
ا، دارىغا خۇنىيە-اي!
اقىرى بۇيىتىپ بۆلگەن تاۋ!
اينالاسى قوغالى
سۇۋى تۇنقى كۈلگەنم!
كۈك شالغىنىدى چاپىرىپ
چاغلای قونغان، ەلدەرم!
ارتقى كۈشىم كەلگەنشە
اقساقال شالدار جىيىقالىپ،
باۋىرىنىدا ئاتىن شىدەرلەپ،
ياتىر مەن بىيلەر باس قوشىپ
اڭگىمە قۇرغان، بەلدەرم!
شاعىرلى جۇۋىسان، نىزەنم!
قونىستان اۋىپ كۈيۈەلدىم!
بىلىمى چوق، ۋورى چوق،
ات ئايعانار خەرى چوق،
جازىپ سالغان ماقتالداي،
امان بول، قۇمايت چەرلەرم!
وسىلار ەسكە ئۈكەندە،
قايعىراسىمىزبا ەرلەرم؟!
ازامات اتنىڭ جالىندا،
ەلم ناردىڭ تۈمەندە،
كۈشپىلى قازاق بولغان سەك
بالانىڭ ئىلىنىڭ شەلەرىن.

ئاپپا ارىۋاق بۇل جانىم!
قاسىمىڭان، قالقام، كەنگەن سەك
ورىسدا مالىن تۇلاتى!
كۈرەدى اتنىڭ ئاڭداغىم،
ارىالى-بوزدىڭ شاڭداغىم،
كۈردىڭزە بىيەسىز
ارىۋاقتىڭ قالغانىن؟!
امان بول قالدىڭ كۈكەرىپ،
پاستارى سامال، تاۋلارم!
اراسى بىيە بۇلارم؟
كەتەمەن دەگەن ەستە جوق،
كۈشمەردى دۇسپان جاۋلارم!
سارتىراپ اققان تاستاقتان،
ساياىداغى سالقىن قىمىزداي،
سارتىراپ اققان، بۇلاغم!
تۈيىلىلى قالدىڭ نوغايدان
سەيسىز ۈرگەن تىشقانداي
التايى قىزىل تۈلكى ەدى
ۇلدارم كىيگەن تىماغم.
قادىرىڭدى بىلمەدىم
امان بۇل قىران، شىراغم!
چارى تۇرى بولغاندا،
ار چەرگە بەس كۈن وتىرىپ،
ساۋىنغا سايا تۈتمەيىپ،
ات شالىتىرىپ توي قىلىپ
تۇت مەرەكە بولغان، تاۋ!
قۇتتى تاۋ دەگەن تاۋ ەدى،
اراسى بىيە باۋ ەدى،
بار ايبى قايىۋانغا
يورىسى قاتتى جاۋ ەدى؟
تۈمەن كەلىپ قونغاندا،
يايلارم قوس-قوسى تۈيىت-
اسىراپ،
تۈرۈننىڭ قارسى شەتىندە،

Артымда қалыб барасың,
Қарағайлы Шұбарым!
Қызығын көрген елімнің
Енді білдім жыларын.
Ағашым естен кетер ме?
Жапырақ шашыб гүлденіб
Көгеріб тұрған мұнарыб!
Қарағайым, қайыңым!
Жоқ еді қоныс, айыбың,
Алты ай жаздай бір көшбей
Лапкеде бейне меткілдей
Кіршіксіз еді зайыбым!
Жаздың күні болғанда,
Ел өзенге қонғанда,
Балдырғанды Балқаштан
Тұұлатыб шанышқан жайынім!
Талма тал түс болғанда
Байлар қымыз ішерде,
Сары нардай ыңыраныб
Бәйбіше саба пісерде
Бірқазандай отырған
Бозбаласы құралыб
Дәулетті үйге түсерде.
Ірбіті сары самарға
Сапыртыб қымыз құйдырыб
Салқын жерге тондырыб,
Салтанатка төндіріб,
Сауқым салған заман-ай!
Өзеннің сұуы тұнығым
Асауымды тоқтатқан
Қара мойыл құрығым!
Құбыладан соққан түнеріб
Қызыл желді тоқтатқан
Қайыңның жалы сырығым,

О, дәриға-ай, дүние-ай
Қайтейін жердің қылығын?
Бұл қоныстан кеткен соң
Іздесе қалқым табар ма,
Бір құраған шыбығын?!
Артымда қалып барасың
Көгеріб жатқан өзенім
Өзеннің бойын бос қойыб
Сыртқы көгін жегенім,
Құр атыма теңелген
Жазғы мінген көбеңім
Қонысым қолда тұрғанда
Болушы еді дегенім.
Ат мініб, жарақ асынған
Сағынар мырза өз елін.
Күнде базар Есілді
Қалқыңыз нағыб сағынбас?!
Бұл қоныстан кеткен соң
Кемімес бе екен, жарым жас.
Еті тәтті, сүті бал,
Ійісі жұпар аңқыған,
Сары қарда жайылған,
Сары аязда жұусаған,
Көк Есілден кеткен соң
Жылқының қонысы табылмас!
Семіртуші еді жылқыны
Қом жасатқан түйеге
Алабота тарлау мен
Қара ойға біткен бетеге,
Адыра қалғыр Құлманбес,
Кенекем сенен айрылды!
Қау болыб дұшпан жаулары
Көрпілдеген көрпедей
Болушы еді, дүние-ай,

و، دارىچاي، دۇنيىدى
 قايتىدىن جەردىڭ ئىلىتىن؟!...
 بۇل قونىستان كەتكەن سوڭ
 نەرسە قالغىم تاپارما؟
 بىر قۇۋراغان شەيىمەن!
 ارتىمدا قالىپ باراسىڭ
 كۈگەرىپ جاتقان وزەنىم
 وزەنىڭ بويىن بوس قويسىم
 سىرتقى كۈگەن جەگەنىم
 قۇراتىمەن كەلگەن
 جازغى مىنگەن كۈيەگەم؟
 قونىسىم قولدا تۇرغاندا
 بولۇشى ەدى دەگەنىم
 ات ەمىتىپ جازاق اسىنغان
 سامىتار مىرزا *وز ەلمى.

كۈندە يازار ەسلىدى
 قالمىڭىز ئاغىپ سامىتبار؟
 بۇل قونىستان كەتكەن سوڭ
 كەمەسى بەكەن جارىم جاس
 ەتى *ئانتى *سۈۋى بىلە
 *بىسى جۇپار اڭقىغان،
 سارى قاردا جايىلغان،
 سارى ايازدا جۇۋىغان،
 كوك ەسلىدىن كەتكەن سوڭ
 جىلقىنىڭ قونىسى ئايىلماس!
 سەمىرتۇشى ەدى جىلقىنى
 قوم جاسانغان ئۈيەگە
 الا بوتا تارلاۋ مەن
 قارا ويما يىتكەن بەنەگە،
 ادبرا قالغىر قۇلمايىس
 كەنەكۈم سەنەن ايمىلىدى!
 قاۋ بولس دۇسان جاۋلارى
 كورپىلەگەن كورپەدەي
 بولۇشى ەدى، دۇنيە اي.

ارتىمدا قالىپ باراسىن،
 قاراغايلى شۇبارىم!
 قىزىدىن كۈرگەن ەلمەنىڭ
 ەندى *بىلىدىم جىلارىن.
 اعاشىم ەستەن كەتەرەم؟
 چاپراق شاشىپ كۈلدەنىپ
 كۈگەرىپ تۇرغان مۇنارپ!
 قاراغايلىم قايتىم؟
 جوق ەدى قونىس، ايمىڭ،
 التى جازداي *بىر گوشەي
 لاپكەدە بىيە مەتكىلدەي
 كىرىشىكىز ەدى زايىمىم!
 جازدىڭ كۈنى بولغاندا،
 ەل وزەنگە قونغاندا،
 بالىدەنغاندى بالقاشقان
 تۇۋلاتىپ شانشقان جايىم!
 ئالما تال *تۇس بولغاندا
 بايلار قىمىز شەردە،
 سبارى نارداي بىگىرانىپ
 بايىشە ساپا پىسەزدە
 *بىر قازانداي وتىرغان؟
 بوز بالاسى قۇرالىپ
 داۋلەتتى ۋېگە تۇسەردە.
 *بىرىتى سارى سامارغا
 ساپىرىتىپ قىمىز قۇيىرىپ
 سالىقن جەرگە تۈگەپ،
 سالتاناققا *دۈندۈرۈپ
 ساۋقىم. سالغان زامان-اي!
 ورنەنىڭ سۈۋى نۇنىم
 اسانلىدى ئوتتاتقان
 قارا مويىل قۇرىم!
 قۇيىلادان سوققان تۇنەرىپ
 قىزىل جەلدى ئوتتاتقان
 قايتىڭنىڭ چالى سىرىم.

Балқашқа желі тарттырыб
Байласаң бiйе баулары!
Бұрынғының сөзіне
Айтқан екен болар деб
Дәулет бен бақыт аумалы
Тұс болмасақ iйгi едi,
Отырушы едiк Ордада
Бестi айғырдай ақырыб
Орданың iшi ыссы деб
Жапырағы жаудыраб,
Көлеңкесi саудыраб,
Сұусылдаб тұрған қайыңның
Түбiне кiлем салдырыб.
Iрбiтi сары самармен
Ордадан қымыз алдырыб,
Сылдырмақты сары ожаумен
Отырушы едiк сапырыб.
Осылар еске түскенде

Қайғырмаспыз ба, аһ, ұрыб?!
Бұл барғаннан барармыз
Арқада әлiм, шөменге,
Еркiндеб жайләб Есiлдi
Еркелеб өскен қалық едiк,
Бұл қоныстан кеткен соң
Зар болмасақ iйгi едi
Тай менен құнан, дөненге?!
Қоныстан аумақ болсаңыз
Жiберiңiз тез қабар
Жоғарғы дұулат төрт ауыл:
Жазы, Саңырық ерлермен,
Байұзақ батыр, Бекенге.
Мекiредей басын таска
сабаған,
Аранға түскен айудай
Қайғымен iшi жараған,
Байұзақ неге тоқтасын
Сiз көшемiн дегенде.

ЖАНДЫҚТАРДЫҢ ЖЕР ЖҮЗІНЕ ТАРАЛУЫ.

Ешнәрсе тоқтау қылмаса, тірі жандықтың бәрі де тез өседі. Кейбір шыбындар тамаша тез көбейеді. Еркек, ұрғашы екі шыбыннан бір, екі айда әлденеше миллион бала туады. Құрсақты сійрек көтеретүн жандық – піл. Сол пілдің де ұрпағы бірнеше жүз жылда әлденеше миллионға жетуге болады. Адамның көз алдында ғана тез көбейген жандықтар бар. Мұнан төрт жүз жылдай бұрын Америкаде бір жылқы да болмаған. Ең әуелі Америкаге кемесіне салыб испан қалқы жылқы әкелген. Лезде әлгі жылқылар көбейіб, Америкаде қора-қора жылқы болған. Ол жылқылардың көбі қашыб, тағы болыб кеткен. Осы күні Америкенің кең далаларында қора-қора тағы жылқылар жайыліб жүреді. Дала кең, шөб мол, тұруға ешнәрсе тоқтау болмайды.

Мұнан төрт жүз жыл бұрын Америкаде ійт те болмаған. Ійттерді де Еуропадан кемемен алыб барған. Сол барған ійттердің көбі тағы болыб

بالقاشقا جەلى تارتىمىز
 يايلاساڭ بىيە يايلارى!
 بۇرىقنىڭ سوزىنى
 تۇس يولماساق بىگى ەدى،
 ايتقان ەكەن. بولار دەپ
 جاۋلەت يەن باقت اۋمالى.
 وتىرىشى ەدىك وردادا
 بىستى ايمىرداي اقىرىپ;
 وردانىڭ شىشى نىسى دەپ
 چاپىراغىن جاۋدىراپ،
 كۈلەڭگەسى ساۋدىراپ،
 سۇۋىلىداپ ئۇرغان قايمىڭنىڭ
 تۈيىنى كەلگەن سالىدىرىپ،
 شىرىتى سارۋى سامار مەن
 وردادان قىمىز الدىرىپ
 سىلىدىرماقتى سارى وچاۋ مەن
 وتىرىشى ەدىك ساپىرىپ.
 وسىلار ەسكە تۇسكەندە

قايمىراغىمىزدا، قۇرىپ!
 بۇل بارغانىن بارامىز
 ارادا *الەم شومىڭكە،
 ەرىگەن جايلاپ ەسلىنى
 ەرىگەن ۈسكەن قالدى ەدىك،
 بۇل قونىستان كەتكەن سۈڭ
 زار يولماساق بىگى ەدى
 تاي مەنەن قۇنان، دۈنەنگە؟
 قونىستان اۋماق بولساڭىز
 چىمىرىڭىز تەز قايار
 چوغارىنى تۇۋلات *تورت اۋىل،
 جازى، ساڭىرىق ەلەر مەن،
 يايۇزان، باتىر بەكەنگە،
 مەككە ەدى ياسىن تاسقاسايلان،
 ارانغا تۇسكەن ايمۇداي
 قايمى مەن *شى جاراغان،
 يايۇزاق نەگە تۇتاسىن
 سىز كۈشەن دەكەندە.

جاندىقتار دىڭ جەر جۇزىنە تارالمى.

ەش نارسە تۇتاي قىلما، *تىرى جاندىقتىڭ *بارى دە نەز ۈسەدى. كەي
 *تىرى شىندىن تاماشا تەز كۈيەيدى. ەركەك، ۇرغاشى ەكى شىمىقتان *تىرەكى ايدا
 الدە نىشە مەلىيەن بالا تۇۋايدى. قۇرساقتى سىپىرەك كەتەرەن جاندىك *يەل.
 سول *يەلنىڭ دە ۇرغاشى *تىرەك نىشە جىلدا الدە نىشە مەلىيەن جەنەكە
 بولادى ادامنىڭ كۈر الدىندا غانا تەز كۈيەيگەن جاندىقتار بار. مۇنار *تورت
 *جۇر جىلداي ۇرۇن امىرىكەدە *تىرەك جىلقى دا بولماغان. ەك اۋەلى امىرىكەكە
 كەلسەن سالىپ نىپال قالق خىلقى اڭلىكەن. لىزۋە كىي جىلقىلار كۈيەيسە
 امىرىكەدە تورا-قورا خىلقى بولغان. ول جىلقىلارنىڭ كۈيى قاشتى تلى بولپ
 كەتكەن. ۈسى كىيى امىرىكەكە كەك دالالارىدا تورا-قورا *تالى جىلقىلار
 جىلقىلىق تۇرەدى. دالا كەك، *تىرەك بول تۇرۇن ەش نارسە تۇتاي بولمايدى.
 مۇنار *تورت *تۇر جىل ۇرۇن امىرىكەدە *تىرەك بولماغان. جىلقىلار
 تۇرۇپادان كەلمەيىن تىپ بارغان. سول بارغان جىلقىلار كۈيى تىپ بارغان.

кетіп, осы күні қасқыр секілді адамға да, малға да өте қауіпті. Араны да Америкеге Еуропадан алыб барған. Осы күні көбейіп, ара Америкенің кез-келген жерінде болады. Америкенің тұрғын «индейтс» деген қалқы араны «ағылшынның шыбыны» деб жек көреді. Индейтстер ойлайды: Ара жүрген жерде Еуропадан келген ақ өңділер жүреді деб. Ақ өңділер индейтстерді тесбей сорыб, ығыр қылған. Сонымен көб аңдарды, жандықтарды жер жүзіне адам баласы таратқан. Бұларды адамның өзі алыб барған. Егеуқұйрық, тышқан сыйақтылар кемелерге өздері еріб барыб қалады. Кейбір құстар да кемеге еріб барыб мұқит ортасына барғанда шаршаб кемеге қонады, сонда жұмыртқа салыб, баласын шайқаб шығарады. Кеме тоқтаған шет жерде солардың қалғандарын кемешілер айтады.

Мұқит ортасында, жійектен өте алыс жерде аралдар бар. Бұл аралдарда түрлі жандықтар болады. Олардың ішінде түрлі кесірткелер, жыландар бар. Олар онда қалай барды? Жыланды, кесірткені адам кемесіне салыб тасыб жүре ме? Әрине, тасыб жүрмейді... Адам баласы көбке шейін жандықтар жер жүзіне қалай тарағанын біле алмай жүрді. Бұл күнде адам баласы жандықтардың жер жүзіне қалай таралғаны жайында көб нәрселерді білді.

Жандықтарды жер жүзіне тарататын сұу мен жел екен. Жер жүзіне жандықтар түрлі ретбен таралады. Мәселен, кара құрымдай шегірткені жел көтеріб кетіп, теңіздің ар жағына шығарған уақыттары болған. Қатты жел құс, көбелек, қоңыздарды да алыб кетеді. Қатты құйын (ісмертіш) құрт, құмырсқа, бақа, шаәйәнның көб жерінің үстінен шығыб, талай рет көтеріб кеткен. Аспанда кедергі жоқ, жел қатты соғады. Сондықтан өзі ұша алмайтұн жандықтарды де жоғары шығарыб, жел ұшырыб кетіп, алысқа алыб барыб тастайды. Сондай оқыйғалар талай рет болған. Жел толастаған кезде бұлар аспаннан құйылыб, жаңбырша жауыб, тұрған елді таңқалдырады. Бұрынғы кітабтарда көктен жандық жауғанын жазыб қалдырған. Мәселен 1806 жылы Германийеде шайан жауған. 1841 жылы иуннің 18-інде Үкке мерік деген жерде, Шуетсиада аспаннан бір жарым сағат жаңбырмен аралас шортан, алабұға, шабақ, ійнебалық жауған. Әрине, ауада балық өліб, жерге жансыз түседі, бірақ шайан, құрт, шегіртке сыйақтылардың тірі түсетіні де болады. Мұнымен түрлі жандықтар бұрын тұрмаған жерлеріне барыб түсіб көбейеді.

كەتسە، ۋەسى كۆنى قىلىق سەككىلىدى (دامەدە) مالغادا ۋە تاقىمىنى. ارانىدا
امېرىكىگە ھۆرۈپادان الپ بارغان. ۋەسى كۆنى كۆپىيىپ، ارانىمىزىكىنىڭ
كۆز كەلگەن جەرىنىدە بولادى. امېرىكىنىڭ قۇرغىن «مېندىمېنتس» دەگەن
قالقى ارانى «اڭگىلىشنىڭ شىمىنى» دەپ جەڭ كۆرەدى. يېنىدە يېمىش ۋە يىلايدى:
ارنى چۆرگەن جەردە ھۆرۈپادان كەلگەن اق ۋەگىلىش جۆرەدى دەپ. اق ۋەگىلىش
يېنىدە يېمىش ۋەسى تەسىفى سۈرۈپ، بىر قىلغان، سۈنى مەن كۆپ اڭداردى،
جانلىقلىرى جەر جۆزىدە ادام بالاسى ئاراتقان. بۇلاردى ادامنىڭ ۋەسى الپ
بارغان، «كۆز قۇيرىق تەشقىن سىياقتىلار كەمەلىرىگە ۋەدەرى ۋەس بارىپ قالدى.
كەي ۋەس ئۇستازدا كەمەگە ۋەس بارىپ مۇقىت ۋەتەننى بارغاندا شارشاپ كەمەگە
قوندى؛ سۈننى چۆمۈشقا سالىپ، بالاسىن شايىق شىعارادى، كەمە ئۇتقان شەت
جەردە سۇلاردىڭ قالغانلىرىن كەمەشلىرى ئېتىدى.

مۇقىت ۋەتەننىدە، جەمەتتىن ۋەتەننى جەردە ارالدىر بار. بۇل ارالداردا
تەبىئىي جانلىقلار بولادى. ولاردىڭ شىمىدە ئۇرلى كەمەشلىكلەر جىلاندار بار.
ولار ۋەتەن قالاي باردى؟ جىلاندى، كەمەشلىكنى ادام كەمەشلىك سالىپ ئاسىپ
چۆرۈمە؟ ارىنە، ئاسىپ چۆرۈمەيدى. ادام بالاسى كۆپكە شىمىن جانلىقلار جەر
جۆزىدە قالاي ئارالغىن يەنە ئىپادى چۆردى. بۇل كۆندە ادام بالاسى جانلىقلارنىڭ
جەر جۆزىدە قالاي ئارالغىن جايدا كۆپ ئارىلىقلارنى بىلىدى.

جانلىقلار جەر جۆزىدە ئاران ئۆزى سۆز مەن جەل «كەن»
جەر جۆزىدە جانلىقلار «ۋەسى نۆمىن ئارالدى. ماسەلەن، قارا قۇرغاق
شەگمەشلىكى جەل كۆنۈپ كەتسە، ئەگەردىڭ ارچىدا شىعارغان ۋاقىتتارنى
بولغان. ئاتتى جەل، ئۆس، كۆپەلەك، قوڭۇرلاردى دا الپ كەتتى. قاتتى قۇيىن
سەمەشلىك، قۇرغاق، قۇيىشقا، ئاق، شايىقنىڭ كۆپ جەمەتنىڭ ۋەتەننى شىعەپ،
قالاي نۆمە كۆنۈپ كەتكەن. سېلىدا كەمەشلىك چوق، جەل قاتتى سۈمەدى.
سۈمەشلىك ۋەسى ۋەتەننى جانلىقلاردا جۇغارى شىعارىپ، جەل ۋەتەننى
كەمەشلىك سالىپ الپ بارىپ ئاستايدى. سۈننى ۋەتەننى شىعارىپ، جەل ۋەتەننى
جەل ئاستايدىغان كەمەشلىك بۇلار سېلىپ، جەمەشلىك ۋەتەننى تۇرغان ۋەتەننى
قۇرغاق ئاستايدى. بۇرغىنى كەمەشلىكدا كۆكۈش جانلىق جەمەشلىك جازىپ قالدىغان.
ماسەلەن 1900 جىلى گېرمانىيادا شايىن جەمەش. 1841 جىلى يۈننىڭ 18-ئەندە
ۋەتەننى قۇرغاق دەگەن جەردە (سەمەشلىكدا) سېلىپ، جەمەشلىك سەمەشلىك جەمەشلىك
ۋەتەننى ئارالاس شۇرۇل. الپ ۋەتەننى شايىق، يەنە يەمەشلىك جەمەشلىك. ارىنە، ئاستايدى
ۋەتەننى جەمەشلىك سالىپ ئاستايدى. ۋەتەننى شايىن، قۇرغاق، شەگمەشلىك سېلىقلىرىنىڭ
ۋەتەننى نۆمەشلىك دە بولادى. ۋەتەننى مەن ئۇرلى جانلىقلار بۇرغىن تۇرغان جەمەشلىك
جەمەشلىك كەمەشلىك.

ЖАНДЫҚТАРДЫҢ ЖЕР ЖҮЗІНЕ ТАРАЛУЫНА ЖЕЛ ЖӘРДЕМШІ БОЛАДЫ.

Ірі жандықтар да амалсыз жер жүзіне тарайды. Мұқит ортасында «Әулие Үйкентүйдің аралы» деген арал бар. Мұнда буындырғыш деген үлкен жылан бұрын болмаған (Бұуындырғыш деген – ұзын, жуан жылан болады. Тісінде уы жоқ, бірақ қайуанды орап алып қысып өлтіреді). Бір жылы сол аралға толқынмен бір ағаш келіп тірелген. Ағашты қатты жел қопарып кеткені иә өзен жағасында өсіп тұрғанда сұу құлатып кеткені белгісіз. Әйтеуір сол ағашқа оралып ұзындығы бір-екі тайақ үлкен бұуындырғыш жылан келген.

Өзі ұрғашы жылан екен. Ағаш аралға келіп тоқтағанда жылан жазылып жерге түскен. Маңында қоралы қой жайылып жатыр екен. Аш жылан қойдан адасып қалған бір саулықты ұстап алып, буындырып өлтіріп, жұтып қойған. Қалқы қой жоғала бергенін сезген. Ақырында жыланды көріп өлтірген. Жыланды өлтірмеген болса, аралда біраздан соң қорқынышты жыландар көбейер еді.

Сұуық жақта, мұз теңізінде үлкен мұздарға мініп, ақ айулар жолаушылап, жүздың шақырым жерлерге кетеді. Ыссы жақтарда ағашқа мініп жандықтар жүзіп жүреді. Қатты желдер соңынан теңіздерде ағаштар қалқып жүреді. Кемешілер айтады: ағаштар теңізде көб жүзеді, ағысы бұларды жійектен әрі алып кете береді. Ағаштарда кесірткелер, жыландар, коңыздар басқа түрлі жандықтар отырады деб. Оңтүстік Америкеге жүзген ағаштар сонша көб келеді, алыстан арал жүзіп келе жатқан сықылды көрінеді. Сондай ұзындығы елу шақырым, ені жүз тайақ арал бір үлкен өзеннің сағасына тоқтап, қырық жыл тұрған. Үстіне құм түсіп, шөб, ағаш шығып жер болып кеткен. Құстар ұя салып, аңдар ін қазып тұра берген. Әрине, бұлар әр жақтан тек қалай болса солай жыйналған жандықтар. Бір жылы қатты дауыл тұрып, әлгі аралдың тасталқанын шығарған. Сынықтарын теңізге айдап алып кеткен. Жолаушылар айтады: «Сол аралдың үстінде ағып бара жатқан түрлі жандықтарды көрдік. Бір жерде айст (көкқұтан сықылды құс) отыр, оған жуық бір тоб маймыл тұр... Екінші бір жүзіп келе

جاندىقتاردىڭ جەر جۇزىنە تارالۇش جەل جار دەمشى بولادى.

* بىرى جاندىقتاردا امالسىز جەر جۇزىنە تارايىدى. مۇقىمىت ورتاسىندا «ۋالىيەۋىيەكتىۋىيەڭ ارالى» دەگەن ارال بار. مۇندا بۇۋىندىرىغىش دەگەن ۈلگەن جىلان بۇرىن بولماغان. (بۇۋىندىرىغىش دەگەن ۈزىن جىۋان جىلان بولادى. تىمىندە ۋۋى جوق، مېراق قاۋۇاندى وراب الىپ قىسىپ وتىرەدى). مېر جىلى سول ارالغا تولقىن مېن مېر اعاشى كەلىپ تىزەلگەن. اعاشى قاتتى جىل قوپايرىپ كەتكەنى يا وزەن جاعاسىندا مۇسىپ تۇرغاندا سۇۋ قۇلاتىپ كەتكەنى بەلگىسى. ايتىۋىر سول اعاشقا ورالىپ ۋزىنپىيى مېرەكى تاياق ۈلگەن بۇۋىندىرىغىش جىلان كەلگەن. مۇرى ۋرغاشى جىلان ەكەن. اعاش ارالغا كەلىپ توقتاغاندا جىلان جازىلىپ جەرگە تۇسكەن. ماڭىندا قورالى قوي جاپىلىپ خاتىر ەكەن. اش جىلان قويدان اداسىپ قالغان مېر ساۋلىقتى ۇستاپ الىپ، بۇۋىندىرىپ ۋلتىرىپ، جۇتىپ قويغان. قالقى قوي جوعالا بەرگەندىن سىزگەن. اقىرىندا جىلاندى كۆرۈپ وتىرگەن. جىلاندى وتىرمەگەن بولسا، ارالدا مېر ازدان سۇۋ قورقىنىشى جىلاندار كويىدىر ەدى.

سۇۋىق چاقنا، مۇز تەگىرىندە، ۈلگەن مۇزدارغا مېنىپ اق ايلۇر جولاۋىلاپ مۇز مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە كەتەدى. سىسى چاقىردا اعاشقا مېنىپ جاندىقتار جۇزىپ جۈرەدى. قاتتى جەلدەر سوڭىنان تەگىزدەردە اعاشقار قالقىپ جۈرەدى. كەمەشكەر ايتادى: اعاشقار تەگىزدە كۆپ جۈزەدى، اعىسى بۇلاردى جىيەكتىن مۇرى الىپ كەتە بەرەدى. اعاشقاردا كەسپىشكەلەر، جىلاندار، قوڭىزار، ياساق تۇرلى جاندىقتار وتىرادى، تەپ. ۋلا تۇسىك امىرىيەككە دۇرگەن اعاشقار سوتشا كۆپ كەلەدى: المىستان ارال مۇرۇپ كەلە جاتقان سىقىلدى كۆرىنەدى بولداي ۋرىلدىنى ەلۋ شاقىرىم، مېنى مۇز تاياق ارال مېر ۈلگەن وزەنىڭ ساعاسىنا توقتاپ قىزىق جىل تۇرغان. مېنىمە قۇم مۇسىپ، مۇسۇپ، اعاش شىمىپ جەر بولۇپ كەتكەن. قۇستار با سالىپ، اڭدار مېن قازىپ تۇرا بەرگەن اۋىتىنە، بۇلار ار جاتقان تەك قالاي بولسا سولاي جىمالغان جاندىقتار. مېر جىلى قاتتى داۋىل تۇرىپ، اشى ارالدىڭ تاستالغاندىن شىعارغان. سىمىقتارىن تەگىر، ايداب الىپ كەتكەن. جولاۋىشلار ايتادى: «سول ارالدىڭ قىشىدا اعىپ بار جاتقان تۇرلى جاندىقتاردى كۆردىك. مېر جەردە ايمىست (كۆك قۇن) سىمىلدى تۇس وتىر، وعان جۇۋىق مېر توب مايىۋۇل تۇر. . . .» جىشىنى مېر جۇرۇپ كەلە

жатқан аралда жабайы үйректер мен бір тоб тыйын отыр. Бұлардың соңынан жүзіб келе жатқан бір үлкен ағаштың үстінде үлкен «крокодил» (өте үлкен зыйанынды, тісті кесіртке) жатыр. Қасында үлкен жолбарыс бен мысық тұр, бір-біріне екеуі сеніс-беген жаулық көздерімен қарасыб қойады» деб. Бір жылы Америкенің «Мантеуиде-о» деген қаласының жанына түнде әлгідей жүзген аралмен келіб Америкенің төрт жолбарысы (бума) түсібті. Ертең ел тұрса, төрт жолбарыс көшеде зең салыб, тайрақтаб жүр дейді. Жұрт шошыб кеткен.

Жандықтардың жер жүзіне таралуына сұу осылай жәрдем береді. Жер жүзіне таралуға бір түрлі жандық екінші түрлі жандыққа қолғабысын тійгізеді. Құстың арқасында балықсыз көлдерге балық келеді. Жабайы қаздар, үйректер, басқа құстар жазғытұры иә күзді күні қайтқанында балықтың ұуылдырығын жейді. Құстың тезегінің ішінде ұуылдырық болады. Бәрінен тамашасы сол кейде ұуылдырықтардың тірісі де болады. Құстың тезегі сұуға түседі. Сұуда тірі ұуылдырықтан балық шығады. Балық өседі, көбейеді, көлді қоныс қылады. Сонымен таудың бійік басындағы көлдерде де балық таб болады.

Кейде өзен жағасына шомылатұн балықшы құстардың қанатына ұуылдырық жабысады. Құс қанатымен жабысқан ұуылдырықты өзеннен көлге, иә бір өзеннен екінші өзенге алыб кетеді. Қоңыздар да ұуылдырықты алыб кетеді, үйткені кіл суда тұрыб, түнге қарай бійікке шығатұн қоңыздар бар. Кейде сол қоңыздар көлден-көлге иә өзеннен-өзенге ұшыб кетеді. Бұлар кейде уақ ұуылдырықтарды өте алысқа алыб барады. Құстар қоңызды да, түрлі құрт, құмырсқаларды да, басқа жандықтарды да жабыстырыб алыб кетеді.

Ыссы жақтарда, жаңбырлы уақытта, ойпаң жерлерде көб уақыт қақ тұрады. Біраздан соң қақ кеуіб кетеді. Сол қақтарда балық болады. Балықтың аты балық, сұусыз тұра алмайды. Бұл қақтарға балықты кім әкеб жібереді? Әрине, сол құстар мен қоңыздар әкеб жібереді.

Қақ кебкен соң, балықтар қырылыб қалады. Келесі жылы жаңбыр көб жауыб қақ тұрса, тағы балық болады.

Міне, сонымен жер жүзіне түрлі жандықтар тарайды. Дүниедегі тұрмыс, біріне-бірі ілініб, бірімен бірі байланысулы, өмірдің дөңгелегі солай айналыб тұрады.

Н. Иккүкіннен

خاتقان ارالدا جاپايى ۇيرەكتەر مەن *يەر تۈپ *تەيىن ۋەتەر. بۇلاردىڭ سۆڭەكەن
 *دۇرۇپ كەلە خاتقان *يەر ۇلكەن اعاشىڭ ۇستىدە ۇلكەن «كىرۈكادىل»
 (ۋە ۇلكەن *يىتلىق *تەيىن كەسەرگە) چاتەر. قاسنىدا ۇلكەن جولبارىس يەن *تەيىن
 *تۇرۇ *كەلۋى يەرگە *يىرى سەنسىڭەن جۇلۇق كۆرۈرى مەن قاراسىپ تۇيادى»
 دەپ. *يەر جىلى امەرىكەنىڭ «مانتەۋىدە» دەگەن قالانىڭ جانىنا تۇلە
 الكەنەي دۇرگەن ارال مەن كەلەپ امەرىكەنىڭ *تۈرت جولبارىس (بۇلە)
 *تۇيىنى. مەننىڭ ەل تۇرسا، *تۈرت جولبارىس كۈشەدە زەڭ سالىپ تاپراقىپ
 جۈرەيدى. جۇرت شوشىپ كەتكەن.

جادىقتاردىڭ جەر جۈزىنە تارالۇنا سۇۋ وسىلاي جاردەم بىرەدى.
 جەر جۈزىنە تارالۇغا *يەر تۈرۈلى خاتلىق كەشى *تۈرۈلى خاتلىققا قولبارىس
 تەيىكەرەدى. *تۈرۈلىڭ ارقاسىندا بالقىز كۈلدەرگە بالقىپ كەلەدى. جاپايى قازدار
 ۇيرەكتەر باسقا قۇستار جازغىتۇرى يا كۆزدى كۈنى قايتىغانىدا بالقىڭ ۇيە
 بىرىمەن جەيدى. قۇستىڭ نازەكەنىڭ شىندە ۇيلىرىق بولادى. بارىمەن
 اعاشىسى سول: كەيدە ۇيلىرىقتاردىڭ *تۈرۈسى دە بولادى. *تۈرۈسىڭ تەرەڭى
 سۇغا تۇسىدى. سۇدا *تۈرى ۇيلىرىقتان بالقى شىعادى. بالقى وسىدى
 كۈيەيدى. كۈللى قونىس قىلادى. سۈنى مەن ناۋدىڭ بىيىك باسىنداعى كۈلدەرەدە
 بالقى تاب بولادى.

كەيدە وزەن جاعاسىنا شومالاتۇن بالقىشى قۇستاردىڭ قازاندا ۇيلىرىق
 جاپىسادى. قۇس قاناتى مەن جاپىسقان ۇيلىرىقتى وزەننەن كۈلگە، يا *يەر وزەننەن
 كەشى وزەنگە القىپ كەتەدى. قوڭىزداردا ۇيلىرىقتى القىپ كەتەدى: ۇيتكەنى
 گەل سۇۋدا تۇرىپ، تۈنگە قاراي بىسكە شىعانۇن قوڭىزدار بار. كەيدە سول
 قوڭىزدار كۈلدەن كۈلگە، يا وزەننەن وزەنگە ۇشىپ كەتەدى. بۇلار كەيدە
 اۋاق ۇيلىرىقتاردى ۋە القىسا القىپ بارادى. قۇستار قوڭىزدى دا، *تۈرۈلى قۇرت
 ۇيىرىسقانلاردى دا، باسقا جادىقتاردى دا جاپىستىرىپ القىپ كەتەدى.

بىسى جاقىردا، جاكىرلى ۋاقىتتا، دىياڭ جەرلەردە كۆپ ۋاقىت تاقى
 تۇرادى. *يەر-ازدان سۇڭ قاقى كۆيۈپ كەتەدى. سول قاتىردا بالقى بولادى.
 بالقىڭنىڭ اتى بالقى، سۇۋسىز-تۇرالمايدى. بۇل قاتىرغا بالقى كىم اكەپ
 جىبەرەدى؟ ارىنە، سول قۇستار مەن قوڭىزدار اكەپ جىبەرەدى.
 قاقى كەسكەن سۇڭ، بالقىقتار قىرىپ قالادى. كەلەسى جىلى جاكىر *كۆپ
 جاپۇت قاقى تۇرسا، تاقى بالقى بولادى.

مەن، سۈنى مەن جەر جۈزىنە *تۈرۈلى جادىقتار تاراپىدى.
 تۈيىدەكى تۈرۈمىن، يەرنە *يىرى *يىلىپ، *يىرى مەن *يىرى بايلىنىۋاتى.
 مەننىڭ كۈككەنەكى سولاي ايناپ تۇرادى.

ن. كۆۋ كىيىن مەن

АҢ МЕН ҚҰСТЫҢ АУЫҒЫ.

Қонысынан ауыб, шұбырыб, көб жерлерді кезіб кететүн жалғыз адам баласы ғана емес. Аң да, құс та, мал да қоныстан ауады. Адам баласын да еркіне қоймай көшіретін, аударатүн – ашаршылық, тамақ, қызыл өңеш. Аңды да, құсты да аударатын – сол жаулар. Сұуық та қоныстан аууға себеб болатүн мықты жау.

Октын-октын аңдар тоб-тобымен қоныстан ауатұны адам баласына белгілі. Қоныстан түрлі аңдар ауатұны да белгілі. Қоныстан аңдар жалғыз қадақтаб та, тобтаныб, мыңдаб, миллиондаб, миллиардтаб та ауады. Аңның өте көб жыйналыб қоныстан аууы жйі болыб тұрмайды, он жыл, кейде 20–30, 40–50 жылда бір рет болады. Не себепті аңдар қоныстан ауады? Қандай жау бұларды ата-қоныстан құуалайды?

Бұларды қоныстан құуатүн жау – ашаршылық бен сұуық. Көбінесе қоныс аударатын тышқанның түрлі тұқымдары Арқангел губернесінде, сұуық, елсіз, батбақ далада «шұбарша» деген сұуыр сыйақты үлкендігі саршұнақтай, әр жерінде шұбар мені бар тышқан болады. «Шұбарша» өте өсімтал болады. Жылына әлденеше рет балалайды және бірден 5–6 бала табады. Жаз жылы, жақсы болса, шұбарша көбейіб, жерге сыймай кетеді. Жаз тамақ мол, көбейіб, өмір сүріб, үйін салыб, шұбарша тұра береді. Бірақ күз бола от, шөб азайа береді, шұбаршаның күйі нашарлай бастайды. Кейде тібті қатты бәлеге ұшырайды, тамақ жоқ, сұуық түсе шөб біткеннің бәрі құрайды. Жерлік нәрсенің бәрі желініб біткен. Жан-жақтан ажал тілін жалаңдата бастайды. Сорлы тышқандар арасында күн санаб ашаршылық артады. Тұс-тұсына сандалыб тамақ іздейді, табарлық нәрсе жоқ. Шұбаршалар арасына зор қорқыныш, ұуайым кіреді. Тоб-тоб болыб жыйналыб, тәуір қоныс іздеб, тышқандар жөңкіб ауа бастайды. Беті ауған жаққа қарай далбасалаб, тіке жүре береді. Бір қорасына тышқанның тағы бір қорасы қосылады. Қора-қора тышқан біріне-бірі қосылып, қыбырлап, жер жүзін қайыстырыб келе жатқан бір әскер сықылды болады. Әрі аш, әрі тоңған тышқандар ілгері аса береді, ілгері қарай жүгіріб шұбыра береді. Жазғытұрғы тасыб келе жатқан сұу сыйақты жердің бетін қабтаб, тоқтауды білмейді. Тышқандар

қатарласыб алыб жүгіреді, қатарларының арасы сондай жақын: артқыларының басы алдыңғыларының құйрығын тіреб отырған сықылды көрінеді. Шұбаршалардың құрттай аяқтары, мүкті тапаб, терең жол қазыб кетеді. Тышқан шұбырғаннан қазылған жол алыстан білініб жатады. Ұзаған сайын тышқандар қаттырақ жүреді. Жолда ұшыраған шөб, ағаш болса, дым қалдырмай таласыб, отаб, жеб кетеді. Бір-екі сағатта кейбір жерлерді жылан жалағандай қылыб кетеді. Артқыларына жерлік тібті ешнәрсе қалмайды. Қарны ашқан сайын алдынан үмітті болыб, тышқандар жүгіре береді. Алдынан не келсе де қорықбайды, ілгері аса береді. Есі шығыб кеткен тәрізді ешнәрсені таңдамайды. Адам қарсы келсе, бетінен қайтбайды. Аяғының арасынан өтіб тышқандар жүре береді. Күшті құстар кездессе жатыб тұрыб төбелеседі.

Жолдарында өзен, көлдер соқса да бұрылмайды, жүзіб өте береді, бірақ мыңдап сұуға да кетіб өледі. Босқын сорлылардың артынан түлкі, қасқыр, ійт, құс сыйақты жаулары да еріб отырады. Сорлы тышқандарды бұл жаулар ішіне сыйғанынша алыб жей береді. Сұудан өтіб бара жатқан әлсіреген тышқандарды шағала мен балықтар да олжа қылады. Аурудан, аштан өлетүн босқын тышқандардың есебі болмайды. Жолай жер тезектей болыб қырылған тышқандар қала береді. Мұндай ауыб, босудың аяғы немен тынады? Тамағы жеткілікті жерге тышқандар жете ала ма, жоқ ба? Белгісіз. Бірнеше жыл бұрынғы орнында шұбарша көрінбейді. Артынан тағы көбейе бастайды, бір белгісіз жерде жан сақтаб қалған аз-мұз тышқандардың ұрпағы өсе бастайды. Біраз жылдан соң тамақ жетісбей тағы босу басталады.

Тым көбеймесе де шөб, тамақ жоқ ашаршылық жылы жақсы жаққа қарай аңдар ауады. Жалғыз тышқандар емес, түрлі жандықтар босады. Ақ тыйін, түлкі, қасқыр, кійік, балық, құс, бәрі де ауады. Уақ жандықтарды жейтүн аңдар, сол жейтүн жандықтардың артынан, бірге еріб отырады. Неге десеніз, жейтүн жандықтары арылыб кеткен соң, аштан өлемін деб қорқады. Уақ иә ешкімге әлі келмейтүн аңдар ашаршылықтан қашыб, тамақ іздейді. Шыбын жанын қорғаб ауады. Шыбын жанды қорғаб, түрлі амал қылады. Тұрмыс оңай емес. Құрттай жандыққа шейін өмір бойы мұқтаждық, кемшілікбен арпалысыб тыным таббайды.

Тұрмыс-талас деген сол, осы күні қазақ даласына қарсақ, қасқыр толыб кеткен. Бұлар да осылай ауыб келген.

Кейбір жандықтар жақсы жерлерді әбден біліб алыб, жаз қолайлы

قارالاسىب الم جۇڭمەردى؛ قانارلارنىڭ اراسى سۇنداي جانىن = ارتقىلارنىڭ
 جانى الدىڭىلارنىڭ قۇيرىغىن تىرەپ وتىرغان سىقىلدى كۆرىنەدى. شۇبارلارنىڭ
 قۇرۇقئاي اياتتارى، مۇكشى ئاپاپ تەرەڭ جول قارىپ كەتتى، تىشقان شۇبىرغانان
 قارىلغان جول المستان *يىلىنىپ جانادى. ۇزاعان ساپىن تىشقاندار قاتتىراق
 جۇرەدى. جولدا ۇشماغان *شوب-اعاش بولما، دىم قالدىرماي ئالاسىب وتاپ
 جىپ كەتەدى. *يىرەكى ساعاندا كەي *يىرە جەرلەردى جىلان جالاعانداي
 قىلىپ كەتەدى، ارتقىلارنىڭ جەرلىك *تىپتى ش نارسە قارايدى. قارىنى اشقان
 ساپىن الدىنغان *ۇمىتتى بولسى، تىشقاندار جۇڭمەردى، الدىنغان لى كەلسەدە
 قۇرۇقلىدى، دىڭگەرى اما بەرەدى. شى شىعەپ كەتكەن *نارۇتقى ش نارسىنى
 قىڭدامايدى. ادام قارسى كەلسە، يىقىنغان قايتمايدى. اياغىنىڭ اراسىنان *وتىپ
 تىشقاندار جۇرە بەرەدى. كۇشتى قۇشئار كەزدەسە، جانىپ تۇرىپ تويەلمەيدى.
 جولدارنىڭ وزىن، كۆلدەر سۇقۇدا بۇرىلمايدى، تۇرىپ وتە بەرەدى. *يىراق
 مىڭداپ سۇقۇدا كەتەپ ولەدى. بوسقىن سورىلارنىڭ ارتىغان ئۆلكى، قاسقىر
 *يىت، قۇس سىپاتى جاۋلاۋىدا *وب وتىرادى. سورلى تىشقانداردى بۇل جاۋلاۋ
 شىقە سىپاتىدا الم جەي بەرەدى. سۇۋدان *وتىپ باراتقان السورمىگىن
 تىشقانداردى شاعالا مىن بالىقئاردا ولجا قىلدى. اۋرىۋدان، اشقان ولەتۈن بوسقىن
 تىشقاندارنىڭ قىسمى بولمايدى. جولاي جەر تەزەكتەي بولۇپ قىرىلغان تىشقان
 ھار قالا بەرەدى. مۇنداي اۋىپ، بوسقۇنىڭ اياغى نەپىن تىنماي؟ نامالى
 جىڭىلىكتى جەرگە تىشقاندار جەتە الاما، جوقما؟ بىلگىسىز. *يىرە شىقە جىل
 يۇرۇننى ورتىندا شۇبارشا كۆرىنەيدى. ارتىغان نامى كۆيىدە باستايدى؛ *يىر
 بىلگىسىز جەردە جان ساقىپ قالغان ازىمۇ تىشقاندارنىڭ يۇرماق سە
 باستايدى. *يىر از جانان سول تاماق جىنىسى نامى بوسقۇ باستالدى.

تىم كۆرەيەسەدە، *شوب، ناماق جوق اشارىلىق خىلى جاتى جاققا قاراي
 اڭدار اۋادى خالغىز تىشقاندار ەمەس، *تۇرلى جانلىقئار بولسا، اق *تىپىن
 تەلكى، قىقىر، كىتىك، بالىق، قۇس، *بارى دە اۋادى. ۇۋاق جانلىقئار، جىپتۈن
 اڭدار، سول جىپتۈن جانلىقئارنىڭ ارتىغان، بىرگە *وب وتىرادى. بىگە دەسەڭىز
 جىپتۈن جانلىقئارى ارلىپ كەتكەن سول، اشقان ولەتۈن دەپ قۇرقادى. ۇۋاق
 يا شى كىچىكە *الى كەلەيەتۈن اڭدار اشارىلىقتان قاتىپ ناماق بۇدەيدى.
 شىپىن خىلى قورغاپ اۋادى. شىپىن جاندى قورغاپ تۇرلى *مال سۇيىلادى.
 قۇرۇقنىڭ ۇڭاي ەمەس، قۇرۇقئاي جانلىرىغا شەپىن *يىرە بوسقۇ سۇيىلادى.
 كەمىلىك مىن ارپالاسىپ تىمىن ئاپايدى. نۇرمىس تالاس دەكەن سول، *سى
 كۈنى، اق تالاس قارساق، قاسقىر بوسقۇ كەتكەن بۇلاردا بولاي اۋىپ كەتكەن
 كەي *يىر جانلىقئار خالىى جەرلەردى *اندىن *يىلىپ الم، *يىل بولاي

жерде жаз тұрады, қыс қолайлы жерде қыс тұрады. Жайлауі мен қыстауының арасында өмір бойы көшіб жүреді. Сондай жандықтар деб құстарды айтуға болады. Құстар қысқа қарай тоңбайтұн, қар жаумайтұн, тамақ табылатұн жылы жаққа кетеді. Жазды күні тұруға қолайлы, салқындау жаққа ұшыб келеді, жазы-қысы бір жерде тұратын құс болмайды. Құс біздің көшбелі адай сыйақты. Құс жылына әрлі-берлі әлденеше мың шақырым жер ұшады. Жылдың қай кезінде, қай жерде тұру қолайлы екенін біледі. Ресейдегі жаз жүретұн қарлығаштар, қысқа қарсы Мысырға ұшыб кетеді. Мысырға адам осы күні бірнеше жұма жүріб барса, құс бірнеше ғана күнде жетеді. Қырда жүретұн кекілді бозторғайлар, басқа ұуақ құстар да Мысырға ұшыб кетеді. Көкқұтандар Мысырдың ар жағында бір мезгілдей жерге ұшыб барады. Көкек, бұлбұл, бөдене, тырнарлар онан да әрі кетеді.

Әр құстың жүретұн жолы, қыстайтұн, жайлайтұн жерлері бар. Кейбіреулері кораланыб, кейбіреулері үйір-үйір болыб ұшады. Ұшулары да түрлі-түрлі. Кейбіреулері өте ұшқыр болады, мәселен, қарлығаш сағатына бір жүз отыз шақырым ұшады деседі. Лашын сағатына алпыс шақырым алады деседі.

Кейбір құстар қайтқанда тібті, демалмастан ұшыб, бірден қыстайтұн жеріне барыб қонады. Мәселен, қайтқан тырнарлар қыстайтұн жеріне жеткенше тоқтамастан ұшады. Кейбір ұша алмайтұн құстар анда-санда демалыб ұшады. Ұшуға олақ құстар күндіз ұшсам, ұшқыр, жыртқыш құс олжа қылыб кетеді деб, бұғыб отырыб, түнде ұшады. Мәселен, ұшуға олақ оқбақ деген құс қайтқанда жорғалаб жүреді иә түнде ұшады. Жақсы жүзетұн кегір сыйақты құстар көбінесе, өзендер, теңіздермен жүзіб қайтады. Ұшуға олақ, жүзе алмайтұн құстарға жалпақ енді теңіздерден өту тібті қыйын. Олар кейде кетіб бара жатқан кемелерге қоныб, демалыб кетеді. Дауыл күні теңізден өту құстарға өте ауыр тийеді, қанатын талдырады, әлін құртады, алысқа адастырыб айдаб кетеді, қатты жел күні теңізге жақын ұшу қауіпті болады.

Кейбір құстар қатарланыб, тізген түйе сыйақты, бұрыштаныб ұшады. Мәселен, қараша қаздар солай ұшады. Олардың жолды жақсы білетүндері алда отырыб, балалары мен шешелері артта отырады.

Кейбір құстар өте көп болыб ұшады. Қазақ даласында қараша өте көб болыб ұшады. Басқа жерлерде онан да көб болыб ұшатұн құстар бар. Ең көб болыб қайтатұн Америке көгершіндері. Бір ағылшын айтады: Бір мезгілде жан-жақты, аспанды көгершін қақтаб кетті. 3 рет асбанда ұшқанда, бірінің

جەردە جاز تۇرادى؛ قىس قولايلى جەردە قىس تۇرادى. جايلارنى مەن قىستۇرنىڭ ئاراسىدا
 ئىدا ۋە بىر بويى كۆشىپ چۈرەدى. سۈنەي جانلىقلار دەپ قۇستاردى ايتىمغا بولادى. تۈپ
 تار قىسقا قاراي توكىلايتۇن، قار جاۋمايتۇن، تاماق ئايلايتۇن جىلى چاققا كەتەدى. جازدى كۆپ
 لى تۇرۇمغا قولايلى سالقىنداۋ چاققا ۇشىپ كەلەدى؛ جازى قىسى ۋىر جەردە تۇراتۇن
 قۇس بولىمىدى. قۇس ۋىزىك كۆشەيلى اداي سىياقتى. قۇس جىلىغا ۋىزىلى-بىزىلى
 الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەر ۇشادى. جىلىنىڭ قاي كەزىندە قاي جەردە تۇرۇم
 قولايلى كەتەن بىلەدى. رەسەيدەكى جاز چۈرەتۇن قارلماشتار، قىسقا قارسى
 مىسەرغا ۇشىپ كەتەدى. مىسەرغا ادلم وسى كۈنى ۋىر نەشە ۋىزىغا چۆرىپ يارسا
 قۇس ۋىر نەشە عانا كۈندە جەتەدى. قىردا چۈرەتۇن كەكىلى بوز تورغايلار
 باسقا ۇزاق قۇستاردا مىسەرغا ۇشىپ كەتەدى. كوك قۇتاندار مىسەردىڭ ۋار جايىندا
 ۋىر مەزكەلەي جەرگە ۇشىپ بارادى. كوكەك، بۇلبۇل، بۈدەنە، تىرنالار ۋىزىدا
 ۋازى كەتەدى.

ۋاز قۇستىڭ چۈرەتۇن جولى، قىستايۇن، جايلايۇن جەرلىرى بار. كەي بىرەۋ
 لىرى قورالانىپ، كەي بىرەۋلىرى ۋىزىم-ۋىزىم بولمى ۇشادى. ۇشۇلاردا تۈزىلى-
 تۈزىلى. كەي بىرەۋلىرى ونە ۇشقىر بولادى، ماسەلەن قارلماشتى ساعايتىغا ۋىزى چۆر
 ۋىزى شاقىرىم ۇشادى دەسەدى، لاشىن ساعايتىغا الپىس شاقىرىم الادى دەسەدى.
 كەي ۋىزى قۇستار قايتقاندا ۋىزىتى دەم الماستان ۇشىپ، بىردەن قىستايۇن
 جەرىنە بارىپ قونادى، ماسەلەن قايتقان تىرنالار قىستايۇن جەرىنە جىنكەشە توق
 تاباستان ۇشادى. كەي ۋىزى ۇشالمايتۇن قۇستار اندىلىساندا دەم الپ ۇشادى. ۇشۇمغا
 ۋلاق قۇستار كۈندىز ۇشام، ۇشقىر، جىرتىش قۇس ۋىزى قىلىپ كەتەدى دەپ بۇغىم
 ۋىزىپ، تۈندە ۇشادى. ماسەلەن ۇشۇمغا ۋلاق ۋىزى قىلىپ قۇس قايتقاندا جورغالاپ
 چۈرەدى، يا تۈندە ۇشادى. جاقسى دۈزەتۇن كەكەر سىياقتى قۇستار كۈيىنەسە ۋىزىدە
 تەكەزەر مەن دۈزىپ قايتادى. ۇشۇمغا ۋلاق دۈزە المايتۇن قۇستارغا ھالباق ەندى تەكەزەر
 رەدەرەن ۋىزىم ۋىزىم بولمى. ۋىزىم كەتەن بىلەن بىر تاقان كەمەلەرگە قونىپ دەم المىپ
 كەتەدى. داۋىل كۈنى تەكەزەر ۋىزىم قۇستارغا ونە ۋىزى تىيەدى؛ قاتتىن ئالىپىرادى،
 ۋىزى قۇرتادى، لىسقا اداسىرىپ ايداپ كەتەدى، قاتتى جەل كۈنى تەكەزەرگە جاقىن
 ۇشۇم قۇسقا قاۋىپتى بولادى.

كەي ۋىزى قۇستار قاتارلانىپ، نىزىك تۈپە سىياقتى بۇرىشتىلىپ ۇشادى.
 مەسەلەن قاراشا قارداز سولاي ۇشادى، ۋىزىنىڭ جولى جاقسى بىلەن بىر تاقان ۋىزى
 ۋىزىپ، بالالارى مان شەشەلىرى اوتتا ۋىزىدە.

كەي ۋىزى قۇستار ونە كۆپ بولمى ۇشادى. قازاق دالاسىندا قاراشا ۋىزى كۆپ
 بولمى ۇشادى. باسقا جەرلەردە. ۋىزىدا كۆپ بولمى ۇشادى. ۋىزىنىڭ جولى بار. كۆپ
 بولمى قايتانۇن امىرىكە كۆكۈشىمىز. ۋىزىم كەكەشكەن ايتادى: ۋىزىم كەكەشكە
 جان جاقىن، اسپاندى كۆكۈشىمىن قايتاپ كەتتى. اسپاندا ۇشادى. ۋىزىنىڭ

астында бірі ұшыб, көк көрінбей тұтасыб кетті. Сондай қалың көгершін бес сағат ұшқанда барыб сйрей бастады. Сонда артта қалғандары үлкен-үлкен тоб болыб өтіб жатты. Он сағат өткенде құс арылыб болды деб. Көгершіннің ұшқан ұзыны төрт жүз, ені он шақырымнан асу, егер бір қабат болыб ұшса, үш миллиардтай болар еді (үш миллиард деген біреу күн-түн қатыб, біртіндеб санай бастаса, үш миллиардты бір жүз он бес жылда шаққа санаб бітірер еді). Міне, осы құстардың бәрі де бір тамақ үшін, бір шыбын жанын сақтау үшін ауады. Дүниеде қандай үлкен, нендей кішкене жандық болса да, тек шыбын жанын сақтаб, тамақ асырау үшін тырбандаб тіршілік қылады, амал жасайды.

КЕЙ ЖАНДЫҚТАРДЫҢ ҚЫСТЫ КҮНІ ЖАН САҚТАУЫ.

Қыбырлаб жүрген жандыққа аштықтың істетбейтүні жоқ. Аш жандық ерте ме, кеш бе өледі. Өлмес үшін шыбын жанын қайттаб, жандықтар түрлі амал, әдіс, іс жасайды. Сұуық та осал жау емес. Сұуыққа шыдамай да түрлі жандықтар түрлі амал қылыб, жанын аман алыб қалуға тырысады. Тамақ табу мен сұуықтан құтылу оңай жұмыс емес. Көб жандықтар тұрмыстың тегеуіріні-не шыдамай құрыб кетеді. Тұрмыста кім сыбағасын алыб жерлік болса, сол аман қалыб, басқалар қырыла бермек. Сыбаға алыб жеуге ептілердің тұқымы ғана көбейіб өсбек. Жанын сақтай алатұн жандық дүниеде өмір сүрмек. Адам тұрмысы да сол сықылды. Бұл табиғаттың заңы.

Түрлі аңдар ауыб, жақсы жаққа босыб, жан сауғалайды. Құстар жылы жаққа ұшыб кетіб, қысты күні жанын аман алыб қалады, бірақ жандықтардың бәрі аштықтан қашыб, ауыб жан сауғаламайды, қысы-жазы бір жерде тұрыб та аштықтан, сұуықтан қорғанады. Денесі, тұрмысы, табиғаты бір жерде тұрыб та күн көруге, аштықтан құтылуға дағдыланады. Бұл сықылды жандықтар қыс бастала бір ыңғайлы жер тауыб алыб, ұйықтаб жатыб, жазғытұры қайта оянады. Құрт-құмырсқа, маса, шыбын, тышқан, жарқанат, кірпі, айу сықылды жандықтар бір ыңғайлы орын иәки ін тауыб алыб, күзгі салқын бастала кіріб, бүріседі де жатады. Мұны қазақ өледі деб түсінеді. Ол қате. Бұл жандықтар өлмейді, тек талмаусыб, жүрегі соғыб, қыймылдамай, ұйықтаған сықылды болыб жатады. Еуропаның Алпі деген тауларының сұуық басындағы кейбір сұуырлар сегіз ай жылына інінің түбінде талыб жатады.

سىمىدا "بىرى ئۇشش كوك كورىنىيەي ئۇناسىپ كەتتى. سۇنداي قالدى كوكىر-
شىن بىس ساعىت ۇشقاندا بارىپ سىمىرەي باستايدى. سۇندا ارنىتا قالعاندارى
ۇلكىن ۇلكىن تۈپ بولمىپ، وتىپ جاتتى. ون ساعان ونكەندە تۇس ارىلىپ بولدى
دەپ كوكىرىشىنىڭ ۇشقان ۇزىنى "تۈرت" "جۈز" ەنى ون شاقىرىمىنان اسۋۇ، "كەر
"بىر ئايات بولمىپ ۇشسا ۇش مەلىيارىتتاي بولار ەدى (ۇش مەلىيارىت دەگەن
يەرە ۇكۈن-تۈن قاتىپ بىرىندەپ ساناي باستاسا، ۇش مەلىيارىتى
"بىر" "جۈز ون بىس جىلدا شاققا ساناب بىتمەرە ەدى). مەنە وسى قۇستار-
جىڭ بارىدە "بىر تاماق مۇشىن، "بىر شىپىن جانەن شاققا ۇشسۇن اۋايدى. تۇنىيەدە
قاتىداي ۇلكەن، نەندەي كىشكەنە جاتىدىق بولسادا، تەك شىپىن جانەن ساقىتاب،
تاماق اسراۋ مۇشىن تىرىكاداپ، تىرشىلىك ەلادى، امال جاسايدى.

كەي جاندە تاردىڭ قىستى كۈنى جان ساقىتاۋى.

قىبىرلاپ جۈزگەن جاندىققا اشىقتىڭ سىتقىيىتىنى جوق. اش جاندىق
رتىمە كەشپە ولەدى. ولمىس ۇشىن، شىپىن جانەن قايتىپ جاندىقتار "تۈرلى
امال، "انسى، "س جاسايدى. سۇۋىقىدا ۇسال جاۋ ەمەس. سۇۋىققا شىدامايدى
"تۈرلى جاندىقتار "تۈرلى امال قىلىپ، جانەن امان الىپ قالغۇعا تىرىسادى.
تاماق تاپىۋ مەن سۇۋىقتان قۇتىلىۋ ۇگاي جۇمىس ەمەس. كۈپ جاندىقتار تۇرمىستىڭ
تەكۋرىنىنە شىدامايدى قۇرىپ كەتەدى. تۇرمىستا كىم سىباغاسىن الىپ جەۋرلىك
بولسا، سول امان قالىپ، باسقارلار قىرلا بىرمەك. سىباغا الىپ جەۋرەك ەتپىلەردىڭ
تۈتىمى "ەلغا كۈيدىپ ۇشەك. جانەن ساقىتاي الاتىن جاندىق تۇنىيەدە "ومىر سۇرمەك.
ادام تۇرمىسىدا سول سىقىلدى. بۇل تاپىعاتىڭ زاڭى.

"تۈرلى اڭدار اۋىپ، جاقى جاققا بوسىپ جان ساۋعالايدى. قۇستار جىلى
جاققا ۇشەپ كەتەپ قىستى كۈنى جانەن امان الىپ قالادى. "بىراق، جاندىقتىڭ
"بارى اشىقتان قاشىپ، اۋىپ جان ساۋعالامايدى؛ قىسى، جازى "بىر جەردە تۇرىپدا
اشىقتان، سۇۋىقتان قورعايدى؛ دەنەسى، تۇرمىسى، تاپىعاتى "بىر جەردە تۇرىپدا
كۈن كۈرەۋگە، اشىقتان قۇتىلىۋعا داعىلانادى. بۇل سىقىلدى جاندىقتار قىس
دا "اللا "بىر ئىكەيلى جەر تاۋىپ الىپ، ۇيىقتاپ جاتىپ، جازىبىرى قايتا وپايدى.
تۈرت قۇمىرىسقا، ماسا شىپىن، شىقتان، "ارقانات، كىرپى، اپىۋ سىقىلدى جاندىقتار
"بىر ئىكەيلى ونىن ياكى "س تۋىپ الىپ، كۈزگى سالىقن باستالا، كىرپ
بىسەدىدە جاتادى. مۇنى قازاق ولەدى دەپ تۇسىنەدى. ول قاتا بۇل جاندىقتار
ولەيدى، تەك ئالما ۇسىپ، جۈرەگى سۈمىپ، قىمىلدامى، ۇيىقتاعان سىقىلدى
بوس جاتادى. ەۋروپانىڭ "الىپ دەگەن تاۋلارنىڭ سۇۋىقى باسماغى كەي "بىر
جەلەر سەكەر اي جىلىغا "مىنىڭ تۈپىندە تالىپ جاتادى.

Сұуырлар бұлай ұйықтайды. Қыс ұйықтауға арнаб, шеберлеб, терең, ұзын ін қазады. Інінің аузын тар қылыб, қысқа қарай пішен иә шөббен бітеб тастайды. Інінің түбінде жатағы болады. Күз басталмай тұрыб-ақ, жататұн жеріне пішен төсейді. Шөбті тісімен қыйыб, күннің көзінде кебтіріб, кіргізіб төсейді. Күзге қарай сұуыр семіреді, сұуық түсе ініне кіріб жата қалады. Бір інінде сұуырдың үй-ішімен болады. Жатар алдында іннің аузын бір құлаш жерге дейін саз, пішен, тасбен бітейді. Жұмыс бітіріб алыб, сұуырлар бірінің құйрығына бірі тұмсығын тайаб, тығыб ұйықтайды. Жазғытұры күн жылына сұуырлар ойана бастайды. Ең әуелі жасырақ және құуаттырағы тұрады. Ең соңынан қартайғандары мен күшсіздері тұрады.

Жарыққа, шөб арасына, інге, үңгірге кіріб қысқа қарай жылан, кесіртке, бақалар да ұйықтайды. Бұлар жалғыз иә көб болыб жатады. Ор қазғанда ағаш түбірінің астында жыланның ұйықтаб жатқан ордалары шыққан. Балықтар, бақалар анау-мынау скуыққа тібті өлмейді. Сұуық жақтарда кейбір өзен мен көлдер түбіне дейін қысты күні қатыб қалады. Ішіндегі жандықтары да қатады. Жандықтардың әлсіздері қырылыб, әлділері, тұрмысқа қолайлылары жазғытұры қайтадан тіріліб кетеді. Солармен бірге өлмей қалған балықтар мен бақалар да тіріледі. Міне, қысқа қарай ұйықтау көб жандықтардың жан сақтайтұн бір әдісі. Ұйықтағанды көтере алмайтұн әлсіздері қырылыб қалады да, көтере алатұндары тірі қалады. Әрине, өлген жоғалады, тіріден тұқым қалады. Бұлардың тұқымының ішінде де ең күштісі қалыб, әлсізі өледі. Сонымен тұқым жаңарады. Дүниеде жанын сақтай алатұндардың өзі мен тұқымы ғана күн көре алады. Дүниеде өз тамағын өзі алыб жей алмайтұн, жанын қорғай алмайтұн жоқ бола береді.

Жандықтың тамақ алыб жейтұн, жан сақтайтұн қасиеттері түрліше болған соң, сол жан сақтайтұн қасиеті мықтылары мен молдары басқаларынан артық, асыл, жақсы, күшті болғаны.

АЛҒАШҚЫ АДАМДАРДЫҢ ТҰРМЫСЫ.

Күн шұуақ, ауа жылы. Көк шөбтің арасында кішкене өзен бұраңдаб, йіріліб ағыб жатыр. Орман өзенге біресе төніб келіб, біресе кашықтаб кетіб тұр, бұтақтан бұтаққа секіріб, құстар ауаны жаңғырықтырыб ән салыб жүр. Адамзаттың тұрған белгісі білінбейді. Бір кезде уақ андар мен

سۇيۇقلار بۇلای ۋېيقتايدى. قىس ۋېيقتاغا ارىپ، شەيىرلەپ، تەرەك، ۋەزىن
 "مىن قارادى. "مىنىڭ ۋەزىن ئار قىلىپ، قىسقا قاراي پىشەن يا شۈپ يەن پىشەن
 قىستايدى. "مىنىڭ ئۈيىدە چاتلى بولادى. كۆز باستالماي تۇرىپ اق چاتلىق چۈشە
 پىشەن تۈسەيدى. "شۈبىنى قىسقا مەن قىلىپ، كۈنىڭ كۆرىدە كەينىرىپ كىرگۈزۈپ
 تۈسەيدى. كۆزگە قاراي سۇيۇقلار سۇيۇقلار ۋەزىن تۈسە نەمە كىرىپ چاتا قالادى. "يەر
 دىندە سۇيۇقلارنىڭ "ۋى" مەن بولادى. چاتار دىندە "مىنىڭ ۋەزىن پىر تۇلاش
 چەرگە دەيمىن سار، پىشەن، تاس يەن پىشەيدى. جۈمىس مېتىرىپ المىپ، سۇيۇقلار
 "مىنىڭ قۇيۇقىغا "يەن تۈمىسەن تاپاپ تىغىپ ۋېيقتايدى. چاتىمۇرى كۈن
 چىلىن سۇيۇقلار ۋاپا باستايدى. ەك ۋەلى چاسىراق چاتا قۇتتىرماي تۇرادى.
 ەك سۈگىنەن قارنايغانلار مىن كۈشۈمۈدەرى تۇرادى.

چارقىقا، شۈپ اراسىغا، نىڭكە، ۋەككىمگە كىرىپ قىسقا قاراي چىلان، كەسۈنكىگە
 باقتالاردا ۋېيقتايدى. بۇلار يا چالغىز يا كۆپ بولۇپ چاتادى. ۋە قازغاندا چالغىز
 "تۈيۈمنىڭ اسىندىدا چىلاننىڭ ۋېيقتا چاتقان ۋەزىنلەرى شىققان. بالىقتار "ماقتار
 انالۇمىغا "ۋېيقتا "مىنى ۋەككىمگە سۇيۇق چاتقاندا كەي "يەر ۋەزىن مىن كۈلگەن
 تۈيۈم دەپ قىسقا كۈيى قاتىپ قالادى. بىشەندە "مىن چاتىدىغاندا قاتادى.
 چاتىدىغانلارنىڭ اسىندەرى قىرىلىپ، دىنلەرى، نۇرۇسقا قولايىلار چاتىمۇرى
 قىتادان "تىرىلىپ كەتتى. سولار مىن پىرگە ۋەككىم چالغان بالىقتار مىن باقتالاردا
 تىرىلەيدى. مىنە قىسقا قاراي ۋېيقتا كۆپ چاتىدىغانلارنىڭ چان ساقايتۇن "يەر
 "دىسى. ۋېيقتا "مىن كۈنەرە المايتۇن اسىندەرى قىرىلىپ قالدى، كۈنەرە المايتۇنلار
 "تىرى قالدى، ارىنە "مىن چوغلادى، تەرەدەن تۈيۈم قالدى. بۇلارنىڭ تۈيۈمىنىڭ
 بىشەندە ەك كۈيۈمىسى قالىپ، "مىنى ۋەككىم مىن تۈيۈم چاتىدۇ. تۈيۈمىدە
 چاتىن باقتاي المايتۇنلارنىڭ "ۋەزى مىن تۈيۈم چاتا كۈن كەلەلەيدى. تۈيۈمىدە
 "ۋەز تامامىن ۋەزى المايتۇن، چاتىن ۋەزى المايتۇن چوق بولا تەرەيدى.
 چاتىدىغانلارنىڭ تاماق المايتۇن چان ساقايتۇن قاسىمىتىرى تۈيۈمىدە بولغان
 سول، سول چان ساقايتۇن قاسىمىتىرى مېقتىلار مىن، مۇلدارى باقتالارنىڭ ارىنە
 اسىلە چاتىپ، كۈنى بولغانى.

الەشىقى ادامدارنىڭ تۇرمىسى.

كۈن شۇنقى، ۋەزىن كۈك "مىنىڭ اراسىدا كىشكەنە ۋەزىن بولغاندا
 پىرىلىپ، چاتى چاتى، ۋەزىن ۋەزىنكە "يەر سە تۈيۈم، كەلەپ "يەر سە تۈيۈم
 كەتەن تۈر، ۋەزىن تۈتۈن بۇتاققا سەكەپ تۈتۈن ۋەزىن چاتىمۇرىمىن ۋەزىن
 "چۈر. ادام راتنىڭ تۈرەن ەككىسى سىلىپىيدى. "يەر كەدە ۋەزىن كەتەن

құстар үркіб, жасырына бастады. Кешікбей орманнан алаңға келбеті келмеген екі жандық шықты: аң деуге де келмейді, адам деуге де келмейді. Алаңға шыққан соң бұлар аң емес, адам екені анық көрінді. Алдында қаба сақал, дембелше еркек. Қолында бұтақты тайак, артында қолына баласын көтерген қатын. Бұлар – ең алғашқы адамдар.

Екеуінің де үстінде түк кійім жоқ, тырдай жалаңаш. Күнге күйіб, денесінің терісі қарайыб кеткен. Табандары түйенің табаны сыйакты болыб қалған: Тау, тас, тікен үстімен қалай болса солай жүре береді. Шаштары үйісіб қалған дудардай, бел буарына түседі.

21-інші сүгірет: Алғашқы адамдар.

Бұлар ертеңнен бері орманда тамақ іздеб қаңғырып жүр, бірақ қолдарына әлі жартымды нәрсе түскен жоқ. Өзен жағасына келіб, еркек қолындағы тайағымен бұтаның, шөбтің арасын шұқылаб қаза бастады. Қатын емізулі баласын жерге қойыб, өзен жійегінде өліб жатқан бір балықты тауыб алыб келді. Сұу жағасына шығыб қалған бір ұзын тайак сүйрете келді. Алыб келген балықты бөліб жеб, қатын мен еркек жерді қазыб, шөбтің тамырын, құрт, бақа-шайан сықылдыларды тауыб алыб, кідірместен ауыздарына қағыб салыб жеб жатыр. Кейбір шөбтің тамырын аузына салыб дәмін татыб, жемей, лақтырыб тастайды. Бір кезде еркек бақырыб, жерді тайағы

تۇستار ۋىركىپ، جاسىرىنا باستادى. كەشكىگىيى ورماتىن الاڭغا كەلمەيتى كەلە -
گەن ەكى جاندىق شەقتى: اڭ دەۋگەدە كەلمەيدى، ادام دەۋگەدە كەلمەيدى.
الاڭغا شىققان سوڭ بۇلار اڭ مەس، ادام ەكەنى انىق كۆرىندى. الدىنبا
قايا ساقال، دەمەلشە ەركەك. قولىندا بۇناقى تاپاق، ارتمىدا قولىنا بالاسىن
كۈتەرگەن قاتىن. بۇلار ەڭ العاشقى ادامدار.

ەكۈپىڭگە ۋستىندە بۇك كىيىم جوق، تىرداي جالاڭاش. كۈنگە كۈيىپ
دەمەسنىڭ تەرىسى قارايمىپ كەتكەن. ئاياندارى ئۈيەنىڭ تايانى سىياقتى بولمى
قالغان: تاۋ تاس، تەككەن ۋستى مەن قالاي بولسا سولاي جۈرە بەردەدى. شاشماۋى
ۋىيىمىپ قالغان دۇدارداي، بەلمىۋارنا تۇسىدى.

21-بېشى سۈكۈمەت: العاشقى ادامدار.

بۇلار ەرتەڭگىن يەرى ورماتىن تاماق تۇدەپ قاڭغىرىپ چۈر. بۇراقى قولىدارىنا
الى جارتىمىدى نارسە تۇسكەن جوق. وزەن چاغاسىنا كەلمىپ، ەركەك تولىنداعى
تاياعى مەن بۇيانىڭ، شۈبىتىڭ اراسىن شۇتلاپ قارا باستادى. قاتىن ەمىزبۇلى
بالاسىن ەركەك قويىپ، وزەن خىيەگىندە ۇلمىپ خاتقان غىر بالىقتى تاۋىپ المى
كەلدى. سۇو چاغاسىنا شەمىت قالغان ەمىز ۇزىن تاياق سۇيەنە كەلدى. المى
كەلگەن بالىقتى بولمىپ جەپ، قاتىن مەن ەركەك خەردى قازىپ، شۈبىتىڭ
تامىرىن، قۇرۇق، باقىلىشايان يېقىلىلاردى تاۋىپ المى، كىيىملىكتىن ۇزىندارىما
قاعىپ سالىپ جەپ جاتىر. كەي ەمىز شۈبىتىڭ تامىرىن ۇزىنا سالىپ ەمىز
شۈبىتىڭ جەمەي تىللىرىپ تاستايدى. ەمىز كەردە ەركەك تەمىزىپ خەردى تايلىمى

мен жазыла беріп салып қалды да, үлкен бір жыланды қолымен көтерді. Тісімен жыланды жұлқып-жұлқып айырып, бір бөлігін өзі жеді де, қалғанын қатынының сыбағасына қойды. Жыланды жеб бітті. Бұлардың бүгін желі оңынан тұрды: Еркек тағы бірнеше кесіртке ұстап алды, қатын бұтаның арасынан жемістер тауып алды. Ерлі зайыбты екі адам тамаққа әбден тойып алып, сол жердің өзінде дем алып жатты. Шешесі балаға емшек берді. Қау қасында жатыр. Тойған адамдар ұйықтап қалды.

Бұлардың еш нәрседен қапері жоқ. Кенеттен бәле кездесер деген ой жоқ, бірақ бәле жақында: Аңдап басып орманнан жолбарыс сықылды бір зор аң шықты. Аң ауаны иіскелеб, олжаның иісін сезіп, құуанып, көзі оттай жәйнәп кетті. Жер бауырлап, ептеб басып, ұйықтап жатқан екі адамға тайанды. Сол кезде еркекті біреу түртіп жібергендей шошып ойанып, аңды көріп айқайлап ұшып түре келіп, жалма-жан тайағын ұстай алды. Аң атылды. Кісі жалтарып кетіп сойылмен аңның басына бірді қондырды. Аң тайақтың ашуымен өкіріп жіберіп, қайта атылды. Бұл жолы аң дөб секірді: Адам да, аң да жерге құлады. Адамның бақырғаны мен аңның бақырғаны құлақты жарып барады. Кісі аңды тісімен тістеп, қолымен жұлқылап, шыбын жанын аман алып қалуға айанбай жатыр, бірақ күштері тең емес, аң жеңіп, адамды жей бастады.

Бұлар алысып-жұлысып жатқанда, әйел біраз жерге әлдеқашан барып қалған. Бәленің басталу бойына Қатын баласын бауырына қысып алып асты. Қалың ағашты құрт жеген үңгірі бар-ды, бұл үңгір сол адамдардың қорғалайтұн жері болатұн. Баласымен әйел келіп сонда жасырынып қалды. Әлсіз жандықтарды тамақ қылып жүрген еркекті, өзінен әлді жолбарыс кеб тамақ қып кетті.

Міне, ең алғашқы адамдардың тұрмысы! Құрал жоқ, өлген балық, уақ жандық, шөб, шөбтің тамыры, жеміс – жейтұн тамағы. Оларда үрдіс табыла бермейді. От жағуды білмейді, қолға түскенін шійкідей жеб жүре береді. Құралы – жүйрік айағы, мықты қолы мен тісі. Тамақ бүгін бар да, ертең жоқ. Бір жағынан аштан өлмеске тамақ табу керек, екінші жағынан күшті аңдардың тісіне түсіп кетбеске сақ болу, қорғану керек. Тұрмыс қыйын. Үсте үй, бойда кійім жоқ. Үй дегені – жардың, таудың үңгірі, ағаштың жапырағының асты. Онда да үнемі тұрмайды. Кійім

مەن جازىلا يەرىپ سالىپ قالىدە، ۈلكەن *بىر چىلاندى قولى مەن كۈنەردى.
 *ئىسى مەن چىلاندى جۇلقىپ-جۇلقىپ ايرىپ *بىر بولىگىن *وزى جەدىدە،
 قالغان ۋاتىنىنىڭ سىباغاسىغا قويدى. چىلاندى چاب *يىتتى. بۇلاردىڭ بۇگۈن
 جەلى ۋەگمەن تۇردى: ەركەك تاغى ەبىر نەشە كەسپىگە ۋىستاپ الدى، قاتىن
 بۇتلىك ارىستان جەمبەتەر تاپۇپ الدى. ەزلى زاپىتى ەكى ادام تاماققا *ايدان
 تويىپ الىپ، سول جەردىڭ وزىندە دەم الىپ چاتتى، شەشەسى بالاغا ەمشەك
 بەردى. قۇ تاسىندا چاتەر. تويغان ادامدار ۋىستاپ قالدى.

بۇلاردىڭ ەش نارسەدەن كاپەرى جوق. كەنەتتەن بالە كەزدەسەر دەگەن وي
 جوق. *يىراق، بالە چاتىندا: اڭداپ باسپ ورمانان جولبارىس سىقىلدى ەبىر
 زور اڭ شىقتى. اڭ اۋانى بىسگەلىپ، ولچاننىڭ *يىسەن سىزىپ، قۇۋاننىپ كوزى
 وتتاي جانىپ كەتتى. چەر بۇلۇرلاپ، ەستاپ باسپ ۋىستاپ چاتقان ەكى ادامغا
 تاياندى. سول كەزدە ەركەكتى بېرەۋ *تۇرۇپ جىغىر كەندەي شوشىپ وياننىپ،
 اڭدى كۆرۈپ ايقايلاپ ۋىستاپ تۇرە كەلىپ، جالماجان تاياعىن ۋىستاپ الدى. اڭ
 اتىلدى. كىسى جالبارىپ كەتپ سويىل مەن اڭنىڭ باسنا *بەردى قونىردى
 اڭ تاياتتىڭ اشۇي مەن ۋەكىرىپ جەمەرسە قايتا اتىلدى. بۇل جولى اڭ *تويىپ
 سەكەردى. ادام دا اڭ دا چەرگە تۇلاي. ادامنىڭ ياقىرغانى مەن اڭنىڭ اقمىرغانى
 قۇلاتتى چارىپ بارادى. كىسى اڭدى *ئىسى مەن تىستاپ، قۇلى مەن جۇلقىلاپ
 شىپىن چاتتى امان الىپ قالمۇغا ايتىباي چاتەر. *يىراق كۇشتەرى تەڭ ەمەس؛
 اڭ جەڭگىت ادامدى جاي تاستايدى.

بۇلار ەبىس، جۇستىپ چاتقاندا، ايلەل *بىر از چەرگە الدە قاشان بارىپ
 قازان. بالەنىڭ ياستالىپ بويىنا قاتىن بالاسىن داۋىرىنا قىسىپ الىپ استى. قالما.
 اعاشتى قۇرت جەگەن ۋەگمىرى باردى؛ بۇل ۋەگمىرى سول ادامداردىڭ قورعالايتۇي
 خەزى بولانۇن. بالاسى مەن ايلەل كەلىپ سوتىدا چاسىرىپ قالدى. *السىز
 چىلىقتى. بۇل تاماق تىلىپ جۇرگەن ەركەكتى، ۋرىنەن *الدى جولبارىس كەپ
 تاماق تىپ كەتتى.

مەن ەك اعاشتى ادامداردىڭ تۇرمىسى! قۇرال جوق، ۈلكەن بالىق، ۋۇاق
 چاتىدە، *شوپ، *شۈبىتىڭ تەمبى، جىمىس جەيتىن تاماى. ولاردا *تۇرىس
 تايىلا يەرمەيدى. وت چاتىدەي تەمبەيدى، قولغا تۇرۇپ شىپىكى جەپ جۈرە
 بەردى. قۇراى-جۇرىك ايلەل، مەقتى مەن *ئىسى. تاماق بۇگۈن باردا
 تەڭ جوق. *بىر چامىدىن استان ولەسكە تاماق نابۇۋ كەرەك، ەكىنش چامىدىن
 كەسكى اڭداردىڭ تەسنىسە *تۇسپ كەتپىسكە ساق بولۇ، قورغانۇ كەرىپ
 تۇرمەس قىيىن. ۋستە ۋوي، بويىدا كىيىم جوق. ۋي دەگەننى اعاشتىڭ، چاردىڭ
 بۇنىڭ ۋەگمىرى اعاشتىڭ خەيراعىنىڭ استى. ونداڭ ۋەگم تۇرمايدى. كىيىم

дегені жапырақ, аң терісі. Мұны да үрдіс жамылып жүрмейді. Сонымен бұрынғылардың жамылғаны – жапырақ, төсенгені – топырақ деуге болады. Сол кемшіліктердің ортасында өліб кетпеске айла табу керек. Кезкелген жерде жүреді: Жер сенікі, менікі жоқ. Кезкелген аңды ұстаб жейді: Мал сенікі, менікі жоқ, табақан-тайаңғанын тең бөліб жейді. Мүлік менікі, сенікі жоқ. Ешкімде ауысқан нәрсе жоқ: Біреудің еңбегін біреу жей алмайды. Бар нәрсе көбке ортақ, алғашқылар тұрмысы – коммунизм тұрмысы.

АЛҒАШҚЫ АДАМДАРДЫҢ ҚҰРАЛДАРЫ.

Бұл күнде құралдың түрі көб. Неше түрлі жақсы, жаман құралдарымыз мол. Ең жетілген құралдармен бұл күнде адам баласы көкке ұшады, сұу астында, үстінде жүзеді, пәбіріктерде түрлі машиналармен жұмыс қылады, неше мың шақырым жерге отарбамен бірнеше күнде барады. Бұл құралдарды адам баласы бірден ойлаб табақан жоқ, тұрмыс ійтеруімен бірте-бірте неше мың жылдар ішінде табақан.

Ең алғашқы адамдардың құралы, қаруы – айағы, қолы, тісі. Қол қысқа, бийіктегі жемісті үзіб ала алмайсың иә анадай жердегі кетіб бара жатқан аңды соғыб ала алмайсың. Тайақ ұстасаң қолың ұзайады, соққы ұстайды. Міне, енді ең алғашқы құралдар шықты. Бұл қарулар бойға біткен қол-айақ сықылды қарулардың жалғауы солардың ұзайғаны, солардың күшін арттырады.

Тұрмыс қыйын, тамақ та табу керек. Күшті аңдардан да қорғану керек. Күнде кәсіб қылмасаң болмайды. Енді әлгі құралдардың бір адам ол жерін, бір адам бұл жерін оңдаб, олардың басын құрастырыб, біріктіріб, тәуірірек құралдар шығарады. Соққымен аңның басына қойыб қалыб, басын айналдыруға болады, егер тайақтың басына өткір тас иә сүйек байлаб алса, бір жерін жаралауға, тілуге болады. Бұларды байластыруға жіб мол: Өлтірген аңдарының тарамысы тарам-тарам тасба сықылды, шөбтердің талы жіб болады. Үлкендігіне, ұзындығына қарай байластырған құралдары найза, балта иә пышақ болады.

Әуелгі кезде жабайылар тас, сүйектің ыңғайлысын іздеб тауыб, соңынан өздері қолдан оңдаб та алады. Бір тасты бір тасқа қайраса, ұшы

жұқарыб, балта, пышақ, найзаның ұшы болады. Іймек сүйектер қармақ, ұшты жіңішке сүйектер біз, ійне болады, бірақ бұлармен де қашықтағы аңды өлтіруге болмайды: Қанша айтқанмен, алысқа лақтыруға кісінің қары жетпейді. Енді бірте-бірте жақ шығады. Жақтың басын тарамыс сыйақты шөбті есіб, жіб байлауға қыйын емес. Жақбен алыстағы аңды да атыб түсіруге болады. Әлгі біз, ійнелермен аңның терісін көктеб, кийім қылуға болады. Құрал аз да болса да түзелейін деді.

Шалдар, қатын, балалар жеңілірек жұмыс қылыб, шөбтің тамырын иә жеміс тереді. Еркектер аңға шығады. Жұмыс бөлісуінің түрі осы. Өзен, балықты

22-інші сүгірет: Германияе, Пырансыйаларда табылған тас құралдар.

көл бар жерде балық аулайды. Балық аулайтұн құралының түрі іймек сүйек, шыбықтардан тоқыған ау.

Темірден құрал жасау түгіл, жер үстінде темір барын да білмейді. Қайдан білсін. Темір терең жер астында жатады. Жер астында не барын білсін. Өзі тамаққа жарымай, өмір бойы қарнын тойғызуда жүрген кісі, жер астында не бар екен деб қазыб жата ма? Оған уақыты бар ма? Тамақ іздеуден қолы босаб, қарны тойса демалады, ұйықтайды. Ұйқыдан тұра тағы тамақ іздейді. Зәуімен темір затын табса, оны ерітіб, іс соғатын оты әзір тұра ма? Тамағын шійкі жейді. Әр нәрсені салыстырыб ойлаб отыруға тамақ іздеуден қолы тіймейді: Жабайылардың ақылы аз, ойы доғал болмасқа немене?

چۇقارمى، يالتا، پىشاق، ئايۋانلىك *ۋىشى بولادى، بىمدەك سۈيەكتەر قارماق، *زىتى چىگىشكە سۈيەكتەر *بىزە، مېتە بولادى، *بىراق، بۇلار مەندە قاشىغىنىنىڭ اڭدى ولىتىۋىگە بولمايدى: قاندا ابتقان مەن اللىقا يلاتىرىۋىغا كىسىنىڭ ارى جەتپىيدى ەندى يىتەيىنە جاق شىعادى، جاقنىڭ باسەن ئارامىس سىياقتى *شۈبىتى سىب *چىب بىلەنغا قىيەن ەمەس، جاق مەن اللىقنىڭ اڭدىدا تىپ تۈسۈرۈگە بولادى، *الگى *مېزە بىنەلەر مەن اڭنىڭ تەرىپىن كۆكتىپ كىيىم قىلىۋىغا بولادى، قۇرال اۋدا بولسادا تۈزەلەيىن دەدى.

شالدار، قاتىن بالالار خەڭلىرىگە جۈمەس قىلىپ، *شۈبىتىڭ تەغىرى يا جەمەس تەرىدى، ەركەكتەر اڭغا شىعادى، جۈمەس بولمىۋىتىڭ *تۈرى ۋىسى، ۋەنە، ياللىقى.

22-سۈرەتى سۈرەت: گەرمانىيە پىراتسىيالاردا تاپىلغان تاس قۇرالدار.

كۆل بار خەردە يالىق اۋلايدى. يالىق اۋلايتۇن قۇرالنىڭ *تۈرى بىمە سۈيەك شىبىقتاردان تۇتقان اۋ.

تەمىردەن قۇرال خاساۋ تۈگىل، جەر ۋىستىمە تەمىر بارىدا يالمايدى، جايدان بىلىن *تەمىر تەرەڭ جەر استىنىدا خاناى، جەر استىنىدا نە بارىن بىلىن *مۈزى ئالماققا خاربماي، *ۋىمىر بويى قارىنن تويە رىۋدا جۈرگەن كىسى، جەر استىنىدا نە بار *كەن دەپ قارىت خاناى! ۋەنە ۋاتىنى بارما، تاماق بۇدەۋەن قىلى بوس، قارىنى تويە، دەم الادى ۋىيىقتايدى ۋىيىقتان تۇرا ئالغى تاماق بۇدەۋەن *راۋى مەن تەمىر راتىن ئالسا، ۋىنى ەرتىپ، *ئىس سوغاتىن ۋىنى *ازىر بۇرما، ئالدىن سىيىكى خەيدى، *ار نارسەنى سالىشتىرىپ ويلاپ، ۋىنىرۋىغا تاماق بۇدەۋەن قولى تىيىدەيدى، خانايلاردىڭ قىلى ار، ۋىنى دوعىل يولماسقا تەمىنە.

Ірі анды жабылыб ұстамаса, жалғыз-жарым кісінің әлі келмейді. Ор қазыб, камалаб барыб, тасбен ұрыб, соғып алады да, бөліседі. Жабайы болсаң да, бірігіб, қоғам болыб тұрмасқа амалың жоқ.

Ең ерте замандағы адамдардың қайғысы – тек тамақ табу, зыйанынды, күшті аңнан қорғану. Тамақ іздеб жүріб, амалсыз әр нәрсені көріб, ысылады, әдіс алады, айла табады, аңның, ауаның жайын біледі, алыстан көргіш көзі қырағы, шамасынша құуса жетіб, қашса құтылатұн айағы, жұмысқа үйренген күшті қолы болады. Міне, осы қасиеттері алғашқы адамдарға жәрдем береді, бұлардың арасында әлі адамды адам құл қылу жоқ. Адам – табиғаттың құлы.

Қатынас жоқ. Бір қоғам мен бір қоғам ійт өлген жерге жәйәу қыдырыб қатынасын ба? Көлік жоқ. Жолда жүрген жолбарыс сыйақты аң олжалаб та кетеді.

Бұларды тас дәуірінің адамы дейді. Неге десеніз, бұлар әлі темірден құрал істеуге жеткен жоқ.

Осы күнгі ең маданиятты Англия, Пырансие, Германияе, Ресей сықылды жерлерден жер астынан тас құралдар тауыб алады. Бұлар бұрын жер үстінде қалыб, бірте-бірте құм басыб қалған. Бұларды кім алыб келіб тастаған: Ешкім алыб келіб тастаған емес. Сол жерде бұрын тұрған қалықтың құралдары. Олай болса, осы күні маданияты жоғары тұрған Еуропаның елі де бұрын жабайы болған, тас дәуірін басынан өткізген. Түрік-монғолдар да бұрын сондай болған. Сондай құралдар қазақ жерінің астынан да табылады, бұлар музейлерде сақтаулы.

Сондай нашар тұрмыс бірте-бірте жылжыб, неше мың жылдарда осы күнгі басқышына мінген.

ЗІЙРЕКТІК.

Екі жолаушы келе жатса алдынан бір адам қарсы шығыб: «Бейсеует жүрген түйе көздеріңе түсбеді ме?», - деб жарлайды. Жолаушының біреуі: – «Түйеңнің оң көзі соқыр ма еді?», - дейді.

Жаршы: – «Ие», - деб басын изейді.

Екінші жолаушы: – «Түйеңнің сол жақ артқы айағы ақсақ ба еді», - деб сұрайды.

*بىرى اخلىدى جاپىلىپ ۇستاماسا، جالغىز جارم كىسىنىڭ *الى كەلمەيدى.
ورقازىپ قىلالاپ بارىپ، ئاس بىن ۇرىپ سوتىپ الادىدا بولىسەدى، جاپالى
بولساڭدا، بىرىكىپ، قوعام بولىپ تۇرماقسا اماللىك جوق.

ەڭ ەرتە زامانداغى ادامدارنىڭ قايسىسىنىڭ تالاق تايۇ؟ زىيانلىدى كۇشتى
اڭىنان تۇرغانى. تالاق يۇدەپ *جۇرىپ امالسىز *ار نارسىنى كۆرىپ سىنلادى،
*ادىس الادى؟ اپلا تاپادى؛ اڭنىڭ، اۋاتنىڭ جايىن بىلدەدى؛ المىستان كۆرگىش
كوزى قىمماي؛ شاماسىنىشا قۇسا يەتەپ، قاشقا قۇتلانۇن اباعى؛ جۇمىسقا ۇيرەنگەن
كۇشتى قولى بولادى. مەنە وسى قاسىيەتتەرى العاشقى ادامدارغا جاردەم بىرەدى
بۇلاردىڭ اراسىندا *الى ادامدى ادام تۇل قىلمۇ جوق. ادام تاپىيەتتىڭ قولى
قاتىناس جوق، مۇر قوعام مەن *مۇر قوعام *بىت ولگەن جەرگە جاپايۇ
قىلدۇرىپ قاتىناسىنما؟ كۈلك جوق. جولىدا جۇرگەن جولىرىس سىياقتى
اڭ ولجاپادا كەتەدى.

بۇلاردى ئاس *داۋىرىنىڭ ادامى دەيدى.

ئەگە دەسەڭىز بۇلار *الى ئەمەردەن قۇرال سىنىڭگە خەتكەن جوق.
وسى كۈنگى ەڭ مادانىيەتنى اڭگىلىيا، فوانىسيا، گېرمانىيە، رەسەي سىقىلىدى
جەرلەردەن جەر استىنان ئاس قۇرالدار تاۋىپ الادى (قارا. سۇگىرەتتى). بۇلار
بۇرۇن جەر ۇستىندە قالىپ، بىرۋەختىيەتە قۇم ياسىپ قالغان. بۇلاردى كىم الىر
كەلىپ تاسماغان؛ ەش كىم الىپ كەلىپ تاسماغان مەس. سول جەردە بۇرى
تۇرغان قالقىنىڭ قۇرالدارى. ولاي بولسا، وسى كۈنى مادانىيەتنى جوعارتى
تۇرغان ەلۋەپاننىڭ ەلى دە يۇرتى جاپايى بولغان؛ ئاس *داۋىرىن ياسىمان ونىگۈگەن
تۈرك-ئەنچولداردا بۇرۇن، سونداي بولغان. سونداي قۇرالدار قازاق جەرىنىڭ
استىناندا تاپىلادى؛ بۇلار مۇرەيلىدە ساقىتۇلى.

سونداي تاشار تۇرمىش بىرۋەختە جەلەپ، نەشە مىڭ خىللاردا *وسى
كۈنگى، ياسىقىنىما ەتكەن.

زىرەكتىك.

ەكى -ولاۋىشى كەلە جاتسا اللىستان *بىر ادام قازى شىعەپ: «بەيسەكەت
جۇرگەن مۇيە، كۆرەرىككە تەسەددىمە» دەپ جارايدى خولاۋىشنىڭ بىرەۋى
«تۇيەڭنىڭ ەڭ كۆزى سەقتە، ەدى» دەيدى
جارشى: «بىيە» دەپ بىسەن بىرەيدى.
ەكىشى خولاۋىشى: «تۇيەڭنىڭ سول جاق ارىقى اباعى اقساقىبا ەدى؟»
دەپ سارايدى.

Жаршы: – «Дұрыс, сол жақ артқы айағының ақсағы бар еді», - дейді.

Сонан соң әуелгі жолаушы: – «Түйенің құйрығы шолақ ба еді?» - деб сұрайды.

Жоқшы: – «Ие, құйрығы шолақ», - деб асығыб жауап береді де, ол түйені қайда көрдіңдер деп сұрай бастайды.

Жолаушы: – Көргеніміз жоқ, - дейді.

– Көрмесендер түйемнің белгісін қайдан білдіңдер, сендер түйемді ұрладыңдар ма, – деб жата жабысады.

Жолаушылар: – «Ау, жаным, денің сау ма, түйенді ұрламақ түгіл, көргеніміз де жоқ», - дейді. Жоқшы бұл жауапқа қанағаттанбай, үшеуі бір бйге келіб жүгінеді. Бй сұрастыра келе: – «Ұрламасаңдар, көрмесендер, ол түйенің белгілерін көрген кісідей және анықтаб, байқаб көрген кісідей қайдан білдіңдер?» - дейді.

Жолаушылар: – «Біз ұры емесбіз, мал баққан, малмен көзіміз шыққан шаруаның баласымыз. Сондықтан білдік, біз тоғышар емесбіз» - деб жауап береді.

– «Қалай білдіңдер?» - деб, бй қайта сұрайды. Жолаушылар: – «Түйенің оң көзі соқыр ма еді? - дегеніміз, түйесі бара жатыбылғи жолдың сол жағындағы шөбті шалыб жебті, оң жақтағы шөбті жемейді, артқы сол айағының ақсақтығын білгеніміз: тұрыб оттаған жерінде түйесі артқы сол айағын көтеріб тұрыбты, түйесінің шолақ екенін білгеніміз: құмалақ тастағанда, алысқа жіберібті, шолақ түйенің құмалағы алысқа түседі, құйрықты түйе құмалағын алысқа тастай алмайды», - дебті.

СЕЗІМ.

Кісі көзімен көреді, құлағымен естйді, мұрнымен ийіскейді, тілімен татыб, қолымен сыйпайды. Бір кісінің көзі жақсы көрсе, екінші кісінің көзі нашар көреді. Біреу саққұлақ, біреудің құлағы мүкіс. Біреудің сезімі күшті, қыйырдан ийіс мұрнына саб ете қалады. Біреу шіріген етті мұрнына тақаб тұрыб иіскесе де, ешнәрсе сезбейді. Біреу сыйалаб, көрмесе де, не нәрсе екенін біледі. Біреу сыйпағанмен дәнеме сезбейді, қағазды ағаштан айыра алмайды. Біреу тілінің ұшына тйгізер-

جارىش: «قورس، سول جاق ارغىنى ارغىنىڭ اقساغى بار ەدى» دەيدى،
سۇيان سولگە ۈزەلگى جولاۋشى: «تۈيەنىڭ قۇيرىقى شولاق يا؟» دەي
دەپ سۇرايدى.

جوقشى: «يە قۇيرىقى شولاق» دەپ اسمىت جاۋاب بىرەدى، ول تۈيەنى
قايدا كوردىڭىز دەپ سۇراي باستايدى.

جولاۋشى: كوركەنەمىز «قۇ»، دەيدى،
كوركەنەمىز تۈيەنىڭ بەلكىمىن قايدان بىلىدىڭىز، تۈيەنىڭ سىلىپ
ۈزەلدىڭىز ما دەپ جانادى دا جاپسادى.

جولاۋشىلار: «اۋ، جانەم، دەنىڭ ساۋما، تۈيەڭدى ۈزەلماق تۈكەل، كوركەنەمىز دە
جوق» دەيدى. جوقشى بۇل جاۋابقا قاناعاتتايناي، ۈشەۋى مېر بىكە كەلىپ
جۇڭگىدى، مېي سۇراستىرا كەلە: «ۈزەلماڭىلار، كوركەنەمىز، ول تۈيەنىڭ
بەلگىلەرنى كۆرگەن كەمسەي، جانانامقۇت، باقاپ كۆرگەن كەمسەي قايدان
بىلىدىڭىز» دەيدى.

جولاۋشىلار: «بىز ۈزى ەمەسمىز، مال باتقان، مال مەن كۆرەمىز شىققان
شاربۇتاتىڭ بالاسىمىز، سۈنەتقان بىلىدۇك، مېز ئوۋىشار ەمەسمىز» دەپ
جاۋاب بىرەدى.

«قالاي بىلىدىڭىز» دەپ مېي قايتا سۇرايدى.
جولاۋشىلار: «تۈيەنىڭ ۈك كۆزى سۇقما ەدى! دەكەتمىز، تۈيەنى بارا
جانتىپ بىلەي، جولىڭ سول جاعىندا مېي تۈيەنى شالىپ جەپتى، ۈك جانتىپ
مېي تۈيەنى؟ ارتقى سول اباغىنىڭ اقساقىمىن بىلگەنمىز، تۈرۈپ وتىغان
جەردە تۈيەنى ارتقى سول اباغىن كۆرەپ تۈرۈپتى؛ تۈيەنىڭ شولاق
ەكەن بىلگەنمىز، قۇمالاقى ئاستاناندا، المىقا جەپىرىمى؛ شولاق تۈيەنىڭ
قۇمالاقى المىقا تۈيەنى، تۈيەنى تۈيە قۇمالاقىنىڭ ئاستاي المايدى» دەيدى.

سەلەزەم

كىمىي كۆزى مەن كۆرەدى، قۇلالى مەن ەستەيدى، مۇرى مەن بىلىگەيدى،
مېي مەن تالىپ، مۇرى مەن سىنايدى. مېر كىمىنىڭ كۆزى جانەم كۆرەپ،
كىمىنىڭ كۆزى تاشار كۆرەدى، مۇرە شاق مۇلاق. مۇرەنىڭ مۇلاقى
مۇرە. مۇرەنىڭ سۇرەنى كۈشى، مۇرەدان غەپىس مۇرەنىڭ سەن قالايدى.
مۇرە سۈرەن مۇرەنى تەن تۈرۈپ بىلىگەندە، ەش مۇرە سۇرەنى
مۇرە سىنايدى. كۆرەندە تە مۇرە ەكەن بىلەدى، مۇرە سىنايدى مەن تەن
مۇرەيدى، قارادى اغاتقان اپرا المايدى. مۇرە تۈيەنىڭ مۇرە تۈيەنىڭ

тйгізбестен дәмді айыра қояды, біреу жұтыб салса да, ащы мен тұщыны айыра алмайды.

Сол сықылды, әр аңның да әр сезімі күшті болады, бірақ адамнан гөрі қай аңның болса да сезімі күштірек. Адам бір нәрсені білгісі келсе, қолына алыб қарайды, дауысын тыңдайды, кейде ійіскеб дәмін де татады, көбінесе адам нәрсені сыйпаб біледі.

Енді аңды алалық. Аңның қайсысы болса да нәрсені ійіскеу керек. Жылқы, сыйыр, қасқыр, ійт, айулар нәрсені ійіскемей тұрыб біле алмайды.

Жылқы қорыкса, жақсырақ ійісін алу үшін пысқырыб, мұрнын тазартыб алады, әбден ійісін алыб болғанша, жылқы үрке береді.

Ійт ійесінің ізімен жүгіріб келе жатыб, өзін көрсе танымай қорқыб үре бастайды, қашан ійіскелеп танысқанша үргенін қоймайды.

Сыйыр туысқандарын қасапшы қырыб жатқанын көре тұрыб, құрбандардың өкірген дауысын есіте тұрыб, не істеліб жатқанын түсінбейді, бірақ сыйыр қаны төгілген жердің үстінен шығыб, ійіскелеб, түсінді дегенше сыйыр өкіріб айағымен құм шаша бастайды, ол жерден сыйырды құуыб шығара алмайсың.

Бір шалдың кемпірі ауырыб қалыб, сыйырын өзі саууға барған. Сыйыр пысқырыб, бәйбішесі емес екенін біліб ійімеген. Сонда бәйбіше байының басына орамал тартыб, үстіне ішігін кийіб баруға ақыл берген. Сыйр ійіб қойа берген. Шал ілгегін ағытыб жібергенде, сыйыр ійіскелеб тағы да мелшиіб ійімей қалған.

Аң ійттері аң құуғанда өмірде ізбен жүгірмейді, жыйырма қадамдай іздің бір бүйірін ала жүгіреді. Жаңа аңға шыққандар ізге саламын деб ійттің тұмсығын ізге тйгізсе, ійт қарғыб шығыб кетеді. Үйткені іздің ійісі ійттің мұрнын жарыб кете жаздайды да, аңның қалай кеткенін айыра алмайды. Ізден қашықтау кеткен соң ійістің дені қай жақта екенін сезіб, ійт аңның қалай кеткенін біледі. Ійттің мұнысы – біздің құлағымыздың үстіне келіб дабырлаб сөйлегенде, қашығырақ барыб тыңдаб, не айтыб тұрғанын түсінетініміз сыйақты.

Ійт бірін-бірі біліб, біріне-бірі ійісбен қабар береді. Бәрінен де құрт-құмырскалардың сезімі нәзік болады. Ара тіб тіке керек гүліне ұшыб барады. Құрт өзіне керек жапыраққа қана барыб жорғалайды. Қандала, бүрге, масалар адамды қандаланың неше жүз мың қадамындай жерден сезеді.

Л.Н. Толыстой.

تېگىزەستەن *دامىنى ايموا قويادى. يەنە چۈنەپ سالسا دا شىشى مەن
تۇشۇشى ايموا ايلمايدى.

سول سېقىلدى، *ار اگىنىڭدا *ار سەزمى كۈشتى يولادى. *يىراق اداشلىق
گۈرى ئاي اگىنىڭ بولسا دا سەزمى كۈشتۈرە. ادام *يەر ئارسىنى يىلگىسى
كەلسە، تولىنا الپ قارايدى، داۋىستىن تىگىدايدى، كەيلە بېسىگىپ *دامىن دە
قانادى كۈيىنەدە ادام ئارسىنى سىپاپ بىلەدى.

ەندى اگىنى اللىق. اگىنىڭ قايسىسى بولسا دا ئارسىنى بېسىگىپى كەرەك.
چىلقى، سېمىر، قاسقور، *يىت، ايمۇلار ئارستى بېسىگىمەي تۇرىپ بىلە ايلمايدى.
چىلقى قورقماق چاقىمىراق *يىتىن الپ *يىتىن بېسىقۇرۇپ مۇرىن قاراۋىپ
الادى. *ايدان *يىتىن الپ بولغۇش چىلقى ئۈرە يەرەدى.

*يىت ەسىنىڭ *يىزى مەن جۇگىمىپ كەلە چاقىمە، *وزىن كۈرسە قانمى
قۇرۇپ ئۈرە باستايدى؛ قاشان بېسىگەلەپ تالىمىقش ئۈرگەن ئويمايدى.

سېمىر تۇرۇقلاندىن قاسپاشى قىرىپ چاتەنەن كۈرە تۇرىپ، قۇربانداردىڭ
ۈگەرگەن داۋىستىن ەستە تۇرىپ، نە ئىستەلەپ چاققان ئۇستىمىدىلى. *يىراق.
سېمىر قاننى تۈگەلگەن چەردىڭ *ۈستەن شىمىپ بېسىگەلەپ *تۇستىدى دەگەندە،
سېمىر ۈگىرىپ اياغى مەن قۇم شىشا باستايدى؛ يىل چەردەن سېمىردى قۇرۇپ
شەئارا ايلمايدى.

*يەر شاللىڭ كەمپىرى اۋۇرۇپ قالىپ، سېمىرىن *وزى ساۋا بارغان. سېمىر
بېسىقۇرۇپ، بايرىشمى ەمەس ەكەنەن *يىلىپ نىمەكەن.

سولدا بايرىشە بايرىڭ باسنا ورامالدىن ئارتىپ، *ۈستەنە ئىشكىن كىيىپ
بارمۇغا، اقل بەرگەن. سېمىر *يىپ قويا بەرگەن شال ئلگەگەن اچتىم
چىپەرگەندە، سېمىر بېسىگەلەپ قاننى دا مەلشېيىپ نىمەي قالغان.

اڭ يىتتەرى اڭ تۇۋالدا ۈمىردە *يىزى مەن جۇگىمىدىلى؛ چىيىما قادامداي
*يىزىڭ *يەر *يۇمىرىن الا جۇگىردى. چاڭا اڭغا شىققاندا، يىزىك سالامەن دەپ
*يىتىڭ تۇمىغەن يىزىك تىگىزە، *يىت قارغىپ شىمىپ كەتەدى. *يۇمىرىنى
*يىزىڭ *يىسى *يىتىڭ مۇرىن چارپ كەتە جازدايدى دا اڭنىڭ قالاي كەتكەنەن
ايموا ايلمايدى. يىزەن قاشىقتاۋ كەتكەن سولۇ *يىمىنىڭ دەنى قاي چاقنا ەكەنەن
سەزىپ، *يىت اڭنىڭ قالاي كەتكەنەن بىلەدى. *يىتەك مۇنەسى. *يىزىڭ
قۇلغىمىزدىڭ *ۈستەنە كەلەپ داۋىلاپ سۈيەكەندە، قاشىقمىراق بارۇپ تىگىداپ
نە ايتىپ تۇرغانەن ئۇستىتۇنمىر سىياقتى.

*يىت *يىزىن *يىزى *يىلىپ، نىمەكەن *يىسى مەن قايار يەرەدى.
بارمىن دە قۇرت قۇمىرىقلاۋدىڭ سەزمى ئازىك بولادى. ارا تېمىگە كەرەك
چەلەشەش بارادى. قۇرت ۈزىمە كەرەك چاقىمىراق. عانا بارىپ چورعالايدى
قاندا، يۈرگە، سالار ادامى قانداڭنىڭ نەشە *يۇر مىڭ قانداقلىرى
چەردەن بارەدى.

ل. ن. تىراسكويە.

ЖАНДЫҚТЫҢ АШАРШЫЛЫҚБЕН АЛЫСУУЫ.

Кейбір қайуандар ашаршылықтан, сұуықтан, ыссыдан, шөлден бір жаққа ауып кетеді. Жер астына, болмаса, тийімді жерге қорғалаб жатып ұйықтап құтылады, бірақ қайуанның бәрінің денесі де жаманшылық кезде талып жатып күтіп, жақсылық кезде жер үстінде тұратұн болып дағдыланбаған. Талып жатып жақсы ұуақытта ғана түрегелу – ең оңай жұмыс. Қоныстан ауып кету мұнан гөрі қыйынырақ. Бәрінен де қыйыны – тұрған жерінде қозғалмай өмір сүріп, тұрмысыңды дұрыстау. Сұуық бен аштықтан құтылу үшін қайуанның бәрі де жұмыс істеу керек. Жұмыс істегенде де қандай істеу керек? Міне, осы жұмысқа жәндіктің өмірі қалмастан тұтасынан кетеді.

Түрлі жандықтар түрліше, қолынан келгенінше жұмыс қылады. Құс қанаты, тұмсығы, аяғымен жұмыс қылады. Маймылдар төрт қолы түгіл, құйрығын да жұмысқа салады. Жыландар барлық денесін жұмысқа қосады, бүтін денесімен олжасын орап алып қысып өлтіреді.

Қысқасы, кімнің денесі қалай дағдыланса, сол солай жұмыс қылады. Кей жандықтар шөб жей алмайды. Үйткені тісі шөбті шәйнәй алмайды. Кей жандықтар ет жей алмайды, кейбіреулері кез келген нәрсені талғамай соғады.

Қай тамақты болса да тауып алу керек. Тамақты таба беруге де болмайды, үйткені, әрбір түйір тамаққа талабкер көб. Бір түйір тамаққа жан-жақтан ауыз аңдап тұрады: Біреуі жеп қойса, басқаларына аз қалады. Сонымен барлық қайуандар тыным таббай тамақ іздеу жабдығында, әрқайсысы керек тамағын іздейді. Үлкен де, кіші де, аң да, құс та, жылан, шайан да, балық та, құрт-құмырсқа да, қоңыз да, былқылдақ та, нелер де, – қысқасы, жер үстіндегі барлық жанды нәрселердің бәрі де тыным таббай, сендей соғылысып, жұмыс қылу да. Әр аңның тамақ табатұн әдісі, әдеті бар. Бұл жұмысқа жалғыз күштен басқа ақыл да, айла да, сақтық та, дағды да, шеберлік те керек. Әсіресе, бұл қасиеттер ет жейтұн, басқа қайуандарды тамақ қылатұн жандықтарға керек. Әр аңның әлденеше басқа қайуандардан жауы бар. Олжа қылып, жұтқыныма салам деб қойанды қасқыр да, түлкі де, ійт те, мысық та, бүркіт те, үкі де, қарға да, құзғын да, қаршыға да, сауысқан да аулайды. Үлкен маралдың өз алдына жаулары бар. Қасқыр, жолбарыс, аю көбінесе малды қысты күні қар қалың кезде өлтіреді. Аю маралдың ордасына жақындап, бағыб жатып, аңқау біреуі шетке шықты дегенше бас салады. Бәрінен де, маралға жолбарыс – бәле. Ағаш бұтағында жанымнан марал қашан өтеді деб күтіп отырғаны, марал өте бергенде атыб барып ұстап, күре тамырын қыйып жібереді. Жаны шыққанша сорлы маралдан қан атқыб жатқаны.

Сонда барыб жолбарыс маралдың өлген денесінің үстінде тойын тойлайды. Бұғының артынан қасқыр күзетіп жүреді. Шұбарша тышқандардың артынан құс, аң сықылды жаулары бағып жүреді.

Қоңыз екеш қоңызға шейін шұбаршаның шіріген денесінің үстіне мініп алып, асаб-асаб жейді. Бірақ қоңыздардың да жауы бар. Ол жауы – құс. Қоңыз жеб жатқан құсты сасық күзен сықылды жаулары аулайды. Бірін-бірі аулап жеу – үзілмейді, таусылмайды.

Н. Рүубакійннен.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ.

23-інші сүгірет: қарға мен түлкі.

Бір түйір ірімшікті тауып алып,
Ағашқа Қарға қонды ұшып
барып.
Тоқ санап ірімшікті көңіліне:

Жей қоймай отыр еді ойға
қалып.
Қашаннан белгілі аңқау ала
қарға!
Нәсібке бұйырмаған шара бар
ма?

سۇندا يارىپ چولپارس مارالنىڭ ولگەن دەنەسىنىڭ ۋىتىنىدە تويىن ئويلايدى.
بۇغىنىڭ ارتىغان قانچىر كۆزەتەپ چۈرەدى. شۇبارشا تىمىقلىرىدىكى اوتىغان قۇس،
الە سىقىلىدى جاۋلارى باغىپ چۈرەدى.

قوڭىز ەكش توڭىزغا شەيىن شۇبارشانىڭ شىرىگەن دەنەسىنىڭ ۋىتىنىدە *مىنىپ
الەپ، اساب-اساب جەيىدى. *يىراق، قوڭىزنىڭدا جاۋى بار. ەل جاۋى-قۇس، قوڭىز
جەپ جاتقان تۇستى ساسىق كۆزەن سىقىلىدى جاۋلارى اۋلايدى. *يىرىن-يىرى
الەپ جەۋىزىلەيدى، تاۋىمەلەيدى.

رۇۋيا كىيىنەن.

قارغا مەن تۈلكى

82-ئىش سۆڭەت: قارغا مەن تۈلكى.

جەي توپىل وىزەدى دىيا قالسىز
ۋىتىلىپ تۈلكىلەر كەڭەلەپ قارغا!
تۈلكىگە نەمىز ماغىن شارا بىرما؟

تۈلكى تۈپىر تۈپىشكى تۈپىلەپ،
الەپ، قارغا تۈپىلەپ بارىپ،
تۈپىلەپ تۈپىشكى كەڭەلەپ.

Шығатұн шығасыға болыб себеб,
Ағашты Түлкі залым аралар ма!
Тістеген ірімшігін түлкі көріб,
Айағын ебтеб басыб, жақын келіб:
– «Уһ» - деді, – көретін де күн бар
екен!
Жүруші ем, сырттан ғашық болыб
өліб.
Тамаша қарағанға түрің қандай!
Мынау көз! Мынау мойын! Мұрын
қандай
Гауһардай қанаттарың
жарқырайды,
Келісті қалай біткен жаңа маңдай!
Көркемдік сыйпатыңнан
табылғанда,
Дауысың да болса керек шырын,
балдай!
Көбтен-ақ дабысыңды есітсемде,
Болған соң келе алмадым жерім
шалғай.
Сені іздеб келіб тұрмын алыс
жерден:
Сұлу деб мақтаған соң әркім
көрген.
«Қалық айтса қалыб айтбайды»
деген рас,

Арман жоқ жанда сені көріб өлген!
Көркінді бітіре алман жазыб қатқа,
из сөйлеб жеткізе алман айтыб
жатқа.
Мен қайран, нағыб патша қоймаған
деб
Дауысың да сыйатұндай болған
шақта.
Нұрыңды күн секілді көріб тұрмын,
Шыдамай, бойым балқыб еріб
тұрмын,
Даусыңды тым болмаса бір
шығаршы,
Естуге құмар болыб өліб тұрмын!
Мәз болыб, мақтанға насаттаныб,
Қайтбасын деб ойлады сағы сыныб.
Алыстан арыб-ашыб іздеб келген,
Байғұстың кетсін деді көңілі
тыныб.
Өтірік мақтағанға Қарға еріб,
«Қарқ!» етті пәрменінше жағын
керіб
Ірімшік қарқ еткенде жерге түсіб,
Жеп алыб, Түлкі кетті жортыб,
желіб.

ҚАСҚЫР МЕН ҚОЗЫ.

Бұлаққа сұу ішуге келді Қозы,
Жанында серігі жоқ, жалғыз
өзі.
«Бөрі жоқ десең шығар бөрік
астынан»,
Бәле мен қаза алыс па, келсе
кезі,
Қаңғырған тамақ іздеб бір аш
бөрі,

Қозыға жетіб келді жәйнаб
көзі.
Жемекке кінә қойыб сол арада,
Жала ғыб, міне Қасқыр айтқан
сөзі:
– Сен Қозы! Текке қараб жүре
алмайсың,
«Соқтықпа», – маған десем тіл
алмайсың.

ارمان «يوقى جاندا سىنى كورىپ
 ولگىن!
 كور كىنگىدىمىشە، المان جازىپ قاتقا،
 ياسويلېپ جەنگىزە، الدىن ايىتىپ جانغا!
 مەن قايران ناعىب باتشا قويماغان دەپ
 داۋىسكىدا سىمىيىتىدىن بولغان شائىنا
 تۇرىگىدى كۈن سە كەلدى كورىپ
 تۇرمىن،
 شىداماي دۈنمىم بالىقىپ ەرىپ
 تۇرمىن!
 داۋىسكىدى نىم بولماسا، پىر
 شىعارشى
 سىنىۋىگە قۇمار بولۇپ ەرىپ
 تۇرمىن!
 «مازى بولۇپ، ماقتانغانا ئاساتتەنەپ،
 قازىياسىن دەپ ويلادى ساعى سىنىپ
 المىستان ارىپ اشىپ بزدەپ كەلگىن،
 بايەۋىنىڭ كەتسىدى دەدى كوكىل
 تەنمى.
 «تىرىك ماقتانغانا قازىغا ەرىپ،
 قازى ەتتى پارە شىغىش چاغىن
 كەپىر!
 «تەننىك قارىق، تەكەندە جەزجە
 «تۇنمى.
 جەب الەپ تۈلكى كەتتى چورەس
 جەلەپ

«مەن شىغىشە، ەلىپ سەپىپ،
 «غاشى تۈلكى زالىم ارالوما!
 قىستەگىن مەن شىگىن تۈلكى
 كورىپ،
 «پادىن ەتەپ ياسىپ جاقىن كەلەپ:
 «سۇۋا! - دەدى، - كورەتەندە، كۈن
 بار ەكەن!
 جۇرۇشەم سىرتقان غاشىق بولەپ
 ەلىپ،
 تاماشا قازغانا تۈرىك قانداي!
 مەن كۈز! مەن! مۇيىن! مۇرىن
 قانداي!
 «مازى ارداي قازانقارلىق جارقىرايدى،
 كەلمىشى، «مازى بىزگەن جانما كىداي!
 كور كەلمەك سىپ تەككەن تاپىلغاندا،
 داۋىسكىدا ەرىپ كەلگەن مۇيىن بالداي!
 كۈپتەن اق داۋىسكىدى سىنىستەندە،
 بولغان سۇڭ كەلە المادىم جەزىم
 شالغاي،
 سىنى مەزەپ كەلەپ تۇرمىن المىس
 جەردەن!
 سۇيۇدەپ ماقتانغان سۇڭ ار كىم
 كۈرگەن،
 قالقىق، «پادى، قالىپ ايىتىلدى
 دەگەن راس!

قاسقىر مەن قوزى.

تۈزىغا جەلەپ كەلدى جەلەپ كەلدى
 جەمەككە كەلە قويىپ سول ارادا
 جالامىت، مەنە قاسقىر، «پادىن،
 «پادى، قوزى! تەككە قازى
 «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى
 «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى

بۇلانتا شىغىشە، كەلدى
 جالامىت، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى
 «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى
 «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى
 «پادى، «پادى، «پادى، «پادى، «پادى

Мойныңды қазір жұлыб алайын ба?

Сұуымды неге былғаб
лайлайсың?

Қозы айтты: – Қасқыр тақсыр,
тоқта азырақ!

Тергеніз кінәм болса, әділ бірақ
Ізіңіз жатқан жерден төмен келіб,
Іштім мен жүз қадамдай
қашығырақ.

Бұл жерден ең аз болса бір жүз
қадам,
Мүмкін бе лайлауға осы арадан?!
Сіз түгіл өзгеге жоқ қыйанатым,
Не шара, жеткен болса бүгін
қазам!

– Бекер ме? – Қасқыр айтты: –
менің сөзім?

Білесің жалғаншы деб кімді өзің?
Әкенді алдындағы танымайсың
Балам, сен байқаб қара, ашыб
көзің

Осындай сөздер мені күйдіреді,
Десем де шыдайын-ақ етіб төзім,
Есімнен өле-өлгенше кете қалмас
Быттырғы осы арада сөккен
сөзің!

– Кезек бер, біразырақ сөзге
тақсыр!

Келемін жарты жасқа күзге
тақсыр!

– Жаралыб дүниеге быйыл
келсем,

– Тийемін быттыр нағыб сізге,
тақсыр!

– Ол әне, сен болмасаң, сенің
ағаң,

Ойларың мені жоймақ келсе
шамаң.

Ійт болсын, қойшың болсын,
қожаң болсын,

Жауыздық ойлайсыңдар бәрін
маған!

– Нансаңыз, ағам да жоқ, інім де
жоқ,

Уа ғайыры, нашарлықтан мінім
де жоқ.

Нақактан, мені Тақсыр,
күйдіресіз,

Жауыздық сізге ойлаған күнім де
жоқ.

– Ол саған әлде күйеу, әлде құда?
Сүймейді қой атаулы мені жүдә?

Иә бөлең, иә жійенің, иә нағашың
Әйтеуір саған ұқсас еді о да.

Қой заты талай жәбір берді маған,
Соларын мен де істеймін енді
саған.

Кегімді қойдан алмай кімнен
алам?

Тауыспа, о деб, бұ деб сөзді оған,
– Тақсыр-ай! Еш жазығым жоқ
қой менің!

Жәбір ғой біреу үшін күйдіргенің
–Үндеме, жетер! қазір пұрсатым
жоқ,

–Тұруға ақ, қаранды тергеб сенің.
Алыбсың жаман әдет

қарсыласыб,

– Сенімен тұрам ба, енді
мылжыңдасыб!

– Айтайын білгің келсе қозым
саған –

Кінәң сол – жегім кеп тұр
қарным ашыб.

Шошыйды Қозы байғұс құлқын
таныб,

Құтылар білгенменен онан
нағыб?

Болсын ба, Қозы жұмыс
Қасекене,

Жөнелді ыйығына салыб алыб.

ЖАНДЫҚТЫҢ ЖАУЫНАН ҚОРҒАНЫУЫ.

Жандықтар тек тамақ іздеб табқанымен, жанын сақтай алмайды. Әр жандықтың түрлі жауы бар. Солардан сақтану, қорғану керек. Қазақтың «жау жоқ деме – жар астында, бөрі жоқ деме – бөрік астында» дегені жандықтар тұрмысына дөб келеді. Масаны көлбақа жейді, көлбаканы көкқұтан жейді, көкқұтанды адам атыб алады. Қойды қасқыр тартады, қасқырды арыстан сыйақты күшті аң өлтіреді, арыстанды адам ұстаб алады, адамды қара құрт шағыб өлтіреді. Міне, жандық тұрмысында тек тамақ тауыб, жан сақтаудан басқа, толыб жатқан жаудан қорғаныб та жан сақтау керек.

Түрлі аң жаудан өзін-өзі түрлі ретбен қорғайды. Кейбіреулері жауға қарсы тұрады, кейбіреулері қашыб құтылады, кейбіреулері білінбей құтылады, ешбір жандық тегіннен тегін өлгісі келмейді.

Жазды күні қойан ор, қысты күні қардай ақ. Ор түсі жазғы шөбтен, ақ түсі қысқы қардан көрінбейді, жауы байқамайды. Тоғай кесірткесі жасыл, қыр кесірткесі сұрғылт. Жасыл кесіртке көк тоғайда, сұрғылт кесіртке боздың арасында жауына көрінбейді, білінбейді.

Сәл мезгілде түрлі түске кіретүн «қамелен» деген кесіртке бар. Түлкі жаудан айласымен, кірпі жаудан найзасымен құтылады. Кішік сықылды аңдар жүйрік аяғымен, сыйыр сықылды аңдар мүйізімен құтылады. Кейбіреулері қырағы көзімен, кейбіреулері саққұлағымен, кейбіреулері күшті тұяғымен жаудан құтылады.

Кейбір аңдардың жаудан, қауіп-қатерден қорғанатүн айрықша құралдары болады. Қазақ даласында осырақ қоңыз деген бір жандық бар. Өзі кішкене, алысса, жұлысса жаудан жеңіледі, қашығу құтылуға жүйрік емес, шағуды білмейді. Біреу тийді дегенше, әлгі қоңыз сасық иісін жібереді. Маңындағы адамның бәрін қашырады. Сырын білген кісі осырақ қоңызға тиймейді. Америкеде кішкентай ғана бір әдеміше аң болады. Бойы мысықтан сәл бйігірек, тырнағы, тісі өткір емес. Мұндай кішкене аңнан қорқудың жөні жоқ сықылды, бірақ бұл аңнан адам да, басқа аңдар да қорқады, өзі қорықбайды. Адам қасына келсе де кетбейді. Сол әдеміше аңның атын жұрт «сасықша» қойған. Сасықшаның құйрығының түбінде айырықша қалталары

جاندىقتىڭ جاۋدان قورغانىۋى.

جاندىقتار تەڭ ناماق يۈرۈپ ئاپقانى مەن جاننى ساقىي المايدى. *ار جاندىقتىڭ تۈرلى جاۋى بار. سولاردان ساققانمۇ قورغانمۇ كەرەك. قازاقتىڭ «جاۋ چوق دەمە چار استىندا، تۈرى چوق دەمە يۈرەك استىندا» دەگەنى جاندىقتار تۈرمىسىغا *دۈپ كەلەدى. مائى كۈل باقا جەيدى، كۈل باقانى كۈك قۇتان جەيدى، كۈك قۇتاندى ادام اتىپ الادى. قۇدى قاسقىر تارتادى، قاسقىردى ارستان سىياقتى كۈشتى الڭ ولتەردى، ارستاندى ادام ۇستاپ الادى، ادامدى قارا قۇرت شاعىپ ولتەردى. مەنە جاندىق تۈرمىسىندا تەڭ ناماق تاۋىپ، جان ساققاندا باسقا، تولىپ جاتقان جاۋدان قورغانىپ دا جان ساقناق كەرەك.

*تۈرلى الڭ جاۋدان *دۈپ *ۈزى *تۈرلى رەتتەن قورعايدى. كەي بىرەۋلەرى جاۋا قارسى تۇرادى؛ كەي بىرەۋلەرى قاشىپ قۇتىلادى؛ كەي بىرەۋلەرى بىلىنەي قۇتىلادى؛ *ش بىر جاندىق نەگىننەن تەگىن ولگەنى كەلەيدى.

چاردى كۈنى قويان ور، قىستى كۈنى قارداي اق. ور *تۈسى جازعى شۇيىن، اق *تۈسى قىسقى قاردان كۆرىنەيدى؛ جاۋى بايقامايدى. توعاي كىسەرەنگەسى جاسىل، قىر كىسەرەنگەسى سۇغىل. جاسىل كىسەرەنگە كۈك توعايدا، سۇغىل كىسەرەنگە بوزدىڭ اراستىندا جاۋدا كۆرىنەيدى، بىلىنەيدى. *سال مەزگىلدە *تۈرلى تۈسكە كىرەتۈن «قەلەن» دەگەن كىسەرەنگە بار. تۈلكى جاۋدان اپلاسى مەن، كىرپى جاۋدان لايىزاسى مەن قۇتىلادى. كىسەك سىقىلدى اڭدار جۇيرەك اياعى مەن، سىمىر سىقىلدى اڭدار مۇيمىزى مەن قۇتىلادى. كەي بىرەۋلەرى قىراعى كۆزى مەن، كەي بىرەۋلەرى ساقى قۇلاعى مەن، كەي بىرەۋلەرى كۈشتى تۇياعى مەن جاۋدان قۇتىلادى.

كەي *ش اڭداردىڭ جاۋدان، تاپىپ كەنەرەن قورغانان تۈن اپىرىقشا قۇردالارى بولادى. قازى دالاسىندا وسىراق قوڭىز دەگەن *ش جاندىق بار. *ۈزى كىشكەنە المىس-جۈلسى جاۋدان جەكەلەيدى، قاشىپ قۇتىلىۋعا جۇيرەك مەس، شامىۋدى بىلىمەيدى. يەۋ *تىيدى دەگەنشە، الڭى قوڭىر ساقى *بىسەن جىبەرەدى ماڭىندا. ادامنىڭ *لارنى قاشىرادى. سىمىر بىلگى كىسى وسىراق قوڭىزعا تىمەيدى، امەرىكەدە كىشكەنەي-عاننا *ش ادەمىشە الڭ بولادى. بۈيى تىمىستان *سال تىمىكەك، توعاي، *تىسى وتكىر مەس. مۇنداي كىشكەنە اڭان قورقۇدىڭ *چەن چوق سىقىلدى. *سراق، بۇل اڭان ادام دا، باسقا اڭداردا قورقادى. *ۈزى بىرىنچى. ادام قاسىدا كەلسە دە كىشەيدى. سول ادەمىشە اڭنىڭ اتىن جۇرت «ساقشا» قويغان. ساقشانىڭ قەبرىنىڭ تىمىندە اپىرىقشا قالنالارى

болады, сол қалталарынан өте сасық суын шашып келіп жібереді. Жаудан қорғанатұн жалғыз құралы сол. Әлгі жаман иіске аңдар да шыдап тұра алмайды. Бір жолаушы айтады: «Бір күні қораның ортасында, ашық ауада түнеуіме тура келді. Түнде қораға сасықша келді. Қорада сойылған қой жатыр еді. Ійт көріп сасықшаны құуып жібереді. Бір мезгілде қораның ішінде сасық иіс келіп шығып еді, тұншығып өліп кетемін бе деп қорықтым. Сыйырлар да мөңірей бастады» деп. Сасық сұуын бүркіп жіберген ійттерді бірнеше күн қораға жолатуға болмайды.

Мұқиттарда былқылдақ денелі каракатитса деген жәндік болады. Каракатитсаның денесінде қара бойау толтырған қалталары болады. Жаудан қашарда каракатитса әлгі қалтасынан бойауын шашып жібереді. Сұу қаб-қара болып кетеді. Қара сұуда каракатитса көрінбей, жауынан құтылып кетеді.

Кей жандықтар бірігіп, қосылып, күш біріктіріп жаудан қорғанады. Бір жандықтар әлсіз, нашар болса да, тобтанып, күшті жауларынан құтылады. «Көб қорқытады, терең батырады» деген мақал бар. Көбтің қолынан қандай ауыр жұмыстар да келеді. Сыйыр жұуас мал, бірақ қасқыр тійсе, ірі сыйырлар мүйіздерін сыртқа шығарып, ортасына уақтарын алып айнала тұра қалады. Қасқырдан алдырмай, жұлдырмай аман құтылады, кейде қасқырды мүйіздерімен жаншып өлтіреді. Америкеде «бизон» деген жабайы сыйырлар бар. Қасқырдың иіісін сезсе, бұзауларын ортасына алып, айнала тұра қалады. Сыйырлар басын сыртқа шығарып, мүйіздерін ілгері қосып тұрады. Қасқыр жолай алмайды. Аңшылар айтады: Жабайы шошқалар да торайларын ортасына алып, басын сыртқа шығарып, қасқыр келсе иііріліп тұра қалады. Қасқыр айналасында торыйды. Қалай іліп кетсем екен деп жүргенде, шошқа тісімен қасқырдың ішін жарып жібереді деп. Жылқылар да бірігіп қасқырдан құтылады. Қазақ жылқысында да қасқыр алатұн айғырлар болады. Құстар да бірігіп, жаудан қорғанады. Теңіз қарлығаштары жыйналып, тоб жасап алып «теңізші» деген құсқа шабуыл жасайды. Теңізші көбінесе басқаларды талаумен күн көреді. Қарлығаштарды да талап кететүн кезі болады, бірақ қарлығаштарды қашан да болса талап кетуге болмайды. Уақ қарлығаштар да елдік қылып, жаудан қорғанады. Көб болып жыйналып алып, қарлығаштар теңізшінің үстіне төніп, соғыс шығарады. Көб қарлығашқа әлі келмейтүн болған соң, басы-көзі сау тұрғанда, теңізші ұшып қашып кетеді.

Күш біріктіріп жаудан қорғанатұн жандық тібті көб. Адам да

жандықтың бір түрі. Күшті жауды жеңу үшін адам баласына да күш қосып бірікбесе болмайды. Жандықтың, адамның күн көретүн, жан сақтайтүн нәрсесіне кім қол сұкса, кім тартып күшбен алса, сол жау. Еңбекшілдердің еңбегінен өнген нәрселерді зорлықбен аламын деб қол сұғатындар болады. Олар еңбексіз жата-түн байлар, капиталшылар. Сыйырдың жауы – қасқыр болса, еңбекшілдердің жауы – капиталшылар. Бұл жауларынан құтылу үшін еңбекшілдер де күш біріктіреді. Ресейдегі барлық еңбекшілдердің күші біріккен соң, ата жауы капиталшыларды 1917 жылы жойып жіберді. Жер жүзінің еңбекшілдері күш қосып, иіңтіресіп жауға аттанса, бүгін жер жүзіндегі капитал тұрмысы жойылмақ.

Күш бірлікте: Жаудан қорғану иә жауды жеңу үшін бірлік керек.

ҚАМЕЛЕУІН⁶.

(Қазақшаға аударушы Қыр баласы)

Күн ыстық. Қала базары. Дүкен ашық. Алушы жоқ. Саудагерлер қалғысып отыр. Базарда тіленшілер де көрінбейді. Палитсиа (полиция) надзирателі Ошұмелеоб базар жағалап келе жатыр. Барымталап алған бір шелек қарақатты көтеріп, қасында жандарм келеді.

– Ұстандар! Жіберме! Сен оңбаған, қабатүн немесің ғой! - деген дауыс Ошумелоптың құлағына тиді. Қыңсылаған ит, кіжінген кісінің дауысы шыққан жерге, көзді ашып жұмғанша, ұйқыдан ойанған дүкеншілер, отыннан қайтқан кісілер тобтанып қалды.

– Бұл немене, тақсыр! Жанжал болып қалды ма екен? - деді жандарм Ошұмелоб сол жағына бұрыла басып, тобқа қарай тартты.

Жыйылған тобқа бір шала мас адам қолын көрсетіп тұр: – «Қолға түстің, тонамай жібермеймін», – деген түрі бетінен көрініп тұр. Бұл кісі Ошұмелоб ке таныс зергер Қырукин деген екен. Тоб ортасында қалтыраб,

⁶ Камелеун – азғын кесертке. Қорққанда ісіб, кеуіб, қысқарып, ұзарып, көгеріп, қызырып құбылады. Айнымалы, құбылғыш адамды да орыс камелеуін дейді.

جاندىقنىڭ بىر تۈرى. كۈشتى جاۋدى چەڭگۈشۈش ئادام بالاسىدا كۈش قوسىپ يۈرگۈچىسى بولمايدۇ. جاندىقنىڭ، ئادامنىڭ كۈن كۆرۈشۈش، چان ساقايتۇش ئارقىسىدىن كىم قول سۇتسا، كىم تارتىپ كۈشتىن ئالسا، سول چاۋ. ەڭبەكشىلىك دەردىڭ ەڭبەكتىن ونىڭ ئارقىسىدا زورلىق بىن الامىن دىب قول سۇتاتتىنار بولادى. ولار ەڭبەكسىز چاتۇن بايلار، كاپىتالىشلار. سىمىردىڭ جاۋى ئاسقىم بولسا، ەڭبەكشىلىك دەردىڭ جاۋى-كاپىتالىشلار. بۇل چاۋلارنىڭ ئۇقۇلمۇ ئۇشتىن ەڭبەكشىلىك دەردە كۈش يۈرگۈچىسى. رەسەيدەكى بارلىق ەڭبەكشىلىك دەردىڭ كۈشى يۈرگۈچىسى، سول، ئانا جاۋى كاپىتالىشلاردى 1917 جىلى جولۇپ چىقىردى. جەر چاۋنىڭ ەڭبەكشىلىك دەردى كۈش قوسىپ، سىمىن تۈرۈسەپ چاۋغا ئاتىسا، بۇل چاۋ جۈزىندەكى كاپىتالىزمنى جۈملىگە.

كۈش يۈرگۈچىسى: چاۋدان قورغانى بۇ چاۋدى چەڭگۈشۈش بىرلىك كىرەك.

قامەلەۋىن: *

(قازاقشاغا اۋدارمىشى قىر بالاسى).

كۈن تىستىق. قالا يازارى. دۈكەن اشىق. المۈشى جوق. ساۋدەگەرلىرى قالىسىنىڭ بۇرۇن باۋاردا تەكشىلىك دەردى كۆرۈشۈش. پالىسىسى ئادىراتىلى وشۇق. مەلۇب بازار چاتالاب كەلە جاتىر. بارىمىتالاب العان بىر شەكلى قازاقنى كۆتەرىپ، قاسىمىدا چالدىم كەلدى.

— سۇتاكىدار! چىقىرىمە سەن وڭىغان قاپاتۇن نەملىسىن غوي. ەڭبەك دەردى وشۇقەلەيدىڭ قۇلغىغا تىيىدى. قازاقشاغا تىيىدەك كىمكىن كىمىنىڭ دۈشۈش شىققان جەرگە، كۆزدى اشىپ چۇمەنشا، ۇيىقدان ويانغان دۈكەنلىك، ونىنغان قاپاتقان كىملىرى ئويىتاتىپ قالدى.

— بۇل نەملىكە ئاتىمىز! چاتال بولۇپ قالدىما ەكەن؟ شەكلى چاندا وشۇقەلەيدىپ سول چاغىغا بۇرۇلا ياسىپ، ئوقا قازاي تارتىش.

چىققان ئوقا، بىر شالاھاس ئادام قولىن كۆرسىتىپ ئۆز: «تولغا ئۇستىڭ تۈرۈشۈش چىقىرىمەن» دەكەن تۈرى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆز. بۇل كىشى وشۇقە مەننىڭ ئانىسى، زەرگەر ئويىتۇپ دەكەن ەكەن. توپ ورتاسىدا قالىقراپ.

(*) قامەلەۋىن: ارغىن كىمىرىكە. تۈرۈققاندا سىلىپ، كۆزىپ، قىمەتلىكە ۇزارىپ، كەڭىرىپ، قىزارىپ قۇملاپ، ئىشلىك تۈرۈققاندا ۇزىپ قامەلەۋىن دەيدۇ.

дірілдеб, бір сарала күшік жатыр. Ошұмелоб тобты жарыб кіріб келіб: – «Бұ не? Кім айқайлады?», - деді.

– Таксыр, мен келе жатыр едім, мына күшік қолымды қауып алғаны. Мен бір жеті істен қаламын, зыйанынымды төлесін. Күшіктен жәбір көріб, зыйанын тартсын деген заң жоқ. Күшік қаба берсе, бүйтіб көрген күнің құрсын? - деді Қырукин.

– Жарайды, бұл өзі кімнің ійті екен, а! Ійтті бос ұстау қалай екенін көрсетемін. Үкімет жарлығын орнына келтірмегенде, әкесін танығармын! Барса келмеске жіберемін, айыб салам! Елдерин әкім, айыбты кім екенін біл, ійесін таб, пратакол жаса: кім біледі, бұл құтырған ійт шығар, қазір ійтті өлтір! Айтыңдаршы, бұл өзі кімнің ійті! - деді Ошумелоб.

Біреу тұрыб: – «Мен білсем, бұл жанарал Жигалоб ійті болса керек», - деді.

– Жанарал Жигалоб дей ме? Уб! Елдерин, жеңім тартшы! Терлеб, пысынаб кеттім ғой. Күн қандай ыстық. Қайтер екен, жаңбыр жауар ма екен. Мен әлі түсінсем не дейсің! Бұл күшік сені қалай қабты? Күшік құрттай, сен еңгезердейсің, күшік аузы сенің қолыңа қалай жетті? Өз қолыңды озің қанатыб, нәресте күшікке жала жауыб, ақша алғың келді ме? Мен білемін, сендей залымның ойын, - деб Қырукинге Ошумелоб жекіре бастады.

Біреу тұрыб: – «Қырукин оңбаған кісі, күшікті папирусбен тұмсыққа түртіб ырылдатты, күшік ыза болыб қолын қауыб алды» - деді.

– Өтірік айтыб, былшылдама, соқыр! Айтқаны сұудай өтірік. Сен тібті көргенің де жоқ. Таксыр, өзі біледі, кім өтірік айтбайтұнын. Мен өтірік айтсам содиа табар. Содияның қолында законы бар. Бұл күнде кісінің бәрі құрдас... білгілерің келсе, менің өз ағам да жандарм қызметінде.

– Үніңді өшір! - деб Қырукинге Ошумелоб ақыра бергенде, – Жоқ! Бұл жанарал күшігі емес, жанаралда мұндай күшік жоқ. Жанарал ійтінің бәрі тазы, - деді жандарм Елдерин.

– Анық білесің бе?

– Анық, таксыр...

– Мен өзім де білемін, жанарал ійтінің бәрі тазы. Мынау бір жаман күшік қой! Не жүн, не кескін жоқ. Осындай ійтті жанарал ұстаушы ме еді? Осы сендердің ақылдарың қайда кеткен? Бұл иә Петірбор, иә Мәскеуде көзге

تېرىلىپ، "يەر سارالا كۈشك جانور - وشۇق مەلۇپ توپى چارپ كۆرۈپ كەلىپ: «بۇنىڭ كىم ارقايلادى؟» دەدى.

- ئاقسىر، مەن كەلە جانور دەيم، مېنى كۈشك قولىمىدى قۇلۇپ العانى. مەن "يىپو جەننى سىنەن ئالامەن؛ زىيانلىرى ئۆلەسەن. كۈشككەن "جاپو كۆرۈپ، بىيان ئارتۇسەن دەگەن زات چوق. كۈشك قايا بۇرسە، "يۇتتەپ كۆرگەن كۈشك ئۆسەن؟» دەدى قىرۋىكىن.

- چاراپىدى، بۇل "وزى كىم "مىنى "كەن، "۱۱" "مىنى بوس ئۇستاي ئالاي "كەن كۆرسەتەرەمەن. "كۈشك چارلەمەن ورنىغا كەلەرەمەن كەلە، اكسىن "تەنارەن! ياوسا كەلەسكە جىمەزەيمەن! "يىپو سالام! "لەمەن (كىم، "يىپو "كەن "مىنى "مىنى ئاي، پۇتاكول جاسا: كىم بىلەدى، بۇل قۇتۇرغان "مىنى شىغار، "تۇر "مىنى "ولتۇ! "لۇتىكدارىش، بۇل "وزى كىم "مىنى!» دەدى وشۇمەلۇپ. بىرەر "تۇرۇپ: "مەن بىلەيم، بۇل جانارال جىپكالوب "مىنى بولە كەلەك» دەدى.

- جانارال جىپكالىپ دەيمە؟ "ۇپ! "لەمەن، جەكەم تارتىش! تەلەپ، جىپكالىپ كەتتەم قوي. كۈن قانداي سىنىق. قايتەرەكەن، چاكىمىر جاۋارەكەن. مەن "الى ئۆسەسەن نە دەيسەك! بۇل كۈشك سەننى قالاى قاپتى؟ "كۈشك تۇرتاي، سەن "كەلەرەزەيمەن؟ "كۈشك "وزى سەننىڭ قولىغا ئالاي جەتتى؟ "وز قولىڭدى "وزىڭ قاتتەپ، ئارەستە، كۈشككە جالا جاپىپ، اقشا العەك كەلەردە مەن بىلەيمەن، سەننىڭ زالىمىڭ ويىن، دەپ قىرۋىكىگە وشۇمەلۇپ كەلەرە باستايدى.

بىرەر "تۇرۇپ: "قىرۋىكىن وگەلەن كىمى: كۈشكىنى بايىرۇسەن ئۆسەسەك "تۇرۇپ تېرىلداقش، كۈشك نۇا بولۇپ قولى قۇلۇپ قالدى دەدى.

- "تۇرۇپ ايتىپ، بىلەنلەمەن، سوقما! ايتقانى سۇۋداي "تۇرۇپ، سەن "مىنى كۆرگەننىڭە چوق، ئاقسىر، "وزى بىلەدى، كىم "تۇرۇپ ايتىپتۇمەن. مەن "تۇرۇپ ايتىم سۇدىيا ئابار، سۇدىيانىڭ تولىدا زاكونى بار. بۇل كۈشك "كەننىڭ "يارى قۇرداس... بىلەنلەرنىڭ كەلسە، مەننىڭ "وز اعامدا جاندارم قىرۋىكىگە. "لۇتىكلى "وشما! دەپ قىرۋىكىگە وشۇمەلۇپ اقشا بىرگەلە، چوق-بۇل جانارال كۈشكى مەن، جانارالدا، "لۇتىكلى، چوق، جانارال "مىنىنىڭ "مارى تازى، سەننىڭ جاندارم "لەمەن.

- انىق بىلەسەن؟

- انىق، ئاقسىر...

دەس بىرەر دە بىلەمەن، جانارال "مىنىنىڭ "مارى تازى. بۇلە "لەمەن "كۈشك "وي! نە "لۇتىك، نە كەسكەن چوق... سەننىڭ "مىنىنى جانارال "لۇتىكلى دەدى. "مىنىنىڭ "لۇتىكلى ايتىلارنىڭ قايدا كەتكەن؟ بۇل يا "تۇرۇپ يا "كەلەرەكەن.

түссе, не болатұнын білесіндер ме? Қырукин, сен бұл істі түбтемей, дерексіз тастама! Ійтін бос жіберетұн мырзаларды үйрету керек, - деді Ошұмелоб. Сүй деген кезде жандарм тұрып: – Ійт бетінде жазу бар ма? Кім біледі, жанарал күшігі болса, болып та қалар: Жанарал қорасында осы күшікті көрген сыйақты едім, - деді.

– Әрине, солай! Бұл күшік, рас, жанаралдікі, - деді тоб ішінде біреу.

– Ишша! Жел соғып кетті ғой. Тоңайын дедім...

Шенелімді әкелші, кійейін. Елдерин, сен күшікті жанаралға апар, сұра! Мен тауып алып жіберді дегейсің... Енді орамға шыға көрмесін. Бұл күшік қымбат ійт шығар. Кез-келген шошқа папирусбен тұмсыққа түртсе, нәресте шырағыма жәбір болар... Сен қайтадан қолыңды көтерме, өзің айыбтысың...

– Ие! Жанарал қазаншысы келеді екен, сонан сұрайық...

– Ей, пирақор, бері келші: мына күшік сендердікі ме?

– Табқан екенсіндер! Бізде бұл сыйақты ійт өмірде болып көрген жоқ, - деді пирақор.

– Мұны сұраудың керегі жоқ, бұл қаңғыбас, бұралқы күшік енді көб сөйлесіп, бас қатыру не керек. Мен қаңғыбас десем, қаңғыбас болады да қойады, жылдам өлтіру керек, - деді Ошұмелоб.

– Бұл біздің ійт емес, жанаралдың ағасының күшігі, - деді қазаншы.

– А! Жанарал ағасы, Уладимир Иуаныш келіп бе еді? Мен білгенім жоқ еді. Қонаққа келді ме? Апыр-мау, мен білсемші мұны, - деді Ошұмелоб төре.

– Ійе, қонаққа...

– Йапырмай, жарықтық, тұуысқанын сағынған ғой. Мен тібті білгенім жоқ деді. Мынау сүб-сүйкімді, үріп ауызға салғандай нәресте жанаралдың ағасынікі ме? Тібті жақсы болды. Құуанып қалдым ғой! Қандай әб-әдемі күшік! Аб-аб деб мына біреудің қолын тістеп алыбты. Аузыңнан-ау, сенің!, Қа-ка-қа! Күшігім-күшігім, шырағым, неге қалтырайсың? Ешкім тіймейді, қорықба, ырылдама қарағым! Қандай сүйкімді, - деді Ошұмелоб төре.

Пирақор күшікті ертіп жөнелді. Қырукин тобқа күлкі болып қала берді.

– Мен саған көрсетермін! - деб Қырукинге жекіріп, қарін тігіп, Ошұмелоб төре жөніне кетті.

А. П. Шекүб.

تۇرسە، نە بولاتۇن بىلىنىدەرمە؟ قىرىۋېتىپ، سىن بۇل *نىتى تۇپتەمەي،
دەرەكسىز ئاستاما! *نىتىن بوس جىيەرىدىن مىرزالاردى ۋېرەتۇ كەرەك. دەدى
ۋىشۋەلۇپ، *سۇي دەگەن كەزدە چاندارىم نۇرىپ: - نىت يەتتىدە. جازىۋ بارما؟
كىم بىلدى، جانارال كۇشىكى بولسا، بولۇپدا قالار؛ جانارال قوراسىندا ۋى
كۇشىكىنى كۆرگەن سىياقتى دەدىم، دەدى.

- ارىنە، سولاي! بۇل كۇشەك، ئاس، جانارالدىكى *نىتى تۇپ نىتىدە بىرچۇ
- بېشىشا! چىل سۈيىپ كەتتىمۇي. توڭايىم دەدىم... شىنەلىمىدى اگەلىشى.
كىيەيىم. ەلدىرىن، سىن كۇشىكىنى جانارالغا اپار، سۇرا! مەن ئاۋىپ المىي،
جىيەردى دەگەندىن... ەندى ورامما شىغا كۆرەلمىدىم. بۇل كۇشەك قىمىيات
*نىت شىعار. كەز كەلگەن شۇشا پاپىروس بىن تۇمىققا تۇرسە، ئارەققە
شىراغىما *چاپىر بولار... مەن قايتادان تۈلگىدى كۆتەرمە، *وزىك ايمىتىدىم...
- بىيە! جانارال قازانشى كەلەدى ەكەن، سونان سۇرايىق...

- ەي، پىروقتور، بەرى كەلىشى: مەن كۇشەك سەندەردىكى مە؟
- ئايقان ەكەنسىندەر! بىزدە بۇل سىياقتى *نىت ومىردە بولۇپ كۆرگەن چوق،
دەدى پىروقتور.

- مۇنى سۇراۋىدىك كەرەككى چوق، بۇل قاكشى ياس، بۇراقى كۇشەك
- ەندى كۆپ سۈيىلىمى، ياس قاتىرىۋ نە كەرەك. مەن قاتىمىياس دەسەم، قاتىمىياس
بولادى دا قويادى، چىلدا ەلتمىۋ كەرەك، دەدى ۋىشۋەلۇپ،
- بۇل *مىزدىك *نىت دەسەم، جانارالدىك اعاسىنىك كۇشىكى،
دەدى قازانشى.

- !! جانارال اعاسى، ۋلادىمىر بۇانشى كەلىپ بەدى؟ مەن بىلگەنم چوق،
دەدى. قوناققا كەلدى مە؟ اپىرماۋ مەن بىلىمىشى مۇنى، - دەدى ۋىشۋەلۇپ تۈرە.
- بىيە، قوناققا...

- ياپىرماي، چارىقتىق تۇۋىسقانىن ساعىنغان عوي. مەن *نىتى بىلگەنم
چوق دەدى. مەنلۇ *سۈپ-سۈيىكىمىدى، *ۇرۇپ اۋىزغا سالغانداي ئارەستە جانارالدىك
اعاسىنىكى مە؟ *نىتىنى چاقى بولدى. تۇۋانىپ قالدىم عوي! قانداي ايد-
لەمى كۇشەك! اپىداپ دەپ مەن بىرەۋدىك قولمى تىتىپ المىشى. اۋرىكغان
اۋسەنك! قىلقالا! كۇشەك-كۇشەك، شىراغىم، نەگە قاتتىرايىن؟ ۋى
كىم تىيەيدى؟ قورقبا، بىرلىدما، قاراعىم! قانداي سۈيىكىمىدى، دەدى
ۋىشۋەلۇپ تۈرە.

پىروقتور كۇشىكىنى ەرتىپ چۈنەلدى. قىرسۇكىن توبقا كۇلىكى بولمى
قالا بۇردى.

- مەن ساعان كۆرسەتمەيمىن! دەپ قىرىۋېتىنگە جەگىرىپ، قارىن نىگىيە
ۋىشۋەلۇپ تۈرە چۈنەنە كەتتى.

۱. بىيە شەقۇپ.

АДАМ ОТ ЖАҒЫУДЫ ҚАЛАЙ ҮЙРЕНГЕН.

Орманды аралаб, жеміс шөбтің тамырын, аң іздеб төрт-бес аңшы жабайы – алғашқы адамдар келеді. Ауа ашық, күн тынық, жыб-жылы. Бір кезде қара бұлт көтеріліб шығыб, дауыл тұрыб, күн күркіреб, найзағай ойнай бастады. Күн жауды. Жалаңаш адамдар бір үлкен ағаштың жапырағының астына барыб қорғалады. Күн құлақты жарғандай шарт ете қалыб, анадай жерге бір ескі құу ағаштың үстіне жәй түсті. Ағаш бытырлаб жана бастады. Жел көтеріб, жалынын маңындағы ағаштарға лақтырыб тастады. Үлкен өрт басталды. Аңдар ағаштан сыртқа қаша бастады. Құстар қапалақтаб, шұулаб жоғары көтеріліб ұша бастады. Орман іші құстың шұуылдағаны, аңның ұлығыны, маймылдың жылағанымен ұу-шұу болды. Жалаңаш адамдарға да қорку кірді. Оттан аулаққа қашыб жөнелді.

Бір күні жабайылар үлкен бір аңды ұстаб алыб, алаңда бөліб жеб жатқанында, дауыл тұрыб кетіб найзағай ойнаб, шарт етіб, қашығырақ жерге жай түсті. Жер өртене бастады. Түтін ұлғайды, жалын күшейді, алыста болса да қызудың лебі алыб барады. Сыбағаларын қолтықтаб, жалаңаш адамдар тағы аулаққа қаша бастады.

Мұның бәрі ұмытылыб кетті. Бір күні ағаш жағалаб әлгі жабайылар жәй түсіб өртеб кеткен күйіктің үстінен шықты. Дағдарысты. Қашуға ойланды. Сол кезде күйік ортасында өліб жатқан бір аңға көзі түсті. Барыб алуға қорқысты, алмайын десе тамақ керек. Біраз одырайыб тұрысты. Ішінен естірек біреуі сұуырылыб шықты. Күйіктің үстін басыб, күйіб қалған аңға қарай жүрді. Ол аман-сау жеткен кезде, басқалары да алдыңғы жолдасының соңынан баруға ойланды. Аңды сойыб, бөлісуге айналды. Етін жеб қараса, тіске жұмсақ, тілге дәмді, шйкі еттен артық. Тойыб алыб аңшылар тағы ілгері күйіктің үстінен басыб жүре берді. Әр жерден еңкейіб жеміс теріб алады. Жеміс өртбен пісіб қалған. Дәмі ауызды үйіріб барады. Әр жерде күл астында қызарыб күйген ағаштан қалған шоқ жатыр, онымен адамдардың ісі жоқ. Айлар, жылдар өтті. Жалаңаш адамдар талай рет өртенген жерде пісіб қалған тәтті жемісті, аңды алыб жеді. Күл астында жатқан шоқты көрді. Тоңыб келе жатқанда қасынан өтсе жылы лебі келеді. Адамға бірақ тіймейді. Зыйаныны жоқ. Жылуы сүйкімді. Пісіріб тастаған жемістері мен аңдарының еті дәмді. Шоқбен әлгі жабайылардың ісі жоқ.

ادام وت جامىۋى قالاي ۋىرەنگەن.

ورماندى ارالاب، جەمسى، *شۈبىنىڭ تامىرىن، ئالەم بۇرۇپ، ئورماندىن ئاشىپ چىقىپ، *بىر جاينى - ئالەمنى ادامدار كەلدى. ئۇلارنىڭ، كۈن ئىچى، جىب - جىلى. *بىر كەزدە قارا بۇلت كۈتۈرۈلۈپ شەيىپ، داۋىل تۇرۇپ، كۈن كۆرۈنۈپ، ئايىزىغا يېنى ياستىلدى. كۈن جاۋدى. جالغانش ادامدار *بىر ۋەلگەن ئاشىنىڭ جاپىراغىنىڭ ئاستىغا بارىپ قورعالدى. كۈن قۇلاقتى چارغانداي شارى مە قالىپ، ئانداي چۈرگە *بىر *سكى قۇۋۇ ئاشىنىڭ ئۈستىگە جاي *تۇستى. ئاشى يىتىۋالاب چانا باستى. جەل كۈتۈرۈپ جالەننى ماڭىندىغا ئاشىغا ئالاقىلارغا ئالاقىلارغا ئالاقىلارغا. ۋەلگەن *ورت باستىلدى. ئانداي ئاشىنىڭ سىرتىغا قاشا باستى. قۇستار قاپالاقىپ، شۇلار جوعارى كۈتۈرۈلۈپ ۋەل *ياستىلدى. ورمان *ئىشى قۇستىڭ شۇيۇلداغىنى، ئانداي ۋەلەننى، مايمۇلنىڭ جالەننى مەن ۋۇ - شۇ بولدى. جالغانش ادامدارغا *تۇرۇپ كىردى. وتقان ۋۇلغا قاشىپ چۈتۈلدى.

*بىر كۈنى جاپايلار ۋەلگەن *بىر كۈنى ئاشى ئالاقىلار *بولۇپ، جاپا چاتقاندا، داۋىل تۇرۇپ كەتتى ئايىزىغا يېنى، شارى *تېپىپ، قاشىغا، چۈرگە جاي *تۇستى. جەر ورتەنە باستى. *تۇتۇن ۋەلەيدى، جالەن كۈتۈرۈپ، ئانداي بولسا، قىزىقۇڭ لىنى ئېلىپ بارىدى. سىپاغا لىنى قۇستىپ، جالغانش ادامدار ئانداي ۋۇلغا قاشا باستى.

مۇنىڭ *بارى ۋەتەنلىك كەتتى. *بىر كۈنى ئاشى ئالاقىلار *ئىككى جاپايلار جاي *تۇستىپ ورتەپ كەتتى. كۈننىڭ ئۈستىگە شەيىپ. داندەرىنى. قاشىغا بىلەندى. سول كەزدە كۈپىك ورتەندە *ولۇپ جاتقا جېر ئاندا كۈزى *تۇستى. بارىپ ئۇلغا قورقۇنى، ئالەمنى دەسە تاماق كەردە. *بىر از ۋەتەنلىك تۇرۇپتى. ئىشەنەن *سەنەك *بىر ۋەل *تۇرۇپ شەيىپ. كۈپىكنىڭ *ئۈستىگە ئاشىپ، كۈپىپ قالغان ئاندا قاراي *چۈردى. ول ئامان ساۋ چەتتىن كەزدە، باسقۇچى دا ئانداي جۈلدە. سىنىڭ *مۇنىڭ ئانداي بارىغا بىلەندى. ئانداي سۈيىپ، ئولۇسۇڭ ئانداي. مەن *ئەل قاراش، ئىككى *جۈمەك، تىلگە *ئامدى؟ شەيىپ *ئەن ئارتىق. تۈپىپ ئانداي *ئانداي ئانداي كۈپىكنىڭ *ئۈستىگە ئاشىپ جۈرە بەردى. *ار جەردە *كۈپىپ جەمسى تەرىپ ئالدى. جەمسى *ئورت بىلەن *ئېسىپ قالغان. *داسى ئۇردى *تۈپىپ بارىدى. *ار جەردە كۈل ئاستىدا قىزارىپ كۈپىك ئاشىپ قالغان شۇ چاتىر، ونى مەن ادامدارنىڭ *ئىشى جوق.

Бір күні сондай жаңа өртенген жердің үстіне шықты. Күн сұуық. Жалаңаш адамдар тоңайын деді. Сонда тұрып ішінде ақсақалдау біреуі шөбшек жыйнап алып, сөнбей бықсып жатқан шаланың үстіне салып еді, от жанды. Жалаңаштар жылынып, мәз болды, күлісті, рақаттанды, секірісті, құуанады.

Жылынып болған соң, жалаңаштар бір шала жанған келдекті сөндірмей, үйдегі қатын, балаларына ала қайтты. Жолда келе жатып, бұлар бір борсық соғып алды. Бүгін бұлардың дүниеге жаңадан жаратылған сықылды бақытты күн болды. Үйіне от ала қайтты, тамақ та тауып қайтты. Келсе, қатын, балалары үңгірде сұуыққа тоңып, бүрісіп, жаурап, аңшылар қашан келер екен деб күтіп отыр.

Алыстан жақындағаннан-ақ, аңшылар шат болып қайтқанын білдіріп, секіріп, дауыстап, құуаныш белгісін білдіре бастады. Уақ балалары жүгіріп алдынан шықты. Қатындары да қарсы шықты.

Оттан қатын, бала әуелі қорқайын деді. Үлкендер айтып түсіндірген соң, бұлар да құуанысып, секіріп, күліп, мәз-майрам болды. Бұларға еркек те қосылып, қайтадан құуанысты. Бірінен соң бірі жаңа тұған баладай қолына алып көтеріп қарап, құуанумен отты үйлеріне алып келісті. Қатындар жүгіріп жүріп шөбшек терді. Алып келіп от тұтандырып жағып, жылынып, масайрасты. Етке тойып, отқа жылынып, түнімен адамдар ойнап-күліп, той қылып шықты. Жатарда отты күлге көміп бастырып қойып, ертең тұра тағы жакты. Жалаңаштар отқа қожа болды.

Отты сөндірмейді, көміп қояды, сөніп қалса қайта тұтандыра алмаймыз деб қорқып, күндіз ересектері аңға, жеміс тере кеткенде, балаға отты күзеттіріп кетеді. Әрі-беріден соң жабайылар отқа тамақ пісіріп жейтүн болды. Күндіз адамды жейтүн зыйанынды аң көрсе, отты түнімен жағып қояды. Оттан аңның қашқандарын талай көргендері бар. Бұрын аң таусылса да, жылы жерде тұратүн сұуық жерге тоңамыз деб қорқып, іздеб бармайтүн жабайылар, жылынатын оты болған соң, аңның соңымен салқын жаққа да көшіп кететүн болды.

Адамның оттан көрмеген игілігі болмады. Аспаннан түскен отты адам сақтауға үйренді, бірақ сөніп қалса, әлі жаға алмайды.

بىرلە خىلدار "وتى" جالگاش اغانلار ئىلاي رەت بىرلە كىچىك جەردە "مېسىپ قالغان" تىنسى خىمىسى، اگىلى السب جەدى، كۆل اسىنىدا جالغان شوقنى كۆرىدى. نوگىب كەلە جالغاندا قاسىنان "وتە جىلى ئەمى كەلدى. اما "مىراقى تىمىتىلى. زىيالى جوق. جىلنى سۆيگىمىدى. "مېسىپ قالدۇغان جەردە تەرى مىن اگىلارنىڭ "مى" نامىدى. شوق بىن "الى جاپىلارنىڭ "مى" جوق. "مى" كۆنى سولداي جاڭا ورنىكەن خەردىك ئىستىق شىقتى. كۆن سۇناق. جالگاش اغانلار نوگىمىن دەدى. سولدا نوگىب ئىشلىمە اسەتلىك بىرەۋى شوبەشكە جىت سەب "مى" سۆيىمىي دىگىن ساقان شالارنىڭ ئىستىقە سالىپ بەدى، وت خالىدى. جالگاشلار جىلىپ "مى" بولدى (كۆلەستى) "والى" سەب كۆرسىتىدۇ (ئۆلدى) جىلىپمە بولغان سول، جالگاشلار "مى" شالا جەلەن كەلەكەشنى سۆندۈرەي (بەلەش) قاتىن ياللاپلا الا قىلغىنى. جولدا كەلە جىلىپ بۇلار "مى" بىرەۋى سۆيىپ اندى. بۇكەن بۇلاردىك ئۆيىگە جالگاشلار جاپىلار ساقلىق بىلەننى كۆنى بولدى. "قېنىە وت الا قىلغىنى، تاماق دا تالۇپ قىلغىنى. كەلەكەش قاتىن مالارنى ئۆگىرەش سۇقۇغا نوگىب "مى" سۆيىمە، جاپىلار اگىلار قاتىن كەلەر "كەن دەپ كۆنىپ وتى.

استان جالگاشلارنى، اگىلار شات بولۇپ قايتقان "مى" سۆيىپ، سەكۆپ داپىستانىدە تۇۋاننىش بەلكىمىن بىلەنە بىلەندى. ۋۇاقى بالالارى جۇگىرەپ الدىغان شىقتى. تاتىغانلار دا فارىسى شىقتى. وتقان قاتىن بالا ۋەلى تۇرۇپمىن دەدى. ۋەلەندەر ايتىپ تۇرۇپمىن بىرەن سول، بۇلاردا تۇۋاننىش، سەكۆپ، كۆلەپ، "ماز- مايرىن بولدى. بۇلارغا مەركەزىدە تۇرۇپمىن، قاتىنلار تۇۋاننىش، بىرەن سول "مى" جاڭا تۇرغان بالادى بولغا العىن كۆيىمىنە قاراپ تۇرۇپمىن مىن وتى ۋەلىمىنە السب كەلگىنى. قاتىنلار جۇگىرەپ "مى" سۆيىپ شوبەشكە تەردى. السب كەلەپ وت تۇرۇپمىن، جەلەپ جىلىپمە ساقىۋاتى.

تەكە تۇيىپ، وتقا جىلىپمە، تۇلى مىن ادامدار ويداپ كۆلەپ توي قىلغى شىقتى. جالاردا وتنى كۆلەك كۆمەپ باستۇرۇپ قويىپ، تەكە تۇرۇ تاغى جاتى جالگاشلار وتقا قوجا بولدى.

وتنى سۆندۈرۈپمىدى، كۆمەپ قوياي: "سۆيىپ قالسا، قايتا تۇرۇندۇرالايمىز" دەپ تۇرۇپ، كۆنلەر مەسەكتەرى اگىلار جەمىن تەرە كەتكەندە، بالا، وتنى كارەتتىرىپ كەتتى.

"ارى تەرىلەن سول جاپىلار وتقا تاماق چىقىرىپ چىقىپ بولدى. كۆنلەر اداملىرى خەيتىن زىيالىنى اڭ كۆرۈش، وتنى "تۇنى مىن جەلەپ تۇرۇدى. وتقان اگىلنىڭ تاشقانلارنى ئالاي كۆرگەندەرى بار. بۇرىن اڭ تۇرۇپمىن، جەلە خەردە تۇرۇپ سۇۋىق خەردە تۇرۇپمىن دەپ تۇرۇپمىن بۇرۇپ بارمايتۇن جاپا، بالا، جىلىپمەلەر وتى بولغان سول، اگىلنىڭ سۆڭى مىن ساقىن جالگاشلار كۆنلەر بولدى. ادامنىڭ وتقان كۆرۈمەگەن ئىكەنلىكى بولمايدۇ. استانلار. مەكەن مىن ادا، ساقىغا بۇرۇندى، "مىراق، "سۆيىپ قالسا، الى جەلەمەلدى

ОТ СӨНДІ.

От күзеттіріб кеткен аш баланың құлағына қатты өкірген дауыс келді. Батыл бала қолына тас балтасын ұстаб, далаға жүгіріб шыға келсе, мұз үстімен жаралы, қаны сорғалаб «мамұнт» кетіб барады екен (мамұнт – бұрын болған үлкен піл сыйақты қайуан). Үңгірге қайтб келгенде бала жүрек шошырлық бір зор бәленің болғанын бірден-ақ сезеді: от сөніб қалған. Күл әлі жыб-жылы, бала бар күшін салыб күлді үрлесе де, еңбегі зайа кетті. Тым болмаса бір шок та тұтанбады. Қандай бәле болғанын бала түсінді. Уақыт қыс. Адамдар отсыз қатыб қалады. Отсыз жабайы аңдар да кез-келген мезгілде жеб кетуге кәдік. Бала өзіне жаза болатұнын сезді, баланы күзетіб отырған отынды сөндірдің деб өлтіреді. Тұуысқандары мейірімсіз, аңшы аң аулаб жүріб, аймай өлтіре беруге еті өліб кеткен. Үрдіс аңшылық оларды мейірімсіз, тасбауыр қылыб үйреткен. Олардың әрқайсысы ыйиын тәжірибе, тұрмыстың ауыр сабағын алыб дағдыланған: ешқайсысы кінәлі балаға ара түсбейді. Бала қашуға бел байлады. Үңгірмен қошта-сарда бала тас құралдарын ала шықты. Тас құрал байлықтың барыб тұрған жері. Тас құралмен адам аңға шығады, ет кеседі, сүйек шағыб, майын сорады, ағаштан бұтақ кесіб алады, отын шабады, жарады, шөбтің тамырын қазыб алады, басқа құралдарының сабын жонады. Тас балта, тас балғасы болса, кісі бақыттымын дейді, олар болмаса өледі.

Бала орманға келді. Келсе, алаңда туысқандары тамақ жеб жатыр, аңшылар үйге қайтыб келе жатыр екен, жанында бір бұғы, бір шошқа олжасы бар. Алаңда алдарынан қатын, балалары қарсы шығыб, ас жеуге кіріскен. Аш адамдар тас пышақбен ет кесіб, жапырыб асаб жеб, сүйек шағыб сорыб жатыр. Үсті-бастары лас-ақ. Жуыну деген үрдісінде жоқ. Шаштары дуда-дуда, тайпиған аласа маңдайлары бар, күштілігі түрлерінен көрініб тұр. Мынау сақал мұртын қырау басқан шалың кім? Баланың өмірде көрген шалы емес. Бұл аңшыларға қосылған шал. Үй, киім жоқ, тұуысқандарымның бір қатары өлді. Бірсыдырғыларын жау тұтқынға алыб кетті, жалғыз тұру қыйын, кезкелген аң өлтіріб кетер деб келдім, дейді шал.

وت غسوندى.

وت كۆرۈشتۈرۈپ كەتكەن اش بالانىڭ قۇلاغىغا قاتتىق ۈگۈرگەن داۋىس كەلدى. ياتىل بالا تولىغا ئاسىي ئالتىدىن ۋىستاپ، داڭغا چۈكۈپ شىغا كەلسە، مۇز ۋىستى مەن جارالى، قاتى سورەلەپ «مامۇت» كەتتەپ يازدى «كەن (مامۇت) بۇرۇن بولغان ۋىكىن پەل سىياننى قۇيان، ۋىكىنمۇ كەتتەپ كەلگەندە بالا چۆرە شوشىلىق ۋىنو زور بالىنىڭ بولغانىن مەردەن اق مەزەدى: وت غولۇپ قالغان، كۆل غالى جىمىچىلى، بالا يار كۆشەن سالىپ كۆلدى ۋىسەدە، ۋىكەگى زاپا كەتتى. نەم بولماسا مېر شوق دا تۇتالماي. ئانداي بىلە بولغانىن بالا تۇسنىدى. ۋاقىت ئىس، ئادامىنار ۋىسەز قاتتەپ قالدى. ۋىسەز جاپايى اكداددا كەز كەلگەن مەزگىلدە جاپ كەتتەپ كادىك، بالا ۋىسە جازا بولتۇندىن مەزەدى: بالانى كۆزەتتەپ ۋىسەز ۋىكىننى غولۇپتەك دەپ ۋىسەزدى. تۇتۇسقانداي مەيدۈرۈمۈز، ئىشى اڭ ۋىلاپ چۆرۈپ ايلماي ۋىسەز يەردە ۋىنى غولۇپ كەتكەن. غولۇپنى اڭشەلىق ۋىلاي مەيدۈرۈمۈز، ئاس بۇرۇپ قىلەپ ۋىسەزنى. ۋىلايىڭ غولۇپ قاپىسى قىيىن غولۇپ، تۇرۇپنىڭ ۋىسەز سايىن الەپ داغدىلا تەن: ۋىنى قاپىسى كىمالى بالاغا ارا غولۇپىدى. بالا قاشۇغا يال ياپىلدى. ۋىكىن مەن توشقاندا بالا تاسى قۇرالداننى الا شەقتى. ئاس تۇرال بايلىقتەك يازىپ تۇرغان جارى: ئاس تۇرال مەن ادام اڭغا شەعدى، ۋىنى كەسەدى، سۈيەك شەعب مەيىن سورادى، غولۇپ تۇتۇپ كەسەپ اددى، ۋىنى شاپادى، جارادى، غولۇپنىڭ ئامىرىن قازىپ اددى، يامقا قۇرالداننىڭ سايىن چولادى. ئاس ياتتا، ئاس باغلامى بولسا، كىسى ياتتىنى مەن دەيدى، ۋىلا بولماسا ۋىلەدى.

بالا ۋىسەز كەلدى. كەلسە، الاڭدا تۇتۇسقانداي تاماق جاپ جاتتى، اڭشەلار ۋىكىن قاپتەپ كەلە جاتىر ۋىكىن، جەمىدا مېر بۇغى، مېر شوشقا ۋىلايى بار. الاڭدا الدارمان قاتىن بالالار قارسى شەعب، اس جەكە كىرىپتىكىن. اش ادمىنار تاس يەشاق ۋىنى ۋى. كەسەپ جاپىرىپ اساب جاپ، سۈيەك شەعب سورىپ جاتىر. غولۇپنى باشتارى ئاس-اق. چۆرۈنمۇ دەكەن ۋىسەندە چوق شاشتارى دۇۋدا، دۇۋدا، ئاپتەپىن الاساماندايلىرى بار، كۈشەلىكى تۇرلۇقنى كىرىپتەپ. بۇر مەنئۇ ساقال مۇرتىن قىراۋ باسقان شالىك كىم؟ بالانىڭ مەردە كۈرگەن شالى مەمەس. بۇل اڭشەلارغا توشقان شال. ۋىنى كەسەپ چوق، تۇتۇسقانداي ۋىكىننىڭ مېر قاتارى ۋىلدى. مېر شەبىرىلەرنى جاپ تۇتۇشقا الەپ كەتتى، جالەم تۇرۇپ قىيىن: كەز كەلگەن اڭ غولۇپتەپ كەتتەپ دەپ كەلگەن، دەيدى شال

Шал көб жасаған, көб көрген, көб естіген, көб біледі. Бұл шал білігімен аңшыларға пайда алыб келтіреді. Соның үшін аңшылар ішіне кіргізіб алған аш бала тұуысқандарының жегеніне қараб отыр. Ақырында аштық байағы қорқынышты ұмыттырды, аңшылардан ет сұрады. «Отың қайда?», - деб аңшылар баладан сұрады. «Сөнді», - деді бала. Жұрт ішін бір-ақ тартты. Сұу себкендей тым-тырыс. Жұрт тегіс жеуді қойды. От сөнсе, қырылдық деб ойлады. Бір мезгілде бәрі бір ауыздан: «Өлсін, бала!» деб шұу ете түсті. Тек шал мазасызданған жоқ. Шұу басылғанда, шал:

*24-інші сүгірет:
ағаш ысқылап от жағу.*

«Баланы өлтірмендер, мен от жағуды білемін, от тұтатыб берейін», - деді. Бәрі үңгірге жүрді. Шал ортасында шұқыры бар бір келдек алыб, шұқырға тайақ тығыб, айналдыра бастады. Қатты ысқылағаннан ағаш қызыб, түтеб, от шықты. Жұрттың бәрі құуанғанынан айқайлаб жіберді. Ешкім бұлай оңай от шығады деб ойлаған емес. Бала тірі қалды. Шал баланы, бала шалды жақсы көретүн болды.

Шал сүгірет салуды тәуір көретүн, балаға мамұнт сүйегіне айу сүгіретін салыб үйретті, жақ атуды, шакбак тастан найза, октың ұшын жасауды, тас балта, тас балға істеуді, балық аулауды, құрт, жылан іздеуді үйретті.

Шал мен бала бірігіб тамақ пісіретін болды. Мес, қарын ішіне тамақ салыб асады. Меске салыб тамақ пісіруге шеберлік керек. Месті отқа жақын ұстасаң жаныб кетеді, алыс ұстасаң сұуы жылынбайды, ет пісбейді. Олар қалай пісіреді? Уақ тас жыйнап алыб, отқа тастаб қызартады да, қызарған тасты ішіне ет бен сұу салған меске тастайды, сұу қайнаб, тамақ піседі. Бірақ піскенмен сорпа қандай лас! Тасбен бірге сорпаға бірталай күл түседі.

شال كۆپ ياسانغان، كۆپ كۆرگەن، كۆپ مەستكەن، كۆپ بىلەدى. بۇل شال بىلىمگى. مەن اكىشلارغا پايدا كەلتۈرەدى. سىزنىڭ ئۇچۇن اكىشلار ئىشەنچىڭىزگىزىپ العان اش بالا ئۇچۇرغا پايدىڭىزنىڭ ھەكەننە قاراپ وتىر. ئاقىۋىتىدا ئاشنىق بايلىق قورقۇنۇشتى ئۇچۇرغى، اكىشلاردان ەت سۇرادى. «سىزنىڭ قايدا؟» دەپ اكىشلار بالادان سۇرادى. «سۇنىڭ» دەدى بالا. چۆرت ئۇچۇر ئاشنىق بىراق ئارتۇقتى. شۇ سىڭىلىكلەردى تەم تەمىس. چۆرت تەڭىس چىۋىدى ئويىدى. وت ئۇچۇر، قىزىلىدىق دەپ ويلايدى. «بىر مەزگىلدە مېرى ئۇچۇر ئۇچۇردان.» «ئۇچۇر ئۇچۇر» دەپ شۇ ەت ئۇچۇر. تەڭ شال مازاسىزدانغان چوق. شۇ بىلىملىكلىك شال: «ئاللى ئۇچۇرغا كەن، مەن وت چاقىمۇن بىلىمىن، وت ئۇچۇر ئۇچۇر، مەن دەدى مېرى ئۇچۇرغا كەن. شال ورتاسىنىدا شۇقۇرى بار بىر كەلدە» ئۇچۇر، شۇقۇرغا ئايلاق ئۇچۇر، ئايلىدىرا باستاندى. ئۇچۇر، ئۇچۇرغا ئاشاش قىزىپ، ئۇچۇر، وت شىقى. چۆرتنىڭ مېرى قۇۋاتقانغان ئايلاق چىقىرىدى. مېرى كىم بۇلى. ۋەكى وت شىعادى دەپ مېلىغان مەن. بالا، تەمى قالىدى. شال بالانى، ئۇچۇرغا كەن. مەن بۇلى.

شال سۈكۈمەت سالىۋىدى ئاۋاز
 كۆرەتۈن: بالاغا مەلۇمەت سۈيىپ
 گىمەنە ايمۇ سۈكۈمەتتىن سالىپ
 ۋىرەتتى؛ چاقى اتىۋىدى، شاقىچى
 تاشتان ئايۋا، وقتىك ۋەشنى چامىۋ
 دى، ئاسى پالتا، ئاسى پالتا
 بىسەۋىدى، يالىق ۋىلاۋىدى، قۇرت،
 چىلاق. بۇ دەۋىدى ۋىرەتتى، شال
 مەن بالا مۈكەت دەپتى ئىسەۋىن
 بولدى. مەن، تارىن، ئىشەنە سالىپ
 ناماقى سەھى، مەسكە سالىپ تەۋاز
 يىسەۋىدە شەپەرلىك كەركە
 مەننى ۋەتقا چاقىش ۋەستەك
 چايت كەردى، لىسى ۋەستەك
 سۈۋى چىلىمەيدى، ەن بىسەيدى
 ۋاز قالاى يىسەۋىدى ؟ ۋاز
 تاسى چىتاپ لىپ، ۋەتقا تاشتاپ
 قەۋراندەك: ئاۋازلىق تاست
 ئىشەنە ەن تاز سۈۋ سالىپ مەسكە

پهسەدی عێراق ئێسکێن مەن سوریا قانداي لاسا نە بن بمر سور
بەر نای کەل تۆسەدی .

Бұл қай жерде болды деб ойлайсыңдар? Қашан болды деб ойлайсыңдар? Мұндай нәрселер мұқит ортасындағы жабайылар арасында ғана болады деб ойламаңдар. Мұндай тұрмыс бұрын осы күнгі маданиятты Еуропада болған. Осы күні Еуропада жер астынан сол тас-құралдарды тауып алады. Үңгірлерден ыдыс-аяқтарын, кийімдерін, мал сүйектерін, оттың күлін тауып алады. Салған сүгіреттерін қазып алады. Үстін басып қалған жердің қалыңдығына қарай қанша жыл өткенін де біледі. Қанша жыл өткенін бұл күнде тібті анық біледі. Бір жерде көб тұрып, белгілеп тұра берсең, сол жердің үстіне шаң, топырақ түсіп, беті өседі. Сол өскеніне қарай он жылда, жүз жылда, мың жылда қанша қалыңдайтұн біледі. Мәселен, бір жерде жылына жер кітабтың қалыңдығындай өссе, екі мың бір жүз жылда бір аршын өседі. Міне, осылай жер астындағы нәрселердің қай уақытта қалғанын біледі. Тас дәуірі Еуропаның басынан өткеніне көб заман болды. Ағашты ағашқа ысып от шығару да әлдеқашан болған. Ол кезде жазу жоқ. Міне, осы айтып отырған заманымызды ғылымда «тариқтан бұрынғы заман» дейді.

МАЛ АСЫРАУ ҚАЛАЙ ШЫҚҚАН.

Балалар жазды күні кийіктің құралайын, қасқырдың бөлтірігін, түлкінің күшігін, қаздың көгілдірін, үйректің балапанын асырайды. Тамақ беріп бағады, солармен ойнайды, көңілін көтереді, мойнына, айағына жіп тағып жетелеб жүреді, өскен соң керек болса үлкендер сойады.

Бұрынғылар әуелі қайуан ұстап бағуға да осы жолмен жеткен.

Аңшылар аңның енесін ұстайды. Жас баласы соңынан ереді. Сүйтіп аңның жас баласын үйіне алып келеді. Үйінде басқа тірі аңның еті бар, етіне бола жас қайуанды келу бойына соймаса да, үй іші ашығатын емес. Жас қайуанды тірі қойа тұруға болады: балалар ойнар дейді. Балалар жас аңмен ойнап, шөб жұлып беріп асырап күтеді.

Жастайынан қайуан қолға үйренеді. Балалар ойнап жүрген ермегіне үлкендер тиймейді. Жаз жас қайуанға көк шөб жұлып береді, қыс құу шөб береді, аң баласы өседі. Кісіге елігеді. Қол бала болады. Үй маңында жүретұн болады.

بۇل قاي جەردە بۇلدى دەپ ويلايمىدۇ؟ قاشان بولدى دەپ ويلايمىدۇ؟
مۇنداي تار-ئەلەر مۇقەببەت ووتاسىداغى چايرىملار اراسىدا غانا بولدى دەپ
ويلاماڭدار. مۇنداي ئۆرۈمىس بۇرۇن ۋىسى كۈنكى مادەنىيەتنى ياۋروپادا بولغان،
ۋىسى كۈنى ياۋروپادا جەر استىدا بول تاس قۇرالداردى ئاۋۇپ الادى، ۋىگىرلەردەن
مەس اياقتار، كىيىمىدەن، مال سۆيەكتەن، ۋىتىك كۈلەن ئاۋۇپ الادى. سالغان
سۆگمەنتەن قازىپ الادى، "ۋىتىن ياسىپ قالغان جەردىك تالگىدىغا قاراي
قاندا چىل ۋىتىكتەن دە يىلدى. قاندا چىل ۋىتىكتەن بۇل كۈندە غەبىنى اتقى
يىلدى. "بىر جەردە كۆپ تۇرىپ، يەلگىلاپ تۇرا يەرسىك، سول جەردىك ۋىتىكتە
شاڭ توپراق "تۇسىپ يىتى ۋىسى. سول ۋىسىگە قاراي ۋىن جىلدا، "جۇر
جىلدا، مىڭ جىلدا قاندا قاندا قاندا ۋىتىكتەن يىلدى. ماسەلەن "بىر جەردە جىلدا
جەر كىتابىتىك قاندا ۋىتىكتەن ۋىسى، ەكى مىڭ "بىر "جۇر جىلدا "بىر ارشەن
ۋىسى. مەنە ۋىسىلاي جەر استىداغى نازىكەردىك قاي ۋاقىتتا قالغانىن يىلدى
ناس "داۋۇرى ياۋروپانىڭ باستان ۋىتىكتەن كۆپ زامان بولدى. اعاشنى اعاشقا
بىسپ ۋىتىكتەن ۋىسىلاي الكە قاشان بولغان. ۋىل كەزدە چارۋى چوق. مەنە ۋىسى
ايىتىپ ۋىتىكتەن زامانمىزدى غەبىمىدا "تارىقدان بۇرۇنقى زامان دىيىدى.

مال اسراۋ قالاى شىققان.

بالالار جاردى كۈنى كىمىكىمىڭ تۇرالايمىن، قانداق بولتىرىگەن، ئۇلگىنىڭ
كۈشىگەن، قازىڭ كەگىلىدىن، ۋىرەكتىڭ بالاپاننى اسرايدى. تاماق بەرىپ
باغادى، سولار مەن ۋىتىكتەن، كۈگىلىن كۈتەرەدى، "ۋىتىكتەن باغىغا "جىپ ئاغىپ
چىقىلىپ چۈرەدى، ۋىسىگەن سول كەرەك بولسا، ۋىكىندەر سويادى.

بۇرۇنچىلار ۋەلى ۋىسىلاي ۋىتىكتەن باغىغا ۋىسى چول مەن چىقىگەن،
اكتىلار اگەكتەن ۋىسىلاي، چاس بالانى سويىغان ۋەدى، "ۋىتىكتەن
اكتىڭ چاس بالانى ۋىتىكتەن كەلدى، ۋىتىكتەن باغىغا "تەرى اگەكتەن ۋىتى
ياز، ەنەمە بولا چاس قايمىغاندى كەلە بۇيىغا سويىغاندا، "ۋى "ۋىتىكتەن
مەس. چاس قايمىغاندى "تەرى قايمىغاندا بولدى. بالالار ۋىتىكتەن بالالار
چاس اگەكتەن ۋىتىكتەن، "شۈب چۈلپ بەرىپ اسراپ كۈندى.

چاشىلىمان قايمىغان بولسا ۋىتىكتەن بالالار ۋىتىكتەن جەرگەن ۋىتىكتەن ۋىكىندەر
مەن ۋىتىكتەن، چاس چاس قايمىغاندا كۈگىلىن چۈلپ بەردى، "چاس ۋىتى
"شۈب بەردى، اگەكتەن ۋىسىلاي. كىمىگە ۋىكىندى. قول بالا بولدى. "ۋى
ماگىمىدا چۈرەنۈن بولدى.

Ал енді қысаңшылық жыл болады. Аңға барғандар бос қайтады. Жеміс, шөб тамыры аз. Адамдар ашыға бастайды. Енді қолда өскен аңның етін керек ететүн кезі болды. Оны сойыб, етін жейді.

Істің басталуы қыйын. Басталса, арты жөнделе береді. Әуелі мал асырау да сол сыйақты. Аңды асыраб, мал қылу аңшылықтай емес. Аңшылықта бүгін аң ұстасан, ертең ұстай алмай қалуға кәдік, аш қалуың мүмкін. Сол аңды қолда бақса, екінші әңгіме. Даладағы аңды ұста, ұстама бәрібір тамақ қолда. Ертеңіні ойлаб қорықбайсың.

Сонымен адам қайуанды қолға ұстаб баға бастайды. Қолға үйреткен қайуанды мал дейміз. Мәселен, қолдағы жылқыны – мал дейміз, жабайы жылқы – құланды – аң дейміз. Қолдағы қойды – мал дейміз, жабайы қойды – арқарды – аң дейміз.

Бірақ кез-келген аңды қолға үйретіб алуға, мал қылуға болмайды. Мәселен, қасқыр, айу сыйақты аңды қолға үйрете алмайсың. Қолға үйретуге келмейтүн аң көб. Оқымыстар санаб шығарған: құс және қайуандардың барлық 140 мың аталығының ішінен осы күнге шейін болғаны 50 түрлі ғана атасының ұлын адам қолға үйретібті.

Оның есесіне кейбір қайуандар адамға пайдалы да, қолға тез үйренгіш те, қолда тұрыб өсіб өне береді. Оларды адамдар тек тамақ беріб, жауынан қорғаса болады.

«Жеріне қарай құланы, сұуына қарай жыланы». Әр жердің айуаны әртүрлі. Соның үшін әртүрлі жерде тұрған адамдар әртүрлі қайуан ұстаған. Қолға үйретерлік қайуаны жоқ жерде ел амалсыз мал бағудан құр қалған. Мәселен, Америке жылқы баққалы тек 400 жыл шамасы болды.

Америкеде бұрын жылқы болмаған соң, қалқы баға алмаған. Жылқы Еуропадан кемемен алыб барған соң ғана Америкеде жылқы асырай бастаған. Қолайлы жайлім болмаса да, мал бағуға болмайды. Мәселен, қалың орман ішінде, саз батпақ ортасында, шөлде мал бағуға келмейді. Америкеде, Аустралиада ійттен басқа малы жоқ қалықтар әлі бар.

Ійт оларға аң аулауға жәрдем береді.

Неше жылдар өткен соң, мал кебейеді. Бір кезде аңшы аңшылығын тастаб, тек мал бағуға кіріседі.

ال مەندى قىساقلىق جەل بولادى. اكىغا يازغاندار بوس قايتادى؟ جەمسى،
 «شۈب تەمىرى از. ادامدار اشغا باستاينى. مەندى قولدا وسىكەن اكىگە
 كەزەكەن كەزى بولدى. ونى سويىپ، مەن جەيدى.

«سەنگ باستالغۇ قىيىن. باستالسا، ارنى جونەلە بەرەدى. اۋەلى مال
 اسراۋدا سول سىياقتى. اكىدى اسراۋ مال قىلمۇ اكىشلىقتى جەمس. اكىشلىقتا
 بۇگۈن اكى ۇستاساڭ، مەنەك ۇستاي الماي قالغۇعا كادىك، اش قالغۇك مۇمكىن.
 سول اكىدى قولدا باتسا كەمىشى اكىمىمە دالاداعى اكىدى ۇستا - ۇستاما بارى
 سىر، تاماق قولدا. مەرتەككىنى ويلاپ قورقۇلىسىن.

سولى مەن ادام قايمۇاندى قولغا ۇستاپ باغا باستايدى. قولغا ۇيرەنگەن
 قايمۇاندى مال دەيمىز. ماسەلەن، قولداغى جىلقىنى مال دەيمىز، جابايى جىلقى -
 قۇلاندى اكى دەيمىز. قولداغى قويدى مال دەيمىز، جابايى قويدى - ارىقاردى
 اكى دەيمىز.

يىراق كەز كەلگەن اكىدى قولغا ۇيرەتەن المۇعا، مال قىلمۇعا بولمايدى.
 ماسەلەن، قاسقىر، ايمۇ سىياقتى اكىدى قولغا ۇيرەتە المايسىن. قولغا ۇيرەتمەك
 كەلمەيتۇن اكى كۆپ. وقىمىستار ساناپ شىعارعان: تۇس جانا قايمۇانداردىڭ
 بارلىقى 140 مىڭ ارالمەنىڭ تىمەن وسى كۈنگە شەيىن بولغانى 60 تۇرلىغانا
 ازانىمىڭ ۇلەن ادام قولغا ۇيرەتمەيتى.

ونىڭ سەسەندە كەي ۇيرەتەنلەر ادامغا يالدايدى، قولغا تەز ۇيرەتكىشە،
 قولدا تۇرۇپ اق سىب ونە بەرەدى. ولاردى ادامدار تەك تاماق بەرىپ، جاپىنل
 تۇرغاسا بولادى.

«جەرسە قارى قۇلاي، سۇيىغا تاراي جىلانى». ار جەردىڭ ايمۇنى ار
 تۇرلى. سونىڭ ۇشىن ار تۇرلى جەردە تۇرغان ادامدار ار تۇرلى قايمۇان
 باستاغان. قۇلغا ۇيرەتەنلىك قايمۇانى جوق جەردە. ەل امالسىز مال باقمۇدان قۇر
 قايعن. ماسەلەن امەرىكە جىلقى باتقالى تەك 400 جەل شەكسى بولدى.

امەرىكەدە بۇرىن جىلقى بولماغان سۇڭ، قالقى باعالماعان. جىلقى سەمەيدان
 كەمە مەن المپ بارغان سۇڭغانا امەرىكەدە جىلقى اسراي باستاغان. قۇلايلى
 جەيلىم بولماسادا، مال باقمۇعا بولمايدى. ماسەلەن، قاللىڭ ولمان شىمەندە، سار
 باتاق ورتاسىندا، شۇلدە مال باقمۇعا كەلمەيدى. امەرىكەدە ايسىتىرالىيانا
 تىتقەن باستا مالى - جوق قالىقتار الى بار.
 سىت ولارعا اكى ۇلاۋعا جاردەم بەرەدى.

نەشە جىلدار وتكەن سۇڭ، مال كوپەيدى. سىر كەزدە اكىشلىقتى
 باستاپ، تەك مال باقمۇعا كىرىسەدى.

Сонымен бұрынғы аңшылар бірте-бірте енді мал шаруасына айналады.

Қай қалықтың арғы аталары болса да, мал бағу дәуіріне міне, осылай бірте-бірте түскен. Қазақ қашан аңшылықты тастап мал асырағаны белгісіз, бірақ өте ерте замандарда қазақ мал бағады екен.

Мал бағуға аңшылықтан гөрі жер де аз кетеді. Ғылым айтуынша бір аңшыға керек жерде он мал бағушы тұра алады. Заман ілгерілеген сайын ел көбейе береді, бірақ жер көбеймейді. Сондықтан қонысы тарылады. Қоныс тарылса жерден өнетүн тамақ аңшының сыбағасына аз тийеді. Мал бағу аңшылықтан көп пайдалы. Ел көбейген сайын аңшы мал бағуға кірісбеске амалы жоқ. Болмаса аштан өліп қалады.

Мал бағу шыққаны адам баласына үлкен ырыс болды. Малға мініп, алыс жерге жолаушы жүреді. Ел бірімен бірі араласып, бірінің жақсы ісін бірі көріп танысып, үйінде де сол жақсы істі істейді. Мал бақса, қолда тамақ әзір. Ертең не күйге түсемін деп қорықбайды. Шаруашылық орнықтырақ болады. Күн-түн қатып тамақ іздеп адам кезіп жүрмейді. Бос уақыты қалып, тұрмысын жақсылауға, ойлауға, үйренуге қолы босайды.

ҚҰЛ ҰСТАЙТҮН ҚҰМЫРСҚА, МАЛ БАҒАТҮН ҚҰМЫРСҚА.

Жандықтар арасында тамақ үшін соғыс өте көп болады. Құмырсқалар да басқалардан жауынгерлік жағынан қалыспайды. Адам сыйақты құмырсқалар соғыстарының да түрлі себептері болады.

Құмырсқалар жерге таласып соғысып, қырылысып қалады. Құмырсқалар ійлеуінің маңындағы шөбтің, астықтың дәнін қыйып алып ініне жыйнайды. Жақын жерден басқа құмырсқалар келіп жаңадан ійлеу салса, тұрған қалық жаңа көршілерін астыққа ортақ болар деп жаратбайды. Жаңа салынған ійлеуге аттанып барып төбелес шығарады. Соғыста екі жағынан да көп құмырсқалар қырылып қалады.

Екінші құмырсқалардың егіп қойған астығын басқа құмырсқалар ұрлап, орып алып кетейін деп келсе де қатты, қанды соғыс басталады.

سۈنى مەن بۇرۇنقى اڭشىلار پۈتۈپ بىر تەرەپكە ەندى مال شارۋاسىغا اينالدى.
قاي قالماقنىڭ ارغى انالارى بولسا، مال باغۇ داۋىرىگە مەنە وسىلاي پۈتۈپ
بىر تەرەپكە ئۆسكەن قازاق قاشان اڭشىلىقنى ئاستاپ مال اسراغانى بەلكىمۇ.
*يىراق وتەنەرنە زامانلاردا قازاق مال باغادى ەكەن.

مال باغۇغا اڭشىلىقتان كۆرى چەردە ار كەتەدى. عىلىم اينىمۇنشا *بىر
اڭشىغا كەرەك چەردە ون مال باغۇشى تۇرا الادى. زامان بەكەرلەنگەن سايىن
ەل كۆپەيە بەرەدى، *يىراق چەر كۆپەيدى. سۈندىقتان قونمى تارىلاي،
قونمى تارىلا چەردەن ونەتۈن تاماق اڭشىنىڭ سەيپاتاسىغا از تەيدى. مال
باغۇ اڭشىلىقتان كۆپ پايدالى. ەل كۆپىيگەن سايىن اڭشى مال باغۇغا
كۆرسەتكە امالى چوق. بولماسا اشتان *ولپ قالادى.

مال باغۇ شەققاتى ادام بالاسىغا ۇلكىن بولس بولدى. مالقا *مەنەب الەس
چەرگە جولاۋشى چۈرەدى، ەل *بىرى مەن *بىرى ارالاسىپ، *بىرىنىڭ چاقىسى *بىرى
*بىرى كۆرۈپ ئاتىسىپ، ۇيىندەم سول چاقىسى *بىرىنى ئستەيدى. مال باقسا، قولدا
تاماق *ازىر. ەرنەك نە كۆپكە ئۆسمەن دەپ *تورغايدى شارۋاشلىق ۇرنە.
توراق بولادى. ۇن-تۇن قانەپ تاماق بۇرەپ ادام كەزىپ چۈرمەيدى. بوس
ۋاقتى قالماي، تۇرمىسىن داقسىلاغا، ولاۋغا، ۇيەنمۇكە قولى بوسايدى.

قول ۇستاي تۇن قۇمىرسىقا. مال ساعاتۇن

قۇمىرسىقا

جاندىقتار ارالاسىدا تاماق *ەشىن -وعىس وتە كۆن بۇدى. قۇمىرسىقلاردا
بالىلاردان جاۋىككەرلەك چاقىمان قالسايدى ادام سەمەلى، قۇمىرسىقلار
سوعىستارىنىڭدا غۇرلى سەمەلىرى بولدى.

قۇمىرسىقلار چەرگە ئالاسىپ سوعىسىپ. قورالسىپ قالادى. قۇمىرسىقلار
بىلەنمەك *اڭشىلار *شۈبەك، اسىمىنىڭ *دالىن قىمىپ الەپ نەمە چىقايلى.
چاقىن چەردەن سىقا قۇمىرسىقلار كەلىپ جاڭادان نىلەۋ سالە، تۇرغىن قالماق
ھا كا كۆرۈشەن سىققا ورتاق ەلار دەپ چارۋايدى جاڭا سالىنغان نىلەۋكە
اتانەر. تۇرپ تۇرىدەن سىقارادى. -وعىستا ەكى چاقىماندا كۆپ قۇمىرسىقلار
مەرىپىپ قالادى.

*گىشى قۇمىرسىقلارنىڭ ەكەپ قويغان اسىمەن بىلەن قۇمىرسىقلار ئۇرلاپ
-رەپ الەپ كەتەن دەپ كەلسەدە قاننى قاندى -وعىس بىلتالادى.

Кейбір құмырсқалардың кәсібі – басқаларды талау, соғыста қолына құл түсіріп алып, жұмысқа салу болады.

Құмырсқалардың түсі, денесінің жаратылысы, тұлғасы түрліше болады. Солардың ішінде қыб-қызыл қан сыйақты бір тұқымы бар. Міне, осы қан түсті құмырсқалар құл ійеленеді. Бұлар әуелі басқа тұқымдардың ійлеуіне баршы жібереді. Баршы ійлеудің есік-тесігін біліп қайтқан соң, ійлеуінің төбесіне жыйылысып, құмырсқалар кеңес құрғандай болады. Біразырақтан соң ішіндегі соғысшыларын шұбыртып алып шығып, жорыққа аттанады. Соғысқа келе жатқан құмырсқа әскер сыйақтанып, қатар-қатар болып, әлденеше мың болып шығады. Төніп келгенде бұлардың алдынан басқа ійлеудің соғысшылары шығып төбелес басталады.

Балаларын құлдыққа оңай бере қоймайды. Кейде аттанып келгендердің ійлеуіне кіріп құрт сықылды балаларын ауыздарына тістеп алып қайтып құлдарына табсырады. Құлдары бөтен құмырсқалардың баласын асырап-сақтайды. Өскен соң жаудан алып келген балаларды қожалары құлдыққа салады. Кейде аттанып келген құмырсқалар жауының ійлеуін қамап, қоршап жатады. Мәселен, әскердің қамалды қамағаны тәрізді қамап жатып, артынан келетүн әскерлерін күтіп алады. Жауын шығармайды. Жауын сыртқа баласын ауызға тістетіп шығармайды. Баласын жолда тартып алып қалады. Баласыздарын қойа береді. Ійлеуге баласын тастап, жаулары қашып біткенде ійлеуге кіріп, балаларын құлдыққа алып кетеді. Құмырсқаның құлдары да болады. Дамылсыз жұмыс қылып, қожаларын асырайды. Олардың балаларын тәрбиелейді. Кейбіреулері құлдарын жарыққа шығармай, жер астындағы жұмысқа салады. Көшкенде ауыздарына тістеп алып жүреді.

Кейбір құмырсқалар мыңдап құл ұстайды. Қожалары жұмысты аз істеп, құлдарының ертеден кешке дейін жұмыстан қолы босамайды. Бұлардың байы мен қатыны тібті жұмыс қылмайды. Соғысшылары тек соғысуды біледі. Жұмыстың бәрін құлдары тындырады. Құл ұстайтын құмырсқалар патша үкіметінің алпауыттары сыйақты: өздері ійлеуін де сала алмайды. Балаларын да асырай алмайды. Көшкен кезінде қожалары қонысты да қараб таба алмайды, қоныстың жайын білмейді. Қолайлы қоныс қараб табатүн құлдары болады. Көшкенде құлдары қожаларын аузына тістеп көтеріп жүреді. Кейбір құл ійеленуші құмырсқалар өздері аузына тамақ алып жеуді де білмейді. Қожалары мен құлдарынан

бөліб, алдарына өздерінің сүйетүн балын салыб қойсаң, әзір балды жей алмай аштан өледі. Бұлардың жағының дағдылануы солай – шағуға келеді, шәуі келмейді. Соның үшін бұлар тек құлдары аузына салған тамақты ғана жұтады.

*25-інші сүгірет: құл құмырсқа
қожасына тамақ беріп жатыр*

Қожалары басқалардың жәрдемінсіз иә ішу, иә жеу дегенді білмейді, бірақ төбелеске оң қолдай болады: жағы шағуға жаттыққан болады. Құлдарына әбден сеніб кетіб, бұлар ійлеу жасаудан да, тамақ жеуден де, баласын тәрбиелеуден де құр қалған. Ол

жұмыстардың бәрі де қолынан келмейді. Басқалар істеб бермесе өліб қалады.

Тійісті жұмысын атқарыб тұрмаса, дененің қай мүшесі болса да, істен шығыб қалуы, құруы табиғаттың заңы.

АЛҒАШҚЫ АДАМДАРДА ЕГІН ЕГІУ ҚАЛАЙ БАСТАЛҒАН.

Бұрын адам баласы аң аулаған, баска кәсібті білмеген. Аң аулау деб жеміс, шөбтің тамырын жыйнауды да айтуға болады. Бұлардың бәрін табиғат өзі әзірлеб ұсыныб тұрған нәрсе. Адам тек әзір нәрсені алыб жеген.

Ерте заманда мал бағу шыққанын білеміз. Сол ерте заманда егін салу да шыққан. Ойламаңдар, егін салуды адам баласы бір күнде, бір айда иә бір жылда үйрене қойған шығар деб. Жоқ, неше жүз жылдар өткенде адам баласы бірте-бірте егін салуға үйреніп, егінді кәсіп екен деб таныған.

Егіннің түбі бұрынғы жеміс бен шөбтің дәнін жыцнаудан шыққан. Аңшыларша қыдырма болғанмен, белгілі бір жердің ішінде жүреді. «Ер көрмеймін деген жерін үш көреді, ат басбан деген жерін үш басады». Бұрын бір жеміс теріб, дәнін алыб кеткен жерге біраз мезгіл өткен соң қайта оралыб келеді. Жабайылар бұрын дымын қалдырмай,

“بولىت الدارىنا وزدەرىنىڭ سۈيەتۈن بالىن سالىپ قويىڭ، ئازىر بالى جەي-
الماي استان ولەدى: بۇلاردىڭ جاعىنىڭ داغدېلانۇى سولاي-شاعىمۇعا كەلدى،
شامىز كەلمەيدى. سونىڭ ئۈستىن بۇلار نەك قۇلدارى اۋزىنا سالغان تاماقنى
جانا قىلادى.

25-بېشى، سۈگىرەت: قۇل تۈمەيسىقا قوجاسىقا
تاماق يەرىپ چالىمۇ.

جەئەن دە، بالاسىن تارىمىيالاۋدان قۇر قالغان. ول جۈمەستاردىڭ بارى دە تولىغان
كەلمەيدى. باسقارار يىتىپ بەرمەسە، ئۆلمەي قالادى.
“ئىيىستى جۈمەستىن اتقارپ تۇرماسا، دەنەنىڭ قاي مۇشەسى بولساد، بىستىن
شىغىپ قالغۇ، قۇربۇى تابىيەتنىڭ راكى.

الغاشقى ادامداردا ەگىن ەگىۋ قالاي باستالغان.

بۇرىن ادام بالاسى اڭ اۋلاغان، ياشقا كەلمەستى بىلمەگەن. اڭ اۋلاۋدەپ
جەمىس، غەشەنىڭ تامىرىن جىيناۋدى دا ايتۇعا بولاتتى. بۇلاردىڭ بارىن تابىيەت
ئورنى ارىزىلىق ۋەغەپ تۇرغان نارسە. ادام تەك ئازىر نارسەلى الپ جەگەن.
ئەنە رەنەل مال باغى شىققىن بىلمەن، سول رەنە راماندا ەگىن سالىۋدا
شىققىن. دىلەلەلدار، ەگىن سالىۋدى ادام بالاسى، بىر كۈندە، بىر ايدى، يا ئىبو
جەلدا ويىرەتە تۇرىغان شەردەپ. چوق، نەشە جۇر جەلدار ۋەگەندە ادام بالاسى
بىر رەنە ەگىن سالىۋدا ويىرەنەپ، ەگىندى كەسىپ ەگەن دەپ تانىغان.
ەگىننىڭ ئىچى بۇرغىن جەمىس بىن شۇنىڭ دانىن جىيناۋدان شىققان.
اقتىلاردا قىدىرما بولغان مەن، بەلگىلى بىر جەردىڭ ئىشىندە جۇرەدى
بىر كەمەن دەگەن بىر بىر غۇش كۆرەدى، ات باسىن دەگەن جەرىن ئۇش
بىلىدى. بۇرىن بىر جەمىس تۇرىپ، دانىن الپ كەتسەن جەرگە بىر از
بىر كەمەن بىلىدى سو قاپتا ورالىپ كەلەدى. جا بايلار بۇرىن دەمىن قالدىرماي

жеміс бен дәнін алыб кеткен өсімдігінің басында қайтадан жеміс-дән таб болғанын көреді. Тағы да бір заманнан соң айналыб соққанда тағы жеміс-дән өсіб қалғанын көреді. Сонан дәнігіб, жабайылар, бұрынғы адамдар әлгі жерге мерзімді кезінде келіб, жеміс-дән жыйнаб алуға дағдыланады.

Қазақтың көшкен жұртында, қатынның тамыр қайнатқан жер ошағының басында төгілген тарыдан, иә бидайдан иә басқа бір астықтан келесі жылы астық шығыб тұрғанын көреміз. Әсіресе ондай астықтар сабаншылардың отырған жұртында көб шығады. Бұрынғылардың отырған жұртында өз бетімен, зәуімен төгілген жейтүн жабайы шөбтің дәні болады. Өз бетімен ешкім екбей-ақ, шөб шығыпб, басына дән бітеді. Жұрттың орнында адам, мал көб жүреді. Айағымен жаман шөбін табтайды, кейде тамырын қыйыб, жерді босаңсытыб кетеді. Міне, бұл айдалған жер сықылды өскен дән мұнда жақсы өнеді. Адам қайтыб келсе, жұртында дән өсіб тұрғанын көреді, алыб жейді. Көб заман мұны адам баласы астық болады екен, егін салу деген бар екен деб ойламай жүреді, бірақ әлгідей тұқымы зәуімен шашылыб шыққан жеміс-дән шыға қалса, алыб жейді. Ашыққан кезінде әлгіндей мерзімді жерде өсетүн жемісті арнаб барыб жейді. Жеміс жегенде (жеміс деб астық дәнін айтуға да болады) біразырағы жерге де түсіб қалады, тағы өнеді. Бұрынғылар таптаған, басқа керексіз шөб араласбаған жұрт сықылды жерде төгілген жеміс жақсырақ болыб шығатұнын біраздан соң аңғарыб, жейтүн жеміс шығатүн жерді кетерінде тазартыб кетеді. Еркектердің аң аулаудан қолы тіймейді. Жерді бала бағыб, үй айналасында қалатүн әрине, әйел тазартады. Міне, бұл егін салудың басы («Егінші құмырскалар» деген мақаланы қара). Сонымен, ең әуелі егін сала бастаған әйел болады.

Жылы жақта шөб тез шығады. Сондықтан ең әуелі егіншілік жылы жақта басталды деб ұйғарысады. Әрине, жерінің түгіне қарай біткен жабайы астықты еге бастайды. Қолда, жерде жоқты еге алмайды. Америкедө көбке шейін жүгері егіб жүрген. Еуропада көбке шейін арпа мен тары егіб жүрген. Жейтүн жабайы шөбті егіб, өсіріб үйретсе астық болады. Біз білеміз, қолдан егетін жуа барын да, жабайы жуа барын да, құмда жабайы кешір барын, бақшада қолға үйренген кешір барын да, жабайы бійдәй барын да,

جەمىس بىن *دانىن الېب كەتكەن اوسىمىدىكىنىڭ ياسىنىدا قايتادان جەمىس *دان ئاپ بولغانىن كۆرەدى. ئاغى ھېس زاماننان سولڭ اينالېب سوتقاندا ئاغى جەمىس - *دان *ئوسىپ قالغانىن كۆرەدى. سوتقان دائىمكىب جا بايىلار، بۇرىنقى ادامدار الكى چەرگە مەھرۇملى كىزىنىدە كەلىپ جەمىس *دان جىيىپ المۇغا داغدىلاندى.

ئازاتنىڭ كوشكەن چۇرتىنىدا، قاتنىنىڭ نامىرى قايتانغان جەر وشاعىنىڭ ياسىنىدا توكىلىكەن ئارىدان، با *يىنىدايدان، ياباسقا *ئوسىپ استىقتان كەلسى جىلى استىق شىمىپ تۇرغانىن كۆرەمىز. اسرەسە وزداي استىقتار سايلانلارنىڭ وتىرغان چۇرتىنىدا كۆپ شىمىداي. بۇرىنقىلارنىڭ دا وتىرغان چۇرتىنىدا *ورىنقى مەن *زاۋى مەن توكىلىكەن چىتەن جا بايى *ئوشۇنىڭ *دانى بولادى. *وزىنقى مەن ەش كىم ەكەي اقى *ئوشۇپ شىمىپ، باسما *دان بىتەدى. چۇرتىنىڭ ورتىنىدا ادام، مال كۆپ چۇرەدى، اياغى مەن جانان *ئوشۇپ ئاپايىدى *كەيدە نامىرىن قىيىپ چىردى بوساڭسىتىپ كەتەدى. مەنە بۇل ايدالغان جەر سىقىلىدى وىكەن *دان مۇندا جاتىى ونەدى. ادام قايتىپ كەلسە چۇرتىنىدا *دان *ئوسىپ تۇرغان كۆرەدى، الېب جەيىدى. كۆپ زامان مۇنى ادام بالاسى استىق بولادى ەكەن، ەكەن سالىدە ەكەن بار ەكەن دەپ ويلاماي چۇرەدى. *ئىراقى، الكەندەي تۇتمىزاۋى مەن شامىلىپ شىققان جەمىس - *دان شىغا قالسا، الېب جەيىدى. شىققان كىزىنىدە الكەندەي مەھرۇملى چۇرە وسىتىن جەمىسى ارناپ بارىپ جەيىدى. جەمىس جەكەندە (جەمىس دەپ استىق *دانىن ايتىۋىدا بولادى). *ئىز ازىراغى چەرگەدە *ئوسىپ قالادى، ئاغى ونەدى. بۇرىنقىلار ئاپتالغان، باسقا كىرەكسىز *ئوشۇپ ارالاسقان چۇرت سىقىلىدى چۇرە توكىلىكەن جەمىس خاقسىراي بولۇپ شىمىتۇن *ئىز اردان سولڭ اڭكارىپ، خەستون جەمىس شىمىتۇن چۇردى كەتەرىنىدە تازارتىپ كەتەدى. ەرەكە كەتەرىنىڭ اڭلاۋدان قولى تەيىمەيدى. چۇردى بالا باغىپ، *ئىز اينالاسىنىدا قالانۇن، ارىيەنە، ايىل تازارتادى. مەنە بۇل ەكەن سالىدەك باسى (ەكەنشى قۇمىرسىقلار ەكەن مائالانى تارا). سونى مەن ەكەن ەكەن سالا باستالغان ايىل بولادى.

جىلى خاقتا *ئوشۇپ تەز شىمىداي. سوتىقتان ەكەن ەكەنلىك جىلى خاقتا باستالدى دەپ ۇيىرىسادى. ارىيەنە، خەرنىڭ توكىنە تاراي بىتكەن جا بايى استىقتى ەكە باستايدى، قولدا، چۇردە خوتنى ەكە المايدى. امەرىيەدە كۆپكە شەيىن جۇگەزى ەكەپ چۇرەكەن. ەبىروپادا كۆپكە شەيىن ارپامەن تارى ەكەپ چۇرەكەن. چەيتۇن جارايدى *ئوشۇپ ەكەپ *ئوسىرىپ ۇيرەنسە استىق بولادى. *ئىز بىلەمىز. قولدان ەكەتۇن جۇدا بارىن دا، جا بايى جۇدا بارىن دا، قۇمىدا جا بايى كەشىر بارىن دا، باقشادا قولغا ۇيرەنگەن كەشىر بارىن دا، خاقىيى *يىنىداي بارىن دا.

егісте қолға үйренген бійдәй барын да. Мәселен, осы күнге шейін жауын мол жыл Ырғыз үйезінің әр жерінде жабайы бійдәй шығады. Сондай жабайы бійдәй өмірде адам қонбаған, айдалмаған жапан далада 1922 жылы жазды күні Ырғыз үйезінде көб шықты.

Бірте-бірте жабайы астық айналасындағы жаман шөбтерді жұлыб қана қоймай, адам баласы қолдан еге бастайды, бірақ ойламаңдар, осы күнгі сықылды еге бастаған екен деб. Жоқ.

26-ыңшы сүгірет: тайақпен шұқып жер жыртып жүрген Әпрійкедегі тағы елдің әйелі.

Ең алғашқы жер жыртытұн құрал – ұштаған тайақ болған. Жерді тайақ ұшымен шұқыр қылады да, ішіне астықтың тұқымын тастаб, бетін жасырады. Осы күнге шейін Априкеде астықты осылай егетүн жабайылар бар. Бұл егін салу да қатынның жұмысы болған. Еркектер алыстан аң іздеб кезіб кетеді. Үйде баланың қасында қалған әйел қараб отырмай, тайақбен шұқыб егін салады.

Бері келе тайақтың басына көлденең тағы ағаш байлайды. Бұл енді шот сыйақты болды. Тайақбен шұқыб жатқаннан да өткір шотбен шауыб-шауыб, тұқым шашқан оңай. Осы күні бақша-шылар қазақ даласында шотпен шауып бақша айдайды ғой, бірақ

бұрынғылардың шоты темірден емес. Бері келе ағаш шотты үлкейтіб, соқаға айналдырған. Соқа бұрынғы тайақтан шыққанын аты да көрсетеді: слауиан қалқының тілінде соқа тайақ деген сөз. Біздің заманымызда машина сабанмен егін айдайды. Сол машина сабанымыз тайақтан шыққан. Бұған түсінбеген кісі нанар ма? Ағаш соқаның қылышын, түренін темірден де қылатынын білеміз. Ұстайтұн жерін де темірден қыла бастайды. Жеңіл болсын деб темір соқаны тегермешке мінгізеді. Бұл темір сабан емей немене? Сонымен бұрынғы ата-бабамыздың жабайы күніндегі тайақ әйел қолына түскен соң соқа, соқадан сабан болыб кеткен.

ۋە گىمىتە قولغا ۋىرەنگەن *دېنداي بارىندا. مەسىلەن ۋىسى كۈنگە شەين جۈڭى
بول جىلى بىرغىز ۋىرەنگەن *ار جەرىندە جاپايى *يىنداي شىعادى. سۈنداي
جاپايى يىنداي ۋىرەندە. ادام قونماغان، ايداماعان چاپان دالادا 1922 - جىلى
چاردى كۈنى بىرغىز ۋىرەنگەن كۈپ شىقتى.
بىر تەمبىر تە جاپايى استىق اينالاسىنداعى جامان شۈبەردى جولىپ قاتنا قورماي،
ادام بالاسى قولدان ەگە باستايدى *بىراق، ويلاماكتار، ۋىسى كۈنگى سىقىلىدى
ەگە باستاعان ەگەن دەپ. جوق.

ەكە الماشقى جىر جىرتاۋىن قۇرال-ۋىشتاعان ئايلاق بولغان. جىردى ئايلاق ۋىسى
مەن شۇقۇر تىلادىدا شىشە استىقنىڭ تۈمىن تاستاپ، يەتمەن جاسىرادى. ۋىسى
كۈنگە شەين ايمىرىكادا استىقنى ۋىسلاي ەگەتۈن جاپايىلار بار. بول ەگەن
سانىۋدا تۈمىننىڭ جۇمىسى بولغان. ەركەكتەر المىشان ەكە بۇرۇپ كەتۈپ كەتەدى.
ۋىدە بالانىڭ قاسىندا قالغان ايرىل قاراپ وتىرماي، ئايلاق بىن شۇتەپ ەگەن سىلادى.
بارى كەلە ئايلاقنىڭ باستا.

كۈلدەن تاعى اعاش بايلايدى.
بۇل ەكە شوت سىياتى بولدى
ئايلاق بىن شۇتەپ چاتقاندا
ۋىكىر شوت بىن شۇتەپ شۇتەپ
تۈمىن شاشقان ۋىكاي. ۋىسى كۈنى
باتقانلار قازاق قازاق دالاسىدا شوت
ۋىن شۇتەپ باشا ايدايىدى عوي.
*بىراق بۇرۇنقىلاردىڭ شۇنى تەمىر.
دەن ەمىس. بىرى كەلە اعاش
شەتتى ۋىكەتەپ، سوقاغا اينالدى
مىدىغان. سوقا بۇرۇنقى ئايلاق
شىققاندىن ايتىدا كۈرسەتەدى.
سلاۋان قالقىنىڭ تىلىندە سوقا
تاياق دەگەن *سوز. *بىزىڭ زاماندا
مىزدا ماشىنا ساندىن ەگەن
ايدايىدى. بول ماشىنا ساپاتىمىز
تايان شىققان. بۇعان تۈمىن ەگەن
كىسى بائارما! اعاش سوقانىڭ
تەمىش، تۈرەن تەمىردەن دە

28-بەش - ەگىزەت: ئايلاق بىن شۇتەپ جىر جىر.
تەپ جۇرگەن ايرىپكەدەگى ئايلاق ەلدەلەلەيلى.

تاياندىن بىلىمىز. ۋىستايىن جەرىندە تەمىردەن قىلا باستايدى. جەڭىل بولسىن
دەپ تەمىر سوقاي تەگىرەشكە مىگىزەدى. بۇل تەمىر سانان ەماي تەمىر
سولاي مەن بۇرۇنقى انا بايىمىزنىڭ جاپايى كۈنمەگى ئايلاق ايرىل قولىغا تۈسكەن
سول سونا، سولادان ساپان بولۇپ كەتكەن.

Бұрынғылар егін салғанмен бір жерде отырмаған, егін піскенше аңшылар аңы бар жакқа көшіп кетеді. Мал бағушы шаруа жайлім іздеп көшіп кетеді. Егін піскен әзірде ғана отырып, орып алып, тағы көшеді. Егін әлі кәсіптің негізі емес. иә аңшылыққа, иә мал баққан шаруашылыққа қосымша себ болған. Жер тарылып, ашаршылық болғанда егін салуды күшейте-күшейте, ел отырықшылыққа айналып, егін салады. Егін басқа кәсіптің негізі болады. Ресей, Қытай сықылды қалық осы күні тегісінен егінші. Әрине, кез-келген жерге егін салуға болмайды, қолайлы жерге ғана салуға болады. Өзен бойы өзен тасығанда егін шығаратын лай тосап қалған жерлерде, қара топырақты жерлерде егін салуға болады. Соның үшін егіншілікке жұрт сондай өзендер бойында, қара топырақты жерлерде айналысып, сол жақсы жерлерге отырып қалған.

Мал бағуға кең жайлім, тау арасындағы алабтардың көк орай шөбі керек. Сондықтан тау, жайлімды жазық даладағы елдер мал бағып жүрген.

Бұл адамның кәсібіне табиғат жағдайының беретүн әсерін көрсетеді.

ЕГІНШІ ҚҰМЫРЫСҚА МЕН БАҚШАШЫ ҚҰМЫРСҚА.

Ісінің бәрін кәдімгі егінші сыйақты жүргізетүн, жер айдаб егін орып, пішен шабатүн, тозған жерін тыйландыратүн, ілгергі қыйыншылық күндерін ойлап, қор жыйнайтүн жандықтар бар. Осы істерге әсіресе, құмырсқалар шебер болады.

Құмырсқаны жұрттың бәрі біледі. Құмырсқалар ійлеуде тұрады. Кейбір ійлеуде үлкен қаланың адамының санындай, неше мыңдап құмырсқа болады. Бір ійлеуде әлденеше түрлі құмырсқалар тұрады. Олардың ішінде ерлі-зайыбтысы болады. Бұларының жұмысы – тұқым көбейту. Сол ійлеуде тұрғандарының бір қатары жұмысшы болады. Жұмысшыларының денесінің жаратылысы бір басқа: жұмыртқа салып, көбеюге олардың қолынан келмейді, олардың жұмысы – ійлеу жасау, жүк тасу, ерлі-зайыбтыларын асырау, жұмыртқа мен балаларын күту. Сонымен үй қызметінің бәрі жұмысшылар мойынында болады. Құмырсқалардың кейбір тұқымдарында «соғысшылары» да болады. Соғысшыларының денесінің бітісі бір түрлі, еркек, ұрғашы жұмысшыларына

بۇرىقچىلار ەگىن سالغان مەن ۋە بىر جەردە وتىرماغان، ەگىن پىسكىنىشە اڭشىلار
اڭى بار خاققا كوشىپ كەتتى. مال باغۇشى شارىۋا جايىدىم ئۆدەپ كوشىپ
كەتتى. ەگىن پىسكىنى ازىر دەغانا وتىرىپ ورتىپ، تاغى كوشەدى. ەگىن
مالى كىمىنىڭ نەگىزى مەن. يا اڭشىلىققا، يا مال باققان شارىۋاشلىققا
قوشمىشا سەب بولغان. جەر ئارىلىپ، اشارىلىق بولغاندا ەگىن سالىۋىدى كۈشەيتىد
كۈشەيتە، ەل وتىرىقچىلىققا. اينالىپ، ەگىن سالاىدى. ەگىن باسقا كىمىنىڭ
نەگىزى بولادى. رەسەي، قىتاي سىقىلدى قلىق وسى كۈنى نەگىسىنەن ەگىشى.
ارىقى، كەز كەلگەن جەرگە ەگىن سالىۋعا بولمايدى، قولايلى جەرگەغانا سالىۋعا
بولادى. وزەن بويى، وزەن تاسىغاندا ەگىن شىعارانۇن يلاي توساپ قالغان
جەرلەردە، قارا ئوپىراقتى جەرلەردە ەگىن سالىۋعا بولادى. سونىڭ ئۇشىن
ەگىشىلىككە چۇرت سونداي وزەندەز بويىندا، قارا ئوپىراقتى جەرلەردە اينالىسىپ،
سول جاتى جەرلەرگە وتىرىپ قالغان.

مال باغۇعا كەڭ جايىلىم، ئاۋاراسىنداى اباىاردىڭ كوك وراي شوبى
كارەك. سوندىقتان ئاۋ، جايىلىمىدى چازىق دالاداعى ەلدە مال باغىپ جۇرگەن.
بۇل ادامنىڭ كىمىنە تاپىغات جاعدايمىنىڭ بىرەتۇن اسەرىن كورسەتەدى.

ەگىشى قۇمىرسىقا مەن باقشاسى قۇمىرسىقا.

بىرىنىڭ بارىن كادىمكى ەگىشى سىياتى جۇرگىزەتۇن، جەر ايداپ، ەگىن
ورتىپ، پىشەن شايانۇن. توزعان جەرىن تىيلاندىرانۇن، ىلگەركى قىيىنلىق
كەندەرىن ويلاپ قور جىيىپانۇن جاندىقتار بار. وسى سىتەرگە اسىرەسە قۇمىرسىقالار
شەبەر بولادى.

قۇمىرسىقاتى جۇرتنىڭ بارى يىلەدى. قۇمىرسىقالار يىلەۋدە تۇرادى. كەي
بىر يىلەۋدە، ۇلكەن قالانىڭ ادامنىڭ سانىداي، نەشە مىڭداپ قۇمىرسىقا
بولادى. بىر يىلەۋدە اللە نەشە تۇرلى قۇمىرسىقالار تۇرادى. ولاردىڭ ئىشىندە
ەرلى زاپىتىسى بولادى. بۇلارنىڭ جۇمىسى تۇتىم كويىشىۋ. سول يىلەۋدە تۇر-
جاندانىڭ بىر قاتارى جۇمىشى بولادى. جۇمىشىلارنىڭ دەنەسىنىڭ جاراڭلىقى
بىر باسقا: جۇمىرىنقا سالىپ، كويىپىگە ولاردىڭ قولماي كەلمەيدى، ولاردىڭ
جۇمىسى يىلەۋ جاساپ، چۇك تاسىپ، ەرلى رايىمتالارىن اسىراۋ، جۇمىرىنقا مەن
بالالارىن كۈتۈ. سونى مەن ئۆي قىزىمەننىڭ بارى جۇمىشىلار مويىنىدا بولادى.
قۇمىرسىقالاردىڭ كەي بىر تۇقىمدارىندا «سوعىشىلار» دا بولادى. سوعىشىد
لارنىڭ دەنەسىنىڭ جۇمىسى بىر تۇرلى ەركەك، ئۇرغاشى، جۇمىشىلارنى

олар ұксамайды, жағымен жауларын шымшуға, шағуға, жыртыб тастауға қолынан келеді. Соғысшылардың ісі – ійлеуді қорғау. Сүйтіб ійлеудегі құмырсқалар жұмысына қарай үш түрлі болады: ерлі-зайыбты, жұмысшы және соғысшы. Бұлардың денесінің жаратылысы да, қызметтері де баска-баска. Істің көбі жұмысшыларының мойнында. Құмырсқаның кейбір тұқымдарының жұмысшылары егін салады. Құмырсқаның бір тұқымын соның үшін егіншілер деб атайды. Егінші құмырсқалар Америке мен Еуропаның жылы жерлерінде тұрады. Егінші құмырсқалар ұйасын жер астынан салады. Ұйаларын салуы өте шебер, тамаша: ішінде түрлі есіктері, ауыздары толыб жатқан бөлмелері болады. Бөлмелері бірінің үстінде бірі тұрады. Ең төменгі бөлмесі кейде жер астында бір жарым тайақ тереңдігіндей орында болады. Кейбір бөлмелеріне астық жыйнайды, астықтың дәнін көб еңбек қылыб, өздері жыйнаб алады. Жұмысшылары дән іздеб кейде алыстағы орманға, тоғайға барады. Дән тасуға, жүруге ыңғайлы болсын деб құмырсқалар шөб арасында жол салыб алады: шөбті қыйыб, жолдың жийегіне тастайды. Жолдарын таза ұстайды. Жолына шөб шыкса құмырсқалар дереу қыйыб алыб тастайды. Жол ійлеуге құлатады. Ійлеу үстінде үлкен кийіз үйдің орнындай жерді жұмысшылары отаб, қырман сыйақты тазартыб қояды. Тақырын тазартбақ түгіл тегістеб қояды. Бұл тазартылған жерге де шөб шығармайды, бірақ тек бір шөбке ғана тиймейді.

Бұл шөбтің аты – құмырсқа күріш. Құмырсқа күріш ылғи тақырдың жийегінде өседі. Құмырсқаның егетүн шөбі – міне, осы күріш шөб. Бұл шөб арасына баска шөб араласыб шығайын десе, құмырсқалар алыб тастаб, піскен соң күріш шөбтің дәнін жыйнаб алады. Барлық түскен астығын байағы қоймаларына алыб барыб, жыйнаб қояды. Кейбір көрген кісілер айтады: күрішін құмырсқалардың өзі себеді деб.

Қысқасы, бұл құмырсқалардың өзінің егіні бар, егіннің оратын мезгілі бар. Жалғыз құмырсқа күрішімен місе тұтбай, бұлар қоймаларына түрлі шөбтердің де дәнін жыйнайды. Бір көрген кісі айтады: «Құмырсқалар дәнді жыйнайтынның білгім келіб, ійлеудің жанына жерге ұзындығы он бүршіктей астықтың басын шаныштым. Сол сағатта-ақ, құмырсқалар басына шығыб дәнін жыйнай бастады. Бір баска иәки онан да асу құмырсқа жыйналыб жұмыс қылды. Дәнін қыйыб жерге түсіре берді, жердегілерді қағыб алыб қоймасына тасый

берді, құмырсақалардың дәннің өзі жерге түсер деб күтбей, орыб жыйнай бастағанына таң қалдым», - деб.

Қоймада жатқан дәндерін екінші құмырсақалар өте қатты күтеді. Дән дымқыл тартыб, көгеріб, өсіб кетбесін деб қорқады. Дымқыл тартқан дәнді құмырсақалар сыртқа күнге шығарыб, кебтіріб алады. Оңтүстік Америкеді бұлардан да гөрі тамаша құмырсақалар тұрады. Бұларды жапырақ қыйушы құмырсақалар деб атайды. Бұлар тобтаныб, ағаштың басына шығыб, әрқайсысы бір жапырақты таңдаб үстіне отырыб алыб, жағымен үлкен бір шетін қыйа бастайды. Қыйылған жапырақ таб қайшымен кескендей болады. Қыйылған жапырақты аузына тістеб, көб еңбекбен құмырсақа жерге алыб түседі. «Құмырсақаның бұл жұмысына қарасаң таң қаласың. Ұйасына бірінің артынан бірі шұбырыб қайтқанда, жүгін басының үстіне тіке ұстаб жүреді», – дейді бір көрген адам. Ійлеуіне жеткенде бұлардың алдынан жұмыскер құмырсақалар қарсы шығады.

Жұмыскерлері ійлеуден қашық кетбейді, жапыраққа бармайды. Бойлары аласалау жұмыскерлердің өз алдына қызметі бар: бұлар кірешілерінен жапырақты алыб қалыб, уақ қылыб тұұрайды да, ініндегі қоймаларына алыб кетеді. Бәрінен тамашасы сол: жыйнаған жапырақтарын құмырсақалар жемейді, қоймаларында жапырақты жайыб қойады. Жапырақта бір саңырауқұлақтар өседі. Міне, осы саңырауқұлақты ғана құмырсақалар жейді.

Құмырсақалар әлгі өздеріне тамаққа керек саңырауқұлақ өсетүн ғана жапырақтарды жыйнайды. Бұл жапырақтар кезкелген ағашта болмайды, құмырсақалар сол жапырақты қандай ағаштан қыйыб алу керек екенін түсінеді.

Құмырсақалар әлгі саңырауқұлақтарын өте жақсы күтеді: тұрған жерін өте ылғалды қылмайды иә өте сұуық та қылмайды. Саңырауқұлақ еккен бөлмелерінің ауасын жаңғыртыб тұрады. Оның үшін әлгі бөлмелерден таза ауаға бұлық шығарады. Дымқыл күні бұлықты мықтап бекітіб тастайды Ійлеуіне құмырсақалар өмірде сұулы, ылғал жапырақ кіргізбейді. Жапырақ тасыб келе жатқанда жолда жауынға ұрынса, ійлеуінің алдына құмырсақалар жапырақтарын үйіб қойады, күн көзі шыққанда жайыб, кебтіріб алады. Қысқасы, бұл құмырсақалар кәдімгі жақсы бақшашы сыйақты жұмыс қылады.

Н.Рұубакійн.

بىردى، قۇمبوسىقلاردىڭ دائىمىڭ *وزى جەرگە ئۇسۇردىپ كۈتەي، ورىپ جىيەي باستاغانغا نالە قالدىم» دەپ.

قۇمبىدا چاتقان *داندەرىن ەكىشى قۇمبوسىقلار وتە قاتنى كۈتەدى. *دان دىمقىل ئارتىپ، كۈگەرىپ، *رىپ كەتەسىن دەپ قۇرۋادى. دىمقىل ئارتىق *داندە قۇمبوسىقلار سوتقا كۈنگە شەرىپ، كەتەرىپ الادى. ۈك تۈستەك امورىكەدە بۇلاردان دا گورى ئالماشا قۇمبوسىقلار *تۇرادى. بۇلاردى چاپىراق قىيىشى قۇمبوسىقلار دەپ اتايدى. بۇلار تويىتىپ عاشىڭ ئاسىنا شەپ، *ارقايسى *بىر چاپىراقتى تاڭداپ ۇستىمە وتىپ الەپ، جاعى مەن ۈكەن *بىر شەتن قىيا باستايدى. قىيىلغان چاپىراق تاب قايشى مەن كەسكەندەي بولادى. قىيىلغان چاپىراقتى اۋزىنا تىتىپ، كۈپ ەگەك بىن قۇمبوسىقا جەرگە الەپ تۈسەدى؛ «قۇمبوسىقلارنىڭ بۇل جۇمىسىنا قاراساڭ ئۇڭ قالاسى، ۇياسىنا *بىرنىڭ ارتىمان *بىرى شۇپىرىپ قايىنغاندا، جۇگەن ئاسىنىڭ ۇستىمە تىكە ۇتىپ جۈرەدى»، دەيدى *بىر كۈرگەن ادام. بىلەۋىنە جەتكەندە بۇلاردىڭ الدىن جۇمىسىكەر قۇمبوسىقلار قارسى شەددى.

جۇمىسىكەرلەرى بىلەۋەن قاشىق كەتەيدى، چاپىراقتا بارىدى. بولارنى الاساۋ جۇمىسىكەرلەردىڭ *وزاللىغا قىزمەتىر: بۇلار كۈرەشەلەرىن چاپىراقتى الەپ قالەپ، ۇزاق قىلىپ تۇۋرايدى، نىندەكى قۇمبالارنى الەپ كەتەدى، بارىن تاماشاسى سول: جىيىلغان چاپىراقتىن قۇمبوسىقلار جەيدى، قۇمبالارنىدا چاپىراقتى چاپىپ قويادى. چاپىراقتا *بىر ساڭىراۋ قۇلاقتار ۈسەدى. مەنە ۇسى ساڭىراۋ قۇلاقتى عانا قۇمبوسىقلار جەيدى.

قۇمبوسىقلار ەلگى وردەرىنە تاماقتا كەرەك ساڭىراۋ قۇلاق ۈسەۋىن عانا چاپىراقتاردى جىيەيدى، بۇل چاپىراقتار كەرەككەن عاشتا بولمايدى؛ قۇمبوسىقلار سول چاپىراقتى قانداي عاشقان قىيىپ الەپ كەرەك ەكەن تۈسەدى. قۇمبوسىقلار الەپ ساڭىراۋ قۇلاقتىن ۈسە جاتى كۈتەدى: ئۇرغان جەرىن وتە بىلەلەك قىلمايدى، يا وتە سۇۋىدا قىلمايدى. ساڭىراۋ قۇلاق ەكەن بولەلەردىڭ اۋاسىن چاڭىرتىپ تۇرادى. ۈسەك عۇشىن الەپ بولەلەردەن ئارا اۋاما بۇۋلىق شەددادى. دىمقىل كۈنى بۇۋلىقتى مەقتەپ بەكەش ئاشىرى. بىلەۋىنە قۇمبوسىقلار *ۈمىردە سۇۋى، الەپ چاپىراق كۈرەيدى. چاپىراق تاشىپ كەلەتقاندا جولىدا جۇمىسا بىلەۋىنەك الدىن قۇمبوسىقلار چاپىراقتىن ۇپىپ قويادى؛ كەن كۈرى شىققاندا چاپىپ كەتەرىپ الادى. قىسقىسى بۇل قۇمبوسىقلار كەلەك جاتى باشقا سىياقتى جۇمىسى قىلادى.

ن . ر . قۇياكەن .

САТЕМІР.

Сатемір жеті жасар күнінде анасынан жетім қалыбты. Күндерде бір күн Сатемір далада ойнап жүріб, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніб, жан-жағына қараб жатса, бір айағы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеб барады да, орта шеніне жеткенде, құлаб түседі. Тұра салыб тағы да өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлаб түседі.

Үшінші рет құмырсқа және тырмысады. Ақырында бар күшін салыб, қыйсайа-мисаиа барыб тамның төбесіне шығып кетеді. Мұны көріб, Сатемір ойға қалды: жан-жануардың ең кішкентайы осы – құмырсқа, әлі тібті аз, төрт айағы да түгел емес, сонда да тынбай жұмыс жұмыс деб жүр, ақсаңдап бір тырмысыб, жығылыб, ақырында қоймай, мұратына жетті. Тамның басына шықты. Мұны көріб отырыб, менің де талаб іздемей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен деб, үйін тастаб, қалаға барды. Қалада бір зор білімді, оқымысты кісі бар еді, соған үй сыпыруға жалданыб, ақысына оқыу оқыйды.

Ақырында сол Сатемір асқан данышпан, білімді болыб жұртты аузына қаратыбты.

АЛҒАШҚЫ ЕГІН КӨЛІКТЕРІ.

Тайқтан шот болды. Соқаға тұтқа жасаған соң, сабан сыйақты болды. Құрал өзгерді. Сабанды бір адам жүргізіп тарта алмайды. Енді құрал өзгерген соң, соқаға, сабанға көб адам жегіліб тартатүн болды.

Ертеден қара кешке шейін сабан сүйреу оңай жұмыс ба? Адам енді сабанды өзі тартбай, құл жегетүн болды. Бұрынғы егіншілікке айналған қалықтар құл жегіб, сабан салған. Әсіресе құлмен жер жырту ескі құлды бір сабанға жеккен.

Мысыр қалқында күшті болған. Алты-жеті, онан да артық құлды бір сабанға жеккен. Құл қайдан шықты?

Көшбелі ел қоныс тарылса, жайылымға таласыб иә қонысын кеңітемін деб көршілерімен соғысады. Қолға түскен адамдарын тұтқын қылады.

Егінші қалық та көшпелілермен иә бірімен-бірі жерге таласыб

ساتەمىر .

ساتەمىر جەتتى جاسار: كۆنەندە اتاسىغان جەتتەم قالمايتتى. كۆنەندە *بىر كۈن ساتەمىر دالادا ويىپ *جۈرەپ، *بىر ەسكى تامنىڭ ئۈستىدە شارشاغان سۇڭ سۈيەنىپ جان جاعىغا قاراپ جاتسا، *بىر اياعى اقساق قۇمىرىسقا تامنىڭ ئۈستىدە قاراي-ورمەلىپ بارادى دە، ورتا شەققە جەتكەندە، قۇلاپ تۈسەدى. ئۇزۇن سالىپ قاتىدا ورمەلىيدى، مانامدىن كۆرى جوعارىراق بارغاندا تاغى قۇلاپ تۈسەدى. قۇشنى رەت ورمەكشى-جانا تىرمىسادى. اقىرىندا پار كۇشەن سالىپ، تېمىرايا مىياسايا بارىپ تامنىڭ ئۈستىدە شەمبەپ كەتتى. مۇنى كۆرىپ، ساتەمىر ويغا قالدى: جان جانمۇردىڭ ەك كەشكەنەي-وسى قۇمىرىسقا، *الى *تەبىئى ازە *تۈرت اياعى دا تۈگەل دەس؛ سولدا تەمراي جۇمىس جۇمىستاپ *جۈر، اقساڭ-داپ *بىر تىرمىسىپ، جەملىپ اقىرىندا تويماي، مۇزاندە جەتتى. تامنىڭ باسنا شەققى. مۇنى كۆرىپ وتىرىپ، مەلىكە ئالاب تۈزەمەي، جۇمىسىز ويىپ جۇرگەنم اقسامۇردى ەكەن دەپ *يۈن تاستاپ، قالاعا باردى. قالادا *بىر زور *يىلمىدى، وتەمىستى كەسكى بار دەي، سوغان *يى سەپىرىغا جالداپ، اقسىنا وقە-ويىدى.

اقىرىندا سول ساتەمىر اسقان دانىشپان *يىلمىدى بولپ، جۇرتنى اۋرۇنا-تارالمىتى .

الەشىقى ەگەن كۈلىكتەرى .

ئاپاقىن شوت بولدى. سۇقاعا نۇتقا جالاعان سۇڭ، ساپان سىماقتى بولدى. تۇرال وزگەردى. ساپاندى *بىر ادام جۇرگەزىپ تارتا المايدى. ەندى قۇرال وزگەرگەن سۇڭ، سۇقاعا-ساپانغا كۆپ ادام جەگەلىپ تارتانۇن بولدى.

ەزەندەن قارا كەشكە شەيىن ساپان سۈيەۋ وڭاي جۇمىسقا ادام ەندى ساپاندى *وزى تارتاي، قۇل جەگەنۇن بولدى. بۇرىنقى ەگەشلىككە ايلانغان قالقنار قۇل جەگەپ ساپان سالغان. اسرەسە قۇل مەن جەر جىرتۇ ەسكى قۇلدى *بىر ساپانغا جەككەن.

ەمىر قالقنىدا كۆشتى بولغان، اتى-جەتتى -ۋاندا ارتىق تۇلدى *بىر ساپانغا جەككەن. قۇل قايدان شەقتى؟

كۈشەلى ەل قونىس تارىلسا، چاپلىمىغا تالاسىپ، باقونىس كەگەمىن دەپ كۈشەلىرى مەن سوعىسادى. قولغا تۈسكەن ادامدارىن نۇتقىن قىلادى.

ەگەشلى قالىق دا كۈشەلىلەر مەن، يا *بىرى مەن *بىرى جەرگە تالاسىپ

соғысады. Бірінен бірі тұтқын алады. Бұрын аңшылық дәуірде адамның бәрі тегісінен тынбай тамақ іздейтүн кезде, тұтқынды кожалары қол бала қылыб өздерімен бірдей тамақ іздетеді. Сен тұтқын едің деб кожалары шалқасынан жатыб, тұтқынға жұмыс қылдырыб қоймайды, өздері бірдей істеседі. Болмаса жалғыз тұтқын тамағы бәріне бірдей жетбей, тұтқынға сенемін деб аштан қырылыб қалады. Мал бағыб, егін салу шыққан соң, тұтқын мен кожаның арасы өзгереді. Егінді орыб алған соң, көб уақытқа шейін қарның тоқ болатұнына көзің жетеді, жұмыс қылмасан да болады. Мал бағу кәсіптері өнімді, берекетті, мал жазғытұры төлдейді, көбейеді. Төлі біраз уақытқа тамағыңды көтереді. Малды тек бағу керек. Қожасы бақбай, басқа адам бақса да болады, тұтқын бақса да болады. Қожа қараб отырса да шаруаға зыйанын шамалы.

Енді екінші мал бағушы қалықтар жұмысын ылғи тұтқынға істетіб қойыб, өздері сырттан зер салыб тұрса да болады. Енді тұтқын ертеден қара кешке шейін салпақтаб байға мал бағады иә жер жыртады. Тұтқын міне, енді құл болды. Табқан тайанғаны кожәнікі. Тек жұмыс қылу, бейнет шегу құлдың сыбағасына тийді. Сонымен құл соғыста тұтқынға түскен адамнан шығатүн болды.

Бұрынғы кезде қонысқа таласыб жұрт көб соғысады (қара, адамның қоныс аударуы деген мақалаларды). Соғыстан тұтқын көб түседі. Бәрі құл болады. Міне, бұрын құлдың көб болған себебі осы. Мыңдаб, жүздеб құл ұстағандар да болған. Әрине, ел бастаған ақсақалдар ғана көб құл ұстай алады. Құл бұрын малдан да арзан болған, сатыб соиуға тийімді болған, қазақ бұрын қызын ұзатқанда шаңырақты түйесіне күн, құл мінгізіб берген. Міне, құлдың мал орнына жүргені! Құл жұмсау тийімді болған соң тұтқын ұстаб, құл қылыб алу үшін де ел бірімен-бірі соғысқан, жорыққа аттанысқан. Мәселен, түрікбендер Қызылбастан бала алыб келіб, құл қылу үшін бұрын жорыққа шыққанын қазақ біледі.

Бірақ дүниеде өзгермейтүн ешбір нәрсе жоқ. Не нәрсе болса да дүниеде уақытша болыб тұрыб, артынан өзгеріледі. Бір кезде, құлмен жер жырту қалыб, малмен жер жыртатүн уақыт туұды. Мал адамды көтеріб жүреді, көлік болады, өзі күшті. Малды сабанға жегіб көрсе қайтер еді.

Жер жыртатұн кезде енді адам өгіз жетелеб шығыб, мойнына камыт кйгізіб, басын ұстаб тұрыб, сабанға жекті. Әуелі үйренбеген өгіз өкіріб ала жөнелді. Бір-екі тайак жерге барған соң, сабанды боразнадан шығарыб аударыб кетті, бірақ тілген, аударған. Боразнасы әдемі болыб шықты, «Е!» мұнан бір нәрсе шығады екен. Көбтеб, көмектеб өгізді тағы боразнаға түсірді. Өгіз тағы тұулады, бірақ әрі-беріден соң шаршаб, тұулауын қойды, жұуасыйды. Істің басталуы қыйын, басталған соң бірте-бірте түзеле берді. «Қос жүре түзеледі».

Адам енді тек көлікті басқарыб отыратұн болды. Соңынан сабанға жылқы, түйе салатұн болды. Көлік жеккен соң жұмыс өнімді болды, жеңілденді. Ол түсінікті де. Адам қанша күшті болғанмен малдай күшті емес. Мәселен, ат адамнан сегіз есе күштірек. Енді адам орнына ауыр жұмысты мал істейтұн болды. Бұл да аз. Сегіз кісінің жұмысын бір ат қылатұн болды. Кісі жер жыртуды ұлғайтты. Астық көбейді. Тамақ тоғайды. Қор молайды. Кісінің тұрмысына керек басқа жұмыс қылуға ауысыб бос уақыты қалатұн болды. Ол бос уақытын тұрмыс жақсартуға жұмсауға да болды. Маданият артуға кең жол ашылды. Міне, тұрмыстың түрлі тарауларының бірімен-бірінің ілгешектігі. Бәрін айдаб, ілгері құуалаб отырған шаруашылық, тамақ іздеу.

Сонымен, әуелі құрал өзгерді, өзгерген құралымен екінші түрлі кәсіб істелді, кәсібтің екінші түріне қарай адам арасы да өзгерді. Адам арасы өзгеруіне қарай тұрмыс, маданият жолы да өзгерді.

КЕДЕЙДІҢ КЕЙІСТІГІ.

Айт!...Боразна!... Бауыздалғыр көк шолақ!
Ай-ай..., Мырқымбай... жүгендемей, ноқталап...
Өк-к!.. Арам қатқыр көк сыйыр!
Неге еңтігеді? Неге жіі тоқталад?

Ай-й, Құдай-ай, көрсеттің-ау, көрімді!
Көрім қылмай берсең еді өлімді!...
Бүгін үйде жататұғын екенмін,
Мырқымбаймен жіберіб ақ келінді...

چەر چىرتاتۇن كەزدە ەندى ادام وگىز چىقىلات شىعبە، مويىنىغا قامەت كىيگىزىپ، باسنى ئۇستاپ تۇرىپ، ساپانغا جەكتى، اۋەلى، ۋىرەنەپ كەن وگىز وگىرىپ الا چۈتەلدى. "بىر ەكى تاياق چەرگە بارغان سولغا، ساپاندى بۇرازانادان شىعارىپ اۋدارىپ كەتتى. "بىراق تىلگەن اۋدارغان. بۇرازاناسى ادەمى بولمى شىقتى، دە! "مۇنان يەر ئارسە شىعادى ەكەن. كۈتەپ كۈمەكتەپ وگىزدى تاغى بۇرازانغا تۇسۇردى. وگىز تاغى ئۇۋلادى. "بىراق ارى بەرى دەن سولغا شارخاب ئۇۋلاۋىن قويدى، جۇۋاسىدى. "سىنىڭ باشتالۋى قىيىن، باشتالغان سولغا بويىمىزىرتە ئۆزەلە بەردى. "قوس جۈرە ئۆزەلدى.

ادام ەندى ئەڭ كۈلىكتى ياسقاراپ ۋىرانۇن بولدى. سۈڭىن ساپانغا چىلقى، ئۇيە سالانۇن بولدى. كۈلىك جەكتەن سولغا جۈمىس ۋىنەمدى بولدى، جەكتەلەندى. ول تۇسەنكىتى. دە. ادام قاندا كۈشتى بولغان مەن مالداي كۈشتى مەس. ماسەلەن ات ادامنان سەگىز ەسە كۈشتۈرە. ەندى ادام ۋىنە اۋىر جۈمىستى مال سىتەيتۇن بولدى. بۇلدا از. سەگىز كىسەنكى جۈمىسەن "بىر ات قىلاتۇن بولدى، كىسى چەر چىرتەۋدى ۋىلەيتتى. اسىق كۈيەيدى تاماق توعايدى. قور مولايىدى. كىسەنكى تۇرمىسقا كەرەك باسقا جۈمىس قىلىۋعا اۋىسۇپ بوس ۋاقىتى قىلاتۇن بولدى. ول بوس ۋاقىتتىن تۇرمىس چاقسارمۇعا جۇمىساۋعا دا بولدى. مادانىيات ارتۇعا كەڭ. ول اشىلدى. مەنە تۇرمىسنىڭ تۇرلى تارۋلارنىڭ "بىرى مەن "بىرىنىڭ بىلگە شەكتىكى. "مارىن ايداب، بىلگىرى قۇۋالاب ۋىنەن چىرتاۋاشلىق، تاماق تۇدەۋ.

مۈنى مەن اۋەلى قۇرۇل وگىزدى، وگىزگەن قۇرالى مەن ەكىشى تۇرلى كەسەپ سىتەلدى، كەسەپنىڭ ەكىشى تۇرغە قاراي ادام اراسىدا وگىزدى. ادام اراسى وگىزىۋىشە قاراي تۇرمىس "مادانىيات چولىدا وگىزدى.

كەدەيدىڭ كەيسىتىگى.

ايت... بوران!... بۇرۇنلا بىر كۈك شولاق!

اي-اي... مەرقىمىي... جۈگىلەمەنى. ۋىتلاپ...

ۋاڭ... ۋاڭ... ارام قانقىر، كۈك سىمىر!

ئەگەر ەشەكتىكى ئەگەر "جىي ۋىتلاپ!

اي-ي قۇداي اي-كۈرسەننىڭ! كۈرەلدى!

كۈرەم قىلدى، نەرسە ەدى ۋىلدى!...

بۈگۈن ۋىدە جاتانۇغىن ەكەن مەن،

مەرقىمىي مەن چىدارىپ اق كەلدى.

Жатқанменен жаның тағы төзбейді:

Келін, бала күн өтерін сезбейді.

Жаңа келіп Самалықтың баласы: –

Он бес жерден бйдәй себтік біз, - деді.

Қайт дейді екен, мен себбейін дедім бе?!

Үйренбеген екі сыйыр жегінге,

Өзі қотыр, өзі арық көк шолақ,

Мезгілімен жей алмайды жемін де.

Қайбір тұқым – үйдің саттым кейізін,

Көбсінгендей екі сыйыр мүйізін.

Ай-й, ауылнай, қылдың-ау сен байсың, деб,

Нан таба алмай жүрген мені бір үзім...

Жұттан қалған екі сыйыр, жалғыз ат,

Бұзау сойдым соғымыма жалғыз-ақ,

Маған дым жоқ... тұқым алды кедей боб,

Жыйырма шақты қарасы бар Жанұзақ!

Ай-и, Құдай-ай, ауылнай-ақ қорлады-ау!

Соған тыйу, соған жаза болмады-ау!

Айт! Боразна!... Көк шолақ ит тартбауын...

Бәрекелді-ай, сауын сыйыр сорлады-ау...

Желдің тыныб, түннің дағы шығуын,

Әттеген-ай, үзді көк йт шұжығын!..

Ай, Мыркымбай, жатыр ма екен байланыб,

Бір келіннің көріб болмай қызығын.

Әукім-әукім... Ауызы неге көпірді?!

Қаб-қара тер сұуға түскен секілді.

Шыжық болыб күиумен-ақ өлем-ау,

Бір үй толған бағамын деб жетімді.

Әукім-әукім... шанышқақ ба, немене?

Көк йт неге шегінеді, тебе ме?

Күн түс болды, жұрт соқасын доғарды,

Апырым-ай, бұл, Мыркымбай йт келе ме?

Он пұт бидай не бар жерге сіңгені,

Шашылатұн тарының тұр бір жері.

Қаламбай да он тайақ жер шаштырмақ,

Ол сорлының жалғыз мен ғой білгені...

چاتقان مەنەن جاننىڭ قانچى تۈزەيدى؛
كەلەن، بالا كۈن وتەرىن سەزەيدى،
چاڭا كەلەن سەمەننىڭ بالاسى؛

— ون بەس چەردەن بىيىداي سەپەك *بۇدەدى،
قايت دەيدى ەكەن، مەن سەپەپەن دەدىم بە؟
ۋىرەنەكەن ەكى سەپەر چەكەن؟
“وزى قوتىر،” وزى ارقى كوك شولاق
مەركىلى مەن جەي المايدى جەمەن دە.

قاي *بىر نۇقتىم — ۋىيىڭ ساتتىم كەيمۇن،
كۈيىنىڭەندەي ەكى سەپەر *ۋىيىڭ،
اي-ي اۋىلداي قىلىڭ اۋسەن يايىن دەپ،
قان تابالماي چۈرگەن مەننى *بىر *ۋىيىڭ...
چۈتەن قالغان ەكى سەپەر، چالغىز ات،
بۇزاۋ سۈيىدىم سۈيىمەن چالغىز ات،
ماغان دەم جوق. . . تۇتتىم ىلدى كەدەي بۈپ
چەيمەن شاقىتى قاراسى پار چاتۇزاق!

اي-ي قۇداي-اي، اۋىلداي اتى تۈرلەدى اۋ!
سوعان تەپە، سوعان چازا بولمايدى اۋ!
ايت، بورازنا!... كوك شولاق *يىت تارتىپ...
يار، ەكەللى اي، شاۋىن سەپەر سۈرلەدى اۋ...
جەلەك تەپە، *ۋىيىڭ داغى شەمەن،
اتەكەنەن اي *ۋىيىڭ كوك *يىت شۈجەن...!
اي، مەركەپاي، چاتما ەكەن بايلاپ،
*بىر كەلەننىڭ كۈرەپ بولماي قەزەن.

اۋكىم-اۋكىم... اۋىزى نەكە كۈيىردى!
قاپ-قارا نەر، سۇغا تۈسكەن سەكەللى-
شەخىق بولەپ كۈيۈ مەن اتى ولەم اۋ،
*بىر *ۋىيىڭ تۈلەن باغامەن دەپ جەتەندى.
اۋكىم-اۋكىم... شامەنقايا، تەمەن؟
كوك *يىت نەكە شەكەندى، تەمەن؟
كۈن *تۈس بولدى، چۈرەت سۈتەن تۈعاركى،
اۋىرماي، بۇل، مەركەپاي، *يىت كەمە؟
ون نۇت بىيىداي تەپەر چەكە سەكەننى،
شاشلاپتون تارتىڭ تۈر *بىر جەري،
تالامباي دا ون تايلاق جەر شاشتىرماق،
ول سۈرلەنىڭ چالغىز مەن عوي بىلگەننى... .

Ырысты да жіберіпті баласын,
Байғұс быйыл көрді ме екен ағасын...
Ауылнайы түйір де қыл берген жоқ,
Енді қалай оған тұқым табарсың!...

Ырысбай жүр қайыр тілеб дорбамен,
Кеше көріб сөйлесіб ем жолда, мен.
Тұқымды да, малды да өздері алды дейді,
Бай-болыстар қосылыб-аб молдамен.

Теңестіред дейтін еді кедейді,
Кедейді ешкім десуші еді, жемейді.
Жуандардың азу тісін сындырыб,
Осалдарға неге осалсың демейді.

Мынасы кім?... Мына біздің қатын ба?
Туралайды, маған келе жатыр ма?
Дәу де болса сүт кереккен шығар ғой,
Ың-жың болған жетімдерге, пақырға.

Ашулы ғой біздің қатын бүрер-ақ,
Айналатұн жер қалыб ед бірер-ақ.
Көрмейсің бе, сау шу жықты өзгенің,
Бауыздалғыр, уақытында жүрер нақ...

Әукім... Әукім... шанышқақ ба, немене?
Көк йіт неге шегінеді, тебе ме?
Бір шақырым жерден ұрса келесің,
Ойнақтаб-ақ болдың, қатын төбеке!

Айт, боразна! Бауыздалғыр көк шолақ!
Киіртіндеб, шегінуін тоқтамақ.
Өк-к, өк-к! Арам қатқыр көк сыйыр!
Неге еңтігед? Енді неге тоқталад?!...

Шаңқан.

بولسىنىدا جەمەتتىكى بالاسىم،
 يالغۇز ئىكەنلىكىم كۆرۈنمە ەكەن اعاسىم . . .
 اۇلىلىنىپ مەنۇرۇدا قىل يەرگەن چوق.
 ەندى قىلاي وعان نۇتۇم ئايرىسىن ! . . .
 رىسايىي جۇر قاچىر تىلەپ تۇرۇپا مەن ،
 كەشە كۆرۈپ سويلەسەن ەم چولدا مان،
 تۇقۇنىدىن دا، ماللىدى دا وزدەرى الدى دەيدى،
 باي، بولمىستار تۇسۇلەپ اب مولدا مەن .
 نەكەستىرەت دەيتۇن ەندى كەيدەيدى،
 كەيدەيدى ەش كىم دە شۇشۇ ەندى جەمەيدى ،
 چۇۋانداردىك ازىق ئىسىن سىنلەپ،
 وسالدارغا نەكە وسالسىن دەيدى.
 مىناسى كىم؟ . . . مىنا مېزىدىك قاتىن-با!
 نۇۋرالايدى، ماغان كەلە چاتىما!
 داۋدە بولسا مېشۇن كىرەككەن شىعار عوي،
 چىچەك بولغان چىتمەلەرگە ياتىرغا.
 اشىۋلى عوي بىزدىك قاتىن بۇرەراق،
 ايتالانۇن جەر قالىپ ەد بېرەراق.
 كۆرەمىسىن ە ساۋ شۇ چىقىنى وزكەن،
 بۇلۇزدالەم، ۋاقىتىندا جۇرەر ئاق . . .
 اۋكەم . . . اۋكەم . . . شانىشقاقىدا، نەمەنە!
 كوك مېت نەكە شەگىنەيدى، تەبەمە!
 مېر شاقىرم جەردەن ۇرسا كەلسەن،
 ويەناتاب اق بۇلۇلۇك، قاتىن، تەبەمە! . . .
 ايتە، يورازنا! بۇلۇزدالەم كوك شولاق!
 كىيۈنگەن شەگىنەۋىن تۇقۇنماق.
 ۇكە ۇكە! ازام قاتىر كوك سىيىر!
 نەكە ەننىكەد؟ ەندى نەكە تۇقۇنلا! . . .

شاشىقخان

БАСТАБ ТЕМІР ТҰТЫНЫУ.

Темірден құрал жасауды ең әуелі қалық қалай үйренгені иә кашан үйренгені белгісіз. Бірақ Айса тұумастан екі мың жыл бұрын кейбір қалықтарда темір құрал болған.

Темір тауыб, құрал жасау адам баласының мықты бір ілгері басқан қадамы. Әр жерде темірді әртүрлі кәдеге асырған. Аңшы қалықтар мен көшбелі қалықтар темірден пышақ, қылыш, найза, балта, оқ, сауыт жасаған. Ілгергі кезде диканшылар да темірден сабан сыйақты құрал істеуді білмеген. Бері келген соң адам баласының темірден істемеген құралы жоқ.

Темір жерде таза, өзі бірыңғай болыб жатбайды, басқа нәрселермен араласыб, тот басыб жатады. Ондай темірді темір деб ойлау қыйын, тас деб ойлауға болады. Сондай бөтен нәрсемен араласыб жатқан темірді кен дейді. Аузы бітеу пешке салыб, от жағыб қыздырса, темір еріб, арасындағы нәрселерінен тазарыб, қорғасын сықылданыб балқыйды. Бұрынғы кезде жерден пеш қазыб, оған от үрлейтүн көрік қондырған. Кенді пешке салыб, от жағыб көрікбен үрсе, темір балқыб, айырылыб шығады. Априкеде осы күнге шейін солай темірді қорытыб алатүн тағы ел бар. Қай қалықтың аталары болса да темірді бұрын солай қорытыб алған.

Бері келген соң, ағаш, тас құралдардың орнына темір құралдың тийімді екенін аңғарыб, адам баласы құралдарын темірден жасай бастайды. Тас дәуірі қалыб, темір дәуірі басталады. Соқаларының ұшын да, жүзін де темірден істеуге айналған, соқаларына тұтқа қондырған. Енді темір сабан болды.

Темірді адам баласы кашаннан қадір-құрмет тұтады. Темірді жәй нәрсе екен демейді. Соның үшін бұрынғы заманда ұсталар өте қадірлі болған. Қазақ ішінде ұсталар әлі қадірлі: ұста дүкенінің орнын қорқыб басбайды. Кейбір аурулар дүкенге түнесе қалады деб түсінеді.

Оттан соңғы адам баласының табқан зор ийгілігі – темір. Темір ұстасын қай ел болса да бұрын қадір-құрмет қылған. Мәселен, бұрын Англиада патшаның сарайында той болса, ұста, патша, қаным бір дастарқандас болатын әдет болатүн. Бұл күнде адам баласы темірді қорытудың оңай әдісін біледі, темірден түрлі құрал, машиналар, үйлер салады.

باشتاب تەمىر تۇتىنىمۇ.

تەمىردەن قۇرال جاساۋدى ەڭ اۋەلى قەلىق ئالاي ۋىرەنگەنى ياناشان ۋىرەنگەنى.
دەلگىسىز، *بىراق ايسا تۇۋماستان ەكى مىڭ جىل بۇرىن كەي *بىر قالماقتاردا
تەمىر قۇرال بولغان.

تەمىر تاۋىپ قۇرال جاساۋ ادام بالاسىنىڭ مەقتى *بىر ئىگىرى ياسان قانداق
*ار جەردە تەمىردى *ار *تۇرلى كادەگە اسىرىغان. ائەشى قاننىقار مەن كۆتۈرەلى
قاننىقار تەمىردەن پىشاق، قىلىش، ئايىز، بالتاء، وقى، ساۋات ساسالان. ئىگىرىگى
كەزدە دىققەتلىرىدا تەمىردەن -ايان سىياننى قۇرال سىتۇمۇ بىلەنگەن. بىرى
كەلگەن سولك ادام بالاسىنىڭ تەمىردەن سىتۇمەگەن قۇرالى جوق.

تەمىر جەردە ئازا *وزى *بىر ئىگەي بولۇپ جاتپايدى، *باسقا ئارسلەر مەن
ارالاسىپ، نوت ياسىپ جاتادى ونداي تەمىردى تەمىردەپ وىلاۋ قىيىن. ئاس دىي
ويلاۋعا بولادى. سونداي بوتەن ئارسلەر مەن ارالاسىپ جاتقان تەمىردى كەن
دەيدى. اۋزى بىتەۋ پەشكە سالىپ، وت جاعىپ قىزدىرسا تەمىر ەرىپ، ارالاسىپ
ئارسلەرىن تازارىپ، قورعاسىن سىقىلانىپ بالقىيدى. بۇرىنقى كەزدە جەردەن
پەش قازىپ، وعان وت ۇرلەيتۇن كورىك قوندىرغان. كەندى پەشكە سالىپ،
وت جاعىپ كورىك پەش ۇرسە، تەمىر بالقىپ ايرىلىپ شەھادى. ايرىپكەندە وسى
كۆنكە شەھىن سولاي تەمىردى قورىتىپ الانۇن ئاغى ەل بار. قاي قالقنىڭ انالارى
بولسا تەمىردى بۇرىن سولاي قورىتىپ العان.

بىرى كەلگەن سولك اعاش، ئاس قۇرالداردىڭ وزىغا تەمىر قۇرالدىڭ
*قىيىمى ەگەننىڭ ائىقارپ، ادام بالاسى قۇرالدارىن تەمىردەن جاساي باستايدى.
ئاس *داۋىرى قالىپ، تەمىر عداۋىرى باستالادى. سوقالارىنىڭ اۋشىن دا جۇرىدە
تەمىردەن سىتۇمەگە اينالغان، سوقالارىغا تۇتقا قوندىرغان. ەندى تەمىر
ساپان بولدى.

. تەمىردى ادام بالاسى قاشانغان قەدىر قۇرمەت تۇتادى. تەمىردى جاي ئارسلەر
ەكەن دەمەيدى. سونىڭ *ۋشىن بۇرىنقى زاماندا ۇستالار وتە قادىر بولغان
قازاق شەھەر ۇستالار عالى قادىرلى: ۇستا كۆكەننىڭ ورنىن قورقۇپ
ياسايدى. كەي *بىر اۋرىۇلار كۆكەنگە تۇنەپ قالادى دەپ تۇسىمەيدى.

وتان سونكى ادام بالاسىنىڭ تابقان زور بىكەلگى تەمىر تەمىر ۇستاسى
قاي ەل بولسا بۇرىن قادىر قۇرمەت قىلغان. ماسدان بۇرىن ائىكەلىدە پاتشانىڭ
سارىقىدا نوي بولسا، ۇستا پاتشا قائىم *بىر داسقار قانداق بولانۇن ادەت
بولانۇن. بۇل كۇندە ادام بالاسى تەمىردى قورىتىۋىڭ وڭاي ائىسىن سىلەيدى
تەمىردەن *تۇرلى قۇرال، ماشىنلار، ۇيلەر سالادى.

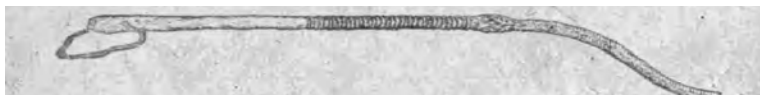
ЕРТЕ ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАРҒЫ ҚҰРАЛДАРЫ.

Ескі заманнан бері қазақтың екі түрлі қаруы болған. Бір түрі жайшылықта малға барғанда ұстайтұн, болмаса үй арасыдағы төбелесте жұмсайтұн құралдар. Екіншісі соғыста керек қарулар. Әуелгі түрі қамшы, құрық, сойыл. Қамшыны бұзау терісінен өріб, ортасына өзек салып, ұзындығын жеті тұтамға дейін, жұуандығын екі саусақтың жұуандығына дейін істеген. Өрімді сабқа саптап, сабтың ұзындығы төрт-бес тұтам болған. Сабты ырғайдан, көбінесе қызыл тобылғыдан жасаған. Ешкі, арқар мүйізінен де саб істеб, кейде күміс шабырған, бірақ мұндай қамшыны тек әйелдер ұстаған, еркектер қамшысының сабына мыс қаптау сыпайы көрінген. Әйтсе де, еркек қамшысының сабы көбінесе әшекейсіз болған. Өрім мен сабтың арасында алақан болған. Өрім жұмырда төрт қыр болған.

24-сүгірет: қамшының алақаны.

Күміс, мыс жалатқан сабқа астынан қалақша сүйір тіл шығарған. Мұны бүлдіргі деген. Құрықты жіңішке қайыңнан иә сойылдан істеген. Сойыл да

25-сүгірет: бұрынғының қамшысы.

құрық сыйақты ұзын тайақ. Бірақ бас жағында бұуылтық темір болады, жіңішке жақ ұшында қарға іліп жүру үшін бауы болады. Соғыс

26-сүгірет: сойыл.

уақытында ұсталатұн құралдар: қызылбасы, түркі, қиуалық, бұқары қайқы қылыштар болған. Қызылбасы қылыштарды «алдаспан» қылыш дейді. Қызылбасы қылыштарды қазақ «наркескен» деб өте қымбатқа санап ардақтаған.

Бері келе қазақтар «сапы», «шапы» деп те айтады деген, Орта Азияда ұсталатұн түзіу қылыштарды да

دېتە زاماندا قازاقتىڭ قارىۋ قۇردارى.

سەككى زاماننان بەرى قازاقتىڭ ەكى تۈرلى قارىۋى بولغان. بىر تۈرى جايىدا، ئىقتىسادىدا بارغاندا ۇستايىن بولماسا ۇي اراسىندا ئويىلىمىغا چۈە - سايىن قۇردارى. ەكىنچىسى سوغىستا كەرەك قارىۋلار. اۋەلگى تۈرى قامشى قۇراق، سويىل. قامشىنى بۇزاۋ ئىرىتىدىن ۇرىپ، ورتاسىغا وزەك سالىپ، ۇزىنىدىن چىقى تۇتامغا دەيىن، جۇۋاندىدىن ەكى ساۋساقنىڭ جۇۋاندىدىن دەيىن سىڭەكەن، غورىمىنى سايىغا سايىپ، سايىنىڭ ۇزىنىدىن ۇرت بىس تۇتام بولدىن سايىنى بىرغايدىن، كويىنىغا قىزىل ئويىلىدىن جاسالغان. ەكى، ارىق ۇيىنىدىن دە ساب سىتىپ، كەيدە كۈمۈش شايىدىغان. ۇنداى قامشىنى ئەك ايلەنەر ۇستىغان، ەركەكتەر قامشىنىڭ سايىغا بىس قارىتاۋ سىپايى كوزىنىڭ، ايتىنىدە مەركەك قامشىنىڭ سايىنى

اراسىندا الاتان بولغان

كويىنىغا اشەكەيسىز

بولغان ۇرىمىنى سايىنىڭ

24-نەشى سۈمگەرت: قامشىنىڭ الاتانى.

كويىنى، بىس جالانغان سايىغا سىتىپ، قالاۋا سۈيۈر قىل شىعارغان. ۇيى بولدىرىكى دەگەن. قۇرىقنى جىڭشەكە قايىڭنان يا سويىلدىن سىتىگەن. سويىلدا

25-نەشى سۈمگەرت: بۇرىقنىڭ قامشىنى.

قۇرىق سايىقتى ۇزىن ئىپاقى. ۇپاق، بىس جاعىندا بۇرىقنى ئامىر بولدى. جىڭشەكە خاق ۇشنىدا قارغا ئىلىپ ۇچۇرۇ ۇشنى بىلدى بولدى. سوغىسى

26-نەشى سۈمگەرت: سويىل.

ۇقتىدا، بالانان اۋالداز: قىزىقاسى، تۈركى، قىزىقاسى، بۇقارنى قايىق تىلەشنى بولغان. قىزىقاسى قىلىشتاردى «الداپان» قىلىش دەيدى. قىزىقاسى قىلىشتاردى «اۋى» ناز كەتكەن دەپ ۇشە قىمىنانا سالىپ، ارداقتانغان. بەرى كەلە قاراقتار «اۋى» شايى دەپنە ايتىدى دەگەن ورتا اۋىدا ۇستايىن بۇرىق تىلەشتاردى «اۋى»

ұстаған, бірақ қазақ бұрын сапы ұстамаған. Қазақтардың өздері кішкене қылыш тәрізді ұзын, түзу «селебе», «жеке ауыз» деген пышақтар жасаған. Селебеден жеке ауыз сәл қысқарақ болады. Селебе мен жеке ауыз саптарының төбесінде белбеуге қыстыру үшін шығыршығы болған. Өздері соққан қанжарын

27-інші сүгірет: селебе, жеке ауыз, бұйдапышақ.

иә киуа пышақтарын жанға салыб жүрген. Қанжары қайқы емес, түзу болған. Белбеуге байлаб жүрмей, селебеше салыб жүрген. Бұлардан басқа, әр қазақтың жанында, үйінде сабын кийік, ешкі мүйізінен, болмаса, ырғайдан істелген «бұйда пышақ» деген пышақ болған. Бұйда пышақтың мойнына сақина салыб бекіткен.

29-ыншы сүгірет: қозы жауырын.

28-інші сүгірет: сауыт бұзар. 30-ыншы сүгірет: қозы жауырын.

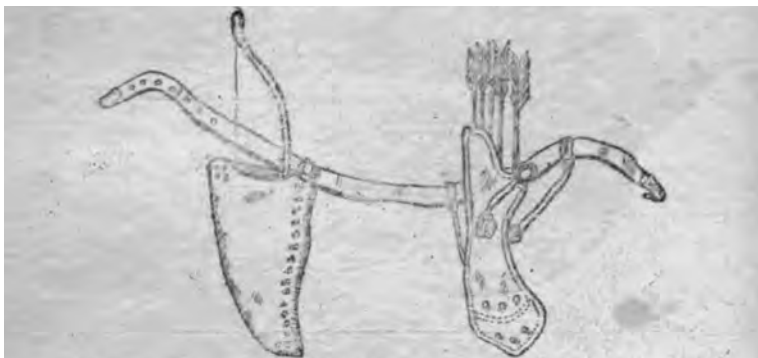
Найзаның сабын қарағайдан істеп, ұшына үш қырлы сүңгі қондырған. Сүңгінің жоғарғы жағына қара жібек иә қара қылдан шоқ қадаған. Сабының үзеңгілік ұшында бүлдіргісі болған. «Садақ», «жақты» қазақтың өзі де істеген. Сонда да Бұқара жак бен Башқұрттан сатыб алған. Садақты артығырақ көрген соңғы кезде Қытай жактарда ұсталыб кеткен. Оқты қайыңның шыбығынан, түб жағына төрт қырлаб қанат жабсырыб,

31-інші сүгірет: аң оғы.

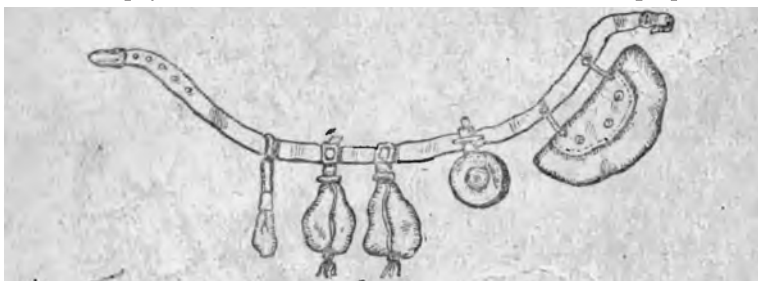
қазақтың өзі жасаған оқтың масағы үш түрлі болған: аңға арналғаны – екі қырлы, сауыт жыртуға арналғаны – төрт қырлы, «сауыт бұзар» делінген. Аттан түсіруге арналғаны – жауырын тәрізді қалақша «қозы жауырын» делінген. Оққа күшігеннің қойлық жүн, күшіген мен қасқалдақ қанаттарын қадаб, мұны таза қараның тайлық «жүн» деген.

Оқты да, садақты да қабқа салып жүрген. Оқтың қабын «қорамсақ» деген. Қорамсақты белбеудің сол жағынан, садақты оң жағынан ілген. Ауқатты адамдар қорамсақтарын қызыл былғарыдан істетіп, ойу шаптырып, күміс тас кондыртқан, жарлылары түйе қайысынан істеткен.

32-інші сүгірет: қорамсақ.

Мылтық далада сйрек болған. Бола қалса атадан балаға қалған. Бұрын «қозыгер», «күлдір мамыр» деген мылтықтар болған. Бұларды білте салып, қорғасын оқбен атқан. Мылтықты қазақтың өзі де істеген. Қалмақ бен Башқұрттар жасаған бұл мылтықтар тйігіш, қарауылы мен нысанасы мыстан болған. Бұлар казак

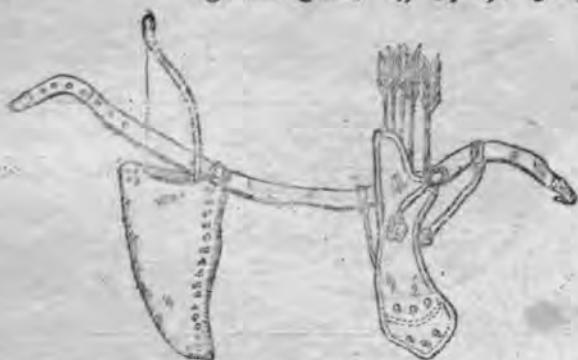

33-інші сүгірет: кісе, кісеге жалғас: құты, оқшантай, қын.

арасында болғанын осы күнгі шалдар біледі. Бай, сұлтандарда Орта Азияның жеті жүз қадамдағы жерден тйіетүн «шамғал» деген мылтығы болған. Мылтық саймандары:

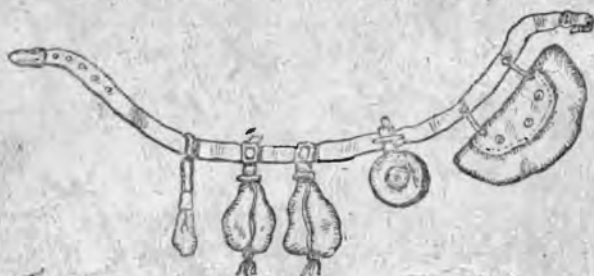
Кісе: кісеге жалғасы – құты. Кіседе шақбақ, болат, артық білте, мылтық,

وقتىدا ساداقنى دا قايىقا سالىپ چۈرگەن. وقتىك قايرىن «تورامساق» دەگەن. تورامساقنى بەلىمۈدەك سول چامىغان، ساداقنى وڭ چامىغان دىگەن. اۋاتنى ادام ئىدار قورامساقئاردىن قىزىل بىلەلەردىن ئىستىقب: ويغۇ شايغۇرئىپ، كۆمىس ئاس. ئوندىرىشقان؛ چارلەلارنى تۈپە تايىمىغان ئىستىگەن.

32-ئىشى سۈكۈرەت: قورامساق.

مىلىتى دالادا سىبىرەك بولغان. بولا قالسا اتادان بالاغا قالغان. بۇرىن «تور» كىرە. كۈلدۈر ماياي» دەگەن مىلىتىقئار بولغان. بۇلاردى بىلىتە سالىپ، تورعاسىن. وقىرىن اتقان. مىلىتىقى، قاراقنىڭ وزى دە ئىستىگەن. قالماق بىن باشقۇرىتتا چامىغان بۇل مىلىتىقئار ئىپكەش، قاراۋىلى دەن ئىمالىسى مىستان بولغان. بۇلار قازاق

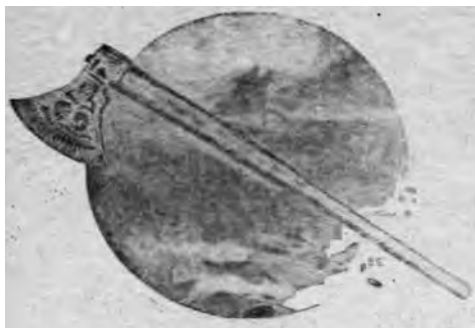

33-ئىشى سۈكۈرەت: كىسەكەسەگە چالغاس: قۇتى، وقشاشاي، قىن.

اراسىندا بولغىنىن وسى كۈنگى شالدار بىلەدى. باي سۇلتانلاردا ورتا اۋىزنىڭ جەنى جۇز قانداقلىرى چەردەن ئىيىتىن «شامال» دەگەن مىلىتى بولغان. مىلىتىق سايماندارى:

كىسە: كىسەگە چالغاسى قۇتى. كىسەدە شاقپاق، بولان، اونىق بىلىتە، مىلىتىق

майлайтұн тоң май, білте тығатұн мүйіз шақша сақталған. Құтыда дәрі болған. Оған тете оқшантай, оқшантайға жалғас кыл тұрған. Кісені шабтырыб, әркім әліне қарай, алтын, күміс иә

35-інші сүгірет: айбалта.

мыс шабтырған. Сүгіреттен кісенің бұрынғы замандағы түрі салынған. Бұлардан басқа мергендер кійіктің мүйізінен істелген «біразар» дегенге әзір оқ толтырыб мойнына салыб жүрген. Біразар орыстың «патронташ» дегеннің орнына жүреді.

Мыкты бір құрал айбалта болған.

Шоқаннан.

КӨШБЕЛІНІҢ ТҰРМЫСЫ.

Көшбелінің байлығы, жыйған тергені – мал. Көшбелінің керек – жарағының бәрі де малдан шығады, малдан табылады. иә малға, малдан өнген нәрсеге өзінде жоғын айырбастаб алады. Соның үшін көшбелінің барлық тұрмысы мал жайына қарай болады, мал жайына үйлеседі. Малға не жайлі болса, көшбелі соны істейді.

Жаз малға кең жәйылім іздеб, бір жерден бір жерге қонады. Қыс жылы жаққа көшеді, бірақ бұл күнде қазақ көшбелілері қыс бір жерде шым үйде тұрыб, малына пішен әзірлейді. Жаз шамалаб егін де салады, бірақ егіннен қазақ ішінде әлі мал бағу кәсібі басым. Пішен жыйнамайтұн көшбелі шамалы. Олар оңтүстікте ғана болады. Мал бақса да көшбей, көшсе де аз көшетұн қазақтар да бар. Олар Омбы, Кереку үйезінде тұрады. Арқа жақтағы үйездердің қазақтары егін де салады, мал да бағады. Бұлардың көшуі шамалы, қыстауларынан алысқа кетбейді. Малын қысты күні пішенмен асырайды. Жылқылы байлары ғана жылқыларын тебінмен шығарады. Көшбелі, шала

مايلايتۇن توك ما، بىلن تىمەتۇن مۇيىز شاقشا ساقىتالغان. تۇتمىدا "دارى بولغان،
 ۋە ئان تەنە ۋەقەتلى، ۋە ئان تايغا چالغاس قەن تۇرغان. كىسەننى شاپتىرىپ" "از
 كىم ئىتە قاراي، ئاتىن كۈمەس يا مەس شاپتىرغان. سۈكەتتە كىسەننىڭ
 بۇيىنى زامانداغى تۇرى
 سالىمەن، بۇلاردان باسقا
 مەركەندەر كۈمەكنىڭ
 مۇيىنىڭ بىستە لىگەن
 "بىمرازار" دەگەنكە "ازىر
 ۋى تولىتىرىپ مۇيىنىغا
 سالىپ جۇرگەن. "بىمراز
 اورۇستىڭ پاندىرىش"
 دەگەننىڭ بۇرۇنغا جۇرەدى

35-ئىش سۈكەت: ايبالدا.

مەقتى "بىر قۇرال ايبالغا بولغان.

شوقىنىڭ

كۈشەلەننىڭ تۇرمۇشى.

كۈشەلەننىڭ بايلىقى، جىمەن تەرگەننى مال. كۈشەلەننىڭ كەرەك چارۋىسىنىڭ
 "بارى" دە مالدان شىعادى، مالدان ئايلايدى، يا مالغا، مالدان ۋىكىن ئارەكە
 ۋە ئىندە جۈمەن ايرىلىقتا الادى. سۈننىڭ "ۋەن كۈشەلەننىڭ بارلىق تۇرمۇشى
 مال جايىغا قاراي بولادى؛ مال جايىغا ۋېلىنىدۇ. مالغا نە جايلى بولسا، كۈشەلەننى
 سۈننى بىستەيدى.

چار مالغا كەڭ جايمىم بۇدەپ "بىر جەردەن" بىر جەردە قونادى، قىس جىلى
 شاقشا كۈشەلەننى. "بىراق، بۇل كۈن، قازاق كۈشەلەنلىرى قىس "بىر جەردە شىم
 ۋە ئىندە تۇرىپ، مالغا پەشەن ارۋىلىنى. چار شامالاب ەگەندە سالادى. "بىراق
 ەگەن قازاق بىشىندە "الى مال باغۇ كەسكىنى باسىم. پەشەن جىمەنلىق
 كۈشەلەننى شامالى. ۋەلار ۋە تۈستەك دەغانا بولادى. مال باغۇدا كۈشەلەننى، كۈشە-
 سەدە از كۈشەلەن قازاقتاردا بار. ۋەلار ۋەمى، كەرەككە ۋەمىزىنىڭ تۇرادى، ارادى
 ھاقتاغى ۋەمىزىدەردىڭ قازاقتارى ەگەندە سالادى، مالدا باغۇدى بۇلاردىڭ كۈشەلەننى
 شامالى، قىستالارنىڭ ەگەندە سالادى، مالنى قىسنى كۈننى پەشەن ۋەمىنى
 رابى. جىلغىلى بۇلار ەگەن جىلغلارنى ەمىن مەن شىعارادى، كۈشەلەننى. شالا

көшбелі қазақтар жылды былай өткізеді, жазғытұры сабан айдайды. Сабан тоғарылған соң, бір айдан соң пішен шабады. Пішен шабылыб біте бергенде егін піседі, енді егін оруға айналады. Егін орыб болған соң, оңтүстіктегілері бастырыб алыб, солтүстіктегілері шала бастырыб, пішенін жыйнауға кіріседі. Арқадағы ел баса алмай қалған астығын қысты күні бастырыб алады. Пішенін жыйнаб болыб, қыстауын, қора-қобсысын түзетуге кіріседі. Азаматтары пішен, егінмен айналыб жүргенде қатын-балалары, шалдары қадағаласыб малға қарайды. Қыс қазақтың қатын-баласы, еркегі жабыла малға қарайды. Әсіресе, малға қазақтың қадағаласыб бағатұн кезі жазғытұрғы ұуақыт. Жазғытұры арық мал батбаққа құлаб, ұрыныб қалады. Мал балаласа жас төл өліб қалады. Жазғытұры бір малға екі көз қарау керек - дейді қазақ.

36-ынышы сүгірет: біие сауып жатқан қазақтар.

Күнді қазақ жазда бұлай өткізеді: күн шыға тұрыб, сұуарыб, койын өргізіб жібереді. Әйелдер ерте күнмен тұрыб сыйырын, түйесін сауыб қалады. Мал өріске кеткенде жас төлін отқа жібереді. Ертеңгісін қозыны ағытарда құртұн, бійтін қараб, лас қозыларын тазартыб жібереді. Түйесінің де құрттаған жері болса қараб, қымайлаб жібереді. Мал өргізіб жіберген соң бір қатарлары ұйықтайды, көбінесе, ұйықтаушы еркек болады. Әйелдері тезек теріб, құрт, ірімшік қайнатыб, өрмегін тоқыб ертеңгісін жатбайды. Қазақтың әйелдері ерте тұрыб, жұмыс қыб жалықбайтұн торғай сыйақты.

كوشىپىلى قازاقتار چىلدى بولاي وتكەنەدى. خازىق تۇرى سايلىن اينالدى. سايلىن توعارلىغان سوڭ ئېمىر ايدان سوڭ پىشەن شاپىدى. پىشەن شاپىلىپ يىتە بىر-كەندە ەگىن پىشەدى؛ ەندى ەگىن ورىۋعا اينالدى. ەگىن ورىپ يولغان سوڭ ەك تۇستەكتە گىلەرى باستىرىپ الىپ، سول تۇستەكتە گىلەرى شالا باستىرىپ، پىشەن جىنەۋعا كىرەدى. ارقادامى ەل يامالماي قالغان استەنەن قىشى كۈنى باستىرىپ الادى. پىشەن جىنەپ يولىپ، قىشتاين قورا قويىسىن قۇرۇتۇڭە كىرەدى. ازاماتتارى پىشەن، ەگىن مەن اينالىپ چىرەكتە قاتىن بالالارى شالدىرى قازاغا لاسىپ مالغا قارايدى قىس قازاقتىڭ قاتىن بالاسى، ەركەكى جاپىلا مالغا قارايدى. اسىرەسە مالغا قازاقتىڭ قازاغا لاسىپ باغاتۇن كەزى چارەمتۇرعى ۋاقىت، چارەمتۇرى ارىنى مال باتىپقا قۇلاپ يۈرىپ قالادى. مال بالالاسا، چاس تۈلۈلۈپ قالادى. چارەمتۇرى ئېمىر مالغا ەكى كۈز قاراۋ كىرەك دەيدى قازاق.

38-سۈرەت: يىمە ساۋىپ چاتقان قازاقتار.

كۈندى نازاق چاز بولاي وتكەنەدى: كۈن شىمەتۈرۈپ ساۋىرىپ قوپىن چىرىپ جىمەردى. ايدلەر ەرتە كۈن مەن تۈرۈپ يىمىرىن، تۈپىسىن ساۋىپ قالادى. مال ورىسكە كەتكەندە چاش تۈلۈن وتقا جىمەردى. ەرتە كەكەسىن قوزىنى اغىستاردا تۇرتىن. تېپىن قاراپ، لاس قوزىلارنى تازارتىپ جىمەردى. تېپەسىنىڭ دە تۇرتقان چەرى بولسا قاراپ، قىيمايلاپ جىمەردى. مال ورىگۈپ چىقەرگەن سوڭ ئېمىر قازاقلارنى ئېمەيدى، كويىسىدە ئېمەيدى تۈرۈك بولادى. ايدلەرى تۈرۈك تۈرۈپ، تۈرۈك تۈرۈك قاپىتىپ، ەرتە كەكەسىن چاتىپالىدى. قازاقتىڭ ايدلەرى ەرتە تۈرۈپ جۈمىسى قىپ چالغىلىق تۈرۈپ سىيايتى.

Сәскеде жылқы құлайды. Сол кезде еркектер тұрады, бiйе байлаб, қымыз ішуге кіріседі. Қымыз алдында қатындары шай қайнатып қояды. Жылқы артынан сұуға сыйыр құлайды. Қатындар түсте сыйырды тағы сауады. Түсте

37-інші сүгірет: нар сауып жатқан адай әйелі.

38-інші сүгірет: Тыройске қолтығындағы қазақ ауылы.

сұуға қой келеді, еркектер қой сұуарады. Қойдың құртұн қарайды. Сұу ішіб қой жатады. Көбінесе қатындар бiйе сауады.

سالىمىدە چىلقى قۇلايدى. سول كەزدە ەركەكتەر نۇرادى، بىيە بايلاپ،
قەمىز بشۇگە كىرىسەدى. قەمىز اللەمىدا قاتنىدارى شاي قاينىتىپ قويىدى. چىلقى
اوتىغان سۇغا سىمىر قۇلايدى. قاتنىدار ئۈستە سىمىردى تاغى ساۋادى ئۈستە

37 - نىشى سۇگەرەت: نار ساۋىپ جاتقان اداي ايدىلى.

38-نىشى سۇگەرەت: تېرەۋىسكە تولىمىنىداغى ئاق اۋىلى

سۇغا ئوي كەلدى، ەركەكتەر قوي سۇۋارادى. قويدىڭ ئۈزىن ئارالدى سىيە
شېب قوي جاتادى كويىنەسە، قاتنىدار بىيە سۇۋادى

Түс ауа қой, сыйыр өріб кетеді. Қымыз ішіб болыб, түсте еркектер тағы ұйықтайды. Кейде әйелдер де ұйықтайды. Зауал ауыб, салқын түскен соң, қойы қайта келеді, әйелдер қосақтаб сауады, балалар қозы бағыб кетеді.

Кешке жақын ауылға түйе, сыйыр құлайды. Еркектер мал сұуарады. Күн батар алдында бііе ағытылады, сұуарылыб өріске кетеді. Әйелдер сүт пісіріб, үй жұмысын қылады.

Жаз қазақ кійіз үйде тұрады. Кійіз үй жаз тұруға өте қолайлы:

39-ыншы сүгірет: қостанайлық Шұбар-теңіз болысындағы үй іші.

ауасы салқын, таза болады. Көшіб, қонуға ықшам келеді. Кійіз үйдің түрі көб: үлкені де, кішкенесі де, жақсысы да, жаманы да болады. Кійіз үйдің үлкені, әдемісі Қостанай үйезінде.

Қостанай үйезіндегі кійіз үйлердің іші де, керегесі де әдемі болады. Керегесі әдемі, түрлі сырға бойаған бійік тор көз болады.

Оңтүстік көшбелілердің үйі кішкене, отты көб жаққандықтан қоңыр келеді. Іші де көб оңды таза болмайды. Керегесі тек жосамен бойаған, желкөз болады.

Арқадағы үйездердің қысқы үйлері де жақсы. Бір қатарларынікі қаланың үйіндей болады. Ағаштан, қыш кірпіштен салатындары да болады.

Оңтүстік үйездердің қысқы үйлері шымнан, шикі кірпіштен салынады.

*ئۇزىس اۋا قوي، سىمىز مورىپ كەلەدى. قىممىز *شىب بولۇپ ئۇستىدە
 ەركەكتىن ئاغى ئۇيغۇنلايدى. كەيدە ايلەردە ئۇيغۇنلايدى. زاۋال اۋىپ سالغۇن
 ئۇسكەن سۇڭ قۇيى قاينا كەلەدى، ايلەردە قۇساقىپ ساۋادى؛ بالالار قۇرى
 باغىپ كەلەدى.

كەشكە چاقىن اۋىلغا ئۇيە سىمىز قۇلايدى. ەركەكتە مال سۇۋارادى.
 كۈن باتار اللەمدا يىپە اغىتىلادى، سۇۋارلىپ ورسىكە كەلەدى. ايلەردە سۇپ
 *پىسرىپ، *قۇي چۈشەن قىلادى.

چار قازاق كىيىمىدە
 ئۇرادى. كىيىم *ۋى جاز
 تار بۇغا وتە قۇلايدى. اۋا
 سى سالغۇن ئازا بولادى.
 كۈشپ قونۇغا بىقام
 كەلەدى. كىيىم *ۋىنىڭ
 *تۇرى كۈپ: ۋىكەنى دە
 كىشكەنسى دە، چاقىدە
 سى دا، جامانى دا بولادى،
 كىيىم *ۋىنىڭ ۋىكەنى
 دە مىسى. قۇسنا ئاي
 ئۇيەنە.

قۇسنا ئاي ئۇيەنە كى
 كىيىم ۋىلەردىڭ شى دە
 كەرەگە سى دە ادەمى
 بولادى. كەرەگە سى
 ادەمى *تۇرلى سىرغا
 بولغان بىيىك تۈركۈز
 بولادى.

39-بىشى سۇگەرەت: قۇسنا ئايلىق شۇبارتە كىز
 بولسىمداغى *ۋى-شى.

ۋىكەنىڭ كۈشپەلەردىڭ *ۋىنى كىشكەنە، وتى كۈپ چاقىندىقۇن
 ئۇگىر كەلەدى. *شى دە كۈپ وگىدى ئازا بولمايدى. كەرەگە سى تەك جوسامەن
 بولغان چال كۈز بولادى
 ارقاداغى ئۇيەردەڭ قىسقى ۋىلەردە چاقىسى. *بىر قانارلارنىكى قانامىڭ
 ئۇيەندەي بولادى. اغاشان، قىس كەرىشتەن سالاتىندارى دا بولادى.
 ۋىكەنىڭ ئۇيەردەڭ قىسقى ۋىلەردە شەمەن، شىكىكى كەرىشتەن سالاتىندارى.

Көбінің іші лас болады. Ақмола үйездерінің оңтүстігіндегі кейбір шым үйлерінің терезесінің көзі қарыннан да болады. Қазақ үйі көбінесе бір бөлме, тәуірлерінікі екі-үш бөлме болады. Арқа жақта жеті-сегіз бөлмелі үйлер де бар.

Жаз отыратын кийіз үйлерінен басқа, ауқатты қазақтар ас үй, қонақ үй тігіб қояды.

Бұрынғы кезде қазақтың бабалары да лашық тігіб жүрген. Бері келе шанышпа қос шыққан. Бұл күнде шанышпа қоста жазды күні кейде молдалар бала оқытады, қысты күні кірешілер ұстайды, жылқышылар тұрады. Бері келе

40-ынышы сүгірет: Жетісудағы отау.

жолмүй шыққан. Бұл күнде қазақ жолмүйді иә жылқышыға тігеді иә ас үй қылады. Онан соң желкөз үй шыққан, бұл күнде оңтүстік көшбелілері көбінесе желкөз кереге ұстайды. Ең соңынан торкөз үй шыққан. Торкөз үйдің сұлуы Қостанай үйезінің Тройтский қолтығында. Оқымыстылар айтуына қарағанда, көшбелі елдер ішінде қазақтың кийіз үйіндей ыңғайлы, қолайлы, әдемі, жақсы үй жоқ. Көшпелі қалықтың үйінің ең жақсарыб барыб тұрған жері қазақтың кийіз үйі деседі. Көшіб жүргенде осы күнгі қазақ үйінен артық үй тұтынуға қыйын.

كۈيىنىڭ مېشى لاس بولدى. اتتولا ۋېيىرەمىنىڭ ۈڭ مۇشۇنىڭكىدەكى مېشى بىر
شېم ۋېيىرەمىنىڭ تەرەزەسىنىڭ كۈزى ئارىتىنغاندا بولدى. قازاق مېشى كېيىنمۇ مېر
بولمى، ئاۋىرلەرنىڭكى مېشى-مۇش بولمى بولدى، ارقتا چانغا چىقىپ سەگىز بولمىلى
ۋېيىرە بار.

چار وتىراتىن كىيىم ۋېيىرەمىنىڭ باسقا ۋاقىتى قازاقتار اس مۇي، توتاق مۇي
تىگىپ قويىدۇ.

بۇرۇنقى كەزدە قازاقتىڭ بابالارى دا لاشىق تىگىپ چۈرگەن، بەررى كەڭ
شالماشا قوس شىققان، بۇل كۈندە شالماشا قوسنا جازدى كۈنى كېيىنە مولالار
بالا ۋاقىتىدىكى قىستى كۈنى كېيىنە ۋىستىلىدى، چىقىشلا تۇرادى. بەررى كەڭ

40 - مېشى سۈكەرەت: جەننى سۈكەرەت ۋاقتى

چولمۇي شىققان. بۇل كۈندە قازاق چولمۇيىدى با چىقىشما تىگىدى: با اس مۇي
تىلدى. ونان سۈك چىل كۈز مۇي شىققان، بۇل كۈندە ۈڭ تۈستىڭ كۈشەلەمى
كۈيىنمە چىل كۈز كەرەگە ۋىستىلىدى. ەڭ سۈكەن تۈر كۈز مۇي شىققان
تۈر كۈز مۇيىڭ بۇل مۇي تۈستەي ۋېيىرەمىنىڭ تۈرۈمكى قولتەنەدا، ۋىستەمەنلەر
تۈستە قاراغاندا، كۈشەلە ەلەم تۈستە قازاقتىڭ كىيىم ۋېيىرەمىنىڭ سۈكەلەي،
تولايلى، اتەمى، چاتى مۇي چوق. كۈشەلە قالپىنىڭ مۇيىنىڭ ەڭ چاتىرىم
بارىم بۇرغان جەرى ئازاقتىڭ كىيىم مۇي دەمەدى كۈشەلە چۈرگەندە مۇي
كۈلگى قازاق ۋىستەن ارتىق مۇي تۈستەمۇغا تىيىم.

ДЫЙҚАНШЫНЫҢ ТҰРМЫСЫ.

(Дыйқаншы көше ала ма?)

Дыйқаншы қалай тамақ табады? Жазғытұры отырықшы ауыл қалқы қозғала бастайды. Жазғытұры оларға жұмыс уақыты басталады. Қыстай, былтыр күзді күні жыртылыб қойылған, енді жазғытұры егетүн астығын шашыб, бақшасын отырту керек. Бұлардан да басқа жұмыс табыла береді: мына бір жерде қыйсайған керегені түзету керек, ана бір жерде үй төбесін оңдау керек. Сабан, тырма, арбаны жөндеу тағы керек.

Қысқы тыныстың артынан, әр қораның ішінде жұмыс қыз бастайды. Бір кезде әзірлену жұмысы бітеді. Жер жырту басталады. Мелшиіб қараб тұрған далаға жан кіреді, ана жерде де, мына жерде де: «А, шық, жаным, ерінбе, асық!» деген дауыс естіледі. Сабанға тайаныб, дыйқаншы шүү-шүүлеб тыс айдайды, боразна соңынан боразна аударады.

Жер жыртылыб бөлінді. Сұлы мен арпа себу керек. Бұлардан соң рет картоб, кендір, гіретшиқаға (грешка) келеді. Бір жұмысты бітірер-бітірместен, екінші жұмыс мені істе деб күтіб тұрады. Дыйқаншы егіске таң сәріден кетіб, ымыртта қайтады, тез тамағын ішіб бола сала ұйқыға кетеді. Ертең таң сарғайа тағы жұмысқа бару керек...

Жер шашылыб болды. Аз-мұз демалған соң тағы жұмысқа кіріседі: шөб шауыб, пішен жыйнау керек.

Оның артынан астық пісіб қалғанын бір-ақ білесің. Енді жазғы жұмысың баста деген уақыт тұады. Астық қырманға жыйылыб, сарайына түскенше дыйқаншы көб еңбек жұмсайды, көб маңдайының терін сыпырады. Астық жыйналған соң демалу керек сықылды. Жоқ, әлі демалуға ертерек: қыстам астықты шашып тастау керек.

Жылма-жыл міне, осылай. Жазғытұрыдан бастаб, күздің айағына шейін бір жұмыстан соң бір жұмыс кезектеседі де отырады. Дыйқаншылар жер жыртады. Тұкым себеді, астық жыйнайды. Тағы жыртады, тағы себеді, тағы жыйнайды. Әр жұмысты маусымды кезінде істеу керек. Уақытында шашыб, уақытында жыйнамасаң астықсыз қаласың. Дыйқаншының жұмысы міне, осы. Бұл

еңбек – ауыр еңбек. Дыйқаншыны көшірмей бір жерде ұстайтұн еңбек. Қысы, жазы дыйқаншының үй-ішін егін асырайды. Дыйқаншы егінді «анам» деб босқа айтбайды. Егістен қашыққа кетуге болмайды, бір жаққа көтеріп кетуге келмейді. Егіннен қашыққа кетуге болар, бірақ онда қарның ашар. Дыйқаншы еңбегімен егін салып тұруға дағдыланған. Әкесі, бабасы сол жерді айдаб кеткен. Соның үшін дыйқаншылар бір жерден көшбейді, отырады. Мәселен, орыс қалқы осылай тұрады.

Үлкен Қытай да дыйқаншылық жері. Қытай бейнеті орыс бейнетінен жеңіл емес. Қытайда ең көб шашылатұн астық – күріш. Күрішті егу өте қыйын жұмыс. Көшбелі мен дыйқаншы екеуі екі түрлі жолмен тамақ табады. Соның үшін тұрмыстары да түрліше. Көшбелі мен дыйқаншы тұрмысының арасындағы айырмашық тек біреу көшіб, біреуі отырғанда із біреуі аз, біреуі көб жүретүнінде емес. Болмаса, біреуі мал, біреуі егін салғанында да емес. Дыйқаншы да жылына аз жүрмейді: егін салады, пішен шабады. Алыс базарға алыб барыб, астық сатады, недәуір алыс жерден отын алыб келеді. Онан басқа да жүрістері көб. Дыйқаншы да мал ұстайды, көлікке мінеді, малдың сүтін ішеді, етін жейді, күшімен пайдаланады... Айырмашық еңбегінің ішкі жағында. Көшіб, мал баққаннан гөрі егіншінің еңбегі жерге артығырақ сінеді. Мөлшері бірдей жерден дыйқаншы отырықшы еңбегі артық сіңген соң, түсімі де артық болады. Көшбелі сол мөлшерлі жерге еңбегін кемірек сіңірген соң, ол жерден шығаратұн түсімі де кеміс болады. Соның үшін егін салудан гөрі мал бағуға жер артық керек.

Мал бағушылар да отырыб қала болуға мүмкін. Мәселен, Еуропада ең маданиятты мемлекеттің бірі Шуетсариада қалқы қала болыб отырыб мал бағады. Жері тау, жайлімі жақсы, егін салудан да мал бағу тійімді. Шуетсарианың ірімшігі, малының сүті бүтін жер жүзіне таралады.

Ресейдің астығы шет мемлекеттерге де сатылады. Ресейде астығы өте-мөте көб салатұн жер оңтүстік ауданындағы Украина мен Украинаның солтүстік, Мәскеудің оңтүстік жағындағы губерналар. Бұлардың жері егіске қолайлы. Бұл аудан Ресейдің астығының қоймасы деб аталады.

«كەڭەك» ئۇمۇر ەڭبەك، دېيەننى كوشومەي «بىر جەردە ۇستايۇن ەڭبەك قىلىپ جارى دېيەننىڭ ۇيىدىن ەگىن اسمايدى، دېيەننى ەگىندى «ئام» دەپ بوسقا ايىتىلىدى. ەگىندىن قاشىققا كەتۈگە بولمايدى، «بىر جاتقا كۈتۈرۈپ كەتۈگە كەلمەيدى ەگىندىن قاشىققا كەتۈگە بولار، «بىراق ۇندا قارىنىڭ اشار. دېيەننى ەڭبەك مەن ەگىن سالىپ تۇرۇغا داغدالانغان، اكەسى، باباسى سول جەردى ايداب كەتكەن سونىڭ ۇشىن دېيەننىلار مېر جاردەن كۈشەيدى وتىرادى. ماسەلەن ورىس قالقى وسلاي تۇرادى.

ۇلكەن قىزى دا دېيەننىلىق جەرى، قىزى يىمىتى ورىس يىمىتىدىن جەڭىل ەمەس. قىزىدا ەڭ كۆپ شاشىلانۇن استىق كۈرۈش. كۈرۈشتى ەگۈۋەتە قىيىن جۈمىس، كۈشەيدى مەن دېيەننى ەگۈۋە ەكى «تۈرلى چول مەن تاماق تاپايدى. سونىڭ ۇشىن تۇرمەننارى دا تۇرلىشە، كۈشەيدى مەن دېيەننى تۇرمەننىڭ اراسىنداغى ايرىماشقى تۈك بىردۇ كۈشەيدى، بىردەي وتىرغاندا يا بىرەۋى از، بىرەۋى كۆپ جۈرەتۈندە ەمەس. بولماسا بىرەۋى مال، بىرەۋى ەگىن سالغانىدا ەمەس. دېيەننىلىدا چىلىدا از جۈرەيدى؛ ەگىن سالادى، پىشىن شاپايدى. انى بازارغا المپ بارىپ استىق ساتادى؛ نە داۋىر المپ جەردەن وتىن المپ كەلەدى ونان باسقادا جۈرەتەرى كۆپ. دېيەننى دا مال ۇستايىدى، كۈلكە مەندى مالدىڭ سۈتىن ىشىدى، ەتىن جەيدى، كۈشى مەن پايدالانادى... ايرىماشقى ەڭبەكنىڭ ىشكى چامىندا. كۈشەيدى مال باققانان كۈرى ەگىننىڭ ەڭبەكى جەرگە ارتىمىراق سىڭەيدى. مولىرى بىردەي جەردەن دېيەننى وتىرىشى ەڭبەكى ارتىق سىڭەيدى سول، «نۇسىمىن دە ارتىق بولادى، كۈشەيدى سول مولىرى جەرگە ەڭبەكەن كەمەرەك سىڭىرگەن سول ول جەردەن شىعاراتۇن نۇسىمى دە كەمەس بولادى، سونىڭ ۇشىن ەگىن سالىۋدان كۈرى مال باقمۇغا جەر ارتىق كەرەك. مال باقمۇشىلاردا وتىرىپ قالا بولۇغا مۇمكىن، ماسەلەن: ياۋروپادا ەڭ مادانە يانتى مەملەكەتنىڭ «بىرى سېۋەتسارىدا قالقى قالا بولۇپ وتىرىپ مال باغادى. جەرى تاۋ، چايلىمى جاتى، ەگىن سالىۋدان، مال باقمۇ «تەيمەيدى، شەۋەتسارى يانلىك، ارمىشكى، مالنىڭ «سۈتى «سۈتىن جەر «چۈزىنە تارالادى.

رەسەيدىڭ اىندى شەت مەملەكەتەرگەدە سىتلايدى رەسەيدە استىقى وتە مۈتە كۆپ سىلانۇن جەر ول تۇستىڭ اۋدالىمىداغى وكرائىنا مەن وكرائىنانىڭ سول تۇستىك، ماسكەۋدىڭ ول تۇستىك چامىنداغى كۈمۈنالار. بولاردىڭ جارى ەگىسكە تولايى، بۇل اۋدان رەسەيدىڭ استىقىنىڭ قۇيىمى دەپ اتالادى.

КІЙІЗ ҮЙ МЕН АҒАШ ҮЙ.

1876-шы жылда мен бій болыб тұрғанымда, екі адам бір-бірімен ұрысыб, арызға келді. Біреуі қазақ, біреуі мешер. Екеуі де шебер, қазақтарға жер үй, ағаш үй істеб, көб мал тауыб жүруші еді. Ұрыстарының себебі. Мешер айтыбты: «Қыстың күні тоңармыз, өзімізге бір жер үй салыб алалық». Қазақ айтыбты: «Жоқ, кійіз қос істеб алалық, қысымызға да, жазымызға да қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артыб жүре берерміз». Мешер айтыбты: «Ой, кійіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіб отырғаның». Қазақ айтыбты: «Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуға көнбейтін». Сонымен біреуі кійіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап, таласыб отырыб, бірін-бірі сөгіб, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын бійге сынасамыз деб маған келібті. Екеуі де өзіме белгілі, ақкөңіл бейнетқор адамдар еді. Істің себебін білген соң, сұрадым: айына екеуің қанша мал табасың? Олар айтты: «Екеуіміз 40–50 теңге табамыз». Қос бен жер үйдің басы не болады? Олар айтты: «Екеуімізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады. Жұмысты өзіміз істейміз, отыздаб теңгемен істеб болар», – десті. Бұрын қайда тұрыб жүруші едіңіз? Ел жайлауына кеткенде біреудің кійіз үйін жалдаб, жазына 10–15 теңге беруші едік, қыс болса кез-келген үйде жатыб тұрушы едік, не болмаса, бір үйде меншіктеб жатсақ, оған да ақы беруші едік. Сонан соң айттым: екеуіңіздің де сөздерің дұрыс. Кійіз үй көшіб-қоныб жүруге қолайлы: жаз ел жайлауға кеткенде сіздер қыстауда қалыб, бір қыстаудан бір қыстауға көшіб жүруге кійіз қос қолайлы және жаз қостың ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін сен қазақ бір шағын қос істеб ал, қыс қазақ үй салқындайды, ол уақытында сіздер үйде отырыб, әртүрлі уақ жұмыс істейсіз. Күн бойы далада жүрген жұмысты адамға түнде бір мезгіл жылы жер де керек, дұрыстаб дем алыб және жұмысқа ренжімей дайар болуға керек. Соның үшін сен мешер бір жер үй істеб ал. Сонымен жазда қосты алыб жүріб сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз. Және жыл сайын кісі үйін жалдаб алыб жүрген ақшаңызға

كىيىمىز ئۇي مەن اعاش ئۇي.

1876-يىلى ئىش چىلدا مەن ئۇي بولۇپ تۇرغانىدا، ەكى ادام جىمىر جىمىر مەن ئۆرسىسىپ ارىزغا كەلدى. بىرەۋى قازاق، بىرەۋى مەشەر. ەكۋىدە شەپەر، قازاققا جەر ئۇي، اعاش ئۇي ئىستىپ كۆپ مال ئاۋىپ جۇرۇش دەي. ئۆستارنىڭ سەبەبى، مەشەر ايتىپتى: «قىستىڭ كۈنى توڭارمىز، وزىمىزگە ئىمىر جەر ئۇي سالىپ الالىق». قازاق ايتىپتى: «چوقى، كىيىمىز قوسى ئىستىپ الالىق، قىستىمىزغا، جازىمىزغا قولايسىلىق، بىرەۋ جۇمىسقا شاقىرسا، قوسىمىزدى قىس بولسىن، جاز بولسىن ارىتەپ جۇرە يەرەرمىز» مەشەر ايتىپتى: «وي، كىيىمىز ئۇيڭ قۇرىمىن، نە كۈلدىمىز، نە ئۇندە ئىمىر چىلىنباي ئۇيۇسىپ وتىغانىڭ قازاق ايتىپتى: «سەنىڭ اعاش ئۇيڭ قۇرىمىن كۈنىڭكى ارىزىغا كۈنەيتۈن».

سۈنى مەن بىرەۋى كىيىم ئۇيلى، بىرەۋى اعاش ئۇيلى ماقىتاب تالاسىپ وتىرىپ، ئىمىر-ئىمىر سۈگەپ، ئاغرىنىدا قايسىمىزدىڭ سوزىمىز دۇرىستىدىن بىيىگە سىنايمىز دەپ ماغان كەلدى. ەكۋىدە وزىمە بەلگىلى انى كۈگەل، بىيىقتۇر ادامدار دەي. ئىستىڭ سەبەبىن بەلگىلىن سۈرۈدىم: «ئىمىر ەكۋىڭ قاندا مال ئالاسىن؟ ولار ايتتى: ەكۋىمىز 50-40 نەگگە ئايىمىز. قوسى بىن جەر ئۇيىڭكى ئىياسى نە بولادى؟ ولار ايتتى: ەكۋىمىزگە كەشكەنتاي عانا قوس، كەشكەنتاي جەر ئۇي بولسا بولادى. جۇمىس ئورنىمىز ئىستەيمىز، وتىزداپ نەگگە مەن ئىستىپ بولار دىتى. بۇرىن قايدا تۇرىپ، جۇرۇشۇ دەنگىز؟ ەل جايلاۋىغا كەتكەندە بىرەۋىڭ كىيىمىز ئۇيىن جالداپ، اجازىنا 15-10 نەگگە يەرىۋشى ەدىك. قىس بولسا كەر كەلگەن ئۇيدە چاتىپ، تۇرىۋشى ەدىك، نە بولماسا ئىمىر ئۇيدە مەشكەنتەپ چاتساق، وعاندا اتى يەرىۋشى ەدىك. سۈنلەن سۈڭ ايتتىم: «ەكۋىڭىزدىڭ سوزدەرىڭ دۇرىس. كىيىمىز ئۇي كۈشەپ، قوتىپ جۇرۇڭە قولايسىلىق، چار ەل جايلاۋىغا كەتكەندە سوزدەر قىستاۋدا قالىپ، ئىمىر قىستاۋدىن ئىمىر قىستاۋغا كۈشەپ جۇرۇڭە كىيىمىز قولايسىلىق، چار ەل جاز قوستىڭ، لۋاسىدا اعاش ئۇيدەن چاتىسراق بولاسى. سۈنىڭ ئۇشەن مەن قازاق ئىمىر شاعىن قوسى ئىستاپ ال؛ قىس قازاق ئۇي سالىقىمىدايدى، ول ۋاقىتىمدا سوزدەر ئۇيدە وتىرىپ ار ئۇرلى ۋۇاق جۇمىس ئىستەيمىز. كۈن بويى دالادا جۇرگەن جۇمىستى ادامغا ئۇندە ئىمىر مەزگىل چىلى جەردە كەرەك، دۇرىستاپ دەم الىپ، چار ەل جۇمىسقا رەنجىمەي داپار بولۇۋا كەرەك. سۈنىڭ ئۇشەن مەشەر ئىمىر جەر ئۇي ئىستاپ ال؛ سۈنىڭ مەن جاز قوستى الىپ جۇرۇپ سۈنىدا تۇراسىز، قىس جەر ئۇيدە تۇراسىز. چار ەل ساين كىمى ئۇيىن جالداپ الىپ جۇرۇپ، اقشاڭىزغا

неше қос бен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар деймін. Екеуі де төре маған тийді деб, біреуі қос сатыб аламын, біреуі жер үй саламын деб шығыб бара жатқанда және шақырдым. Екеуің жер үйді бірігіб істейсіңдер ме, жоқ басқа істейсіңдер ме? - деб сұрадым. Қазақ айтты: үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауыб аламын.

Сонан соң былайша төре бердім: «Сен мешер, жаз болса, мынау қазақтың алған қосында бірге тұрасың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле, сен қазақ, қыс болса, мынау мешердің жылы зелменкесінде бірге тұрарсың, соның үшін зелменкені сен де бірге істес...».

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деб жүріб кетті.

Алтынсары ұлы Ыбырай.

ЖАНДЫҚТАРДЫҢ ҮЙ САЛУУЫ.

Жанды нәрселердің бәрі де (жанды нәрсенің ішіне адам да кіреді) ең әуелі тамақты көбірек табсам екен дейді және сол тамағым тәуір болса екен дейді, жаудан қорынуы да мықты жұмыс. Бұл екеуінен басқа сұуықтан сақтану, ысыдан қорыну тағы керек: үй, бас пана салу тийіс. Сонымен жандықтар амалсыз шеберлік қылыб, үй салады. Адам арасында шебер, олақ жұмысшылар болса, басқа жандықтар арасында да шебер, олақтары болады. Үйсіз, күйсіз жүретүн адамдар бар. Үйсіз күйсіз жүретүн жандықтар бар. Әдемі үй салыб тұратүн адамдар да бар. Әдемі үй салыб тұратүн жандықтар да бар. Жандықтар арасында тамаша шеберлері, тасшылары, үйшілері, енженерлері, тігіншілері, өрмекшілері, ойушылары бар.

Тышқан, құмырсқалардың бірқатары жер астынан қазыб, түрлі бөлме, есік, жол, ор шығарыб, үй жасайды. Құстың көбі ұйаларын әдемілеб саздан жабсырыб, ішіне жұмсақ нәрсе төсеб істейді, көбісі іші-сыртын дұрыстаб сылайды. Термит деген ақ құмырсқалар кәдімгі қала салады: термиттің ұйаларының бийіктігі үш тайақтай, ұзындығы он бес тайақтай болады: өзі мықтаб салынады, төбесіне адам түгіл мал шықса да көтере береді. Үйлерінің ішінде балалары тұратүн, тамақтары тұратүн, қарауылшылары тұратүн, жұмысшылары, соғысшылары, бастықтары тұратүн бөлмелері басқа-басқа болады. Сұу ағызатүн бөлмелерінің ішінде арықтары да болады.

Қысқасы, термиттердің тұран жері әдемі салынған қала сыйақты. Азианың оңтүстік жйегінде «Йауа», «Барнеу» деген аралдар бар. Сол аралдарда «саланғана» деген қарлығаштар тұрады. Ұйаларын алуға қыйын жерге салады. Солардың ұйасына қытайлар көб ақша беріп сатып алып, ауыздың дәмін алатұн тәтті тамақ жасайды. Салан ғана ұйасын кіл сілекейінен істейді. Сілекей ауада тұрып кебеді. Ұйа желімнен істеген сыйақты болып қатып қалады. Күн түссе, кіл тарамыстан істеген сықылды тарам-тарам болып, шағылысып тұрады. Бір ұйаны ерлі-зайыбты саланғана екі айда жасап шығарады. Міне, жұмыстың қыйындығы. Ара ұйасын балауыздан жасайды: балауыз араның денесінен шығады. Денесінен балауыз шығару үшін ара гүлдің сұуына, балға тойып алып, ійлеуіне келіп, бірінің табанына бірі жабысып қозғалмастан асылып тұрады. Сонда араның терісінің астынан қарынның үстінде аз-мұздап балауыз шыға бастайды. Баска аралар шыққан балауызды жыйнап алып, домалақтап алып қояды иә онан ұйа жабсырады.

Ұйаны аралар бірігіп істейді, ұйа салғанда араның бәрі жұмысты бірден бастайды. Бірі жылдамырақ иә жайырақ қыймылдауды бәрі білмейді. Бірдей қыймылдайды. Әр ара балауыздан істеген домалағының үлкендігін басқалардікімен дәл бірдей қылуға тырысады, сол домалақтарын аралар қатарластырып үйе береді. Ійлеуінде орын тар болған соң, аралар домалақтарын біріне-бірін, арасында ашық бос жер қалмастай қылып жабсырады Аймай ұстауға араның балауыздары көб болмайды. Соның үшін аралар ұйаларына неғұрлым аз орын, аз балауыз кетіруге амалсыз тырысады. Балауыздан істелген домалақтарды ұзыннан бір қатарға қойып болған соң, аралар екінші қатарды құрастыра бастайды. Қанша бос жер қалдырмаймын дегенмен домалақтардың арасында аз-мұз құуыс қалады. Сол құуысты аралар балауызбен сылап, домалақтардың ішін үңгіп, артық балауызды жыйнап алады. Әлгі домалақтар енді алты бұрышты ұйа болады, таб сызып алып істегендей қалай реттестіріп, сызықсыз алты бұрыш ұйа шығарғанына адам таң қалады.

Аралар тынбастан жұмыс қылады. Жұмысының бәрін ақылға салып, ойлап істеп жүрген сыйақты болады. Бір көзі көрген адам айтады: «Бір ара балауызды өзгелерінің іретінен басқарақ орынға қойып еді. Ұйалардың қатары қыйсайа бастады. Мұны бір ара байқап, олақ араның жанына жүрмелеп келіп, жаман жасаған ұйаны бұзып, өзі түзей бастады. Түзеп берген соң, олақ

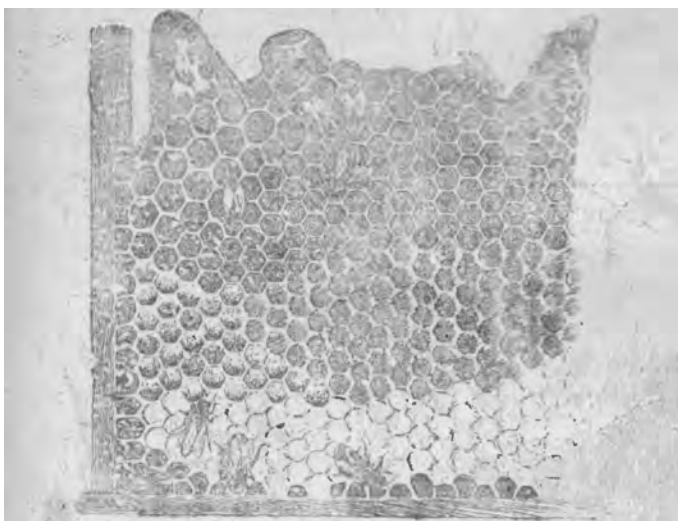
قىسقىسى ئەرەبىيىتىمىزدىكى ئۇرۇن جەريانى سالىھان قالا سىياقتى، ارىيانىڭ
 وڭ تۈستىگە جىيەگەندە «ياۋا» دېيىلىدۇ. دەگەن ارالدار بار. سول ارالداردا
 «سالانغان» دەگەن قارالماشتار تۇرادى. ۋىيالاۋىن ئۇيۇغا قىيىن جەركە سالدى.
 سولاردىكى ۋىيالىنى قىيايلار كۆپ اقشا بېرىپ ساتىپ ئالىپ، ئۇنىڭ *دامىن
 الانان *تاتتى نامىنى جاسايدى. سالانغانا ۋىيالىنى كىل جەلگەندىن تىشىدى.
 سەلەكەي اۋادا تۇرىپ كەلدى. ۋىيالى جەلگەن تىشەگەن سىياقتى بولۇپ قاتىپ
 قالدى. كۈن تۇسىپ، كىل ئارامىستان تىشەگەن سىيىقلىدى. قارالم - ئارام بولۇپ
 شەلەلىنىپ تۇردى. *بىر ۋىيالى ەرنى زاپىتى سالانغانا ەكى ايدا جاساپ
 شەعارادى. مەن جۈمىستىگە قىيىندى. ارا ۋىيالىنى بالايۇزدان جاسايدى: بالايۇز
 ارانىڭ دەرەخىمەن شەعارادى، دەرەخىمەن بالايۇز، شەعارادى *ۋىيالىنىڭ
 سۆيىدە، بالغا تويۇپ ئالىپ بىلەنمە كەلەپ *بىرىنىڭ قاياندا *بىرى جاساپ
 قوزغالمىستان اسلىپ تۇرادى سۇندا ارانىڭ تەرسىنىڭ اسىغان قارىنىڭ
 ۋىيالىنىڭ ازىمۇزداپ بالايۇز شەعارادى، ياسا ارالار شەقەن بالايۇزدى جىيەپ
 ئالىپ، جومالانتاپ ئالىپ قويدى يان ۋىيالى جاسايدى.

ۋىيالى ارالار بىرىگەن تىشىدى، ۋىيالىغاندا ارانىڭ *بارى جۈمىستى بىردەن باستايدى.
 *بىرى جەلگەنمەن قارالماشتار قىيىندى ۋىيالىنىڭ *بارى بىلىمەيدى. *بىرىدى قىيىندى، مار
 ارا بالايۇزدان تىشەگەن جومالانتىڭ ۋىيالىنىڭ يىقىن يىقىنلىقىدىن *دال *بىرىدى
 قىيىنغا تىرىسەيدى، سول جومالانتىڭ ارالار قاتارلاستىرىپ *ۋىيالى بارەدى بىلەنمە
 ۋىيالىنى تار بولغان سول ارالار جومالانتىڭ بىرىنە *بىرىنى ارانىدا اشىق بوس
 جەر قىلىشتاي قىلىپ جاسايدى. ايامى ۋىيالىغا ارانىڭ بالايۇزىدارى كۆپ
 جومالانتى. سۆيىڭ *ۋىيالىنىڭ ۋىيالىغا نە غۇلەم از ۋىيالىنىڭ كىتىرىۋەتكە
 امانلىق تىرىسەيدى. بالايۇزدان تىشەگەن جومالانتىڭ ۋىيالىنىڭ *بىر قاتارغا
 قويۇپ بولغان سول ارالار ەكەنلىكى قاتاردى قۇرستىرا باستايدى، قاندا بوس جەر
 قالدىرمايىپ دەگەن مەن جومالانتىڭ ارانىدا از ۋىيالىنىڭ قالايدى. سول
 قۇرستىرىپ ارالار بالايۇزىنى سىلاپ جومالانتىڭ ۋىيالىنىڭ *بىرىنىڭ ۋىيالىنىڭ
 بالايۇزدى جىيەپ الادى الگى جومالانتىڭ ەندى الگى بۇرۇشنى ۋىيالى بولادى، ئان
 سىزىپ ئالىپ تىشەگەندى قالا رەنەستىرىپ سىزىپ الگى بۇرۇش ۋىيالىنىڭ
 ادام تەڭ قالايدى.

ارالار ئىستان جۈمىستى تىلادى. جۈمىستىڭ *بارى اقشە سالىپ ۋىيالى
 سىزىپ جۈمىستى سىيىقى بولادى. *بىر كۆرى كۆرگەن ادام ايتادى: *بىر ارا
 بالايۇزدى ۋىيالىنىڭ بۇرۇشنىڭ سىيىقىنىڭ ۋىيالىنىڭ ەندى. ۋىيالىنىڭ قاتارى
 قىيىنغا باستى. مۇنى *بىر ارا بايىت، ۋىيالىنىڭ ۋىيالىنىڭ جۈمىستىڭ كەلەپ،
 جامان جەلگەن ۋىيالى بۇزىپ، *ۋىيالىنىڭ باستى. دۇر بىرگەن سول ۋىيالى

ара қайтадан жұмысқа кірісті. Сонда шебер ара жұмыстың түзелгенін көріп өз орнына кетті».

Ұйа араларға керегі сол, гүлдерден бал жыйнаб, ұйаларына салады. Балды өздері де жейді, балаларын да асырайды. Ұйаның тағы бір керегі сол, аналары ұйаның ішіне жұмыртқаларын салады. Жұмыртқадан бала шығады. Араның ійлеуінде құмырсқалар сыйақты, бірнеше түрі болады: әр ійлеуде анасы, жұмысшысы және жұмыс қылмайтұн жатыб ішерлері болады. Бұлардың бәрі де әлгі анасы салған жұмыртқадан шығады. Аналары

41-інші сүгірет: араның ұйасы.

кейбір жұмыртқаларын ең үлкен ұйаға салады, мұнысынан жаңа ауа шығады. Бір сыдырғы жұмыртқаларын тарлау ұйаларға салады, бұлардан әлгі жатыб ішерлері (тырутын) шығады. Енді бір жұмыртқаларын аналары ең тар ұйаларға салады. Бұлардан жұмысшылар шығады. Ійлеу салатұн, бал жыйнайтұн, құрттарын асырайтұн тек жұмысшы аралар ғана болады.

Араның бәрі бірдей балауыздан ұйа сала бермейді. Араның басшы, ағашшы, ұстасы деген аталарының ұлдары бар. Тас ұстасы деген аралар Априкенің темір

казық жағында Алжир деген жерде тұрады. Бұлар бақаның қабығына ұйа салады. Бақаның қабығын әуелі тазартады, сонан соңы тамақ алыб келіб салады. Мұнан соң жұмыртқасын салыб, ауызын сементпен тастай қылыб бекітеді. Мұндай қатты сементті тек аралар ғана жасай алады. Ағаш ұстасы деген аралар ағаш ішін кеулеб тесік жасайды. Әр жерден бөлме-бөлме қылыб бөледі, бөлгенде ағаштың түбін бір нәрсемен біріктіріб жабсырады. Әр бөлмеге бір жұмыртқасын салыб, қасына тамақ жыйнаб қойады.

Бөлмелерінен басқа сыртқа шығатұн ұзын шолан жасайды. Сол шоланмен балалары далаға күннің көзіне шығады.

Оңтүстік Азия мен Африкеде бір тоқу білетұн тамаша құстар бар, бұларға тоқушы деб ат қойған. Бұлардың ұйалары кийізден істеген сыйақты. Бұлардай ұйаны шебер салатұн құс жоқ. Ұйаларын жұқа жапырақтарды біріне-бірін өткізіб, байланыстырыб, тоқыб салады. Салған ұйалары тығыз, жұуан тоқылған кездеме сыйақты болады.

Индияда бір кішкене сауыққой құс бар. Аты «тігінші құс», дұрысында, өзі де тігінші. Тігінші құс олақ катын түгіл, анау-мынау шебер катындармен де іс тігуге бәсекелесе алады. Өзі ұйасын әдемілеб тігіб істейді. Әуелі тігінші құс бұтақтың жерге жақын бір үлкен жапырағын тауыб алыб, айнала теседі, ійненің орнына біздей тұмсығын жұмсайды. Тесіб болыб жіб іздейді. Жіб көб: шөбтің тарама жіб болады. Жібті тұмсығымен тістөб, жапырақтың бір жағындағы тесіктен өткізеді. Сонан соң екінші жағындағы тесіктен өткізіб тартыб, жапырақтың екі жағын құусырады. Сонан әрі қарай екі жағынан кезекбен өткізіб тіге береді. Ақырында жапырақ қалта болады. Бір жапырақ жетбесе, екінші жапырақ алыб келіб тігіб, құрайды. Әп-әдемі ұйаны қалта сыйақтандырыб тігіб алады. Ұйа біткен соң ішіне мамық төсөб, жұмыртқасын салады.

Кейбір жандықтар өздері үй салмай, басқалардың үйін тартыб алады. Кейбіреулері соны кәсіб қылыб алады. Мәселен, түлкілер көбінесе борсықтың інін тартыб алады. Борсық үйінің таза болғанын тәуір көреді. Түлкі келеді де, борсықтың інінің аузын былғай береді. Сасық иіске шыдай алмай, борсық амалсыз інін тастаб кетеді. Түлкіге ін босаб қалады. Бозторғай да қарлығаштың ұйасын тартыб алады. Сондай біреудің салулы төсек, салқын үйіне тосыннан келіб ійе болатұн жандықтар көб. Әркімге тамақ керек, үй керек. Тұрмыс – тартыс.

قازىق جاعىندا اجەم دەگەن جەردە تۇرادى. بۇلار باقانىڭ قابىغىغا ئۇيا سالادى، باقانىڭ قابىغىدىن اۋەلى قازاۋادى سۈيەن سۇڭ تاماق الب كەلىپ سالادى، مۇنان سۇڭ جۇمەرتقاسىن سالىپ اۋىزىدىن سەدەت يەن تاستى قىلىپ بەگىتەدى، مۇنداي قاتنى سىمەننىڭ ئەڭ ارالارغا چاساي الادى. اعاش ۇستاسى دەگەن ارالار اعاش عىشىن كەۋلەپ تەسەك چاسايدى. *ار جەردەن بولمە - بولمە قىلىپ بولەدى؟ بولگىندە اعاشنىڭ تۇيىن *بىر نارسە مەن بىرىكتىرىپ چاسىرادى. *ار بولمەگە *بىر جۇمەرتقاسىن سالىپ، قاسىغا تاماق جىيىپ قويادى.

بولمەلەردىن باسقا سوتقا شىعاتۇن ۇزىن شولان چاھايدى. سول شولان مەن بالالارى دالغا كۇنىڭ كۆيىدە شىعادى.

بۇ ئۇستىڭ ازىيا مەن امېرىكادا *بىر تەقە بىلەتۇن تاماشا قۇستار بار، بۇلارغا توتۇشى دەپ ات قويغان. بۇلارنىڭ ۇيالارى كىيىزدەن تىستەگەن سىياقتى. بۇلارداي ۇيانى شەبەر سالتۇن قۇس چوق. ۇيالاردىن سۇقا چاپىراقتاردى بولمە *بىرىن بىكىمۇسە بايلانمىتىرىپ توتۇپ سالادى. سالىپ ۇيالارى تەمىز جۇۋان توتماق كەزەمە سىياقتى بولادى.

ئىدىدا *بىر كەشكەنە ساۋىق قوي قۇس بار. انى *تەگىشى *قۇس تۇرىسىدا ۇزى دە تەگىشى. تەگىشى قۇس ۇلاق قاتىن ئۇگەن، انۇ مەنلا شەبەر قاتىندار مەن دە *مىس ئىككىگە پەسكەلەسە الادى. *بىرى ۇيلىدىن كەسەلەپ تەگىپ تىستەيدى. ۇەلى تەگىشى قۇس بۇتاتىڭ جەرگە قاتىن *بىر ۇلەگەن چاپىراقتىن تۇتۇپ المەن اۋىلاشتىدى، بىنىڭ ۇرما بۇردى ۇستىدىن چۈسەيدى. لىتىپ بولمە *جىپ بۇردەيدى. *جىپ كۆپ *شوتىڭ ئارامى *جىپ بولادى. *جىپى ئۇستەدى مەن ئىستاپ چاپىراقتىڭ *بىر جەمەتەدىن تەسكەنەن وتكىمەيدى، سۈيەن سۇڭ تەگىشى جاعىندا ۇ تەسكەنەن وتكىمەيدى تارتىپ، چاپىراقتىڭ *كى جەمەن *تەسەلەيدى. سۈيەن *ار قازاي *كى جاعىندا كەزەك يەن وتكىمەيدى تەگىر بۇردەيدى، امېرىكا چاپىراق قالى بولادى. *بىر چاپىراق جەمەتەدە تەگىشى جەمەتەدە كەلىپ تەگىپ تۇرايدى، *اپ-ئادەمى ۇيانى قالى سىياقتانلىرىپ تەگىپ الادى. ۇيا تەگىن سۇڭ تەمەتە مەمەش تۇتۇپ جۇمەرتقاسىن سالادى.

كەي *بىر چاپىراقتار بۇردەي ۇي سالىپ، باسقارلارنىڭ *ۇيىن تۇتۇپ الادى. كەي *بىر ۇردەي سۈيەن كەسەپ قىلىپ الادى. مەسەلەن، تۇلكىلار كۈنىدە بۇر- سىقىمىڭ *مىن تارتىپ الادى. بۇرۇنقى *ۇيىنىڭ تازا بولغاندىن كەي كۆرەيدى، تۇلكى كەلگەندى بۇرۇنقىنىڭ تەمىنىڭ ۇزىدىن سىلماي بۇردەي، سىمىن بىسكە شەلارالىي بۇرۇنقى *مەلەتۇر *مىن تۇتۇپ كەتەيدى. تۇلكىگە *بىر بۇس قالادى. بۇر تۇرغايىدا قارلەشتىڭ ۇسىن تارتىپ الادى. سۈيەن *بىر ۇردەي سالىپ تۇتۇپ *مىن ۇيىدە تۇتۇپ كەلىپ بىر بولانۇن چاپىراقتار كۆپ. *ار كەمىگە تەمەك كەزەك، *بىر كەزەك بۇرۇنقى - تۇرۇنقى.

ЗІЙРЕКТІК.

Аңғылшын жұртында «Браун», деген білімді, шебер ұста кісі сұудың үстіне бір қолайлы, берік көпір салуға жүрібті. Қалайша салсам ыңғайлы, нық болар екен деб ойға қалыб келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі түсті. Мұны көріб Браун тоқтай қалыб, ойланды: бұл өрмекші мынау жолдан кесе көпір салыбты, астында тіреу жоқ. Осындай көпір қолайлы болар еді деб. Сонымен келді де сұу үстіне екі ұзын шынжыр тартыб, ортасынан тақтай салыб, екі жақ басын құрғақ жерден бйік, нық бағаналарға бекітіб, көпір істейді. Көпір қолайлы да, берік те болыб шықты. Шынжырмен көпір салу сонан қалған үлгі.

ҮШ НӘУБЕТТІ ЕГІС.

«Аштық ешкіммен бірге тұуысқан жоқ» деген бұрынғылардың мақалы бар. Жер жүзінде жандық біткеннің іздегені тамақ. Аштық салдарынан тамақ іздеб, адам баласы тағы кезінде-ақ егін салуға кіріскенін білеміз. Бұрынғы заманда ел аз, жер көб. Бір жерді тозғанша айдаб, тозған соң оны тастай береді, тың жерден барыб айдайды. Бес-алты жылдан соң, бұл жер тағы тозады, диқаншы үшінші жерге барыб соқасын төсейді. Сонымен тозған жерді қалдырыб, тың жерді жырта береді.

Орман ішінде тұрған қалық болса, ағашын отаб иә өртеб, ағаштан тазартыб алыб егін салады. Тозған жерін бұлар да тастаб кете береді. Жер кең, ешкімнен тоқтау жоқ. Жыйырма бес жылда жер қайта жаңғырады, тыйланады. Диқаншы жыйырма бес жыл шамасы өткенде байағы жерін қайта айдайды. Мұны аудармалы егіс дейді.

Неше замандар өткен соң, ел көбейеді, өседі, бірақ жер өсбейді, қоныс тарылады. Жұрттың бәріне бірдей егіске қолайлы жер жетбейтүн болады, бірақ адамның бәріне де тамақ керек. Енді қалай қылу керек. Аштықтан құтылу үшін бір нәрсе ойлаб табу керек.

Айдалған жерді жыйырма бес жыл тусыратыб қалдырудың орнына енді,

زىيەرەكتەك

اشكىلشان جۇرتىندا «بىراۋىن» دەگەن *بىلىدى، شەيەر، ۇسنا كىشى سۇۋىدلىك ۇستىنە *يىر قولايلى، بىرىك كوپىر سالىمۇعا *جۇرىبتى. قالايشا سالىمىگىمىلى، نىق بولار ەكەن دەپ ويىغا قالىپ كەلە جاتسا، جولىدىك ۇستىنە كەسە تارتقان ۇرمە كىشىنىڭ ۇرمەگىنە كوزى *تۇستى. مۇنى كورىپ، بىراۋىن تۇتقىنى قالىپ، ويلىدى: بۇل ۇرمە كىشى مىناۋ جولدان كەسە كوپىر سالىمىنى، استىندا تىرەۋ جوق، ۇستىداي كوپىر قولايلى بولار ەدى دەپ. سونىڭ مەن كەلدى دە سۇۋ ۇستىنە ەكى ۇزىن شىنجىر تارتىپ، ۇرتاسىدان تاقىناي سالىپ، ەكى چاق باسىن تۇرغاق جەردەن بىيىك، نىق باغانالارغا بەكىتىپ كوپىر سىتىيدى. كوپىر قولايلى دا، بىرىك دە بولۇپ شىقتى. شىنجىر مەن كوپىر سالىمۇ سونان قالغان ۇلكى.

ۇش ناۋبەتتى گەمس.

«اشتىق ەش كەمسەن بىرگە تۇۋىسقان جوق» دەگەن بۇرىنقىلاردىڭ ماقالى بار.

جەر جۇرىنىدە جاندىك بىنكەننىڭ بۇرەكەسى ناماق. اشتىق سالدانىتان تاماق تۇزەپ ادام بالاسى تاغى كەرىنىدە اق ەكەن سالىمۇعا كەرسىكەن بىلىمىز. بۇرىنقى زاماندا ەل از، جەر كوپ. *يىر جەردى تۇزەنشا ايداپ، تۇزەن سولۋ ونى تاستى بىرەدى، نىڭ جەردەن بارىپ ايدىدى. بەس - اتى جىلدىن سولۋ بۇل جەر تالغى تۇزادى، دىقانىشى *ۇشنىشى جەرگە بارىپ سوتالسىن تۇسەيدى. سونى مەن تۇزەن جەردى قالدىرىپ نىڭ جەردى جىرتا بىرەدى *ورمان شىمىدە تۇرغان قالمق بولسا، اعاشىن وتاپ يا ۇرتىپ، اعاشىن تازارتىپ الىپ ەگەن سالاى. تۇزەن جەردىن بۇلارعا تاستاپ كەتە بىرەدى. جەر كەك ەش كىمىن تۇتقاۋ جوق. جىيىرما بەس جىلدا جەر قايتا جاڭسىرادى، تىمىلانادى. دىقانىشى جىيىرما بەس جىل شاماسى وتكەندە بايلىعى جەردىن قايتا ايدىدى. مۇنى اۋدارمالى گەمس دەيدى.

نەشە راماندار *نىڭ سولۋ ەل كوپەيدى وسەدى، *بىراق جەر *ۇسەيدى، قونىس تارىلادى. جۇرتنىڭ بارىندە بۇرەدى ەكەنكە قولايلى جەر جەنەيتۇن بولادى. *بىراق ادامنىڭ بارىندە تاماق كەرەك ەندى قالاي قىلىۋ كەرەك. اشتىقتان تۇتلىۋ *ۇش *يىر ئارسە ويلاپ تابىۋ كەرەك. ايدالغان جەردى جىيىرما بەس جىل تۇۋىسراتىپ قالدىرىۋىڭ ۇرتىنا ەندى

бір-ақ жыл қалдыратұн болды. Жерді бір жыл егіб, келесі жыл бос жатқызыб, үшінші жылы тағы сабан төсейді. Төртінші жылы тағы дем алғызады.

Сонымен екі нәубетті егіс шықты.

Бері келе адам баласы жердің тең жарасы жылына бос жатқызудың тийімсіз екенін түсінді. Енді диқаншы жерін үш танапқа бөліб, екі танабына егін салыб, бір танабын дем алғызыб қойатұн болды. Сонымен үш нәубетті егіс басталды. Екі нәубетті егісте жылына жердің жартысы бос жатса, үш нәубетті егісте жылына жердің үштен бірі ғана бос жатады. Бұрынғы қайта-қайта жер жаңғыртыб, бір жерден екінші жерге тынбай, шоршыб түсіб егетұн егістікті бір нәубетті деуге келеді. Ұйткені, жер танапқа бөлінбейді, жердің бәрі бір танаб сықылды.

Бұл күнде жері құмақ, тез тозатұн оңтүстік аудандарда қазақ жерді бір нәубетті егіс жолымен айдайды. Арқалық қара топырақты аудандарда егіс үш нәубетті. Қазақтың үш нәубетті егіске түскеніне жыйырма, отыз жылдың шамасы болды.

Ресейде үш нәубетті егіс XV ғасыр айағында шыққан. Осы күні Ресейдің қай жерінде болса да, үш нәубетті егіс бар. Еуропада үш нәубетті егіс мұнан мың жылдың ар жағында шыққан.

Сонымен әуелі бір нәубетті, мұнан соң екі нәубетті, мұның соңынан үш нәубетті егіс шыққан. Мұны айтуға жеңіл болғанмен, тұрмыс жүзінде өзгерулеріне көб ұзақтар кеткен. Мәселен, слауяндар бір нәубетті егістен екі нәубетті егіске түскенше мың жыл шамасы өткен.

КӨБ НӘУБЕТТІ ЕГІС.

Бұрынғы заманда тозған жерге неге 25 жыл дем алғызатын еді. Жердегі керек тамағын егін жеб тауысқан соң, жерде қалған тамақ егіннің жеуіне келмеген соң дем алғызатұн еді. Біраз жыл өткен соң, жер астындағы тамақ бірте-бірте жұмсаб, сұйылыб, егіннің жеуіне келеді. Бірақ әртүрлі өсімдіктің біреуі бір тамақты көб жейді, екінші тамақты аз жейді. Екінші ананың аз жегенін көб жеб, көб жегенін аз жейді. Өсімдік те мал сықылды. Мәселен, жылқы ашшы шөбті аз жеб, бозды көб жейді, түйе ашшыны көб жеб, бозды аз жейді.

بىر اق جىل قالدىراتۇن يولدى، جەردى بىر جىل «گەب» كەلسى جىل بوس جاتقىزىپ، ئۇششى جىلى تاغى ساپان تۇسىدى، تۇرتىشى جىلى تاغى دەم العىزادى. - بىرى مەن ەدى، ئاۋىيەتتى ەگىس شەقتى.

بەرى كەلە ادام بالاسى جەردىك نەك جارايسى جىلما بوس جاتقىزىۋىدىك تىيىمىمىز ەگەتتىن تۇيىندى. ەندى دىيىنشى جەردىن ئۇش تازىقا بولمىپ ەكى تازىقا ەگىن سالىپ بىر تازىدىن دەم العىزىپ قوياتۇن بولدى. سونى مەن ئۇش ئاۋىيەتتى ەگىس باستالدى، ەكى ئاۋىيەتتى ەگەتتى جىلما جەردىك جارتىسى بوس چاقىدا، ئۇش ئاۋىيەتتى ەگەتتى جىلما جەردىك ئۇشەن بىرى ەانا بوس جاتىدى. بۇرىنقى قايتا - قايتا جەر جاڭقىرتىپ، بىر جەردەن ەگىشى جەرگە دىيىماي شورىشىپ تۇسىپ ەگەتتىن ەگەتتىكى بىر ئاۋىيەتتى دەۋگە كەلەدى. ۋىيەتتى جەر تازىقا بولمىيەلدى، جەردىك بارى بىر تازىپ سىقىلدى. بۇل كۈندە جەرى تۇماق تەز تۇراتۇن ۇك تۇستىك ۇدانداردا قازاق جەردى بىر ئاۋىيەتتى ەگىس جولى مەن ايدىدى. ارقالىق قازا توپىراقتى ۇدانداردا ەگىس ئۇش ئاۋىيەتتى قازاقتىك ئۇش ئاۋىيەتتى ەگەتتى تۇسكەتتى جەيىرما - ۇنمىز جىلدىك شاماسى بولدى.

رەسەيە ئۇش ئاۋىيەتتى ەگىس XXV ەسىر ايعىندا شەققان. ۇسى كۈنى رەسەيدىك قاي جەرىندە بولسا، ئۇش ئاۋىيەتتى ەگىس بار. ۇرۇپادا ئۇش ئاۋىيەتتى ەگىس مۇنان مىك جىلدىك ارجاعىندا شەققان.

سونى مەن ۋەلى بىر ئاۋىيەتتى، مۇنان سۇك ەكى ئاۋىيەتتى، مۇنىك سىرگىمان ئۇش ئاۋىيەتتى ەگىس شەققان. مۇنى ايتىمغا جەگىل بولغان مەن، تۇرمىس جۇرىنە ۇرگەرىل مۇنە كوپ ۋاقىتتار كەتكەن، ماسەلەن سىلاۋان - ىدار بىر ئاۋىيەتتى ەگەتتىن ەكى ئاۋىيەتتى ەگەتتى تۇسكەتتى مىك جىل شاماسى ۇتكەن.

كوب ئاۋىيەتتى ەگىس.

بۇرىنقى زاماندا تۇرغان جەرگە نەگە 2۵ جىل دەم العىزاتۇن ەدى؟ جەر - دەتى كەرەك تاماعىن ەگىن جەپ تۇرىغان سۇك، جەردە قالغان تاماق ەگەتتىك جەۋىنە كەلمەگەن. ۇك دەم العىزاتۇن ەدى. بىر از جىل ۇتكەن سۇك جەر استىخداغى تاماق بىرنە - بىرنە جۇسىپ، سۇيىلىپ ەگەتتىك جەۋىنە كەلەدى. بىراق، ار تۇرالى ۇسىمىكەتتىك بىرەۋى بىر تاماقتى كوب جىيىدى، ەگەتتى تاماقتى از جىيىدى. ەگەتتى ازانىك از جەگەتتىن كوب جىپ، كوب جەگەتتىن از جىيىدى. ۇسىمىكەتتىك مىل سىقىلدى. ماسەلەن جىلقى اششى شەۋىنى از جىپە بوزدى كوب جىيىدى. تۇپە اششىنى كوب جىپ، بوزدى از جىيىدى.

Адам баласы соны сезген. Бір өсімдікті бір жерге қайтарыб ексек, біраздан соң шықбайды. Бір жерге әлденеше түрлі өсімдікті алмастырыб егіб отырсаң шыға береді. Бұл неліктен? Оның себебі, бір түрлі өсімдіктің жеген тамағын екінші түрлі өсімдік аз жейтіндіктен, соның үшін адам баласы көб нәубетті егіс шығарған.

Көб нәубетті егіс бар жерде барлық жерді бес-алты иә онан да артығырақ танабқа бөледі. Соның ішінде бір танабын ғана дем алғызады. Болмаса, о да жок. Әр танапқа әртүрлі астық, өсімдік егеді. Мәселен, бір танапқа бидай, екінші танапқа арыш, үшінші танапқа сұлы, төртінші танапқа жоңырышқа, бесінші танапқа картоп сықылды нәрселер егеді. Биыл шөп иә картоп сықылды нәрсе еккен танаптарға айналдырып астық тұқымдарын егеді.

Астық шөп пен картоп сықылды дақылдардың артынан жақсы шығады екен. Үйткені, бұл дақылдардың ұзын тамырлары жерге тарап, жұмсатып босатады. Жерде қалып, сол тамырлар шіріп, жерге жем болып тыйландырады. Көп нәубетті егіс болғанда адамға тамақ, малға пішен кідірмей өніп тұрады. Жер бос жатпайды. Міне, адам баласы бір нәубеттен бастап, бірте-бірте көп нәубетті егіске түскен. Бір нәубетті егіс кезінде бір үйлі жан тамақ асырайтын жерден екі нәубетті егісте үш үйдің іші, үш нәубетті егісте төрт үйдің іші, көп нәубетті егісте алты үйдің іші тамақ асырайды. Басқаша айтқанда бір нәубет кезінде бір адам тұратын жерге көп нәубет кезінде алты адам тұруға болады. Міне, сонымен ел тығыздалады.

Еуропада осы күні көп нәубетті егіс қолданады. Ресейдің көп нәубетті егіс кей жерлерінде ғана аз-мұздап бар. Қазақ ішінде жок.

ЖҰМЫРТҚАДАЙ БІЙДӘЙ.

(Қазақшаландырушы Қыр баласы)

Балалар ойнаб жүріб, жұмыртқадай бір нәрсе тауыб алады. Ортасында бійдәйдың сызатындай сызаты бар, тұрпаты нақ бійдәй.

Бір жолаушы балалардан бес тыйынға сатыб алыб, қалаға апарады, қолға түспейтүн нәрсе деб, патшаға қымбатқа сатады.

Патша данышпандарды жыйыб: – Бұл жұмыртқа ма? Бійдәй ма? - деб сұрайды.

ادام بالاسى سولنى سىزگەن، *يەر وسىمىدىكى بىر جەرگە قايتارىپ كەت-
تىرمەزادان سىزگە شەقايىدى. *بىر جەرگە اللە شەھە قۇرۇلدى وسىمىدىكى بالاسى
قىرىپ كەتتى وتىرسىڭ شەھە بىرەدى بۇل نەلىكتەن؟ ونىڭ سەبەبى *يەر قۇرۇلدى
وسىمىدىكىڭ جەگەن نامەن كەتتى *قۇرۇلدى وسىمىدىكىڭ از جەيىمىدىكىڭ
بۇنىڭ قۇشمن ادام بالاسى كۆپ تۇرەتتى ەگەس شەھەرەن.

كوب ئاۋىتتى كىسى بار چەردە بارلىق چەردى بىس، التى ياۋاندا
ارتىمىقاي ئانابقا بولدى. سۈتتىڭ شىمىدە ئىز ئانابىن عانا دەم العىزادى
بولماسا ۋدا جوق. ار ئانابقا ار ئورلى استىق وسىمىدىك كەدى. ساسلىق ئىز
ئانابقا ئىيداي، كەشى ئانارقاروش، كەشى ئانابقا سۈلى، ئورنىشى ئانابقا
چوڭرىشقا، يىسىنى ئانابقا كارتوپ سىقىلىدى ئارسىلەر كەدى. يىمىل كۈپ
يا كارتوپ سىقىلىدى ئىرسە كەكەن ئانايارغا ايتالدىرىپ استىق ئۇش
دارىن كەدى.

استىق *كۆپ بىن كارتوپ سىقىلىدى داڭلىقلىرىڭىزنىڭ ارىقىنىڭ ھاقىسى شىندە
 ۋەكىن. ئۆيىڭىزنى بۇل داڭلىقلىرىڭىزنىڭ ۋەكىن نامىزىلارىڭىز ھەرگە ئاراپ جۇمىستانىپ بوساڭىز
 ھەردە قالىپ سول نامىزىلار *كۆپ بىن جەرگە جەم بولۇپ تىيىلاندىرۋادى. كۆپ ئۆي
 يىقىنى *گەسى بولغاندا ادامما تاماق، مالغا پەشەن كەلسە، *ي كۆپ ئۆيۋادى
 ھەر بىس جاپايىدى. مەنە ادام بالاسى *بىر ئۆيۋەتتىن باستاپ *مۆشەيىمەن
 كۆپ ئۆيۋەتتى *گەسىگە ئۆسكەن. *بىر ئۆيۋەتتى *گەسى كەزىندە *بىر ئۆيۋەتتى
 تاماق اسىرايۇن ھەردەن *كى ئۆيۋەتتى *گەسىگە ئۆش *ئۆيۋەتتى *شى، *ئۆش ئۆيۋەتتى
 *گەسىگە *تۆرت *ئۆيۋەتتى *شى، كۆپ ئۆيۋەتتى *گەسىگە ئۆش *ئۆيۋەتتى *شى ئۆش
 اسىرايۇن. ياشاشا ايتقاندا *بىر ئۆيۋەت كەزىندە *بىر ادام تۇراتۇن جەرگە كۆپ
 ئۆيۋەت كەزىندە ايتى ادام تۇرۇغا بولادى، مەنە سۈنە مەن ەل نىمىزىدەلەي.
 *تۇرۇپلا وسى كۈنى كۆپ ئۆيۋەتتى *گەسى تولىغاندى. رەسەيىڭىز كىم
 ئۆيۋەتتى *گەسى كەي جەرلىرىدە غانا از مۇرداب بار. قازاق *شىندە جوق

جو ممر نقاداي بيميداي.

(قازاقستان دىۋىنى قىز بالاسى)

[illegible]

Данышпандар олай да, бұлай да қараб, патшаның сұраған сөзіне жөнді жауап бере алмайды.

Терезе алдында жатқан нәрсені тауық келіп шұқып, 1–2 теседі. Жұрт бійдәй екенін білді. Данышпандар: бұл кәдімгі арыш бійдәй екен деді.

Патша бійдәйды таң-тамаша қылыб қайда, қай ұуақытта шыққан бійдәй, табындар деб дәнiшпандарға жарлық қылады. Дәнiшпандар әрi ойлайды, берi ойлайды, талай кiтабтарды тiнттi, түк таба алмайды. Бiз түк таба алмадық, кiтабта бұл тұуралы ешнәрсе айтылмаған екен, мұның жайын мұжықтан сұрау керек дестi.

Патша шабар шабтырыб, кәрiнiң кәрiсi шал мұжықты тауыб әкелуге бұйырады. Айтқанындай шалды тауыб, патшаға алыб келдi. Ийекте тiс, бойда күш, тәнiнде ет жоқ, көз кiреуке, құлақ мүкiс, адам сыны жоқ, кеудiреб тұрған бiр шал екi тайаққа сүйенiб, патшаға келедi.

Патша бiйдәйдi көрсетедi. Шалдың кiреукеленген көзi оңды көре алмай, көргенiн көрiб, көрмегенiн қолымен сыйпаб қарайды.

– Ақсақал, бұл бiйдәй қайдан шыққанын бiлесiң бе? Өзiң мұндай бiйдәйдi егiб көргенiң бар ма? Болмаса, сатыб алғаның бар ма? Қайда, қашан сатылғанын бiлесiң бе? – деб, патша шалдан сұрайды.

Шалдың құлағы ауыр, айтқан сөздердi азар естiйдi, әрең түсiнiб, зорға жауап бередi.

– Жоқ, мен мұндай бiйдәйдi егiб те, орыб та, сатыб алыб та көргенiм жоқ. Сатыб алған бiйдәй мұндай iрi емес, құу шөлмек болатұн. Мұны менiң әкемнен сұрау керек, сол бiлмес бе екен, – дедi өлiмтiк шал.

Патша шалдың әкесiне кiсi жiбердi. Жiгiттер тайаққа сүйенген бiр шалды алыб келедi. Патша бұған бiйдәйдi көрсетедi. Шалдың көзi көредi екен, бидәйдi алыб қарайды.

Патша алдыңғы шалдан сұрағанын мұнан да сұрайды, құлағының сәл мүкiсi болса да, баласынан анағұрлым құунақ, сергек, жас көрiндi.

– Жоқ, мен мұндай бидайды өмiрiмде еккенiм де, сатыб алғаным да, көргенiм де жоқ. Мен өмiрiмде ақша дегендi есiткенiм жоқ. Бiздiң заманымызда қалық өз нанын өзi жейтүн. Ашаршылықта бар нанын көршiсiмен бөлiб жейтүн. Бiздiң бiйдәй бұл күнгi бiйдәйдан шығымды да, үлкен де болушы едi, бiрақ, нақ мұндай iрi болмайтүн едi. Әкем айтушы едi: оның заманындағы бiйдайлар өте үлкен және шығымды болушы деп. Сонан сұрасаң екен, дедi бұл шал.

دانشپاندار ولاي دا، بۇلای دا قاراپ، پاتشامىڭ سۇرغان جۈزىمە "جوندى جاۋاب
بەرە المايدى.

مەرەزە الدىنغا چاتقان ئارسىنى ئاۋىق كەلىپ، شوقىپ 1-2 تەسەدى. چىۋىرت
بىلداي ەكەن "بىلداي، دانشپاندار: بۇل كادىكى ارىش بىلداي ەكەن دەي
پاتشا بىلدايىنىڭ ئاماشا قىلىپ قايدا، قاي ۋاقىتتا شىققان بىلداي ئايمىكتار
دەپ دانشپاندارغا چارلىق قىلادى. دانشپاندار "ارى ويلادى، بەرى ويلادى، ئالاي
كىتاپناردى "تىنتى، تۈك ئابالماي، مېر تۈك ئابالماي، كىتاپتا بۇل تۈۋاللى
ش ئارسە ايتىلماعان ەكەن، مۇنىڭ جايىن مۇجەقتان سۇراۋ كەرەك دەستى.

پاتشا شايار شايتەرىپ، كىرىنىڭ كىرىسى شال مۇجىق ئاۋىپ اكەلمۇگە
بۇيىرادى. ايتقاندىن شايدى ئاۋىپ، پاتشاعا الپ كەلدى. يەكەنە "تىنتى، بويىدا
كۈش، ئاندىنەت جوق، كۈر كۈرەۋگە، ئۇلاق مۇكەس، ادام سىنى جوق،
كۈلدۈرۈپ تۇرغان "بىر شال ەكى تاپاققا سۇيەلمەپ، پاتشاعا كەلدى.

پاتشا "بىلدايىنى كۈرسەتتى. شالنىڭ كۈرەۋكەلىكەن كۈزى وگىدى كۈرە
الماي، كۈرگەن كۈرەپ، كۈرەگەن قولى مەن سىيىپ قارايدى.

- اقساقال، بۇل "بىلداي قايدان شەققان بىلەستىن؟ "زىڭ مۇنداي "بىلداي
يدى ەگىپ كۈرگەنڭ بارما؟ بولماسا ساتىپ ايعانىڭ بارما؟ قايدا، قاشان ساتىپ
عالتىن بىلەستىن يە؟ دەپ پاتشا شالدىن سۇرادى.

شالنىڭ قۇلاغى اۋىر ايتقان سۆزدەردى ارار ەستىدى، ارەڭ "تۈسۈش زورغا
جاۋاب بەردى.

- جوق، مەن مۇنداي "بىلدايى ەگىپ تە، ورنىپ تا، ساتىپ الپ تا كۈر-
گەنم جوق. ساتىپ الپن "بىلداي، مۇنداي "بىر مەس، تۈۋشۈلمەك بولاتتىن.
مۇنى مەنىڭ اكەلمەن سۇرا كەرەك، سول بىلماس بەكەن، دەدى. - ولتەمىڭ شال.
پاتشا شالنىڭ اكەلمەن كىسى جىيەردى، چىكتەر تاپاققا سۇيەلگەن "بىر
ئالدى الپ كەلدى. پاتشا بۇدان "بىلدايىنى كۈرسەتتى. شالنىڭ كۈزى
كۈرەدى ەكەن، "بىلدايىنى الپ قارايدى.

پاتشا الدىكى شالدىن سۇرغاندىن مۇنداي سۇرايدى: "قۇلاغىنىڭ "مال مۇ-
كەسى بولسا، دالاسىدىن انا مۇرلەم قۇتقان، مەرگەك، جىس كۈرىندى.

- جوق، مەن مۇنداي "بىلدايىنى ومىرەدە ەككەنم دە، ساتىپ العانم دا
كۈرگەنم دە جوق. مەن ومىرەدە اقشا دەگەندى سىنىڭم جوق "بىلدايىنىڭ
قۇلاغىمدا قالق "وز ناندىن "ورى جەيتۇن. اشارىملىقتا بار تاندىن كۈرۈشۈش
"بولمى جەيتۇن. "بىزنىڭ "بىلدايى بۇل كۈنگى "بىلدايىدىن شەققىدى "ۋلكە
نەدە بولمۇشى دەي؛ "بىراق، ئاق مۇنداي "بىر بولمىقۇن دەي. اكەم ايتمۇشى
"دەي: "زىڭ زاماندا "بىلدايىلار وتەلگەن جاننا شەققىدى بولمۇشى دەي دەپ
"بولان سۇراساڭ ەكەن دەدى شال.

Патша шалдың әкесін алдыртады. Баладай ойнаб, жымпыңдаған, құб-қунақ шал патшаға жүгіріб келіб, сәлем береді. Құлағы саб-сау, көзі жайнаған шоқтай, сөзі сұудай сырғыйды. Патша бийдәйді шалға көрсетеді. Шал бийдәйді қолына алыб, айналдырыб қарады.

– Шырағымды көрмегелі көб заман болды, - деб, шал бийдәйді тістөб үзіб алыб, шәйнәб, – нақ өзі, - дейді.

Патша бұрынғысын бұл шалдан да сұрады.

– Менің заманымда, - деді шал, – бұл бийдәй қайда болса сонда шыққан. Менің жеп өскен наным, көршілерімді сыйлағаным – осы бийдәй. Менің егетінім де, орыб бастыратыным да осы бийдәй еді.

– Бұл бийдәй, ата, өзің егетін бе едің? Жоқ сатыб алатұн ба едің? - деб патша тағы қайта сұрады.

Шал мыйығынан күлді.

– Біздің заманымызда сатқанды кім көрген? Сатқан күнә емес бе? Онда ақшанды кім білген? Әркімнің өз наны өзіне жетерлік болатұн, - деді шал.

– Бұл бийдәйді қайдағы егіндікке ектің? Ол егіндік өзіңдікі ме? - деб патша тағы сұрады.

– Менің егіндігім Құдай жері. Қай жерді жыртсам, сол жер менің егіндігім. Еңбегім, терім сіңген жер менікі. Құдай жері, кім еңбек сіңірсе соныкі. Жердің сенікі, менікі болуының шарты жалғыз-ақ еңбек және табан ақы, маңдай тер сенікі, менікі болады. Жердің сенікі, менікі болуы табан ет, маңдай тер сіңуінен, деді шал.

– Тағы екі ауыз сөзіме жауап айтшы, ата, - деб патша сұрады:

– Бұрын неге мұндай бийдәй шыққан, енді неге шықбайды? Бұл бір. Сенің немерең екі тайақбен зорға сүйіретіліб келді, балаң тайаққа сүйеніб келді, сен тайақсыз келдің, көзің шоқтай жәйнаб тұр, тісің түб-түгел, пышақтай өткір, сөзің ап-анық сақпанның тасындай, денең кунақ, кескінің жақсы, пішінің түзу, бұл неліктен мұнша екі түрлі болды? - деді.

– Адам баласы.... табан еті, маңдай терімен күнелткен таза жолдан шыға жайлды. Еңбексіз мал табқысы келеді. Бұрынғылар өз табан ет, маңдай теріне жалынған... Ендігі адам іздегені арамзалық, текке біреудің еңбегінен пайдаланбақ. Сен сұраған екі түрлі күй осыдан болған, - деді шал.

Лев Николайұлы Толыстой.

پاتشا شالدىڭ اكەسىن الدىرتادى. بالاداي ويىماپ، چېيىڭداغان قۇپ قۇپتاي شال پاتشاعا جۇڭمىز كەلىپ، سالام بېرەدى. قۇلاعى ساب-ساۋ، كۆزى چايناعان شوقتاي، سۆزى سۇۋداي سوغىيىدى.

پاتشا مېيىدايدى شالغا كۆرسەتەدى. شال مېيىدايدى قولغا ئالىپ ايالدىرىپ قارادى.

— شىراغىمىدى كۆرەگەلى كۆپ زامان بولدى دەپ، شال مېيىدايدى تەستىپ ئۆزىنىڭ شايىناپ، ئاق ۋىزى، دەيدى.

پاتشا بۇرىنچىسى بۇل شالدىن دا سۇرادى

— مەنىڭ زامانىمدا، دەدى شال، بۇل مېيىداي قايدا بولسا سوندا شىققان. مەنىڭ جەپە وسكىن ئانمى، كۆرىشكەنمىدى سىيلاغانمى وسى مېيىداي. مەنىڭ گەر تىنىم دە، وريب باستىرغانمى دا وسى مېيىداي ەدى.

— بۇل مېيىداي، اتا، ئۆزىڭ گەنەن بە ەنىڭ؟ جوق ساتىپ الاتۇن با ەنىڭ؟ دەپ پاتشا ئاقى قايتا سۇرادى.

شال مېيىدىن كۆلدى.

— مېزىڭ زامانىمىزدا ساتقاندى كىم كۆرگەن؟ ساتقان گۇنا مەنىڭ بولسا، وندا اقشاڭدى كىم بېلىگەن؟ ەر كىمىڭ ئۆز ئاقى ۋىزىنە جەنە رلىك بولاتۇن، دەدى شال.

— بۇل مېيىدايدى قايداى گەندىككە ەنىڭ؟ ول گەندىڭ ۋىزىڭدىكى مەدى؟ دەپ پاتشا ئاقى سۇرادى.

— مەنىڭ گەندىڭم قۇداي جەرى. قاي جەردى چىرتىم، سول جەر مەنىڭ گەندىڭم. گەندىڭم، تەرىم سىڭگەن جەر مەنىڭم. قۇداي جەرى، كىم گەندىڭ سىڭىرسە، سونىڭم. جەردىڭ سەنىڭم، مەنىڭم بولۇپنىڭ شارنى، چالغىزاق گەندىڭ. جانا تابان اق، ماڭداي تەر سەنىڭم، مەنىڭم بولادى. جەردىڭ سەنىڭم مەنىڭم بولۇپ، تابان ەت، ماڭداي تەر سىڭىۋىنەن، دەدى شال.

ئاقى ەكى اۋىز سۆزىمە جۋاب ايتىش، اتا، دەپ پاتشا سۇرادى :

— بۇرىن نەگە مۇنداي مېيىداي شىققان، ەندى نەگە شىققايدى، بۇل مەن. مەنىڭ تەسەرەڭ ەكى تايان بىن زورعا سۈيەرەتلىپ كەلدى؛ بالاڭ تاياققا سۈيىنەپ كەلدى؛ سەن تاياقسىز كەلدىڭ؟ كۆزىڭ شوقتاي چايناپ تۇر، تەسنىڭ تۈپ تۈگىل، پىشاقىنى مۇسكەر، سۆزىڭ اب انىق ساقاينىڭ تاسىنداي، دەنەنىڭ تۈپ ئاقى، كەسكىنىڭ جاسى، مېنىڭم ئۆزىم، بۇل تەلىمكەن مۇشە ەكى ئۆزلى بولدى. — دەدى.

— ادام بالاسى... تابان ەتى، ماڭداي تەرى مەن كەن گەندىڭم نارا جولدىن شىغا چاينىدى ەگە كىمى مال تاپقىسى كەلدى. بۇرىنمىز ئۆز ئايان ەت، ماڭداي تەرىمە چالغىزاق... ەندىكى ادام بىرەگەننى ارامالىق، تەككە بىرەۋىڭ گەندىڭم پىلالانماق. چىن سۇراغان ەكى ئۆزلى كۆي وسىدىن بولغان دەدى شال.

لەپ ئىمىكولاي ئۆلى تولىستوي.

ҚҰСТАРДЫҢ МАСА ШЫБЫН, ҚОҢЫЗДЫ ҚҰРТЫУЫ.

Көб құс ет жеб күн көреді. Қоңыз, көбелек, түрлі маса, шыбынды жеб құртатұн құстар тібті көб. Маса, шыбын, құрт-құмырсқаны аса көб қыратұн құс: ұзақ, қарға. Бұлар жер жыртыб жүрген соқаның соңынан жүгіріб жүріб, қоңыздың құртын есебсіз көб жейді.

Мұнан 50 жылдай бұрын арқалық Америкенің бір жерінде елі ұзақ, қарғаны қырған. Қыру үшін аңшыға бұлар көб ақша төлеген. Бір жылдан соң бұлар ұзаққа зар болыб, сол құс жылылатұн болса, бұрынғыдан ақшаны екі есе артық төлеуге бел байлаған.

Ұзақ, қарға құрыған соң егінге қоңыздар мен көбелектер зор зыйанын тйгізе бастаған.

Адамға қараторғайдың да пайдасы өте көб. Бір жерде қараторғайды қырған. Қараторғайды қыру бойына қоңыздар сонша көбейіб, тоғайдағы барлық шөбті жеб құртқан. Қысқа қарай амалсыз алыстан пішен сатыб алыб тасуға тура келген.

Америке қалқы бірқатар құстарды бақшаларына қызықтырыб келтіреді. Неге десеңіз, бұл құстар бақшаларды зыйанынды құрт-құмырскалардан аман сақтайды. Сарғалдақ деген торғай сыйакты кішкене сары құсты үйде ұстайды: сарғалдақ мазасыз шыбындарды аулайды.

Құрт-құмырсқа, маса, шыбынды жейтұн құстардың адамға келтіретұн пайдасын санаб жеткізуге болмайды. Бұл құстар ағаш бақшаларын да, тоғайды да, орманды да, жүзім бақшаларын да, егінді де аман сақтайды. Оңтүстік Ресейде егінге шегіртке иә басқа құрт-құмырскалар өте үлкен зыйанын келтіріб тұрады. Құрт-құмырсқа көріне бастаған жерге құстар жыйналыб, зыйанынды жәндіктерді тобтаб қыра бастайды. Шегірткені әсіресе, «дырозд» деген құс көб қырады. Шегіртке қайда жүрсе, дырозд да сонда жүреді. Бозторғайдың да пайдасы олқы емес: шөбті жау жапырақтай қирататұн түкті ала құрттар мен шыбындарды торғай көб қырады. Ерлі-зайыбты екі торғай балаларының тамағына бір жұманың ішінде, үш мың үш жүз алпыс түкті құртты ұстаб әкеліб берген, сонда күніне балаларын асырау үшін 480 құрт қырған болады, бұлардан басқа торғайлардың өзі де бір жұманың ішінде тамақ ауыз тйіб жүруі керек.

قۇستاردىڭ ماسا-شىمىن، قوڭمۇدى قۇرتىشى.

كۆپ قۇس ەت جەپ كۈن كۆرەدى. قوڭمۇ، كۈدەك، تۈرلى ماسا-شىمىننى جەپ قۇرتاتۇن قۇستار تېشى كۆپ. ماسا - شىمىن، قۇرت-قۇمىرسىقانى اسا كۆپ قۇرتاتۇن، قۇس ۇزاق، قارغا، بۇلار جەر جىرتىپ جۇرگەن - سۈننىڭ سۈڭىنچى جۇگىرىپ قۇرتىپ قوڭمۇدىنىڭ قۇرتىن سەيسىز كۆپ جەيدى.

«ئۇن 50 جىلداي بۇرىن ارقالىق امەرىكىنىڭ تېمپ جەرىندە ەلى ۇزاق» قارغانى. قىرغان، قىرىۋ، ۇشىن اڭشىغا بۇلار كۆپ اقشا تۈلەگەن. تېم جىلداي سۈڭ بۇلار ۇزاققا زار بولۇپ سول قۇس جىلاتۇن بولسا، بۇرىنچىدان اقشانى ەكى ەدە ارتقى تۈلەۋگە بەل بايلاعان. ۇزاق، قارغا قۇرىغان سۈڭ، ەگىنگە قوڭمۇدىر-ەن، كۈبەلەكتەر زور زىيان تېگىزۋە ياسانغان.

ادامغا قارا تورعايدىڭ دا پايداسى وتە كۆپ. تېم جەردە قارا تورعايدى قىرغان. قاراتورعايدى قىرىۋ بويىغا قوڭمۇدىر سۈننى كۈبەيىپ، تورعايدى پارلىق تېمىنى جەپ قۇرتقان. قىسقا قاراي امالسىز المىتىن پىشىن سىنىپ الىپ تاس مۇغا تۇۋرا كەلگەن.

امەرىكىكە قالقى تېم قاتار قۇستاردى باشلارغا قىزىقتىرۇپ كەلتۈرەدى. نەگە دەسە كۆز بۇل قۇستار باشلاردى زىياندى قۇرت-قۇمىرسىقلاردان امان ساقتايدى. سارعالدىق دەگەن تورعاي سىماقنى كىشىگە سارى قۇستى ۇيدە ۇستايدى؛ سارعالدىق مازاسى شىمىنداردى ۇلايدى.

قۇرت-قۇمىرسىقا، ماسا-شىمىننى جەيتۇن قۇستاردىڭ ادامغا كەلتۈرەتۇن پايدا. مىن سادات جەنگىزبۇگە بولمايدى. بۇل قۇستار اعاش باشلاردىن، تورعايدىدا؛ ورمانىدا؛ جۇرۇم باشلاردىن، ەگىندى، امان ساقتايدى ۇل قۇستىڭ رەسىمىدە ەگىنگە شەگىرتىكە پا باسقا قۇرت-قۇمىرسىقلار وتە ۇلكەن زىيان كەلتىرىپ تۇرادى. قۇرت - قۇمىرسىقا كۆرىنە ياسانغان سۈرگە، قۇستار جىمىلىپ زىياندى چالدىقاردى ئوتۇپ قىرا باستايدى. شەگىرتىكىنى اسۈسە «دېرۈزد» دەگەن قۇس كۆپ تۇرادى. شەگىرتىگە قايدا جۈرسە، دېرۈزد دا سۈننى جۈرەدى. بوز - تورعايدىڭ دا پايداسى ۇلقى ەمەس: «شۈپتى جاۋجايرىقتاي قىيراتا تۇن تۇتتى الا قۇرتتار مەن، شىمىنداردى تورعاي كۆپ قىرادى. ەلى رايىشى ەكى تورعاي بالالارنىڭ تاماغىغا تېم سۈننىڭ شىمىن، ۇش مىڭ ۇش جەۋز لېيىس تۇكتى قۇرتتى ۇستاپ اكەلىپ تۇرگەن؛ سۈننى كۈنىمە بالالارنى اسراۋ ۇش 480 قۇرت قىرغان بولادى؛ بالالار باسقا تورعايدىڭ ۇزىدە تېم جۇمىنىڭ شىمىنە قاماق ۇزىن تىيىپ تۇرىۋى كەرەك.

Қарлығаштар тек шыбын, құрт сықылдылармен ғана қоректенеді. Құрғақшылық кезде маса, шыбын, құрт-құмырсқа жоғары ұшады да, дымқыл уақытта төмендеб ұшады. Бұлардың артынан қарлығаштар ұшып құуыб отырады. Сонымен қарлығаштардың ұшқаны ауаның иә құрғақ, иә дымқыл екенін көрсетеді десе болады. Бір ағылшын сағатына қарлығаш қанша шыбын ұстайтұнын білгісі келіп, ұйаның аузына отырып, балапанына қарлығаш неше рет ұшыб келіп, кететүнін санаған. Әр келгенде қарлығаш бір шыбын тістеп келеді. Бір сағатта қарлығаш қырық шамалы шыбын ұстап алған.

Кейбір құстар маса, шыбынды, құрт-құмырсқаны бір түрлі әдіспен ұстайды. Тоқылдақтар ағаш қабығының астынан аулайды, әуелі қабық астындағы ағаш жейтүн құртты тауып алады. Сонан соң қатты тұмсығымен әлгі жерді тесе бастайды. Ағаш жейтүн құрт тоқылдақтан өмірде құтыла алмайды, қабықты тесе сала, тоқылдақ тесік астына тілін тығып жібереді. Тілі ұзын және оралымға келгіш болады. Тілімен қабық астындағы құртты сұуырып алады. Тоқылдақтың кейбір тұқымдары, істікке шанышқан сықылды, құрттарға тілін түйреп алады.

Құрт-құмырсқа, маса, шыбынды қырғанда құстар тек өсімдікке ғана емес, малға да пайдасын тийгізеді. Мәселен: бөгелектердің малға тыныштық бермейтүні жұртқа мәлім. Құстар бөгелектің сазайын тарттырады, бір сыйыр бөгелектен қалай құтылуға білмей, үйректер жүзіб жүрген қара сұуға бауырлап түсіб кеткен. Үйректер сыйыр үстінде ызыңдаб, ұшыб жүрген көб бөгелекті көрген. Сонан соң барлық үйрек қалмастан сыйырдың қасына келіп, қамаб алыб, бөгелекті аулай бастаған. Менің көзімше үйректер оқтын-оқтын секіріб, бөгелектерді ұстап алыб жатты, – дейді, бір көзімен көрген кісі. Үйректер жан-жағын қоршаб, кейде тұмсығымен шымшыб жатса да, сыйыр үйректің қызметүн түсінген сыйақты қозғалмай тұрды да қойды. Қазақ даласында шегірткенің ұрығын қарға көб қырады. Қарға бізге дос.

Н. Рұубакійннен.

قارلماشتار تەك شىبىن قۇرت سىقىلار مەن عانا ئۈرەكتەدى، قۇر-
عاقشلىق كەزدە ماسا شىبىن قۇرت - ئۆمۈرىدە جوعارى ۋىشادى، دىمىقلى
ۋاقىتتا تۈمەندىپ ۋىشادى. بۇلاردىن ارتمىغان قارلماشتار ۋىشەپ قۇيۇپ وتىرادى.
سۈنى مەن قارلماشتاردىن ۋىشقانى ۋاشنىڭ يا قۇرغاق يا دىمىقلى كەنەن كۈرسە
تەدى دەسە بولادى. *بىر اڭگىلىش ساعىتتا قارلماشتا قاندا شىبىن ۋىشاپتۇن
يىلگىنى كەلىپ-ۋىشاپنىڭ ۋىزىغا وتىرىپ، بالاپانغا قارلماشتا نەشە رەت ۋىشەپ
كەلىپ كەلتۈرۈپ ساناغان. *ار كەلگەندە قارلماشتا *بىر شىبىن تېستەپ
كەلەدى. *بىر ساعىتتا قارلماشتا قىزىق شامالى شىبىن ۋىشاپ العان.

كەي *بىر قۇستار ماسا-شىبىنلىدى، قۇرت - قۇمىرىدە قاندا *بىر قۇرلى *ادىنى
يەن ۋىشاپىدى. تۇڭقىلداقتار اعاش قايىقىنىڭ استىغا ۋىلايدى؛ ۋەلى قايىق
استىغا قايىق اعاش جەپتۇن قۇرتنى تاۋىپ الادى. سۈن سۈك قاتتى ئۆمۈرى مەن
الگى جەردى تەسە باسمايدى. اعاش جەپتۇن قۇرت تۇڭقىلداقتان ۋىمىرە قۇر-
تەلا-مايدى؛ قايىقتى تەسە سالا، تۇڭقىلداقتا تەسەك استىغا قاتتى تەسەپ جەپتۇرەدى.
غەلى ۋىزىن *جانا ۋاللىما كەلگەن بولادى. *تەلى مەن قايىق استىغا قايىق قۇرتنى
سۈرۈپ الادى. تۇڭقىلداقتىڭ كەي *بىر تۇمىدىنارى، تەسەككە شاتىشقان
سىقىلىدى، قۇرتتارغا *تەلى ئۆمۈرىپ الادى.

قۇرت - قۇمىرىدە، ماسا، شىبىنلىدى قىرغاقدا تۇستار تەك ۋىشەپكە عانا
مەنس، مالغا دا پايداسىن تەيگەندە ماسەلىن: بۈگەلەكتىڭ مالغا تەننىشتىق
بەرمەيتۇن جۇرتقا *مالىم قۇستار بۈگەلەكتىڭ سارايمىن تارتىنمايدى، *بىر
سىمىر بۈگەلەكتىن قالاى قۇتلىمۇغا بىلەيدى. ۋىرەكتەر *جۈرۈپ جۈرگەن قارا
سۇۋغا باۋىرلاپ تۇسۇپ كەتكەن. ۋىرەكتەر سىمىر ۋىشەپ تەسەپكە، ۋىشەپ
جۈرگەن كۈپ بۈگەلەكتى كۈرگەن. سۈن سۈك بارلىق ۋىرەك قالماسقان
سىمىردىن قاسىما كەلىپ قالمىپ الدى، بۈگەلەكتى ۋىلاي باستاغان. مەننىڭ كۈرەشە
ۋىرەكتەر ۋىشەپ-ۋىشەپ سەكەپ، بۈگەلەكتەردى ۋىشەپ الدى جاتتى-دەيدى.
*بىر كۈزى مەن كۈرگەن كەمسى. ۋىرەكتەر مەن جەننى قورشاپ، كەيدە ئۆمۈرى
مەن شىبىشەپ جاتقاندا. سىمىر ۋىرەكتىڭ قىرەمەننى ئۆمۈرىگەن سىمىرى قورغالەي
تەردى دا قويدى. قازاق دالاسىدا شەگىرىنەكتىڭ ۋىلەمىن قارغا كۈپ قىرغاق
قارغا بىزگە دوس.

ن رۇۋا مەنس.

ӨСІМДІКТЕРДІ ҚАЛАЙ ҚОРЕКТЕНДІРЕДІ, ТОЗҒАН ЖЕРДІ ҚАЛАЙ ЖАҢҒЫРТАДЫ.

Адам мен қайуанға тамақ бен сұусын керек. Бұлар түгіл өсімдік те тамақ бен сұусыз тұра алмайды. Әуемен тілдескен бәйтерекке де, жер бетінде тырбиыб жатқан бозғанаққа да тамақ, сұусын, ауа, жарық керек. Қоймаға астық жинап қойсаң, ауа мен жарық болса да көктемейді, тұра береді. Сол астықтың дәнін ылғалды жерге себсең, біраз уақыттан соң сабақ бен жапырақ шығады.

Бұл өсімдікке ауа мен ылғалдан басқа тамақ керек екенін көрсетеді, ол тамақты өсімдік жерден алыб жейтүнін көрсетеді. Олай болса, өсімдік жейтүн тамағы жерде болады. Қаптағы астық адам жеген сайын таусыла береді. Ақырында бір түйірі де қалмайды, ол қабына қайтадан тамақ салмаса адам аштан өледі. Өсімдік те солай. Еккен егін жердегі өзіне керек тамағын алыб жей береді, жердегі тамағы бірте-бірте азайа береді. Бір жерге егінді қайтарыб сала берсең, ол жердегі керек тамақты егін жеб болады, жерде егін жерлік тамақ қалмайды. Ол жерге енді егін жерлік тамақ салмасаң, егіндік ашығады, шықбайды. Егіндік тозды деб осыны айтады.

Адам баласы мұны әлдеқашан аңғарыб, жерге дем алғызатұн болды. Адам жұмыс істеп шаршаса, дем алғысы келеді. Дем алса, қайтадан жұмысқа жарайды, бұрынғы күші қайтыб келеді, болмаса, адам жұмысқа жарамайды. Жер де сол сықылды. Көб айдаған жер тозғаны – шаршағаны, дем алдырмасаң болмайды. Соның үшін адам баласы шаршаған жерге дем алғызыб, бұрынғы құуатұн қайтару үшін екі нәубетті, үш нәубетті егіс шығарған, бірақ бір-екі жылда жердің күшін түгел жаңғыртуға болмайды, бәрібір, бұл жерге астық тың жердей шықбайды. Оның бер жағында ел өсіб, тамақ бұрынғыдан да артық керек қылыб барады. Енді не қылмақ керек?

Енді жұрт жерді тыйландыра бастайды. Жердің үстіне алыб барыб көң төгеді, бірақ әркімнің жеткілікті көні әзір тұра ма? Соның үшін айдалған жер ашыға бастайды. Ішінде тамағы мол, тоқ жер тағы жоқ. Енді

وسىمدىكى قالاي قورەكتەندى، توزعان جەردى قالاي داڭغىرتادى.

ادام مان قايتا قالاي بىن - بۇ سىن كەزەك بۇلار تۈگەل وسىمدىكى
ئامىق بىن - بۇ سىن ئۇرا المايدى. اۋەمىن تىلدەسكەن ياي تەرەككەندە جەر
يەتتىدە تەرىپىمىز جاتقان بوزغانتقا قالاي - بۇ سىن - اۋا - چارنى كەزەك تۇيماغا
استىق خېنىپ تويىڭ، اۋا مەن چارنى بولسا كۈنەمىيىدى، ئۇرا بىرەدى.
سول استىقتىڭ *دەن بىن بىلدى جەرگە سەيىڭ *بىر ار ۋاقىتتىن سۇڭ سابىق
بىن چايراق شىعادى.

بۇل وسىمدىكىگە اۋا مەن بىلدىن بىلما قالاي كەزەك *كەتتىن كۈرسەتتى;
ول تاماقتى وسىمدىك جەردەن الىپ خېنىپتىن كۈرسەتتى. ول بولسا وسىمدىك
خېنىپ تاماقتى جەردە بولادى. قايتا استىق ادام جەڭەن سايىن تاۋىمىز
بىرەدى. اقىرىندا *بىر تۇيىمىز قالمايدى; ول قايتا قايتا قالاي سىلما.
ادام اشتان ولدى. وسىمدىكى سۇلاي. *كەتتىن *كەتتى جەردەكى ۋەزىنە كەزەك
تامان الىپ جەردى بىرەدى، جەردەكى تاماقتى بىر تەرىپىمىز اۋا بىرەدى. *بىر
جەرگە *كەتتى قايتا سىلما - سىلما بىلدى ول جەردەكى كەزەك تاماقتى *كەتتى
جەردى بولدى; جەردە *كەتتى جەردە قالمايدى. ول جەرگە *كەتتى
جەردە قالاي سىلما، *كەتتى استىق، شىعادى، *كەتتى قوردى دەپ
وسىمنى ايتادى.

ادام بالاسى مۇنى الدى *كەتتى جەرگە دەپ شىعادى بولدى.
ادام جۇمىس شىعادى شىلما دەپ الەمى كەلدى. دەپ الەم قايتادان جۇمىسقا
جارايدى، بۇرغى كۈشى قايتىپ كەلدى; بولسا ادام جۇمىسقا چارايى
جەردە سول سىمىلدى. كۈپ ايتاغان جەر توزغانى - شىلما; دەپ الەم شىلما
بولمايدى. سىننىڭ *بۇ سىن بالاسى شىلما جەرگە دەپ الەم، بۇرغى
قۇۋاندىن قايتا *بۇ سىن *كەتتى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى. *بۇ سىن
*بۇ سىن *بۇ سىن جەردە كۈش تەڭ بىلدى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى.
*بۇ سىن *بۇ سىن جەرگە استىق تىڭ جەردى شىعادى. سىننىڭ بىلدى. *بۇ سىن
*بۇ سىن تاماقتى بۇرغىدىن ارىق كەزەك بىلدى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى. *بۇ سىن تەڭ بىلدى.
*بۇ سىن جۇرت جەردى تىلدا بىلدى. جەردىك سىننىڭ الەم بىلدى. *بۇ سىن
*بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن
*بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن *بۇ سىن

астық жөнді шықбайтұн болды. Шөб баласы, жер анасы сықылды аш жер – шөб баласына емшегін бергенмен сүт шыға ма? Ел өскен сайын астық жетісбейтұн болды. Жерді асырайтұн әдіс таппаса болмайтұн болды.

Шөб беріб асырамасаң, аш сыйыр сүт бермейді. Тамақ беріб асырамасаң, ашыққан жер астық шығара алмайды. Жерді қалай асыраб, ашықтырмас жайын үйрену керек. Соны зерттеген оқымыс неміс Либиқ деген сабаз.

Өсімдіктің өмірін, тіршілігін, қандай жейтұн, қандай тамақ, қандай өсімдікке тийімді екенін білу үшін бейнеттеніб, тәжірибелер жасаб Либиқ отыз бес жыл өмірін сарб етті. Ақырында Либиқ өсімдік жеуге поспор, селитра, избиз сықылды нәрселер керек екенін білген. Сол нәрселер жерде жатыб өсімдік жейтұн тамаққа айналады екен. Сол тамақтар болмаса өсімдік ашығады екен. Мұнымен қоймай, Либиқ қандай өсімдікке қандай тамақ керек, қанша керек екенін есебтеб шығарған. Сол білгеннің бәрін данышпан кітаб қылыб жазыб, жер жүзіне таратқан. Либиқ есебімен әр нәрседен қосыб жұрт жерге тамақ беріб асырай бастаған. Мұны жерді қолдан асырау дейді. Бұл күнде сол нәрселерді жасаб шығаратұн пәбіриктер бар. Либиқ жетпіс жыл өмір сүріб, 1873 жылы дүниеден қайтты. Әлі мыңдаған адамдар, шаруалар, агрономдар Либиқ кітабын оқыб пайдаланады. Либиқты адам баласының қамқоры деседі. Либиққа тууған жері «Дармиштатта» және «Мункин» деген үлкен қалада қалқы ұмытбастық белгі салды.

Бұрынғы заманда жер 25 жылдан соң тыңайса, Либиқ айтқан әдісбен жерді жаңғыртқанда бір жылдың ішінде тыңайды. 25 жыл бос жатқан жердей болады.

Астық жақсы шығу үшін тұқым да жақсы болу керек. Ала айғырдың баласы – ала, шұбар айғырдың баласы – шұбар туады. Өсімдік те солай, жақсы тұқымнан шыққан астықтар жақсы болады, жаман тұқымнан шыққан астық жаман, мыш болады. Адам баласы мұны Либиқтан да бұрын аңғарыб, себкенде жақсы тұқым себе бастаған. Жақсы тұқымнан астық кейде үш рет артық түседі. «Не себсең, соны орасың» деген осы.

Бұл күнде оқымыстар Либиқ ісін ұлғайтыб, тереңдетіб, арттырған. Ресейде жерді қолмен асырау XIX ғасырдың айағында шықты. Қазақ ішінде әлі жоқ, жерді қолмен асырауға әрине, көб қаражат керек. Оған бір жағынан үкімет жәрдем бермесе, екінші жағынан елдің өзі күшін қосыб бірікбесе болмайды.

استىق مچوندى شىغبايئۇن بولدى. شۆب بالاسى، جەر اناسى سىقىلدى اش جەر. شۆب بالاسىنا مەشەكەن بەرگەن مەن "سۇت شىغاما؟ ەل وسكەن سايىن استىق چەتسىيەتئۇن بولدى. جەردى اسرايئۇن "ادىس ئايىسا بولمايتۇر، بولدى. شۆب بەرەب اسراماساڭ اش سىيىر "سۇت بەرمەيدى. تاماق بەرەب اسراما ماساڭ اشىققان جەر استىق شىغارا المايدى. جەردى قالاى اسراپ اشىقتىرماس چايىن ۇيرەنۇ كەرەك. سونى زەرەتتەكەن ونمىس نەمىس لىيىقى دەكەن سايىز.

وسىمدىكىڭ ومىرىن، ئىرشىلىگەن، قانداي چەيتۇن، قانداي تاماق قانداي وسىمدىكىكە تەيەمدى ەكەنن "بىلىۇ ءۇشىن بىيەتتەنەب، ئاجىرىيەلەر جاساپ لىيىقى وتىز بىس جىل ومىرىن ساراپ ەتتى. اقىرىندا لىيىقى وسىمدىك جەۋكە پوسپور، سەلىيىتىرا، ئىزىز سىقىلدى ئارسەلەر كەرەك ەكەنن بىلىگەن. سول ئارسەلەر جەردە جاتىپ وسىمدىك جەيتۇن تاماققا اينالادى ەكەن. سول تاماقتار بولسا وسىمدىك اشىغادى ەكان. ەونى مەن قويماي لىيىقى قانداي وسىمدىكىكە قانداي تاماق كەرەك، قانشا كەرەك ەكەنن سەيتەب شىغارغان. سول بىلگەننىڭ "بارىن دانىشبان كىتاب قىلىپ جازىپ جەر جۇزىنە تارتقان. لىيىقى سەبى مەن "ار ئارسەدەن قوسىپ جۇرت جەرگە تاماق بەرەب اسراي باستىغان. مۇنى جەردى قولدان اسراۋ دەيدى. بۇل كۇندە سول ئارسەلەردى جاساپ شىغارائۇن ياپىرىيكتەر بار. لىيىقى چەتسىس جىل "ومىر "سۇرپ 1873 ەندى جىلى دۇنيەدەن قايتتى. "الى مىكداغان ادامدار، شارۋالار، اكىراومىدار لىيىقى كىتابىن وقىپ پايدالانادى. لىيىقتى ادام بالاسىنىڭ قامقۇرى دەسەدى. لىيىققا نۇۋعان جەرى "دارمىشتاندا" ەجانامۇۋىقپىن دەكەن ۇلكەن قالادا قالى ۇمىتباستىق بەلگى سالىدى.

بۇرىنقى زاماندا جەر 25 جىلدىن سولڭ تىكايىسا، لىيىقى ايتقان ادسىيەن جەردى جاكەرىتقاندا "بىر جىلدىك بىشىندە مىڭ يادى. 25 جىل بوس جاتقان جەردەي بولادى.

استىق جاقسى شىغىۇ ءۇشىن تۇتىمدا جاقسى بولۇ كەرەك. الا ايسىردىڭ بالاسى الا شۇبار ايسىردىڭ بالاسى شۇبار تۇۋادى. وسىمدىكتە سولاي؛ جاقسى تۇتىمدا شىققان استىقتار جاقسى بولادى. جامان تۇتىمدا شىققان استىق جامان مىش بولادى. ادام بالاسى مۇنى لىيىقتاندا بۇرىن اكھارب، سىڭىنەنە جاقسى تۇتىم سەبە باستىغان. جاقسى تۇتىمدا استىق كەيدە "ۇش رەت ارنىق تۇەدى: "بە سەسەڭ، سونى وراسىن" دەكەن وسى.

بۇل كۇندە وتقىمىستار لىيىقى "بىسەن ۇعايتىپ" تەرەڭدەتەپ، ارتىرعان. وسىمدە جەردى قول مەن اسراۋ XIX-ئەسىردىڭ (ايغىندا شىقتى. قازاق. شىڭخە "الى جوق، جەردى قول مەن اسراۋعا ارىنە كىپ قازاجات كەرەك. وعان "بىر جاعىنان ۇكىمەت جاردەم بەرمەسە" ەتمىش جاعىنان ەلنىڭ "وزى كۇشىن قوسىپ بىرىكىسە بۇلىيدى.

ЖҢЙНАҒЫ

	Бет
Дәйектеме	II

Бірінші бөлім. Әдабйат, тұрмыс, еңбек

	Бет
1) Байжанның молдасы (<i>Жөнеу</i>)	7
2) Біздің мектеб	9
3) Жас ұлан (<i>Ғабдоллаұлы Кенжеғали</i>)	10
4) Бұл кім? (<i>Алтынсары ұлы Ыбырай</i>)	11
5) Торғай (<i>Тұургенұлы</i>).....	12
6) Өзен (<i>Алтынсары ұлы Ыбырай</i>).....	13
7) Ақ Еділдің тасыуы (<i>Ақсақ ұлы</i>).....	14
8) Жел қайықта (<i>Сәкен</i>).....	15
9) Жазғытұры (<i>Абай</i>).....	16
10) Жазғы дала (<i>Сәкен</i>).....	18
11) Қазақ даласы.....	21
12) Жаз (<i>Абай</i>).....	22
13) Оңтүстік.....	23
14) Жазғы кеш (<i>Майлы ұлы Бейімбет</i>).....	24
15) Жазғы түнде (<i>Жұмабай ұлы Мағыжан</i>).....	25
16) Күз (<i>Абай</i>).....	26
17) Қыс (<i>Абай</i>).....	27
18) Жұт (<i>Міржақыб</i>).....»	
19) Дала бораны (<i>Т.Ақсақұлы</i>).....	29
20) Нан (<i>Майлыұлы Бейімбет</i>	31
21) Тұндыра (<i>Жыйуой Родныйыктен</i>).....	32
22) Шәкірттерге (<i>Азамат</i>).....	34
23) Қара кесек Тіленші бйі.....	35
24) Жандықтар.....	36

جەمىئەتى.

بەت

11 دايەكتەمە

I - بۆلەم. اداميات، تۈرەس، ەگبەك.

بەت

- 7 (1) بايەننىڭ مولداسى جۈنەق.
- 9 2. مېزىڭ مەكتەپ
- 10 (3) جاس ۇلان عابدوللا ۇلى كەنجە عالى.
- 11 (4) بۇ كىم؟ التەن سارى ۇلى بىراي.
- 12 (5) نورعاي تۇش ۇلى
- 13 (6) ۈزەن التەن سارى ۇلى بىراي.
- 41 (7) اق ەدىلنىڭ ئاسەۋى اقساق ۇلى.
- 15 (8) جەل ساقا ساكەن
- 16 (9) جازىمۇرى اباي.
- 18 (10) جازى دالا ساكەن.
- 21 (11) قازاق دالاسى
- 22 (12) جاز اباي.
- 23 (13) ۇل ئۇستىڭ
- 24 (14) جازى كەش مايلى ۇلى بەيمەت.
- 25 (15) جازى ئۆزە جۇمايى ۇلى ماعىجان
- 26 (16) كۆز اباي
- 27 (17) قىس اباي
- » (18) جۇت مىرزا قىپ.
- 29 (19) دالا بوۋانى ت اقساق ۇلى.
- 31 (20) نان مايلى ۇلى بەيمەت.
- 32 (21) ئۆندىرا جىيۋى رودنىكتەن
- 34 (22) شاكرىتەرگە ازامات.
- 35 (23) قارا كەسەكتەلىش بىمى
- 36 (24) جاننىقتار

	Бет.
25) Қой	37
26) Ешкі	39
27) Қара шекбен мен қой	40
28) Түйе.....	41
29) Жылқы.....	42
30) Аттың сыны (<i>Абай</i>)	45
31) Сыйыр.....	47
32) Мысық.....	49
33) Қасқыр мен мысық	50
34) Ійт.....	51
35) Ійттің достығы.....	53
36) Бұғы.....	55
37) Арқаның жарқылы (<i>Ж. Родныйықтен</i>)	56
38) Азаттық (<i>К. Барантсеуіиш</i>).....	58
39) Кіік.....	60
40) Алтай (Сәкен).....	61
41) Құрт-құмырсқа.....	62
42) Екі шыбын.....	64
43) Бақа-шайан.....	64
44) Құс.....	65
45) Үй құстары.....	66
46) Аққу, шортан, шайан.....	67
47) Аңшы құстар.....	68
48) Сауық құстар.....	69
49) Сұушыл құстар.....	70
50) Кешпешіл құстар.....	71
51) Орман патшасы.....	72
52) Орман құстары.....	73
53) Түлкі мен қара шекбен.....	74
54) Қыйғырлар.....	75
55) Күзен.....	78
56) Айыу.....	78
57) Балық.....	80

بەت.

- 37 (25) قۇي
 39 (26) ەشكى
 40 (27) ئارا شەككەن مەن قۇي
 41 (28) نۇر
 42 (29) چالغى
 45 (30) ئۆزىڭنىڭ سەنى
 47 (31) سەپەر
 49 (32) مەسئۇ
 50 (33) قاسقۇر مەن مەسئۇ
 51 (34) مەسئۇ
 53 (35) مەسئۇڭنىڭ دوستى
 55 (36) بوغى
 56 (37) ارقاننىڭ چوققىسى
 58 (38) ازاننىڭ
 60 (39) كەمەك
 61 (40) النى
 62 (41) قۇرت . نۇر سقا
 64 (42) ەكى شەيىن
 64 (43) باقلاشايان
 65 (44) قۇس
 66 (45) قۇي قۇستارى
 67 (46) اققۇ، شەرتان شايران
 68 (47) اكشى قۇستار
 69 (48) ساۋنىق قۇستار
 70 (49) سۇۋىش قۇستار
 71 (50) كەشەشەل قۇستار
 72 (51) ورمان پەشاسى
 73 (52) ورمان قۇستارى
 74 (53) ئۆلكى مەن قارا شەككەن
 75 (54) قەيەرىلار
 78 (55) كۆزەن
 78 (56) ايمۇ
 80 (57) بالىنى

	Бет.
58) Еменнің түбіндегі шошқа.....	81
59) Бекболат бій мен Абылай қанның түйісіуі.....	82
60) Жұбатыу (Сәкен).....	83
61) Маймылдың тілі (А. М. Нйколіскій).....	85
62) Батырдың жауға шыққанда үймен қоштасқаны.....	86
63) Қобыланды батыр мен Тайбұурыл.....	89
64) Сіргелі Елшібек батыр (Шоқан).....	94
65) Ноғайлы Мамай батыр өлгенде кемпір шешесі Қарыүлектің жоқтаб айтқаны.....	95
66) Әділ бйі (Диуай ұлы Әбубекір).....	98
67) Парашылға (Жөнеу)	100
68) Құрбан қйа (Қырым сөзі, Марікістен).....	100
69) Ешкі тау.....	102
70) Елес.....	105
71) Бйшаралар.....	110
72) Тағдыр (Жазмыш) – Шығыс қалқының әңгімесі) (Кароленко).....	113
73) Дін үйреткенге (Жұмабай ұлы Мағыжан).....	124
74) Күн көріу.....	125
75) Адам жер жүзіне таралыуы.....	126
76) Кенесары қоныстан ауғанда Досқожа ақынның айтқаны.....	131
77) Жандықтар жер жүзіне таралыуы (Рұубакійннен)	134
78) Жандықтардың жер жүзіне таралыуына жел жәрдем.....	136
79) Аң мен құстардың ауыуы.....	138
80) Кей жандықтардың қысқы күні жан сақтауы	141
81) Алғашқы адамдардың тұрмысы.....	142
82) Алғашқы адамдардың құралдары	145
83) Зиректік.....	147
84) Сезім (Л. Н. Толстой).....	148
85) Жандықтың ашаршылықбен алысуы (Рұубакійннен).....	150
86) Қарға мен түлкі.....	151
87) Қасқыр мен қозы.....	152
88) Жандықтың жауынан қорғаныуы.....	154
89) Қамелеон (А.Б.Шеқ ұлы).....	156

يات.

- 58 (مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە شۇشقا 81
- 59 (بەكپولات مېنى مەن ايملاي ئاننىڭ تويىمىسى 82
- 60 (جەننەت 83
- 61 (مەدەنىيەتنىڭ تەلى 84
- 62 (بەكپولاتنىڭ جەننەت شەرقىدە ئۆي مەن قوشا 85
- 63 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 86
- 64 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 87
- 65 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 88
- 66 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 89
- 67 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 90
- 68 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 91
- 69 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 92
- 70 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 93
- 71 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 94
- 72 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 95
- 73 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 96
- 74 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 97
- 75 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 98
- 76 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 99
- 77 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 100
- 78 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 101
- 79 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 102
- 80 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 103
- 81 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 104
- 82 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 105
- 83 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 106
- 84 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 107
- 85 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 108
- 86 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 109
- 87 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 110
- 88 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 111
- 89 (بەكپولاتنىڭ بىلەن مەن ئۆي بۇرۇل 112

90) От жағыуды қалай үйренген.....	159
91) От сөнді.....	161
92) Мал асырау қалай шыққан.....	163
93) Құл ұстайтұн құмырысқа, мал бағатұн құмырысқа...	165
94) Алғашқы адамдарда егін егіу қалай басталған.....	167
95) Егінші құмырысқа мен бақшашы құмырысқа (<i>Н. Рұубакійннен</i>).....	170
96) Сатемір.....	173
97) Алғашқы егін көліктері.....	173
98) Кедейдің кейістігі (<i>Шаңқан</i>).....	175
99) Бастаб темір тұтыныу.....	178
100) Ерте замандағы қазақтың қарыулары (<i>Шоқаннан</i>)...	179
101) Көшбелінің тұрмысы.....	182
102) Дыйқаншының тұрмысы.....	187
103) Кійіз үй мен ағаш үй (<i>Алтынсары ұлы Ыбырай</i>).....	189
104) Жандықтардың үй салыуы.....	190
105) Зйректік.....	191
106) Үш нәубетті егіс.....	194
107) Көб нәубетті егіс.....	195
108) Жұмыртқадай бійдәй (<i>Л. Н. Толыстой</i>).....	196
109) Құстардың маса, шыбын, қоңызды құртыуы (<i>Н. Рұубакійн</i>).....	199
110) Өсімдікті қалай қоректендіреді, тозған жерді қалай жаңғыртады.....	201

- بەت
- 90) وىت جامىدى قالاي ئۆيىرىنگەن 159
- 91) وىت سۈيى 161
- 92) مال اسمراۋ قالاي شىققان 163
- 93) قۇل ۇستايىنۇن قۇمبوسقا، مال باغايۇن قۇمبوسقا 165
- 94) العاشقى ادامداردا ەگەن ەگمۇ قالاي ياسىنالىغان 167
- 95) ەگىشى قۇمبوسقا مەن باشاشى قۇمبوسقا، ن رۇۋايىتىمىز 170
- 96) ساتقىمىز 173
- 97) العاشقى ەگەن كۈلكتىمىز 173
- 98) كەدەيدىك كەيىمىمىز 175
- 99) باستىب تەمىر قۇتىمىز 178
- 100) مۇتە زامانداق قاراتتىك قارىۋلارى 179
- 101) كۈشپەلەنگەك تۇرمىسى 182
- 102) دىققەتلىك تۇرمىسى 187
- 103) كەيىمىز ۇي مەن عاش ۇي 189
- 104) جاندىقاردىك ۇي سالىۋى 190
- 105) زىيەكتىك 191
- 106) ۇش ناۋ بىلىمى ەگەن 194
- 107) كۈپ ناۋ بىلىمى ەگەن 195
- 108) جۈمىرتقايىمىز 196
- 109) ئۇستادىك مالىمىمىز، قوڭىزدادى ئۇستادى 199
- 110) سەيلىكتىكى قالاي تۈپەكتۈرۈلدى، ئوزغان چەردى ئاي چاڭمىز 201

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ САЛАСЫНДА

I

Бар ғұмырын өз халқына шын құштарлықпен қызмет ету жолына бағыштаған, бар бақытын содан тапқан, табиғаты бөлек жандар болады. Ахмет Байтұрсынұлы сондай адамдар қатарындағы ұлағатты ғалым.

Ахмет Байтұрсынұлы мәдениетіміз бен ғылымымызға қалтқысыз беріле қызмет сіңірген, таланты мен тағдыры, жан дауасы тек сол мақсаттан тапқан жан. Ахаң – күрделі тұлға, зерделі ғалым.

Күрделі болғанда, ел-жұртының тарихы мен тағдыр талантын терең біліп толғаған, танымына лайық алысқа қол ұсынған алғашқы оқымыстысы.

Кең құлашты, ұлан-асыр терең ойлы ғалым – халық ұлы өмірдің қай саласында да өз пікір-толғамын, бағыт-бағдарын білдіріп келеді. Осыншама сан қырлы қызметін жазған еңбектері арқылы жалпылама тізбелеп жеткізуге болар, бірақ шағын мақалада саралап айта алмасымыз анық. Дегенмен де мәдениетімізге орасан еңбек сіңірген адам ер жасы елуге келіп отырған шағында, біз оның қазақ әдебиеті мен халық ағарту істері саласындағы қайталанбас қызметін атап өтуге өзімізді парыздармыз деп санаймыз.

Ахаңның асқан ағартушылық жұмысын «Маса» атты кітабының басында келтіретін Қожанасыр былай деп сұрайды: «Сендер менің не айтқалы тұрғанымды білесіңдер ме?». Халық: «Білмейміз», - деп айғайлайды. Сонда Қожа: «Білмесендер несін айтамын»,

– деп түсіп кетеді. Халық тарап кетеді. Келер жолы жұрт Қожаның қойған сұрағына, оның не туралы айтатынын білетіндіктерін айтса, ол, білетін болсаңдар несіне айтамын деп кетіп қалады. Қауым амалсыз тағы тарасады. Үшінші жолы, жұрт жартысы білетінін, жартысы білмейтінін жеткізсе, сонда Қожа: «Білетіндерің білмейтіндерге үйретіндер», – деп тағы ештеңе айтпайды. Осы екі ауыз сөзде Қожанасырдың барлық ойының түйіні жатыр.

Ахаң Қожаның осы бір әпенділігін кітабында тегіннен-тегін келтірген жоқ. Шындығында да, Ахаң өзінің бүкіл саналы өмірін сарып еткен қазаққа өзі білген нәрсесін ұтымды жеткізуден жалықпады. Сол үшін жанын сала тер төкті. Сондықтан да болар, оның еңбегінің өнімді жағы ағарту алқабында.

Осыған дейін ел ішінде оқу-ағарту ісіне дәл Ахмет Байтұрсынұлындай еңбек сіңірген ешкім жоқ.

Оның мәдени-ағартушылық қызметі ашық та айқын; егер біз әдебиетіміздің тарихына, тағдыр-талайына қатысты ең сорақы жағдайды еске түсірсек, ол ауыр да азапты күй екінші Николай құлағанша болды. Соның зардабы біздің ұрпақ санасында әлі де сезіледі.

Қалай ұмытайық, бәрі де біздің есімізде. Сорымыздың зоры ана тілімізде оқып, білім алудың тұтқасы дүмше молдалардың, қашқындар мен Хиуадан, Қарақалпақтан, Бұқарадан, Түркістаннан, Қазаннан, Сейітшілдер тобы мен Стерлимақтан ақ шалмадан басқа түгі жоқ келімсек оқымыстысымақтардың, шәкірт тәрбиелеудің қарапайым жөн-жосығын да білмейтіндердің тізгінінде кеткені еді. Олар балаларды соқыр сеніммен арбап, діни ілімге оқытып, ата-аналарды тозақ отында молланың шыбығы тиген жер күймейді

дегенге иландырып, жас шыбықтай солқылдаған жас ұрпақтың жанын да, тәнін де қинап азаптады. Олар молданың қолында сырттай, сыпайы, кешірімді көрінгенімен, іштей тасбауырлық, түйін байлап, кектеніп өсті: Абай айтқан өлмес өлең жолындағыдай:

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай болып сәлдесі,
Малқұмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі, - деп түсінеді.

Жан баққан, мал аңдыған молдада не қасиет болсын. Қасиетті жазуды бұрып оқуға ақ шалманың өзі де тоқтау сала алмады. Молданың айтқанын істеме, істегенін істе деген... Дүниеқоңыздық, байлыққа құмарлық оларды да аздырып біткен-ді. Олжаға таласқан құзғыннан не айырмасы бар?

Осының бәрі – біздің кешегі рухани мәдени болмысымыздың жанды жеген дерті – қылмысты шындығы. Біздің құрдастарымыздан, әйел затын қоса айтқанда, молдалардың ойды өсіріп, сананы серпілткен мағынасыз, мәнсіз «ұстаздығын» кім түсінбейді?

Екінші жағынан орыс-қазақ мектептеріне көңіл аударсақ, оның патша өкіметінің отарлау саясатына сай ашылғаны, соған бағытталғаны да бәрімізге таныс, аян. Бұратана мектептерге арналған заңның бірінші тармағы бәрімізге таныс.

Бұл мақсаттың ашық та айқын көрінісі патша әкімдері мен ағартушыларының әр түрлі мейрамдарда сөйлегендерінен анық байқалады. Торғай губернаторы Барабаш өзінің мүшел мерекесінде «өзіме бағынышты қазақ халқына православиялық дін мәде-

ниетін таратып үлгермедім» - деп өкінгенін қарттар біледі.

«Тағы (жабайы – Р.И.) жұрттардың ағартушысы» Ильминскийдің халық ағарту министрі Д.Толстой қатысқан Қазан-татар семинариясының ашылуында сөйлеген сөзі баршаға белгілі. Ол бұратана мектептің басты мақсаты: бұратаналар арасында орыс православиялық шіркеуінің ықпалын күшейту, бұратаналардың біртіндеп орыстануына жағдай жасау еді. Патша үкіметі өз мақсатын қадағалай отырып, қазақтарға ана тілінде оқуға рұқсат етпеді; рұқсат бергеннің өзінде жағдайды ауырлаты түсті. Медреселердің ашылуына орай қазақ тілінде миссионерлік бағыттағы кітаптар көптеп шығарылды, православиялық діннің мифологиялық транскрипциясы алынды.

Аз-маз сауаты бар қазақ осы істің басында Ильминский мен Победоносцев, Яковлев, Мироглев, Васильев, Присне екенін біледі.

Осы жолдарды жазып отырған адам бала кезінде ауылда бағынышсыз мектеп болғандықтан пристав келе жатыр дегенде, сабанның астын үңгіп тығыламыз деп, тұншығып өліп қала жаздағаны әлі есінде. Міне, осындай мүсәпір қиын кезеңде Ахмет алғашқы болып дауыс көтеріп, қазақ мектептерін бір жағынан, дүмше молдалардан, екінші жағынан, патша миссионерлері ықпалынан құтқару үшін қызмет етті. Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, сол секілді миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін қызмет етті. Бұл жолда Ахаң жалғыз да алғашқы ағартушы болды. Оның Жаңа қазақ алфавитін (әліпбиін – Р.И.) жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің

тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үдестігінің заңдылығы бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тіліміздің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Қазақ тілінде қолданылмайтын, мүлдем қажетсіз он екі әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлеміздегі көптеген қиыншылықтарды жойды.

Бұған дейін бізде өз әліппеміз болған емес, дүмше молдалар әліппе жасай алмай, балаларды «әліп-би» шартымен қағаз жүзінде оқытса, ал миссионерлер Васильев, Алекторов, Рожинский және басқалар қазақ әліппесін орыс транскрипциясымен берді.

Сондықтан да Ахметтің жаңа әліпбиі мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа әліпби тіліміздің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа әліпби әлемдік мәдениетпен араласа түсу жолын жеңілдетте түсті. Жаңа әліпби халық мектептерінің өркендеуі жолында алып адым жасағаны анық.

Қазіргі кезеңде Ахметтің әліпбиімен басылған кітаптар, журналдар, газеттер мыңдаған баспа табақпен даланы шарлап, ең алыс қараңғы түкпірлерге дейін тарап кетті. Ал Ахметтің кітаптары болса қазіргі қазақ мектептерінде қолданылатын жалғыз оқулық. Оны Қазақ халық ағарту комиссариаты қайталап бастырып шығармаса, сол қалпында қалмақ.

Адамзат қоғамының идеологиялық жағынан толысуы өмірден де, техникалық өрлеуден (прогресс) де қалыс қалып келеді. Сондықтан да идеология болмыстың (өзге) салаларынан консервативті. Идеологиядағы кертартпалық консервативті ағымның салқыны, әсіресе, кейін қалған халықтарға, мәселен,

қазақтарға қатты зиянын тигізеді. Бұл әрине, тың тұжырым емес. Идеологиялық консерватизм халықтың дамуына үлкен кедергі келтіреді. Бұл ой әліпбилік реформаға да қатысты. Мысалға орыс әліпбиін орнықтыру мәселесі өткен ғасырдың 60-шы жылдары столыпиндік кезеңде шаруалардың орыс ойшылдары арқасында азат етілуімен тұспа-тұс келсе де, екінші Николайды құлатқаннан кейін ғана жүзеге асты. Мәдениеті бізден сөзсіз жоғары тұрған орыс қоғамының өзі дайын әліпбиді тұрақтандыру үшін жарты ғасырдан астам пікір таласын жүргізсе, Ахметке жаңа әліпби жасау үшін бұдан да күшті күресте айрықша қажыр-қайрат таныту керек болды.

Қазақ арасында «қадим» (ескіше) және «жәдит» жаңаша төтенше оқу деген мағына нақ осы кезден басталады. Бірақ бас-аяғы он жыл ішінде ескі молдалардың сағы сынып, біздің мектептерде жаңа азаматтық заң жеңді. Біздің мұғалімдер оқытып жатқан бүгінгі еуропалық әдіс – Ахмет Байтұрсынұлының жанашырлық қызметінің жемісі.

Ахметтің жаңа оқулықтары жаңа әдістермен, казак өміріндегі жағдайға ғана орайластырылып қойылмаған, сонымен бірге ең соңғы жаңа методика мен дидактика әдістері тұрғысынан жазылған. Қандай да танымның, методиканың негізі – салыстыру. Талантты, озық ойлы әдіскерлердің бәрі де ежелден-ақ оқулықтарын осы салыстыру тәсіліне сүйеніп жазған. Ахмет өз әліппесіндегі материалдары да осындай жолды ұстанып отырып әзірленген. Ұғымға да, есте сақтап үйретуге де оңтайлы. Мысалы: «ас» сөзі аяғына қосылғанда «аса» соңына «р» жалғасақ «асар»; егер «а»-ны алып тастасақ «сар» және т.б. деген сияқты.

Немесе «сал» сөзіне «а»-ны қоссақ, «сала» шығады, оған «р»-ды қоссақ, «салар» болады және т.б. деген сияқты. Мұндай мысалдардан шәкірттер біртіндеп сөздердің ұқсастығы мен айырмашылығын танып, мұғалімнің арнайы жетектеуінсіз-ақ жеңіл және еркін меңгеріп, жеңілден қиынға, қарапайымнан күрделіге ауысып өзі-ақ үйрене бастағанын аңғармай да қалады әрі өз бетімен оқып та кетеді. Тәжірибенің көрсеткеніндей жаңа әліппемен оқып-жазып үйрену үшін орташа қабілетті балаларға төрт апта уақыт жетеді екен.

Ахмет Байтұрсынұлы педагогика мәселесімен ғана шектеліп қалмай, халық ағартудың басқа салаларында да, әсіресе, тілге қатысты қыруар істер тындырды.

Дәрежелі ғылымның дәлелдеуінше, тіл – мәдени өркендеудің басты факторы. Тіл жоқ жерде халық, біріншіден, ұлттық бет-бейне айырылып қалады, екіншіден рухани, мәдени тозғындауға ұшырайды. Тілсіз, сөзсіз ақыл мен ойды қозғай алмайсың. Ал ой-санасыз сөз жоқ. Яғни, сөйлей білмесе, адамның хайуаннан айырмасы аз.

Міне, осы тұрғыда Ахаң өлшеусіз көп қызмет етті. Біздің тілдің тереңдігі мен шеберлігін, тіл мәдениетінің мәнін, қасиетін дәлелдеп, тілімізді құрметтеуге мәжбүр етті. Оның тіліміздің тазалығы мен дербес өмір сүруі үшін күресі бұл саладағы аса зор еңбегі – кеңінен мәлім, кім-кімнен болса зор.

Бір кездерде мұсылмандар арасында ерекше бір толқын – пантюркизм болған еді. Ол кезде мәдени жағынан жоғары тұрмыз деп есептеген татар зиялылары өзге түркі тайпаларын да ешқандай себеп-салдарсыз татар санауға болады дегендей ұсыныс та жасады. Оның өзі күллі түркі тектес жұртшылықта

татар тілін қабылдансын дегеннен басталған еді. Кезек қазақ тіліне де таяған. Сол тұста Ахметтің ана тілімізді қорғап сөйлеуіне тура келді. Осыған байланысты «Шекіспей, бекіспейді» деген мақала мен «Туған тілім» атты өлеңі жазылды. Міне содан үзінді:

Кенің бай, келімің мол, туған тілім!
Дыбыстың сөз ғып теріп, буған гүлін.
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен қосып құтыла алмас қусам білім.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлменде» жатар десең!

Осылай ана тілімізді қорғай жүріп, әдебиет пен тіл ғылымын дамытты, ілгерілетті. Енді біздің тілімізге ешкім тиісе алмайды, ал ол уақытта жағдай мүлде басқа еді ғой. Қазір бізге өз тілімізде жазуға, оқуға, сол арқылы мәдениетті көтеруге толық мүмкіншілік бар, газет оқу халық ағартушылығын арттыра түсетіні де сөзсіз. Орынбор губерниясында айдауда жүріп те Ахмет қазақ тілінде материалдардың жетіспеуіне, жұтаңдығына, көмектескендердің жоқтығына қарамастан, «Қазақ» газетін шығарды. Газеттерді тарату жөніндегі техникалық жұмыстарды өз жары мен қызы атқарады, өйткені экспедитор мен хатшы жалдауға алғашқыда қаражат та болмайды. Газет қазақ өмірін жан-жақты әр қырынан алып, үкіметтің арам пиғылын жоғарыдан бастап урядниктерге дейін сынап-мінеп отырды, сол үшін де газетке бірнеше рет айыппұл салынып, редакторы түрмеге жабылды. Қазақтар газет пен журнал оқуға осы уақыттан бастап үйренді. Мұның да бастаушысы – Ахмет Байтұрсынұлы.

Ахметтің мәдениетімізге сіңірген еңбегі орасан зор, жазған кітаптары да аз емес, ол кітаптар ағарту мақсатында қызмет етумен қатар, ғылыми тұрғыдан да аса құнды.

Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлының әдеби қызметіне қысқаша тоқталсақ.

II

Біздің жазба әдебиетіміз әлі жас. Ол қазіргі ақындар шығармасына да әсер етіп, өзіндік өрнек бедерін танытып қалады. Басқаша айтсақ, ақынға әсер тигізіп қана қоймайды, халықтың мәдени өсу деңгейінен, рухани құнарынан да хабардар еді. В.Г.Белинскийдің ақын – өз халқы мен ғасырының перзенті деген ойы шындықтан туған. Әлбетте, ақын – суреткер. Шығармасының мәні, нәрі шындықтан алынуға тиіс, онсыз ол дерексіз қызыл сөзге сүйенген тілші. Сондықтан да заман тудырған, уақыт толғандырған сұрақтарға ақын сергек қарауы керек. Уақыт шындығымен бірге толғанып, ел тағдырымен жаны бір тұруы шарт. Онсыз ақын құр өлеңші. Былай қарағанда, Ахмет өз дәуірін шындықпен суреттеген сирек ақын деп айта аламыз.

Халық Абаймен танысқаннан кейін:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіне термек үшін,
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі жамау, бәрі құрау,

Өттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау -

деген уытты сынынан соң, «Құны түскен кешегі өлеңнің» уақыты келмесе кеткен. Бұған біздің әдебиет тарихымыз куәгер. Абайдан бастап әдебиетімізде жаңа бағыт пайда болды. – Егер, біз Абайды сол бағыттың кірпішін қалап, жаңа әдеби құрылымға сілтеме жасады десек, Ахмет Байтұрсынұлы ірге тасын салып, қабырғасын көтерді. Ендігі әрлеп-сырлауы, әшекейлі күмбезі – болашақ ақындардың ісі.

Бұл бағыттың бет-бағдары – біздің ақындарымыздың халықты жарыққа, білімге мәдениеттің даңғыл жолына, жарқын өмірге жетелеуге ұмтылдыруы. Біздің ақындар ақындығымен қоса, ағартушы да, ғалым да.

Ахмет шығармаларының сырт пішіні шебер: қарапайым, оқуға жеңіл сазды, сөздері үйлесімді, ұйқасы ұтымды болып келеді. Көркем шығарманың пішіні туралы Ахмет өз өлеңінде:

Оюын ойып, орындап қойып,
Түр салғандай өрнекке.
Қиыннан қиып, қиырдан жиып,
Құрап сөзді термекке, -

деп қалай жазса, солай орындауға ұмтылды.

Ақын ағартушы аудармамен де көп айналысты. Көркем туындылары негізінен осы екі салада – аударма және түпнұсқа болып жазылған. Бәрінен де Ахметтің ден қойып, көп аударғаны Крыловтың мысалдары, сосын Пушкин, Лермонтов шығармалары, басқа да өзі қалаған орыс ақындарының туындыларын ана тілімізге түсірді.

Бұл орайда Ахмет Байтұрсынұлын жаңа аударманың көшбасшысы десек те болады. Аудару шеберлігі сондай, егер оқырман түпнұсқамен таныс болмаса, онда шығарманың өзге әдебиеттен екенін аңғармай қалар еді. Мысалды «Олегтің заты туралы әнінің» (Бұл аударма А.Байтұрсынұлының «Маса» атты өлеңдер жинағында: «Данышпан Алектің ажалы» деген атауға ие – Р.И.) басынан келтірейік:

Жар салып, жасақ жияр білімді Алек,
Білімсіз хазарлардан алмаққа кек.
Қаласын, егіндерін азасы үшін
Отпенен қойған арнап қылышқа деп.

Немесе, осындағы Пушкиннің сыпаттаған ат сынын алайық:

Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің?
Жабығып неден көңілің, түсті еңсең?
Ерігіп, ауыздығың қарш-қарш шайнап,
Бұ қалай, бұрынғыдай сілкінбейсің?
Әлде мен бабың тауып бақпадым ба?
Болмаса жемнен қысып, сақтадым ба?
Әйтпесе, әбзелдерің сәнді емес пе?
Жібектен тізгініңді тақпадым ба?
Малдырып сом алтынға үзеңгінді,
Тағанды шын күмістен тақпадым ба?

Ал, осы өлеңдерді түпнұсқамен салыстыратын болсақ, әуелде кім-кімнен аударғанын аңғару қиынға соғар еді. Ахмет Байтұрсынұлы Пушкиннен бе, Пушкин Ахмет Байтұрсынұлынан ба? Бұл жәй аудару емес, өнер жарыстыра шығармашылықпен жеткізу. Аударма – үлкен өнер. Басқа халықтарда да не бір

ұшқыр, жүйрік аудармашы-ақындар болған. Орыс аудармашы-ақындар ішінде Жуковскийді мойындап, соған жүгіну қалыптасқан. Біздің аудармашы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы Жуковский секілді таланттардан артық болмаса, кем соқпайды. Орыс әдебиетін қалай білсе, қазақ тілін солай түсінетіндер бізбен келіседі ғой деп сенеміз. Ахаңның аударма арқылы мәдениетімізге қосқан үлесі жөнінде осылай ойлаймыз.

Ахметтің шығармаларының, музасының негізгі мәні – құр ой-қиялдан емес, қоғамның құрылысына, патша үкіметі құрылымына деген көңіл толмаушылықтан туған тебіреністер. Жарқын болашаққа, білімге, жарық өмірге құштарлыққа толы жігерлі толғаныстар. Ол халыққа қызмет етуде кеткен жаңсақтық пен қастандықты танып ашуда, оны түзетуде әшкерелеушілікті мақсат еткен ақын шығармасының сыншылдық, жол ашушылық сипаты күшті. Соның бәрі де халық мүддесімен астасып жатады. Ақын бір өлеңінде Николай патшаның режимін былай суреттейді:

Болармын нағып ырза туысыма?
Туыппын таршылықтың уысында.
Шамам жоқ жан-жағыма қол созарлық,
Тар көрдің тығылғандай қуысына.

Айта алмай шын сөзінді, қорғалайсың,
Туғаның бүйтіп қор боп құрысын да!
Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса,
Мал ғұрлы мағына жоқ тұрысында.

Ел-жұртына қызмет сіңіргісі келген көзі ашық азаматтардың дәрменсіз мүшкіл халін сезбеу мүмкін емес. Бұл сол дәуірдің өзекті шындығы.

Ақын Ахметтің айтуынша халық жағдайы былай көрінеді:

Малың алдау, талауда тұр,
Жаның арбау, қамауда тұр,
Аяғыңды тұсау қысты
Жақтарыңды құрсау қысты
Көрмесіңе пердең мықты.

Осындай сыншылдығы үшін ақын патша үкіметінен қыспақ та көрді. Қуғынға да ұшырады. Патша үкіметіне қатысты жазылған өлеңдер үшін түрмеде отырған ақын былай толғайды:

Бәле деген аңдушы
Аяғымнан шалып тұр.
Жала деген төбеті
Балтырымнан қауып тұр.
Жау білегін сыбанып,
Пышағын қайрап, жанып тұр.

Бірақ жабылған жала, қуғын-сүргін ақын үнін тұншықтыра алмады. Шындықтың үні үнемі Ахаң тілінен естілді де тұрды:

Байқасақ, жезде!
Бауыздар кезде
Үн шығару бар емес пе?
Үндемей өлсек,
Сүйекпен көмсек,
Кейінгілер демес пе?
«Лақ құрлы бақырмай,
Өлген екен япыр-ай».

Бұл жалған қарсылық, жайдақ егес емес-ті. Сонымен бірге халықтың ішін жайлаған бойкүйез еріншектік, парықсыздық, басқа да түрлі жаман әдеттерден ақын өзі де жиренді, басқаларды да жирендірді. Бейқам, бейжай жұрт санасын қозғауға барын салды.

«Қазақ салты» (Өлең атауы жаңсақ берілген. Бұл негізінен, «Қазақ қалпы» деген өлеңнен үзінді. – Р.И.) өлеңінде былай жазады:

Дегендер «мен жақсымын» толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған.
Тақылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.

Бос белбеу, босаң туған бозбала кеп
Киіздей шала басып, қарпылмаған.
Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп,
Телміріп, бір тойғанын ар қылмаған.
Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар бар
Есептеп азын көпке, аңқылдаған.
Қайырсыз, неше сараң байлар да бар
Қайықтай толқындағы қалтылдаған.

Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп,
Ұмтылып талап ойлап талпынбаған.
Солардың қатарында біз де жүрміз
Мәз болып құр түймеге жарқылдаған.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының басым бөлігін өлеңмен жазған, прозасы жоқ. Қара сөзбен жазғандары газеттік, журналдық мақалалары мен оқулықтары ғана. Жариялаған шығармаларының ішінде

лирикалық дүниелері кездеспейді. Бірақ лириканы да тамаша жазғанын «Дүниеге» атты жарық көрмеген элегиясынан аңғаруға болады. Ол роман, повесть, драмалық көркем туындыларды әзірлеген жоқ. Оған мұршасы да болмаған тәрізді.

Ахаң өзінің қуатын халықтың зәру мәселелеріне, күнделікті қажеттіліктеріне арнап, сарп еткен қаламгер. Өлең-мақалалары да, ғылыми-зерттеу еңбектері де халық ағарту ісіне бірден бір қажетті, өнегелі жолдың басы болған дүниелер. Қазақ халқы үшін Ахмет жасаған әдеби дүниенің көркемдік-әлеуметтік таным әлемінің әсері ғаламат. Оның «Маса» мен «Қырық мысал» кітаптары шыққанда халайық қалай қуанышпен қарсы алғаны есімде.

Өзімнің шағын шолуымды ақынның белгілі «Адамдық диқаншысы» өлеңімен аяқтайын:

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл халықтың.

Иә, Ахмет Байтұрсынұлы адамдық дәнін, қайырымдылық, махаббат мәйегін септі. Міне, қайырымдылық дәнін себуші мүлде жаңа жағдайда, өзі күрескен өмірден түбірінен өзгеше қоғамда 50 жасқа толып отыр. Туған әдебиетіміз бен халық ағарту ісіне пайдалы ұлы еңбек сіңірген қазақ халқының ірі әдебиетші-ағартушысын шын жүректен құттықтаймыз.

Наурыз, 1923 жыл.

Ескерту: Бұл мақала 1923 жылы жазылғанымен, жарық көрмеген қолжазба. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатына тән. Бірақ қолжазба орнында жоқ, қолды болып кеткен. Мақаланы 1992 жылы қазақ тіліне аударып, «Жұлдыз» журналының №2 санында тұңғыш рет жариялаған – Бейсенбай Байғалиев, әдебиетші, мұрағаттанушы.

Кейін 1999 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тарапынан ғалымның 125 жылдық мерейтойына арналған «Ұлттық рухтың рухани тіні» атты жинаққа әуелгі орыс тіліндегі нұсқасы алғаш рет жарияланды.

Жоғарыда жарияланып отырған Б.Байғалиев нұсқасы еркін аударма. Түсіп қалған кейбір тұстары толықтырылып, қайта өңделді. Ахметтану мәселесінде танымы зор, тағылымы терең бұл мақала Байтұрсынұлының алты томдығының 6-томында жарияланды. Ғалымның қайта басылған жинақтарына енбеген.

Бұл зерттеудегі «Туған тілім» өлеңі мен «Шекіспей, бекіспейді» мақала А.Байтұрсынұлының «Байқаушы» деген лақап атын ашуға негіз болды. Зерттеу мақаланы ғылыми айналымға түсіру – бүгінгі филология мамандарының міндеті.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы рухани үзеңгілес шәкірті Телжан Шонанұлымен бірігіп 1925, 1926, 1927 жылдары шығарған бастауыш мектептің 3–4-сынып оқушыларына арналған «Оқу құралы» атты хрестоматиясы – шын мәнінде, 1923 жылы Орынборда жазылып баспаға берілген. Бұл жөнінде аталған кітаптың андатуында айтылады. Мектепке арналған оқулықтың ең басты құндылығы: біріншіден, ана тілінде сауат аштыру болса, сонымен қатар, оқушылардың дүниетанымын қалыптастырып, жетілдіруді мақсат еткен. Осы үдеден шығу үшін қоршаған орта: табиғат құбылысы мен адам тұрмысының әр қырын салыстыра отырып, өскелең ұрпаққа ең қажетті танымдық-тәлім білім беруді, рухани тазалық пен жауапкершілікке баулуды көздеген. «Оқу құралы»-ның – еліміздің сауатты да отансүйгіш ұрпақ өсіруіне әлі де тигізер көмегі бар екендігі айқын. Ағартушының: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек» деген ұстанымы қашанда өзекті екендігін уақыт көрсетуде.

Кітап 26 баспа табақ, 412 бет, үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – «Әдебиет пен тұрмыс, еңбек», екінші бөлім – «Ғылым», үшінші бөлім – «Дүние» деп аталады. Барлығы 229 тақырып қамтылған, оның 48-і өлең (7-еуі – батырлар жырынан, 10-ы мысал өлең). Бірінші басылымы туралы нақты мәлімет жоқ. Мәселен, Алаш Арыстарының есімі ақталғаннан кейін 2004 жылы бүгінгі қолданыстағы жазуға түсіріліп А.Байтұрсынұлының бес томдығында жарияланған, кейіндеу 2013 жылы алты томдық жинағына енген кітаптың алғы сөзі мен ғылыми түсінігінде нақты мәлімет берілмеген.

Екінші басылымның таралымы – 5000 болса, үшіншісі – 10 000. Кітап үш рет басылым көрген. Екінші, үшінші басылымдары ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қызметі қорында сақтаулы.

Бұл кітап 2017 жылы Т. Шонанұлының бес томдығына енсе, 2019 жылы Мемлекеттік тілді дамыту институты аталған хрестоматияны өңдеп, іріктеп түрлі-түсті суреттермен безендіріп, қайта ұсынды. Бір әттеген-айы, бұл басылымда оқулықтың негізгі авторлары: А.Байтұрсынұлы мен Т.Шонанұлының құқы қорғалмаған.

А.Байтұрсынұлының он екі томдығының баспа табағына қойылған талап негізінде бұл хрестоматияны 10 және 11-кітабына бөліп берілді. 10-томына – 110 тақырып, (оның 34-і өлең), 11-томына – 119 тақырып (оның 14-і өлең) топастырылды. Және түпнұсқада берілген 75 сүгірет кирилшеленген нұсқада да қаз-қалпында берілді.

Бір ескеретін жайт: Телжан Шонанұлы 1923 жылы А.Байтұрсынұлының ғылыми қайраткерлігі туралы «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деген орыс тілінде ғылыми мақала жазған.

Шын мәнінде, күрескер ақынның тұлғалық келбетін, оның шығармашылық мұрасын орыс аудиториясына тұңғыш танытқандар – Телжан Шонанұлы мен Елдес Омаров болатын. Ахмет Байтұрсынұлы туындыларын, әсіресе өлеңдерін өзге тілдерге аудару мәселесі әлі күнге өзекті әрі аудармашысын күтуде. Ағартушы мұрасын әлемдік деңгейде таныту – ол қазақты танытумен тең. Телжан Шонанұлы тұлғаның ғылыми қайраткерлігі туралы «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деген орыс тілінде ғылыми мақала жазған. Бірақ мақала жарияланбаған. Т.Шонанұлының қолжазбасын мемлекеттік мұрағат (архив) қорынан алып, жұртшылыққа ұсынған мұрағат қызметкері әрі филолог Бейсенбай Байғалиев. Оның дайындауындағы материал 1992 жылы жарық көрді. Деректі мақаланы «Әдеби мұра» ретінде ұсынған «Жұлдыз» журналы редакциясы: «...Оқырман назарына ұсынылып отырған мақала 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толған мүшелтойына арнап жеке кітап ретінде шығару мақсатымен орыс тілінде жазылған. Бірақ жарық

көрмеген. Мақала қолжазбадан аударылып беріліп отыр. Қолжазбаны Қазақ ССР Мемлекеттік Орталық архивінің №544 қорынан алып жариялауға дайындаған – Бейсенбай Байғалиев» деген маңызы зор мәлімет береді. Осы редакция тарапынан берілген ақпараттық мәлімдемеде біріншіден, 50 жасты «мүшелтой» деп жаңылысады, бұл негізінен, мерейтой. Мұсылмандардың жыл қайыруына сүйенсек, алғашқы мүшел – «13 жас», осыған 12-ні еселеп отырасыз. Сонда келесі мүшел жас – «25, 37, 49» болып жалғаса береді. Мақаланың қолжазбадан дайындалғаны айтылғанымен, қолжазба тарихынан ақпарат берілмеген. Т.Шонанұлы мақаласының орысша атауы – «Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов в области народного просвещения и литературы» деп аталады. Бұл мақаланың ғылыми ортаға берері көп.

Мәселен, А.Байтұрсынұлының өлеңдерінен алынған үзінділердің орыс тіліне аударылуы, олардың шығу тарихына түсінік талдау беруі. Сондай-ақ, тұлғаның қазақ халқына жасаған қызметі туралы: «...киын кезеңде Ахмет алғашқы болып дауыс көтеріп, қазақ мектебін бір жағынан, дүмше молдалардан, екінші жағынан патша миссионерлері ықпалынан құтқару үшін қызмет етті» - деп, батыл жазады. Оның тіл саясатында кемеңгер күрескер екені және қазақ үшін жаңа әліпбиді тұңғыш рет түрлеп-түзудегі ірі құбылыстың тізгінін ұстағанын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Т.Шонанұлы жаңа әліпбидің ерекшеліктерін былайша жіктейді: «Біріншіден, А.Байтұрсынұлы әліпбиі тіліміздің таза сақталуына. Екіншіден, әлемдік мәдениетпен араласу жолын жеңілдетуі. Үшіншіден, халық мектептерінің өркендеуіне алып қадам жасағаны анық» деп жазады. 1915–1916 жылдары Түркі халқының тілі таласқа түскенде Ахметтің ана тілімізді қорғап, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы мен «Туған тілім» деген өлең жазғанын айтады. Ол осы ғылыми талдауында мақала мен өлеңнен үзінділер келтірген. 1998 жылы ғұламаның 125 жылдығы

күрметіне кітап болып басылған «Қазақ» газеті жинағында «Шекіспей, бекіспейді» деген мақала, «Туған тілім» атты өлең енген. Жинақтың ғылыми түсінігінде: «1916 жылы «Қазақ» газетінің 167-санында жарық көргенін, мақаланың авторсыз, ал өлеңнің «Байқаушы» деген бүркеншек есіммен берілгені» туралы қысқаша ақпараттық мағлұмат берілген. Мақала жинақтың 265–267-бетінде берілсе, өлең жинаққа енбеген. Жарияланған материалдарды сараптау барысында «Туған тілім», «Дағдарыс» атты өлеңдері жөнінде мұрағаттанушы Б.Байғалиевтің 1989 жылы «Жетісу», «Коммунизм таңы» облыстық газеттерде танымдық мақалаларын кездестірдік. Өлеңдер – Ахметтің есімі ақталғаннан кейін қайта жарық көрген 1989, 1991 жылғы әдеби шығармалар жинағына енбеді. Тек, 2005 жылғы Ахмет Байтұрсынұлының таңдамалы көп томдық жинағының 3-томына беташар ретінде ұсынылды. Т.Шонанұлының мақаласы – ғалымның 125 жылдығына орай шығарылған «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми жинақта: «Мақала әуелгі, орыс тіліндегі нұсқасында тұңғыш жарияланып отыр. Қолжазба – Қазақ КСР Мемлекеттік Орталық архивінен алынды: №544 қор, 1-тізбе, 104-б» деген ерекше ескертумен жарияланды.

Райхан Имаханбет,

*Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі жетекшісі,
«Тіл – құрал» оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу
орталығының директоры*

ISBN 978-601-337-724-7

9 786013 377247

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Оныншы том

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Телжан Шонанұлымен бірге

Жауапты редакторы: *Райхан Сахыбекқызы*

Жауапты шығарушы: *Сұлтан Хан Аққұлы*

Редакторлары: *Сағымбай Жұмағұл,*

Гүлмария Тұрысбекқызы

Корректоры: *Абай Мырзағали*

Техникалық редакторы: *Әділ Бауыржанұлы*

Көркемдеуші редактор: *Жамила Айдос*

ИБ №275

Теруге 04.04.2022 ж. берілді.

Басуға 19.09.2022 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108^{1/32}.

Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 22,58.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 7077.

Тапсырыс берушінің файлдарынан

Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат»

ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.